منتدى إقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

مێژووی کوردستانێتی شاری موسڵ

لە چەندین بەڵگەنامەی جیاجیادا

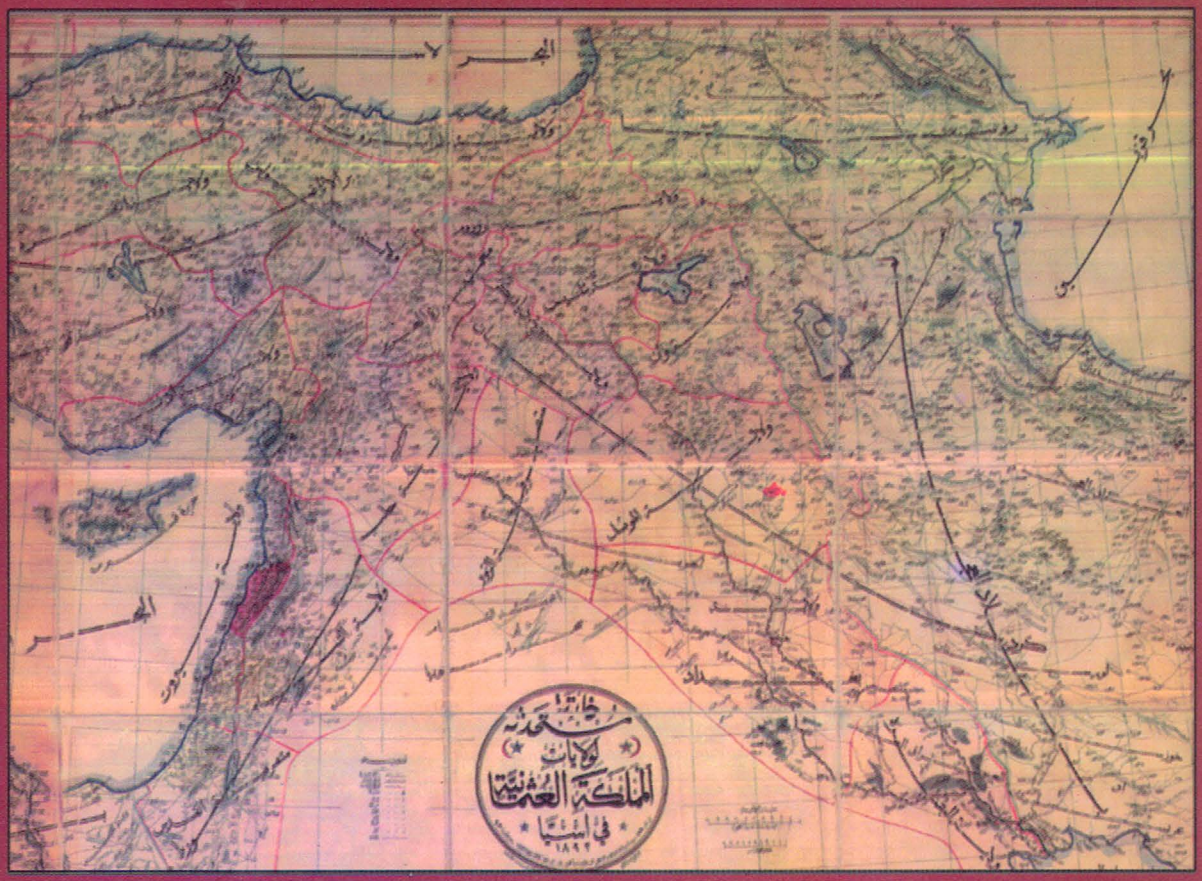

ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی:

دەرسیم دیبەگەیی

باشووری کوردستان

٢٠٠٨

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنْتَدى إِقْرَأ الثَقافِى)

لتحميل أنواع الكتب راجع: (مُنْتَدى إِقْرَأ الثَقافِى)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرأ الثقافى)

www. iqra.ahlamontada.com

میژووی
کوردستانێتی شاری موسڵ
لەچەندین بەڵگەنامەی جیاجیادا
بەرگی یەکەم

ئامادەکردنو لێکۆڵینەوەی
دەرسیم دیبەگەیی

باشووری کوردستان ٢٠٠٨

ناوی پەرتووک: کوردستانێتی شاری موسڵ لەچەندین بەڵگەنامەی جیاجیادا
بابەت: میژوویی
نووسەر: دەرسیم دیبەگەیی
دیزاین: ئاگری باڵەکی
چاپ: چاپخانەی هێڤی
تیراژ: ١٠٠٠ دانە
چاپی یەکەم – هەولێر – باشووری کوردستان ٢٠٠٨.
نرخ: 10000 هەزار دینار بۆ هەردوو بەرگ
لە بەڕێوەبەرێتی گشتی پەرتووکخانە گشتییەکان ژمارە (١٨٤٨)ی ساڵی (٢٠٠٨)ی پێدراوە.

بەرگی پێشەوە: نەخشەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە دەسەڵاتدارانی عوسمانی لەساڵی (١٨٩٣)دا چاپیان کردووە.
بەرگی دواوە: نەخشەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە لە لاپەڕە (١٢)ی ئەتڵەسی کەرکوک وەرگیراوە.

بۆ پەیوەندیکردن بە نووسەر، ئەو ئیمێیلانە بەکاربێنە:
Darsim2006@hotmail.com
Darsim2007@stofanet.dk

مافی لەچاپدانەوەی تەنیا بۆ نووسەر دەگەڕێتەوە.

نـــــــــــاوەڕۆک

- گوتەی مامۆستا عەبدولواحید دیبەگەیی ١١-١٣
- پێشەکی نووسەر ١٤-١٨
- بەشی یەکەم: دەربارەی شاری موسڵ یان نوون ئاوای کۆن، فەرمانڕەواکانی موسڵ و والیە کوردەکانی سەردەمی عوسمانیەکان، کێشەی ویلایەتی موسڵ، پەیماننامەی سایکس پیکۆ، ئاگربەستی مۆدرۆس‌و کۆنگرەی ئاشتی پاریس، پەیمانی سێفرە، کۆنگرەی قاهرە، کۆنگرەی لەندەن‌و فرانکلین _ بۆیۆن، کۆنگرەی گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کۆنفرانسی یەکەم‌و دووەمی لۆزان‌و پەیماننامەی لۆزان، کۆمیسیۆنی تویژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ‌و لکاندنی ویلایەتەکە بە ئێراقی عارەبییەوە، ئێراقی دوای لکاندنی باشووری کوردستان، دامەزراندنی حکومەتی باشووری کوردستان لەلایەن شێخی نەمرەوە‌و هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەئێراقەوە. ١٩-٨٨
-
- بەشی دووەم: کوردستانێتی شاری موسڵ لەبەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان‌و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکاندا. ٨٩-١٣٠
- بەشی سێیەم: کوردستانێتی شاری موسڵ لەبەڵگەنامەکانی حکومەتی ئێراقی‌و عارەبیدا. ١٣١-٢٣٢
- بەشی چوارەم: کوردستانێتی شاری موسڵ لەبەڵگەنامە عوسمانی‌و تورکییەکاندا. ٢٣٣-٢٦٨
- بەشی پێنجەم: کوردستانێتی شاری موسڵ لەبەڵگەنامە بیانییەکاندا. ٢٦٩-٤٢٤
- بەشی شەشەم: کوردستانێتی شاری موسڵ لەبەڵگەنامە کوردییەکاندا. بەرگی دووەم ٤٢٥-٨٣٢

بەشی یەکەم

چەنـد وتەیەکـــــــی پێویست:

پێویستە ئەوە باس بکەم کە:

١-بۆ نووسینی بەشی یەکەمی پەرتووکەکەم واتە (دەربارەی شاری موسڵ، کێشەی ویلایەتی موسڵ، کۆنگرەو پایماننامەکان، ئێراقی دوای لکاندنی باشووری کوردستان، دامەزراندنی حکومەتی باشووری کوردستانو هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە) بەشێوەیەکی گشتی سوودم لەهەموو ئەو سەرچاوانە وەرگرتووە کە بۆنووسینی پەرتووکەکەم بەکارم هێناوم، بەڵام بەتایبەت ئەو سەرچاوانەی کە لەخوارەوەی هەر بابەتێکدا ئاماژەم پێکردوون.

٢-لەبری پەیماننامەی سێڤەر کە بە هەڵە لەزۆربەی سەرچاوە کوردییەکاندا نووسراوە، ناوە راستییەکە (سێڤرە)م بەکارهێناوە.

٣-ئێراقم بەکار هێناوە لەبری ناوی عێراق، چونکە ئەوم پێ راستترە.

٤- (کۆمەڵەی نەتەوەکان)م بەکارهێناوە لەبری (کۆمەڵەی گەلان)، کە یەکەمیانم پێ راستترە.

٥-چەندی بۆم کرابێ لەکاتی وەرگرتنی دەقێکدا، ووشە بێگانەکانم گۆڕیوە بۆ کوردییەکی پەتی، هەروەها لەکاتی وەرگێڕانیشدا هەمان شتم کردووە.

٦- لەکاتی نووسینی ناوی کوردستانو کورد بەعارەبی لەبری (کردستان و الاکراد)، ووشەکانی (کوردستان و الکورد)م بەکارهێناوە کە بەڕاستترم زانیون.

گوتەی مامۆستا عەبدولواحێد دیبەگەیی:

دەرسیم دیبەگەیی، لەئاگردانێکی نیشتمانپەروەر چاوی هەڵێناوە، بەرلەوەی پێنووس ئاوێزانی بێ، هێشتا هەرزەکاربوو پەنجەی لەو کونانە وەردەدا کە بۆنی کوردایەتی لێوە دەهات.... دۆستایەتی ئەو گروپو ئایدۆلۆژیایەی دەکرد کە دروشمی گوزارشتی رزگارکردنی کوردو کوردستانی دەکردە بەرنامەی خەباتی. رقی لەوێرانکارو هۆکارو ئاڵیەتی وێرانکردنی کوردستان دەبۆوە، بەو قەدەرە خاکی ولاتی خۆی خۆشدەوێ کە هەموو بڕوبیانوەکانی گەمەی کاتیو ستراتیژیەتی پارتایەتی تەسکو خۆپارێزی رەتدەکاتەوە، ئەم یەک هەڵوێستیەی هاندەری نەحەوانەوەی بوو لە کوردستان! چونکە ئەو سیاسەتی (زمان لووسی زگ رەشی) تەلاق دابوو!

ئەو مرۆڤە هەستو دەستپاکە، هێندە بەدۆغری بۆ کوردو ولاتەکەی لەخەمدابوو تا زیندانە ترسناکەکانی بەعس دەستیان لەهەوکێ نا، هێندەی نەمابوو (ملی) بەپەتەکەوە بکرێ، بەڵام یەغباری هێنایو دەرچوو. دیبەگەیی جگە لەخەباتی بێ هەدادانی خۆی، براو چەندانی تری لەخانەوادەکەی خۆی کردۆتە قوربانی خاکو نەتەوەی کورد. شەپۆلەکانی هزری ئەو ئایری بوو لەگەڵ چەمکە جۆراوجۆرەکانی قادێکە (مەیدان)! ئەو خۆی بەلاگیری کوردو کێشە رەواکەی دەکرد نەک دۆزی کورد بەلاگیری خۆی بکات.

ئەوەندەی لێم دیاربوو نەدەحەجما. دوای ئەوەی سیپارەی گەمە جۆراوجۆرەکانی خوێندەوە، نائومێدی بەربینگی گرت، چونکە ئەوەی ئەو سێرەی لێگرتبوو، تیرەکان بەپێچەوانەوە هەڵدەدران! ئەو زوو تێگەیشت لەبارترین بارودۆخ گۆڵمێک بەکورد پیشان دەدرێ، بەڵام گاێکی لێ دەدزرێ! ئەو بۆ دزینی (کەستەکێکی) کورد روندک هەڵدەڕێژێ، کەچی لەبەر هەندێ هۆکاری دەرەکیو ناوەکی، ناوچەو شاری کوردان

قووت دەدرێ!! ئەو خۆی لەگێلی نەدا چونکە چاوی لەخۆ لەوەڕاندن نەبوو، بۆیە ناچارما هەڵگەڕێتەوەو یاخی بێ لەهەموو ئەو دیاردانەی کە زیان بەکوردو کوردستان دەگەیەنن!!

ئەوەتا ئەمڕۆ سەرەڕای ئەوەی لەهەندەران بەجەستە سەقامگیرە، بەڵام بەدڵو بە بیرکردنەوە نەک هەر لەخەمی کوردان دایە بەڵکو رۆژو شەو لێک گرێدەدا تا کورد لەو خەوە گرانەی وەئاگابێنێو راستییە دەمامکدراوەکانی بۆ ئاشکرا بکات!

ئەو لەوێڕا تەقە لەهەر کەسێکو پلەو پایەیێک دەکا کە ڕێخۆشکەربێ بۆ تێچۆڵاندنی بستێک زەوی کورد، وەک شیرێکی هەڵکێشراو ناچێتەوە ناو کالانی خۆکڕکردنو، پێ لێخشاندن، تەتەڕێکی گەڕۆکە بەدوای زانیاری کۆکردنەوە. دەیەوێ هەگبەکەی تژی بکات لەو کەرەستەو تفاقانەی کە بە بەڵگەی دادگایی دان بنرێت بەو تاپۆیەی کە وەک پۆشاک دراوە بە بەژنی وڵاتەکەی، بۆیە بەگژ درۆ، پیلانو دزیندا دەچێتەوە. کورد بەسەرزارەکی دەڵێ چیای حەمرین تخوبی ناوبژی نێوان کوردو عارەبە، ئەو دەیەوێ ئەو شوێنە بکا بە مەزاری خۆی. بە بەڵگەو دیکۆمێنت ... ئەوەتا وەک سەرپاڵەی بۆواری لێکۆڵینەوە سەر بەهەر کونجو کەلەبەرێکدا دەگرێت کە زانیاریەکی لێ چەنگ کەوێ دەربارەی ئاخا کوردستانێ ... ئەگەر تائێستا خاکی کوردستان وەک ڕەوسە شەنەبای پێکڕابێو! یان لێرەو لەوێ بەهەر بڕو بیانووێک مقەسی لێ وەگەڕ خرابێ! ئەو دەیەوێ تیلمەکانی کۆبکاتەوەو بەنەیارانی بڵێ (داوی درۆ کورتە)، ئەوەندەی من ئاگام لێ بێ لەسالّی (٢٠٠٣)دا ئەوکاتە من لە سوێد بووم جارێک هاتە سەردانم کە سالانێک بوو لێک دابڕابووین پێم وانەبوو دەرسیم لەو ماوەیەدا بیری هێندە گەشەی کردبێ، بەڵام کە ئاڵو گۆڕی زانیاریەکانمان کرد دیتم نەک هەر گۆڕانێکی زۆری بەسەر داهاتووە بەڵکو ملی لەبەر کارێکی زۆر سەخت ناوە کە بەڕاستی هەر کەسێک ناوێرێ خۆی لەقەرە بدات، ئەویش دنەدانی کێشەی شاری – نەینەوا = نووون ئاوا = نین ئاوایە .. چونکە خودی ئەم شارە لەوەتەی بنیات نراوە جگەلەوەی بەدرێژایی رۆژگار بێ کێشە نەبووە، هەر گەلێک دەستی گەیشتبێتێ هەوڵیداوە بەناوی خۆی تاپۆی بکات، هەر ئەمەش ئاڵۆزکاندوویەتی، بۆیە دەبوو پێشی دەرسیم سەرکردەکانی کورد لێی وەخۆ کەوتبان بۆ بەخاوەن کردنەوەی!! دوای ئەوانیش پسپۆرەکانمان لەزانکۆکانی کوردستان دەیان لێکۆڵینەوەو توژینەوەی دەربار ئەنجام بدەنو کاریان لەسەر ناسینەوەی بکردبا،

ناسینەوەی بکردبا، بەڵام مخابن! بڕێ سەرکردایەتی کورد لەسەر ئاستی زۆر بەرز سایلی عارەب ئەم شارە کۆنەی کورد بەهی عارەب دەزانن!! ئەمەش زەنگێکی ترسناکە!! ئەگەر دۆزەکە (مەسەلەکە) دیبلۆماسیەتە قەت ئەوە ناچێتە پێتەرازووی دیبلۆماسیەت!! چونکە کورد دەڵێ: ((کەس بۆی نیە پیاوەتی بەمانّی کەس بکات))!! ئەکادیمینستەکانیشمان ((سەریان نایەشێ تا سێتای لێ بئانّێتن))!! .....

لەڕاستیدا کە دەرسیم پڕۆژەی بەخاوەن کردنەوەی (ویلایەتی موسڵ)ی پێگوتم، من پێم وابوو وڕێنە دەکات، چونکە کارێک کە لەقەوامی سەرکردایەتی کوردو پسپۆرانو زانکۆکانمان نەبێ ئەو بەتاکە بانّیو بەم بێ کەم تفاقیە چۆن دەتوانێ خۆی لە قەرەی کارێکی ئاوا بدات .. لایمن ئەو بیرۆکەیە هێشتا لە قۆناغی گاگۆڵە کردندابوو. رۆژێ (داوەتی) دانیمارکی کردم. کە خۆی لەوێ نیشتەجێیەو لەگەڵ سوێد هەر ئاویان نێوانە، من بەکەشتی پەڕیمەوە ئەویش لەوبەر خۆیو دڵپاکی خێزانیو هەردوو کچۆڵە خونچەکانی (سۆکار و سانا) پێشوازیان لێکردم، ئیدی بەرەو ماڵەوەیان کەوتینە ڕێ ... دەرسیم هەر هێندە بواری دام تا هیلاکی ڕێگا لە لەشم وەک گەڵای پایز هەڵوەری، ئیدی قەزاتەی هێنایە گۆڕێو شەنو کەوی کردم بەرپرسیاران ... دیتم ئەو بیرۆکەیەی کە لە سوێد لێوەی دەدوا لە دانیمارک کردوویەتی بە بەرنامەی کاری، زانیاریو دیکۆمێنتێکی زۆری دەربارەی بابەتەکە کۆکردبۆوە دوای کەینو بەینێکی زۆر دیتم شاکارێکی ئەنجام داوە، لێرەوە دەمەوێ بڵێم هەق وایە، زانکۆکانمان ئەو دەرگایە بکەنەوە ئەوەی داهێنانو شاکاری وا مەزن پێشکەش دەکەن – باوەڕنامەی دکتۆرای فەخریان – پێ ببەخشێ)) ....

بەڕاستی ئەم کارەی دەرسیم دیبەگەیی کودەتایەکە لەسەر پێکهاتەی هزرە دەق پێگیراوەکەی ڕۆشنفکری کورد، شایستەی ڕێزلێنانو بایەخ پێدانە ...

دەک ئافەرین پێنووسەکەی دەشتی هەولێر بۆ ئەو بەرهەمە دەگمەنە.

عەبدولواحید دیبەگەیی
تۆژەرەوەی بواری مێژوو
شەممە (28.6.2008).

پێشەکی نووسەر:

ئامانجم لەنووسیتی ئەم پەرتووکەدا بەپلەی یەکەم خستنەڕووی راستییەکانو خزمەتکردنی نەتەوەی کوردو خاکی کوردستانە، بەپلەی دووەمیش دەوڵەمەندکردنی پەرتووکخانەی کوردییە سەبارەت بە خاوەندارێتی ویلایەتی موسڵ بەشێوەیەکی گشتیو کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەشێوەیەکی تایبەتی، کە پێم وایە تاوەکو ئێستاکە نە لێکۆڵینەوەیەک، نە تۆژینەوەیەک، نە ماستەرنامەیەک نە دکتۆرایەک لەسەر دۆزی کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ نەنووسراون!! ئەوەی لەم پەرتووکەیەدا دەمەوێت هەوڵی بۆ بدەم لەلایەک پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە گەورەیە، کە لەپەرتووکخانەی کوردیو کوردستانیدا بەدی دەکەم، لەلایەکی تریشەوە هەوڵی ئەوە دەدەم لەڕێگای چەندین بەڵگەنامەی جیاجیاوە کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بسەلمێنم.

بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی نەک تەنیا شاری موسڵ، بەڵکو تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، بەڵگەی یەکجار زۆر هەن، بەڵام ئێمە لەم پەرتووکەدا هەوڵ دەدەین بەگوێرەی

بەڵگەنامە جیاجیاکانی کۆمەڵەی نەتەوەکانو کۆنگرەو پەیماننامە نێودەوڵەتیەکان، بەڵگەنامە ئێراقیو عارەبییە ئیسلامییەکان، بەڵگەنامە عوسمانیو تورکییەکان، بەڵگەنامە بیانییەکانو بەڵگەنامە کوردییەکان بیسەلمێنین کە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بەخاکی باشووری کوردستان بووە. بەڵگەکانیش بریتین لە بەڵگەنامەی مێژوویی، جوگرافی، بیرو بۆچوونی گەڕیدەو شوێنەوارناسەکان، بیرو بۆچوونی پسپۆران، مێژووناسان، دیبلۆماتکاران، سیاسەتمەداران، سەرکردەی وڵاتانو نووسەران.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ دواوە، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵو شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە، تاوەکو رۆژی لکاندنی ئەو ویلایەتە لەلایەن (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ەوە لەڕێکەوتی (16.12.1925)دا بە دەوڵەتی ئێراقی عارەبیەوە، کە ئەوکاتی بریتیبوو لە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا). بێگومان ئەو بڕیارەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، بڕیارێکی زۆر نابەجێو ستەمکارانەبوو، چونکە دژی خواستو ئاواتەکانی نەتەوەی کوردمان بوو، بەتایبەت کە کورد لەو ڕاپرسیەی کە بۆ لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) ئەنجام درا، دژی وەستایەوە، دانیشتوانی شارەکانی سلێمانیو کەرکوک هەر دەنگیان نەدا، هەروەها دانیشتوانی پارێزگاکانی هەولێرو موسڵ (نەینەواو دهۆک) بەمەرجێک دەنگیاندا کە حکومەتێکی کوردی لەویلایەتی موسڵ لەچوارچێوەی ئێراقدا دامەزرێنن! کەچی کۆمەڵەی ناوبراو گوێی لەکورد نەگرتو لکاندنەکەی بەزۆر سەپاند. بۆیە ئەو لکاندنە زۆرەملێیانە، لکاندنێکی نایاساییەو یەکگرتنێکی ئارەزوومەندانە نییە تاوەکو شێوەیەکی یاسایی وەرگرتبێت!

هەروەها ئەو مەرجانەی کە بۆ لکاندنەکەش دایان نابوو، هیچی جێبەجێ نەکرا، کەواتە لکاندنە زۆرەملێو مەرجدارەکەش، لکاندنێکی یاسایی نییە، چونکە هیچ کام لەو مەرجانەی کە لکاندنەکەی پێوە بەندکراوە، تاوەکو ئێستاش جێبەجێ نەکراون!! بۆ نموونە بەگوێرەی بەندەکانی (64،63،62)ی پەیماننامەی سێڤرە، دەبوایە کۆمەڵەی نەتەوەکان سەرپەرشتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی بکات لەباکووری کوردستانو، دواتریش ئەگەر کوردەکانی ویلایەتی موسڵ ئارەزوویان کرد بچنە پاڵ ئەو دەوڵەتە کوردییە، ئەوکاتە تەواوی ویلایەتی موسڵ بۆی هەبوو بچێتە پاڵ دەوڵەتە کوردییەکەی باکووری کوردستان. بەڵام کۆمەڵەی نەتەوەکان خۆی کڕکرد،

نە دەوڵەتە کوردییەکە دامەزراو نە ویلایەتی موسڵ-یش چووە پاڵی. جگە لەوەش مەرجەکانی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان بەلکاندنی باشووری کوردستان بەئێراقی عارەبی، لەبەرواری (16.12.1925)دا، چوار خاڵی لەخۆدەگرت، کە بەگوێرەی خاڵی سێیەم دەبوایە ئێراق زمانی کوردی بکات بەزمانی فەرمی لەتەواوی دامودەزگاکانی ویلایەتی موسڵو، بەگوێرەی خاڵی چوارەمیش دەبوایە بەریتانیای مەزن بەرنامەی مافی بەڕێوەبەرایەتی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزکاتەوەو، راسپاردەکانی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ) سەبارەت بەویلایەتەکە جێبەجێ بکات. کە هیچ لایەکیان نە ئێراقو نە بەریتانیا جێبەجێیان نەکردن! هەر دوای لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەبەرواری (16.12.1925)دا بەئێراقی عارەبییەوە، میری بەریتانیا لەڕێکەوتی (24.2.1926)دا، گەرەنتی دابینکردنو بەدەستهێنانی مافی نەتەوایەتی کوردی لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا، دا بە کۆمەڵەی نەتەوەکان. کەچی گەرەنتییەکە هیچ سوودێکی لێ نەکەوتەوە.

کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەبەرواری (28.1.1932)دا، دوو مەرجی دانا بۆ وەرگرتنی دولاتی ئێراق وەک ئەندامێکی هەمیشەیی ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان، کە بریتیبوون لە ڕێزگرتنو مسۆگەرکردنی تەواوی مافەکانی مرۆڤو دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتیەکی کوردی لەتەواوی ویلایەتی موسڵ، هەروەها مسۆگەرکردنی تەواوی مافی کەمە نەتەوەکانو ئازادبوون لە هەڵبژاردنی ئایینو ئایینزاکان. بەهۆی سەپاندنی دوو مەرجەکەی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بەسەر ئێراقدا سەبارەت بەوەرگرتنی وەکو ئەندامێکی هەمیشەیی ئەو کۆمەڵەیە، میری ئێراق لەڕۆژی (19.5.1932)دا، ڕاپۆرتێکی بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزکردەوەو، لەیاسایەکدا دانپێدانانی خۆی بەمافە نەتەوایەتیو کۆمەڵایەتییەکانی کورد دەربڕیبوو. کەچی بۆ ئەمەشیان، نە ئێراق مافەکانی نەتەوەی کوردی سەلماند، هەروەها نە کۆمەڵەی نەتەوەکان لەدوو مەرجەکانی خۆی پێچایەوە.

نوری سەعیدی سەرۆک وەزیرانی ئێراق، لەدەربڕینێکی (16) بڕگەییدا کە لەڕۆژی (30.5.1932)دا رایگەیاندو، بەگوێرەی مادەی دووی ئەو ڕاگەیاندنە کە لەدوو خاڵ پێکدێت، گەرەنتی پاراستنی تەواوی ژیانی دانیشتوانی ئێراق دەکات، بەبێ جیاوازیکردن لەنێوان نەتەوە، زمان، ڕەگەزو ئایین، هەروەها گەرەنتی ئازادی

هەڵبژاردنی هەر ئایینزایەک بۆ هەر دانیشتوویەکی ئێراق. هەروەها لەمادەی (9)ی هەمان دەربڕیندا، کە لەسێ خاڵ پێکدێت، خاڵی یەکەم باسی بەفەرمی کردنی زمانی کوردی دەکات شانبەشانی زمانی عارەبی لەتەواوی پارێزگاکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی)، بەتایبەت لەو قەزایانەی کە زۆربەیان کوردن. هەروەها دوای ئەوەی ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان لەڕۆژی (24.10.1945)دا، دامەزرا، کۆمەڵەی نەتەوەکان لەڕێکەوتی (18.4.1946)دا خۆی هەڵوەشاندەوەو، بڕیارێکی دەرکرد بۆ گواستنەوەی گشت پەیماننامەو بڕیارە نێودەوڵەتییەکانی پێشوو بۆ ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان بەبێ هیچ دەستکاریی‌و گۆڕانکارییەک، ئەو بڕیارەش لەلایەن ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان پەسەندکرا. هەروەها بەگوێرەی ماددەی (27)ی یاسای (دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی) ڕێگای پێویست دەگیرێتە بەر لەکاتی جێبەجێنەکردنی ئەو بڕیارەدا. بەڵام نە ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان هەوڵی جێبەجێکردنی ئەو بڕیارانەیدا کە پێشتر لە بەرژەوەندی کورد درابوون، وە نە دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی ڕێگای پێویستی گرتەبەر.

سەرەڕای هەموو ئەمانەش بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامانەی کە تاوەکو ئێستاش لە بارەگای (ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان) پارێزراون، دەیسەلمێنن کە شارو ویلایەتی موسڵ خاکو نیشتمانی کوردن. مادام بەگوێرەی ئەو هەموو بەڵگەنامانەی کە لەم پەرتووکەدا خراونەتەڕوو بۆ سەلماندنی کوردێتی کوردستانێتی شاری موسڵ، کەواتە لەسەر هەموو ئەوانەی لە سەرکردایەتی کورد، مێژوونووسانی کورد، جوگرافیناسانی کورد، شوێنەوارناسان‌و نووسەرانی کورد پێویستە ئەو هەڵەیە راست کەنەوە، کە تەنیا بەشی چەپی شاری موسڵ بەکوردستان بزانن، یاخود تەنیا چەند قەزایەکی سەر بەو شارە بەخاکی کوردو بە بەشێک لە کوردستان بزانن‌و، کەچی شاری موسڵ‌و قەزاکانی شەرگات، بەعاج، حەمدانییەە شارۆچکەی ڕەبیعە بەخاکی عارەب‌و بەشێک لەئێراق بزانن، لەکاتێکدا کە هەموویان لەسەر خاکی کوردستانن!

ماوە ئەوە بڵێم کە سوپاس‌و ڕێزی بێ پایانم بۆ هەموو ئەوانەی هاوکاری و پشتیوانیان کردم بۆ چاپکردنی ئەم پەرتووکە. بەدڵنیاییەوە ئەو پەرتووکەی کە

زۆرتر له پێنج ساڵو نیو خەریکی بووم‌و ئێستا لەبەر دەستدایە بەئاسانی رووناکی نەدەبینی‌و چاپ نەدەکرا، ئەگەر پشتیوانی‌و هاوکاری ئەوان نەبوایە.

لەکۆتاییشدا داواکارم لە پسپۆران، زانایان، میژوونووسان، سیاسەتمەداران، نووسەران‌و رۆشنبیران کە هەرچی سەرنج‌و تێبینییەکیان هەبوو لەسەر ئەم پەرتووکە، هەم لەپێناوی راستکردنەوەی هەر هەڵەیەک کە بەسەرمدا تێپەڕبووبێت، هەروەها هەم لەپێناوی دەوڵەمەندکردنی ئەم بەرهەمەدا، بەهۆی ناونیشانی ئیمێیڵەکانمەوە بۆمی بنێرن، گومانیشم لەوەدا نییە کە پەرتووکەکەی منیش بێ کەموکوڕی نابێ، هیواداریشم بەهۆی هاوکاری‌و یارمەتییەکانی ئێوەی ئازیزەوە تەواوی کەماسییەکان لابەرین‌و، چاپی دووەمی بەرهەمەکەم دەوڵەمەندترو بێ کەماسی بێت.

دەرسیم دیبەگەیی
هەینی (20.6.2008)
دانیمارک – هۆرسنس

دەربارەی شـــــــاری موســـــــــڵ

یان نین ئاوا (نون ئاوا)ی کۆن:

شاری موسڵ چەند سەدەیەک پێش زایین دروستکراوە. موسڵ یەکێکە لەشارە دێرینەکانی کوردانو، بەشێک لەمێژوونووسان بڕوایان وایە کە سەرەتا ناوی شاری موسڵ (نی ئاڤا – نوێ ئاوا) واتە (نوێ ئاوەدان) بووەو، دواتر لەئەنجامی پڕۆسەی بەعارەبکردندا، عارەبەکان ناوەکەیان گۆڕیووە بۆ (نەینەوا)و، دواتریش بۆ موسڵ. لەڕاستیدا دیار نییەو نازانرێ موسڵ کەیو لەچ سااڵێکدا دروستکراوە، بەاڵم (زەینەفون)ی سەرکردەی لەشکری دە هەزاری یۆنانی، کاتێک لەساڵی (401 پ.ز) بەکوردستاندا تێپەڕیوە، باسی شاری (مسیلا)ی کردووە کە ئەم شارە کەوتۆتە نزیک کەالوەکانی (نەینەوا). مسیلا، ئەوکاتی بریتی بووە لە قەاڵیەکو دەکەوتە بەری دەستە راستی کەناری خۆرئاوای رووباری دیجلە. هەندێکی تر لەمێژوونووسان پێیان وایە شەبەکەکان نەوەی کوردە میدییەکانی دانیشتووی موسڵ-ن، هەر ئەوان بوون شاری موسڵی کۆنیان دروستکردووە، ئەوان یەکەمین کوردو بەر لەهەموو نەتەوەکانیتر لەشارەکە نیشتەجێبووینەو ناویان ناوە (نەو ئەردەشێر/نیو ئەردەشێر) واتە ئەردەشێری تازە. ناونانی موسڵ بە (نیو ئەردەشێر) دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەی کوردی میدی (ئەردەشێر). بەگوێرەی زۆرێک لەمێژوونووسان کوردە شەبەکەکان تەنانەت نزیکەی پێنج سەد سااڵێکیش بەر لەهاتنی ئاشوورییەکان لە موسڵو دەڤەرەکەدا ژیاون. هەروەکو زانراوە لەکۆتایی سەدەی حەوتەمی پێش زایین یانی (612پ.ز)، کوردەکانی رۆژهەاڵتو باشووری کوردستان (کوردە میدییەکان) بەیەکەوەو لەژێر سەرکردایەتی (کواکسار)و هاوپەیمانی (بابلیەکان) هێرشیان بۆ سەر نەینەوا هێناوەو، ئەو دەڤەرەیان لەژێردەستی ئاشوورییەکان دەرهێناو فەرمانڕەوایەتی ئەوانیان لەناوبرد. ژمارەی کوردی شەبەکو باجەلان

لەناو مەڵبەندی شاری موسڵ (150) هەزار کەس دەبێتو، لە گوندو ناوچەکانی دەوروبەری موسڵدا نزیکەی (350) هەزارێک دەبێت، کەواتە بەهەردوکیان (500) هەزارێک لەدانیشتوانی ئەو پارێزگایە پێکدەهێنن. هەروەها ژمارەی کوردی ئێزیدیش لەناو شاری موسڵو لەپارێزگای موسڵدا نزیکەی (700) هەزار کەسێک دەبێت، کە بەهەردوولایان نزیکەی (1.200.000) یەک ملیۆنو دووسەد هەزارێک دەبێت، جگە لە کوردانی تر.

پێوانەی ویلایەتی موسڵ (91) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەیەو شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) دەگرێتەوە. ویلایەتی موسڵ ئەکەوێتە نێوان هێڵی پانی (34،2-37،2)ی باکووری هێڵی یەکسانی. پێوانەی پارێزگای موسڵ نزیکەی (38،430) کم دووجایەو بەتەواوی خاکی کوردە، بەڵام کورد تەنیا داوای (15،442)کم دووجای دەکاتەوە کەر دەکاتە نزیکەی (40%)ی پێوانەی موسڵ، کەچی عارەب مل نانێن بۆ ئەوەندەش. ژمارەی دانیشتوانی پارێزگای موسڵ بەپێی دوا خەملاندن نزیکەی سێ ملیۆن کەس دەبن کە نزیکەی نیوە یان لەنیوە زۆرتری کوردن. هەروەها شاری موسڵ (223) مەتر لەئاستی دەریاوە بەرزەو بەدووری (402) کم دەکەوێتە باکووری رۆژئاوای شاری بەغدا، هەروەها شارەکە دەکەوێتە نێوانی هێڵی پانی (35-36) و (43-40) پلە درێژایی رۆژهەڵات. خودی شاری موسڵ دەکەوێتە کەناری خۆرئاوای رووباری دیجلە، واتە کەناری دەستە راست، هەرچی نەینەوایە دەکەوێتە کەناری خۆرهەڵات کە دەکاتە دەستە چەپی رووباری دیجلە. بەر لەهاتنی میلیشیا داگیرکەرەکانی عارەبە ئیسلامییەکان، موسڵ بریتی بووە لەدوو قەڵا، قەڵای دەستە راست واتە ئەو قەڵایەی کە دەکەوتە خۆرئاوای دیجلە بە (حصن الموصل) دەناسراو ، هەروەها قەڵای دەستە چەپ واتە ئەو قەڵایەی کە دەکەوتە خۆرهەڵاتی دیجلە بە (حصن نەینەوا) دەناسرا. رووباری دیجلە شاری موسڵی کردووە بەدوو بەش، هەروەکو پێشتریش گوتمان بەری دەستە راستی کە بریتییە لە کەناری خۆرئاواو بەموسڵ دەناسرێتو، دانیشتوانەکەی ئێستا زۆرتری عارەبنو لە (87) گەڕەک پێکدێت، کورد لە کەناری خۆرئاوادا لەگەڕەکەکانی فاروق، ناوچەی رەئس ئەلکور، مەیدانو بازاڕی سەفارییین هەن، بەتایبەت گەڕەکی فاروق یەکێکە لەگەڕەکە دێرینو کوردنشینە گەورەکانی کەناری راستی ئەو شارەو زۆربەی دانیشتوانەکەی تاوەکو ئێستاش کوردن.

قەزاکانی کەناری راستی رووباری دیجلە بریتین لە موسڵ، شەنگال، تەلەعفەر، بەعاج، شەرگاتو حەزەر. هەروەها بەری دەستە چەپی کە بریتییە لە کەناری خۆرهەلات، بە نەینەوا ناسراوەو زۆربەی هەرە زۆری کوردنو لە (120) گەرەک پێکدێت، گۆڕی یونس پێغەمبەریش دەکەوێتە بەری دەستە چەپی شار، گەرەکەکانی نەبی یونس، بەکر، جەزائیر، دەزگەلی، کەرامە، رەشیدیە، زەهراء، قاهیرەو قودس زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانیان کوردن، هەروەها گەرەکەکانی تەئمیم، تەحریر، فەیسەلیە، سۆمەر، سوکەر، زهور، وەحدەو مەساریف کوردێکی زۆری تێدا نیشتەجێن. ئەو بەرەی موسڵ واتە کەناری رۆژهەلاتی دیجلە (الساحل الایسر)، پێش نزیکەی سەد ساڵێک لەمەوبەر شاری موسڵ بەتەواوی دەکەوتە کەناری رۆژئاوای رووباری دیجلە، واتە هیچ گەرەکێک یا خانوویەکی شاری موسڵ لە کەناری رۆژهەلاتەوە نەبووە. قەزاکانی کەناری چەپی رووباری دیجلە بریتین لە موسڵ، ئاکرێ، شێخان، قەرەقۆشو تلکێف. هەر لەکۆنەوە موسڵو دەڤەرەکە کەشو هەوایەکی فێنکی هەبووەو هەمیشە لە بەهارانو پایزاندا گژو گیاو سەوزایی دەردەچێت، هەر لەبەر ئەوەشە موسڵ کە درێژکراوەی خاکی بادینانە بە (دایکی دوو بەهاران) ناسراوە. زۆربەی هەرە زۆری بنەماڵە بەناوبانگەکانی شاری موسڵ لەبنچینەدا کوردن، بەڵام لەئەنجامی سیاسەتی بەعارەبکردن هەندێکیان لەژێر کاریگەری ئایینی ئیسلامو هەندێکی کەیان بەزۆر کراون بەعارەب، دیارترینیان بنەماڵەی (جەلیلی)یەکانە کە کوردی فەلە بووینەو بۆ ماوەی نزیکەی سەد ساڵێک لەنێوان ساڵانی (1726-1834)دا موسڵ-یان بەڕێوەبردووە. جگە لەجەلیلییەکان، بنەماڵەکانی: (ئەلحەساوی، ئەلشەهوان، بن هیلال، جۆلبق، جومێرد، قەسار، جادری، ئاغەوات، کەشمولە، ئەلعومەری، چلمێران، دیوەچی، سابونچی، مەحەلی، حەمۆ جەبەلی، ئال کەسۆ، شۆشی، شەفخون، قەدۆ، نەجم جادر، رەزوانی ئال رەشادو موداڕس)، کە هەر هەموویان کورد بووینەو نەک تەنیا بەدەردی جەلیلییەکان چووینە، بەڵکو بووینە بە پشتیوانو هێزێک بۆ نەتەوەی داگیرکەری (عارەب)و دوژمنایەتی خواستو ئاواتە نەتەوایەتی کورد دەکەن، کە پێشتر خۆیان بەشێک بووینە لەو نەتەوە مافخوراوە.

فەرمانڕەواکانی موسڵو
والیە کوردەکانی سەردەمی عوسمانییەکان:

لەسەردەمی خەلیفە عومەر کوڕی خەتابدا ساڵی (641)ی زایینی، هەرسەمەی کوڕی عەرفەجەی ئەلبارەقی یەکەم کەس بوو کە عارەبی هێنا بۆ موسڵو لەو شارە کوردییەدا نیشتەجێیکردن. لەساڵی (654)ی زایینی حەکیم کوڕی سەلام ئەلحەزامی لەلایەن عوسمان کوڕی عەفانەوە کرا بە نوێنەری خەلیفە لە موسڵو، ئەویش دەستیکرد بە بەعارەبکردنی شارەکە لەڕێگەی هێنانی عارەبو نیشتەجێکردنیان لەو شارەدا. لەسەردەمی خەلیفایەتی عەلی کوڕی ئەبی تالیب، معقل کوڕی قەبەس ئەلڕیاحی کرا بە والی موسڵو ئەویش عارەبێکی زۆری هێنایە ئەم شارە. عارەبەکان تەنیا بە بەعارەبکردنی شاری موسڵ نەوەستان، بەڵکو پەلیان هاوێشت بۆ ناوچەو شارەکانی دەوروبەریش، شارۆچکەی (نوێکرد) یان (نەوکرد)ی کوردیشیان کە چەند کیلۆمەترێک دەکەوێتە باشووری شاری موسڵ بەعارەبکردو، دواتر تەنانەت ناوەکەشیان گۆڕی بۆ (حەدیسە)، نەوکرد مانای (شاری نوێ) دەگەیەنێت!

لە بەرنامەیەکی میژوویی (رۆژ تیڤی)دا، کە رۆژی شەممە ڕێکەوتی (30.10.2004)دا پەخشکرا، باسی ئەوەکرا کە لەساڵەکانی (710-740)ی زاینییدا کوردە ئێزیدییەکان فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵو دەڤەرەکەیان کردووە.

خالید بەرمەکی، لەسالّی (765)ی زایینی لەلایەن ئەبو جەعفەری مەنسووری، خەلیفەی عەباسی کراوە بەوالی موسڵ.

سالّی (816) عەبدوللای کوڕی سەید کوڕی ئانیسە لەلایەن خەلیفەی عەباسی کرا بەوالی موسڵ.

حەسەن باوکی هیجاء کوڕی حەمدون، لەسالّی (905)ی زایینی لەلایەن خەلیفە ئەلموکتەفی خەلیفەی عەباسی، کراوە بە والی موسڵ.

کۆچی عارەبەکان رۆژ لەدوای رۆژ بۆناو شاری موسڵ رووی لە پەرەسەندنا بوو، تا وای لێهات ئەو شارە کوردییە بوو بە بنکەیەکی گرنگی عارەبی ئیسلامی، بەتایبەت لەسەردەمی ئەمەوییەکان (661-750)ی زایینیو، سەرەتای سەردەمی عەباسییەکان لەسالّی (750-1258ز).

دوای کۆژرانی (مەودودی کوڕی شەتگینی) والی موسڵ (1087-1094)، سوڵتان محەمەد سەلجووقی بڕیاریدا (ئەتابەگ ئەمیر ئاقسەنقەر بەرسەقی) کە کوردێکی لوڕی گەورەو دانیشتووی شاری رەستاق بوو بکرێ بە والی موسڵ. میر ئاقسەنقەر، کە لەبنەماڵەی ئەتابەگەکانی لوڕستان بوو، لەسالّی (1094-1205) ویلایەتی موسڵ لەلایەن خۆیەو نەوەکانیدا بەڕێوەچووە. دوای کۆژرانی میر ئاقسەنقەر لەسالّی (1106)دا، بۆماوەی سالّێک میر عزەددینی کوڕی بوو بە والی موسڵو لەسالّی (521)دا مرد. دوای ئەویش لەمانگی رەمەزانی سالّی (1107)دا میر عمادەدینی زەنگی برای میر عزەددینی کوڕی ئاقسەنقەر بوو بەوالی موسڵو تاوەکو لەڕۆژی پێنجەمی رەبیعی دووەمی سالّی (1126) کوژرا فەرمانڕەوایی ئەوێی بەدەست بوو. میر سەیفەدینی غازی یەکێک لەکوڕەکانی میر عمادەدین دەسەلاتی ویلایەتی موسڵی گرتە دەست تاوەکو سالّی (1130) کۆچی دواییکرد. میر قوتبەدین کوڕی میر سەیفەدین هاتە شوێنی باوکیو تاوەکو سالّی (1145) والی موسڵ بوو. دوای مردنی میر قوتبەدین لەسالّی (1145)دا، میر سەیفەدینی کوڕی میر قوتبەدین هاتە شوێنی باوکیو تا لەسالّی (1153)دا مرد. دوای مردنی میر سەیفەدین، میر عزەدین کوڕی مەسعود کوڕی قوتبەدین مەودود بووە والی موسڵو تاوەکو شەعبانی سالّی (1175) بەردەوام بوو. دوای مردنی میر عزەدین مەسعود، میر نورەدین ئەرسەلانی کوڕی کرا بەوالی موسڵ تا لەسالّی (1193)دا مرد. دوای مردنی ئەو، میر عزەدین مەسعودی کوڕی کە بە (شا تاهیر) ناونرا، بوو بە والی

موسڵ تا سالّی مردنی لە 27ی رەبیعی یەکی سالّی (1201)دا. دوای مردنی میر عزەدین، ئەرسەلان شای کوڕی تەمەنی دە سالان بوو کرا بەوالی موسڵ، بەلام هەموو کارەکانی لەلایەن بەدرەدین لوولوو بەڕێوەدەبراو سەرپەرشتی دەکرا. ئەرسەلان شا لەسالّی (1202)دا مردو نەسرەدینی برا بچووکی هاتە شوێنی، بەلام دیسان بەدرەدین لوولوو میری بەڕێوەدەبرد. میر نەسرەدین لەسالّی (1205)مردو کوڕتایی بەفەرمانڕەوایەتی ئەو بنەماڵەیە هاتو، بنەماڵەی لوولوو دەسەلاتی موسڵیان گرتە دەست. هەر لەسالّی (1205-1243) بەڕێوەبردنی ویلایەتی موسڵ بەدەست بەدرەدینی لوولوو بووە. بەلام دوای مردنی بەدرەدین، شا سالحی کوڕی بەدرەدین کرا بەوالی موسڵو، ئەویش تاوەکو سالّی (1249) مایەوە، ئەو سالّەی کە ئامەدو موسڵ بەناوی (هەرێمی دیاربەکر) کران بە میرنشینێکی سەربەخۆ. هەر لەهەمان سالّدابوو کە ئەو میرنشینە (هەرێمی دیاربەکر) خرایە ژێر دەسەلاتی هۆلاکۆ. شاری موسڵ هەر لەسەرەتای سەدەی دەیەمی زایینییەوە تاوەکو لەسالّی (1261)دا کە کەوتە ژێردەستی مەغۆلەکان، لەلایەن چەندین میرو میرنشینی جیاجیا کە زۆربەیان کورد بووینە بەڕێوەچووە، لەنێویاندا میرەکانی ئەتابەگییەکان کە لەماوەی نێوان سالانی (1094-1205)دا، واتە بۆماوەی نزیکەی (111) سالّ شاری موسڵ-یان لەبەردەست بووەو بەڕێوەیان بردووە. سەرەڕای هەموو ئەوانەش سەلاحەدینی ئەیوبیو بنەماڵەی ئەیوبییەکان کە کورد بوون، لەسالانی نێوان (1171-1249)دا چەندینجار فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵو ناوچەکەیان کردووە یاخود ئەو شارە سەر بەوان بووە.

موسڵ هەتا بەر لەشەڕی چالّدێرانی نێوان تورکە عوسمانییەکانو ئێرانییە سەفەوییەکان لەژێر دەسەلاتی ئێرانییەکاندا بووە. لەدوای شەڕی چالّدێرانەوەو ڕێک لەسالّی (1516)دا کەوتە ژێر دەسەلاتی عوسمانییەکانو کرا بەسەنجەقێکی سەر بەویلایەتی دیاربەکر. دواتر لەسالّی (1539)دا بەفەرمانێکی سولّتانی عوسمانی موسڵ کرا بەویلایەتێکی سەربەخۆ. کەچی لەشەڕێکی نێوان سەفەوییە فارسەکانو تورکە عوسمانییەکاندا کە لەسالّی (1623)دا ڕوویدا، شاری موسڵ کەوتە ژێر دەستی سەفەوییەکانو دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (3) سالّ واتە لەسالّی (1626)دا دووبارە کەوتەوە ژێردەستی عوسمانییەکان. پاشان لەسالّی (1638)دا بە فەرمانێکی سولّتانی عوسمانی دیسان موسڵ کرایەوە بە مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ، وەلێ

لەسالی (1830)دا فەرمانێکی سوڵتان دەرچوو بۆ گێڕانەوەی موسڵ وەکو سەنجەقێک، بەڵام دواجار لەسالی (1879)دا بۆ جارێکی تر موسڵ کرا مەڵبەندی ویلایەتێکی سەربەخۆ بەناوی ویلایەتی موسڵ، کە پێکدەهات لە سەنجەقەکانی (موسڵ (نەینەواو دهۆک)، کەرکوک (کەرکوکو هەولێر)و سلێمانی). هەر لەو ساڵەدا، سالی (1296ک/1879ز)دا کاتێ فەیزی پاشا کرا بە والی موسڵ، ئەو پایتەختی ویلایەتەکەی لە موسڵ گواستەوە بۆ کەرکوک، بەڵام دوای نزیکە (3) ساڵ واتە لە کۆتایی سالی (1298ک/1881ز)دا بۆ جارێکیتر پایتەختی ویلایەتەکە لە کەرکوک گواستراپەوە بۆ موسڵ.

هەروەکو ئاشکرایە کە عوسمانییەکان لە ساڵانی نێوان (1516.5.4-1918)دا، واتە بۆماوەی نزیکەی چوار سەد ساڵ فەرمانڕەوایێتی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)یان کردووەو، سەرەتا موسڵ-یان کرد بە پارێزگایەکی سەر بەویلایەتی ئامەد (دیاربەکر). تاڕادەیەکی زۆر میرو سەرکردەکانی ئەوکاتی کوردەکان، لەبەر هۆکارو کاریگەری ئایینی ئیسلام هەر خۆیان ڕێخۆشکەر بوون بۆ هاتنی عوسمانییەکانو بەڕێوەبردنی وڵاتەکەیان لەلایەن ئەوانەوە، چونکە عوسمانییەکان گوایە بەناوی ئیسلامو خەلافەتی ئیسلامەوە دەیانەوێت فەرمانڕەوایەتی تەواوی خاکی نەتەوەکانی موسڵمانو جیهان بکەنو، یەکێتییەکی موسڵمانان دامەزرێنن. بەڵگەش بۆ قسەکانم بەوەی کە میرە کوردەکان خۆیان ڕێخۆشکەر بووینە بۆ هاتنی عوسمانییەکان، بەستنەوەی (46) میرنشینی کوردی بوو بەپێی ڕێکەوتنێکی نێوان میرە کوردەکانو سوڵتانی عوسمانی لەبەرواری (9.8.1515)دا بەدەوڵەتی عوسمانییەوە، ئەو ڕێکەوتنە لەژێر کاریگەری (مەلا ئیدریسی بەتلیسی)یەوە بووە بەسەر میرە کوردەکاندا. مەلا ئیدریسی بەتلیسی، کە ڕاوێژکاری سوڵتانی عوسمانی (سوڵتان سەلیمی یەکەم) بوو، توانی لەماوەیەکی زۆر کورتدا هەر (46) میرە کوردەکە قایل بکات بەوەی کە ببنە بەشێک لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیو، بەگوێرەی ڕێکەوتنەکە لەکۆی ئەو (46) میرنشینە کوردییەدا، تەنیا (16) میرنشین مانەوەو ئەوانەی تریش کران بە (50) سەنجەقێکی کوردیو هەر یەکەیان سەرۆک خێڵێکی کوردیان بۆ دانان. هەروەها مەرجێکی تری تورکە عوسمانییەکان ئەوەبوو کە ڕێگە نادرێت بە میرنشینە کوردەکان گۆڕانکاری بەسەر سنووری میرنشینەکانیاندا بهێنن! بێگومان دابەشکردنی میرنشینە کوردەکان بەگوێرەی ڕێکەوتنەکەو، ڕێگەگرتن لەفراوانکردنی سنووری میرنشینەکان یاخود یەکتر گرتنەوەیان، مەبەستێکی

شاراوەی تورکەکانی بەدواوەبوو، ئەو مەبەستەش لەپێناوی کارئاسانی دەستبەسەراگرتنو لەناوبردنی یەک لەدوای یەکی میرنشینەکان بوو لەلایەن تورکەکانەوە، هەروەکو لەسەدەی نۆزدەهەمدا تەواوی میرنشینە کوردەکانیان بەئاسانیو یەک لەدوای یەک لەناوبردن. ئاخر چۆن دەبێت (46) میری کوردی بەقسەی مەلایەکو لەماوەیەکی کورتدا میرنشینەکانیان بە ئیمپراتوریەتی عوسمانی ببەستنەوە، ئەگەر خۆشیان حەزیان بەوکارە نەکردبێت؟ پێموایە چۆن (مەلا ئیدریسی بەتلیسی) کاریگەری خەلافەتی ئیسلامی بەهۆی ئایینەوە لەسەر بووە، بەهەمان شێوەش میرە کوردەکان هەمان کاریگەری ئایینییان لەسەر بووەو، هەر ئەو کاریگەرییە ئایینییەش وای لێکردوون کە بەئاسانی بچنە ژێر چەتری سوڵتانی عوسمانی! ئەو هاوپەیمانێتییەی دەوڵەتی عوسمانیو (46) میرنشینە کوردییەکان، ماوەی نزیکەی (150) ساڵێکی خایاند (هەر لەساڵی 1515 تاوەکو ساڵی 1663)، ئەوکاتەی کە عوسمانییەکان لەشەڕەکانیاندا لە قیپەنا شکستیان هێناو، دواتر پەلاماری میرنشینە کوردییەکانیاندا.

سوڵتانی عوسمانی هەر لەو ساڵەدا واتە لەساڵی (1516)دا میر بەدر بەگی یەکەم، میری میرنشینی (بۆتان)ی کرد بە فەرمانڕەوای موسڵو تاوەکو ساڵی (1518) بەردەوام بوو. دوای میر بەدر بەگ، کوردێکی کەیان بەناوی میر حاجی بەگ لەو ساڵەوە کرد بە فەرمانڕەوای موسڵ. کاتێک کە سوڵتان سلێمانی قانونی، لەساڵی (1534)دا ویلایەتی موسڵی داگیرکردو بە دەوڵەتی عوسمانی گرێدا، میرێکی کوردی ئێزیدی بەناوی میر حوسێن بەگی داسنی دامەزراندو کردی بە فەرمانڕەوای ئەو شارە، دوای لادانی میر حوسێن، سوڵتان سلێمانی قانونی بڕیاریدا فەرمانڕەوای گۆرگیل میر ئەحمەد بەگی کوڕی میر شەمسەددین بکرێت بە فەرمانڕەوای موسڵ، کە ناوبراو بۆ چەند ساڵێک مایەوە، پاش نەمانی ئەویش کوڕە براکەی لەشوێنی ئەو کرا بە فەرمانڕەوای شارەکە، هەروەها لەساڵی (997)ی کۆچی کە بەرامبەر بە (1588-1589)یە ئەمیر حوسێن پاشای کوڕی جانبۆلا کرا بەوالی موسڵو، بۆماوەی ساڵێکو هەشت مانگ مایەوە. میری میرنشینی بادینان حەسەن پاشا لەساڵی (1600)ی زایینیدا بۆماوەی سێ ساڵ والی موسڵ بووە، لەساڵانی (1649-1650)دا میری ئێزیدی داسنی میرزا پاشا والی موسڵ بووە، شاباز پاشا لەساڵی (1066)ی کۆچی بەرامبەر بە ساڵانی (1655-1656)ی زایینی، شاسوار زادە محەمەد پاشا لەساڵانی (1119-1121)ی کۆچی بەرامبەر بە ساڵانی (1707-

1708) – (1709-1710)ی زایینیو، مامەش پاشا لەسالی (1146)ی کۆچی بەرامبەر بە سالانی (1733-1734)ی زایینیو، کوردێکی شاری (وان)ی باکووری کوردستان بەناوی (تەیمور پاشای وانلی) لەسالانی (1198-1199)ی کۆچی بەرامبەر بەسالانی (1783-1784) – (1784-1785)ی زایینی والی ویلایەتی موسڵ بووینە. یەکێک لەهۆکانی دانانی ئەو میرە کوردانە لەلایەن سوڵتانەکانی عوسمانی بە فەرمانڕەواو والی موسڵ، ئەوەبووە کە ئەوان نەیانتوانیوە راستەوخۆ بەبێ هاوکاری، پشتیوانیو قایلکردنی کوردەکان فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیە بکەن. هۆکارێکی تری دانانی میرە کوردەکان لەلایەن سوڵتانەکانی عوسمانییەوە ئەوەبوو، کە ویلایەتی موسڵ هەردەم شوێنێکی ستراتیژی گرنگ بووە بۆ ئەوانو، ویستوویانە سوود لە خاکەکەو هێزو توانای دانیشتوانەکەی کە کوردن وەرگرن، بۆهەر رووبەڕووبوونەوەو دژایەتیکردنێکی سەفەوییەکان، هەروەها هەوڵیان داوە بەهۆی کوردەکانەوە کە زۆربەیان وەکو ئەوان موسڵمانی سوننەن، پارسەنگی هێزو سەرکەوتن بەلای خۆیاندا بشکێننەوە لە جەنگەکانیاندا لەدژی سەفەوییە فارسەکان. هەر ئەو هۆکارانە بووینە کە وای لەعوسمانییەکان کردووە بەدرێژایی دەسەلاتیان لە کوردستاندا، زۆربەی زۆری فەرمانڕەواکانی موسڵو والییەکانی ویلایەتی موسڵ لەمیرە کوردەکان هەڵبژێرن، هەتا بگەرە دوا والی ویلایەتی موسڵ بەر لەدەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانیو یەک دوو سالی شەڕەکەش کوردێکی باکووری کوردستان بووە بەناوی سلێمان نەزیف، کە لەنێوانی (19.11.1913-1.1.1915)دا والی ویلایەتی موسڵ بووە.

عوسمانییەکان یەکەم ویلایەتی کوردیان کە (ویلایەتی موسڵ) بوو لەسالی (1539)دا لەسەر خاکی کوردو نیشتمانی کورد لە باشووری کوردستان دامەزراندو، شاری موسڵ-یش کرا بە مەڵبەندی ئەو ویلایەتە نوێیەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. هەروەها ویلایەتی دووەم کە عوسمانییەکان لەسالی (1554)دا لەباشووری کوردستان دایانمەزراند، ویلایەتی شارەزوور بوو کە شاری کەرکوک کرا بەناوەندی ویلایەتەکە. خاکی ویلایەتی شارەزوور بەر لەهاتنو دوای هاتنی عوسمانییەکانیش هەر لەلایەن میرنشینە کوردییەکانی ئەردەلان، بابانو سۆران خۆیانەوە بەڕێوەدەبرا.

هەر هەڵکەوتی ستراتیژیو گرنگی ویلایەتی موسڵ بوو وای لەسەفەوییەکان کردبوو کە چاوەڕێی دەرفەتێکی گونجاو بکەن، لەپێناوی دەست بەسەرا گرتنی

ویلایەتی موسڵدا. کاتێ کە بەکر سوباشی، بەڕێوەبەری گشتی پۆلیسی بەغدا، کە زۆرتر لە (10) هەزار پاسەوانی هەبووە لەسالّی (1623)دا لە بەغدا کێشەیەکی گەورەی نایەوە، لەئاکامدا سەفەوییەکان توانیان لەو سالّەدا دەست بەسەر موسڵ دابگرنو، بۆ ماوەی سێ سالّ لەژێردەستی ئەواندا مایەوە، بەلّام لەسالّی (1626) عوسمانییەکان توانیان بەیارمەتی کوردەکان بۆ جارێکی دی دەست بەسەر شارەکەدا بگرنەوە. هەروەها لەسالّی (1638)و لەسەردەمی سولّتان مورادی چوارەمدا، ویلایەتی موسڵ بە بڕیارێکی سولّتان خرایە سەر دەولّەتی عوسمانیو، لەهەمانکاتدا کردیان بەویلایەتێکی سەربەخۆ، لەسالّی دواتر واتە سالّی (1639)دا سولّتان مورادی چوارەم میرێکی کوردی ئێزیدی بەناوی (میرزا بەگی داسنی) بە فەرمانڕەوای موسڵ دامەزراندو پلەی پاشای پێبەخشی، هەروەها سێ لە میرەکانی میرنشینی بادینان، فەرمانڕەواییتی موسڵ-یان گرتۆتە دەست لەنێویاندا (سولّتان حوسێن بەگ وەلی). هەروەها نەوەی (سەیدی خان بەگ) کە لەسەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا فەرمانڕەواییتی موسڵی کرد بۆماوەی زۆرتر لە سێ سالّو حەوت مانگ. فەرمانڕەوایانی کورد بۆ ماوەی زۆرتر لە سەد سالّێک شاری موسڵ-یان بەڕێوەبردووە. هەتا بنەماڵەی عەبدولجەلیل ئاغاو بنەماڵەکەی کە لەنێوان سالانی (1726-1834)دا فەرمانڕەواییتی موسڵ-یان کرد، بنەماڵەیەکی کوردی فەلە بوونو لە دیاربەکرەوە بۆ موسڵ هاتبوون. بۆ نموونە ئەمین پاشای جەلیلی، لەسالّی (1761-1768) والی موسڵ بووە.

موسڵ هەر بەویلایەتی نەمایەوە، بەڵکو لەسالّی (1835)دا بۆ جارێکی تر کرایەوە بە سەنجەق‌و، بەمشێوەیە مایەوە تاوەکو لەسالّی (1864)دا (سولّتان عەبدولحەمید) دەسەلاتی دەولّەتی عوسمانی گرتە دەست‌و، سیستێمی ویلایەتەکان لەکاتی والێتی (مەدحەت پاشا)دا دانرا، موسڵ بۆ جارێکی تریش کرایەوە بەویلایەتێکی سەربەخۆ. بەگوێرەی سیستێمی ویلایەتەکان، شێوەی بەڕێوەبەرێتی ویلایەتە عوسمانییەکان لە کوردستان کە ویلایەتەکانی موسڵ، کەرکوک (شارەزوور)، وان، دیاربەکرو دێرەزووری دەگرتەوە، تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی پیادەکرا. دوای تێپەڕبوونی ماوەیەکو رێک لەسالّی (1879)دا عوسمانییەکان ویلایەتی شارەزووریان کە شارەکانی (کەرکوک، سلێمانی، هەولێرو شارۆچکەکانی سەر بەوانیشی) دەگرتەوە، بەویلایەتی موسڵ-ەوە لکاند. بەمشێوەیەو لەوکاتیدا ویلایەتی موسڵ بریتی بوو لەسەنجەقەکانی (موسڵ، سلێمانی، شارەزوورو کەرکوک)، کە

ئەوکاتیش سەنجەقی موسڵ لە پارێزگاکانی (موسڵ+دهۆک)و سەنجەقی کەرکوکیش لە هەردوو پارێزگای (کەرکوک+هەولێر) پێکدەهات. لەسەردەمی سوڵتان مورادی چوارەمدا، عوسمانییەکان توانیان دەست بگرن بەسەر بەشێک لە خاکی عێراقی ئێستاو دابەشی سەر سێ ویلایەتی موسڵو بەغداو شارەزوریان کرد. دوای چەند سالێکیش توانیان بەسرا بگرنو بیخەنە سەر ولاتی خۆیان. لەو ساڵەدا شاری موسڵ لەو قەزایانە پێکهاتبوو: (موسڵ، ئامێدی، ئاکرێ، دهۆک، شەنگاڵو زاخۆ) کە هەر هەموویان شارو شارۆچکەی کوردینو دەکەونە ناو خاکی کوردستان، دواتریش هەر قەزاو شاوۆچکەو نشینگەیەکی عارەبی لەناوچەی جەزیرەو پارێزگای موسڵدا دروستکرابێت، لەسەر خاکی کوردو لە کوردستاندا بووە، بۆیە شاری موسڵو قەزاکانی تری موسڵو تەواوی نشینگا عارەبییەکان کە لەپێناوی بەعارەبکردنی خاکی کوردستان دروستکراوە، دەکەونە ناو باشووری کوردستان هەتا ئەگەر (100%)ی دانیشتوانەکەشیان عارەب بن.

ئەحمەد ئەفەندی موسڵی، لەساڵی (1808)دا کرا بەوالی موسڵ دوای ئەوەی فەرمانی دامەزراندنی لەلایەن (بابی عالی)یەوە بۆ دەرچوو.

مەحمود پاشای جەلیلی، لەساڵی (1809)دا دەسەڵاتی ویلایەتی موسڵی کەوتە دەست. ویلایەتی موسڵ هەتاوەکو ساڵی (1834) نیمچە سەربەخۆییەکی هەبوو، بەتایبەتی لەکاتی فەرمانڕەوایەتی بنەماڵەی (ئال جەلیل)دا، کە دوا فەرمانڕەوای ئەو بنەماڵەیە (یەحیا پاشا) بوو کە لەهەمان ساڵ لادرا.

محەمەد ئینجە بیرقدار، لەساڵی (1835-1844) والی موسڵ بووە.

شا فەیسەڵ لەیاداشتی خۆیدا کە بۆ (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)ی ناردبوو، نووسیبووی: (من موسڵ بۆ ئێراق وەک سەر بۆ لەش دەبینمو بەتەواویش لەو باوەڕەدام کە هەرچەندە کێشەکە تەنیا دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراقو تورکیایە، بەڵام لەڕاستیدا دۆزی هەبوونی هەموو ئێراقیشە. بەمجۆرە خۆشبەختیو بەدبەختی چوار ملیۆن مرۆڤ لەدەستی ئەو کۆمیسیۆنە بەڕێزە دایە).

لەتەمەنی درێژی دەوڵەتی عوسمانیدا، چەند جارێ دەستکاری ناوچە بەڕێوەبەرێتییەکان کراوە. دوا گۆڕانکاری لەساڵی (1874)دا (ویلایەتی موسڵ) کراوەتە چەند سنجەقێو چەند قەزایەکی پێوە بەسراوە:

سنجەقی مەڵبەند (موسڵ): قەزاکانی: زاخۆ، ئامێدی، شەنگاڵو ئاکرێ (کە هەر هەموویان کوردین).

سنجەقی کەرکوک: قەزاکانی: هەولێر، ڕانیە، ڕەواندوز، کۆیەو کفری (کە هەر هەموویان کوردین).

سنجەقی سلێمانی: قەزاکانی: بازیان، هەڵەبجە، مەرگەو شارەزور (کە هەر هەموویان کوردین).

لە (25.6.1880)دا یەکەمین ژمارەی هەفتەنامەی (موسڵ) بەزمانەکانی عارەبیو تورکی لەشاری موسڵ دەرچوو کە پشتیوانی لە کوردەکانو مافە ڕەواکانی دەکرد.

حکومەتی بەعسی شۆڤینیستی عارەبی لەئێراقدا، بەپیاری (211)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش) لەبەرواری (27.5.1969)دا پارێزگای دهۆکی لە قەزاکانی (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێو ناحیەی مزوری)، کە بەشێک بوون لەپارێزگای موسڵ پێکهێنا. ئەو بڕیارەی بەعسو سەددامییەکان لەلایەک لەپێناوی کەمکردنەوەی ڕێژەی کوردو بەرزکردنەوەی ڕێژەی عارەب بووە لەناو شاری موسڵو تەواوی پارێزگاکەدا، هەروەها لەلایەکی تریشەوە بەمەبەستی بەعارەبکردنی کوردانی ئێزیدی، شەبەکو کاکەیی ئەو بڕیارەیان دەرکرد.

حکومەتە ڕەگەزپەرستەکانی عێراق، لەماوەی (50) ساڵدا، توانیویانە ڕێژەی (10،8%) لەکۆی دانیشتوانی کورد کەم بکەنەوەو، ئەو داشکانەیە لەڕێژەی کورد بخرێتە سەرکۆی ڕێژەی دانیشتوانی عارەب لەئێراقدا. بۆ نموونە ساڵی (1947) ڕێژەی کورد لەئێراقدا (30،4%) بووە، کەچی لەساڵی (1997) دابەزیوە بۆ (19،6%)، کەواتە بەڕێژەی (10،8%) لەکۆی دانیشتوانی کورد کەمکراوەتەوە. باشە ئەگەر ڕژێمی بەعسی عارەبی لەئێراقدا، لەماوەی پەنجا ساڵدا توانیبێتی نزیکەی (11%) ڕێژەی کورد لەسەرانسەری ئێراق کەمبکاتەوە، دەبێت ڕێژەی چەندی لەخاکی باشووری کوردستان خستبێتە سەر پارێزگا عارەبییەکانی دەوروپشت یان ئەو پارێزگایانەی کە ئەوان بەپارێزگای عارەبی دادەنێنو بەعارەبکراون؟ گومان لەوەدا نییە کە نزیکەی (40-50%)ی خاکی باشووری کوردستانیان بەعارەب کردبوو. لەکاتێکیشدا کە (11%) لەڕێژەی کورد کەمکرابێتەوە، کەواتە دەبێت ڕێژەی عارەب (22%) بەرزکراوەتەوە.

سەرچاوەکانی بەشی یەکەم
(دەربارەی شاری موسڵ):

1- احمد شوكت، الشبك الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب كوردستان – سليمانية 2004.

2- جرجيس فتح‌الله، يقظة الكورد تاريخ سياسي 1900-1925 و مما يتناول النزاع على جنوب كوردستان امام عصبة الامم مع الوثائق و المذكرات المتعلقة به، دار اراس، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر2000.

3- خەسرەو گۆران، كورد لەپارێزگای موسڵ، چاپی یەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس، باشووری كوردستان - هەولێر 2002.

4- شوان عوسمان مستەفا، كوردستان و پرۆسەی بەئیسلام كردنی كورد (لێكۆڵینەوەیەكی مێژوویی سیاسییە)، چاپی یەكەم، باشووری كوردستان-سلێمانی 2002.

5- سەعید مەموزینی، موسڵو كورد لەدوای ئازادی، چاپخانەی منارە، چاپی یەكەم، هەولێر – باشووری كوردستان 2008.

6- الدكتۆر سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر، من منشورات مكتبة سۆران، مطبعة سيما في السليمانية، هەولێر – جنوب كوردستان 2006.

7- جەلال جەوهەر، وەلامی چەند پرسیارێكی تایبەت بە پاكتاوكردنی نەژادی لەكوردستان، گۆڤاری كەركوك (11)، زستانی 2002، گۆڤارێكی رووناكبیری گشتی وەرزییە، كۆمیتەی بالای ئاوارەكان‌و كۆمەڵەی رووناكبیری‌و كۆمەڵایەتی پارێزگای كەركوك بەهاوبەشی دەریدەكەن.

کێشەی ویلایەتی موسڵ:

پەیماننامەی سایکس پیکۆ:

هەر لەکۆتایی ساڵی (1915)دا یان رێکتر لە (23.11.1915)ەوە، لەپێناوی دابەشکردنی خاکی ژێردەستی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، بەریتانیو فەرەنسییەکان (ئارسەر نیکلسن)ی جێگری وەزیری دەرەوەی بەریتانیو (شارل فرانسوا جۆرج پئکۆ)ی دیبلۆماتی فەرەنسی لەشاری لەندەن کۆبوونەوە. ئەو کۆبوونەوە دوو قۆناغیەی نێوان بەریتانیاو فەرەنسا بووە هەوێنی لەدایکبوونی پەیماننامەی (سایکس - پیکۆ). کۆبوونەوەکانی بەریتانیاو فەرەنسا لەپێناوی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) لە (15-17ی مایسی ساڵی 1916)دا، کە لەشاری (لەندەن)ی پایتەختی بەریتانیا بەسترا، درێژەی کێشا. سەرەتا پەیماننامەکە لە (16.5.1916)دا لەنێوان نوێنەری بەریتانیا (سێر مارک سایکس) کە پسپۆر لەکاروباری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستو ئەفسەرو سیاسەتمەداری ئینگلیزی بووەو، لەنێوان سالانی (16.3.1879-16.2.1919)دا ژیاوەو، دواتر گەیشتۆتە پۆستی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا، لەگەڵ نوێنەری فەرەنسا (شارل فرانسوا جۆرج پیکۆ) کە لە (20.6.1951-21.12.1870) ژیاوەو پێشتر کۆنسوڵی فەرەنسی بووە لە هەرێمک لە بەیروت، لەندەنو پیترۆگراد،

پشانیش بوو بە وەزیری دەرەوەی فەرەنسا، بەئاگاداری روسیا واژۆکرا. دواتریش هەردوو وەزیرانی دەرەوەی بەریتانیو فەرەنسی سەردانی (پترۆگراد)ی روسیایان کردو لەگەڵ وەزیری دەرەوەی روسی (سێرجی سازانۆف) گەیشتنە رێکەوتنێکو پەیمانەکەیان لەبەرواری (1.9.1916)دا واژۆکرد، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە پێشتر رێککەوتنێک لەنێوان روسیاو فەرەنسا لەبەرواری (13.4.1916)دا وەکو هەنگاوی یەکەمی پەیماننامەی (سایکس – پیکۆ) واژۆکرابوو. هەروەکو ئاماژەم پێکرد ئەم رێکەوتنە لەنێوانی بەریتانیا، فەرەنساو روسیا بوو، بەڵام دواتر ئیتاڵیا پێی زانیو هاتە دەنگ، کەچی هەرزوو بیدەنگیان کرد بەپێدانی بەشێک لەئەنادۆڵ (باکووری کوردستان)، کە بریتیبوو لەشارەکانی (ئایدن،ئەدالیا، ئەزمیر، سیرناو قۆنیا). ئەم رێکەوتنە بەنهێنی مایەوە تاوەکو بەرپابوونی شۆڕشی روسی لەڕێکەوتی (25.10.1917)دا، بەسەرکردایەتی (ڤلادیمیر ئیلتیش ئۆلیانۆف لینین -1870-21.1.1924)ی سەرۆکی پارتی کۆمۆنیستی روسی (بەلشەویکەکان)، کە تاڕادەیەک کۆتایی بەستەمو چەوسانەوەی کۆمەڵانی خەڵک هێنا لەلایەن میری قەیسەرییەوە. ئەوەبوو سەرکردەکانی شۆڕش هەموو رێککەوتنە نهێنییەکانیان ئاشکرا کردوو، خۆیان وەکو میری روسیا (یەکێتیی سۆڤیەت) لێکێشایەوە. (شا حوسێنی شەریفی مەکە) لەڕۆژی (14.7.1915)دا نامەیەکی بۆ (سێر هێنری مەکماهۆن)ی باوەڕپێکراوی بەریتانیا لە قاهرە ناردبوو، کە لەنامەکەدا نووسیبووی: (ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بخەرە ناو سنووری وڵاتی عارەبی سەربەخۆ). بەگوێرەی ئەو نامەیەی کە (شا حوسێنی شەریفی مەکە) بۆ (سێر هێنری مەکماهۆن)ی ناردووە، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە.

بەگوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)، باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و بەشێک لە ئەنازۆڵ بەر فەرەنساو، باشووری سوریاو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا بەر بەریتانیاو، ئەو هەرێمە کوردییانەی کە دەکەوتنە باکووری کوردستان بەر روسیا کەوتن. هەروەکو پێشتر ئاماژەم پێکرد، دوای سەرکەوتنی شۆڕشی بەلشەویکەکان لە (25ی ئۆکتۆبەری 1917)دا، روسیا خۆی لەو پەیمانەو هەموو پەیماننامەکانی سەردەمی روسیای قەیسەری کێشایەوەو، بەندە نهێنییەکانی (سایکس پیکۆ)ی ئاشکرا کردن. بەماوەیەکی زۆر کەم دوای کۆتایی هاتنی شەڕی یەکەمی

جیهانی، لەمانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (1918)دا سەرۆک وەزیرانی فەرەنسا (جۆرج کلیمەنسۆ) داوای لە (سێر لوید جۆرج)ی سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا کرد کە سەرلەنوێ دانبنێن بە پەیمانی (سایکس پیکۆ)، بەتایبەتی کە روسیای قەیسەری روخابوو و بەلشەویکەکان دەسەڵاتی ئەو وڵاتەیان گرتبووە دەست‌و، کشانەوەی خۆیان لە (سایکس پیکۆ) راگەیاندبوو، چونکە حکومەتی فەرەنسی ترسی جێبەجێنەکردنی هەبوو. هەروەها بەگوێرەی ڕێکەوتنامەی (برینجی لۆنگ- Brinore Long) کە لە (18.4.1919)دا لەنێوان فەرەنساو بەریتانیا بەسترابوو، ویلایەتی موسڵ هەر بەر فەرەنسا کەوتبوو. بەڵام بەریتانیا هەر چاوی بڕیبووە ویلایەتی موسڵ‌و گرنگی ئەو ناوچەیەی دەزانی، بۆیە بە بەردەوامی داوای لە فەرەنسا دەکرد کە ئەو ویلایەتەی بداتێ لەبری هەندێک دەستکەوتی تر. هەر بۆ ئەو مەبەستە سەرۆک وەزیرانی فەرەنسی (جۆرج کلیمەنسۆ) سەردانی سەرۆک وەزیرانی بەریتانی (لوید جۆرج)ی لە لەندەن کردو، لەو سەردانەدا بەریتانیا پێشنیاری ئەوەی خستە بەردەم فەرەنسا کە فەرەنسا ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)و فەلەستین بدات بە بەریتانیا، لەبری ئەوەش بەریتانیا هەندێک قەرەبوو و، پشکێکی گەورەش لەنەوتی ویلایەتەکە کە بڕیتیبوو لە (25%) بدات بە فەرەنسا. ئەوەبوو لەئەنجامدا، فەرەنسا لەبەرواری (15.9.1919)دا بەیاداشتێک وەلامی میری بەریتانیای دایەوەو پێشنیارەکەی ئەوانی پەسەندکرد، بەو سێ مەرجەی خوارەوە:

1- پشکێک نەوتی موسڵ بدرێت بە فەرەنسا کە بڕیتیبوو لە (25%).

2- بەریتانیا پشتیوانی‌و هاوکاری فەرەنسا بکا لەدژی ئەمەریکا، ئەگەر هاتوو ئەوان ناڕەزاییان نیشاندا سەبارەت بەداواکاری فەرەنسا لەمەرجی یەکەم.

3- ئەگەر هاتوو کار بەسیستەمی ماندێت کرا، ئەوا دەبێ دیمەشق، حەڵەب، ئەسکەندەروونەو بەیروت بکەونە ژێر ماندێتی فەرەنسا.

بەریتانیای مەزن بە هەرسێ مەرجەکەی فەرەنسا قایل بوو، فەرەنساش ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)و فەلەستینی دایە بەریتانیا.

کەچی پاش ئەم ڕێککەوتنە (جۆرج کلیمانسۆ)ی فەرەنسی بە (لوید جۆرج)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیای وت: (ئەگەر بمزانیبایا ویلایەتی موسڵ ئەوەندە بەنرخە، ئەوا هەرگیز دەستبەرداری نەدەبووین). میری فەرەنسا بەشێوەیەکی فەرمی

ـە کۆنگرەی (سان ریمۆ کە لەنێوان 19-26ی نیسانی 1920) لەشاری سان ریمۆی ئیتالیا بەسترا، دەستی لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و فەلەستین هەڵگرت. هەر لەکۆنگرەی (سان ریمۆ)دا بڕیاری ماندێتی بەریتانیاو فەرەنسا لەڕۆژی 25.4.1920)دا بەسەر باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، ئێراق، ئوردەن، فەلەستین، لوبنان، سوریاو سعودیە سەپێنرا)، هەروەها پەیمانی (سان ریمۆ) لەڕاستیدا راستکردنەوەی پەیماننامەی (برینجی لۆنگ) بوو، بەوەی کە (25%)ی دەستکەوتی نەوتی ئێراق بدرێت بە فەرەنسا، لەبەرامبەر دەست هەڵگرتنی فەرەنسا لەویلایەتی موسڵ بۆ بەریتانیا. دواتریش لەپەیمانی (سێڤرە)دا کە لەبەرواری 10.8.1920)دا لەنێوان بەریتانیاو هاوپەیمانی لەلایەکو تورکیادا لەلاکەی ترەوە بەسترا. بەگوێرەی مادەی (94)ی پەیمانەکە، شێوەی فەرمیو یاسایی هەم بە ڕێکەوتنامەی (سان ریمۆ)و هەم بە رژێمی ماندێتکردن درا. بەگوێرەی ئەو کۆنگرەیە (سان ریمۆ)، دەوڵەتی بەریتانیا کرا بە ماندات (منتدب)و راسپاردە بەسەر وڵاتی نێوان دوو ڕووبار (میسۆپۆتامیا - ئێراق)، وڵاتە سوێندخۆرەکانیش لە هەمان ڕۆژ واتە لە (25.4.1920)دا پەسەندی ئەوەیانکرد کە بەریتانیا بکرێت بە ماندات بەسەر ئێراقەوە. تێکڕا ئێراق نزیکەی دوازدە ساڵ لەبەرواری (25.4.1920-30.5.1932) بەماندێتی لەژێردەستی بەریتانیادا مایەوە. بەگوێرەی ماددەی (16)هەمی بنەما یاساییەکانی ماندات (دەستووری ماندات) کە لە (9.12.1920)دا ڕاگەیەندرا، مافەکانی نەتەوەی کورد لەبەرچاو گیرابوو، لەخاڵی (16)ی دەستوورەکەدا مافی ئەوە درابوو بەکورد کە حکومەتێکی سەربەخۆی هەبێت. ئەمەش دەقی خاڵی (16)ی یاساکەیە کە تیایدا هاتووە: (هیچ شتێک کە لەو ماندێتەدا هاتبێت ڕێگەگر نابێت لەبەردەم وڵاتی ماندات کە (حکومەتێکی سەربەخۆی) بەڕێوەبەرایەتی بۆ ئەو هەرێمە کوردییانە دابمەزرێنێت). بەڵام دواتر شۆڤێنیستانی عارەبو بەریتانیای داگیرکەر نەک هیچ مافێکی نەتەوەی کوردیان نەسەلماند، بەڵکو بەئاگرو ئاسن وەڵامی داخوازییە ڕەواکانی کوردیان دایەوە. زۆرجار میژوو دووبارە دەبێتەوە، بڕوام وایە کە نە ئەوکات کورد لەبەرنامەی بەریتانیاو نە ئێستاش لەبەرنامەی ئەمەریکادا بوونیان نەبووەو نییە.

سەرۆکی ئەوسای ئەمەریکا، (ودرۆ تۆماس ویلسن) کە لە (28.12.1856 لە ڤیرجینیا لەدایکبووەو لەبەرواری 3.2.1924دا لەواشنگتۆن مردووە)و، لەساڵەکانی

نێوان (1913-1921)دا سەرۆکایەتی ئەو ووڵاتەی کردووەو سەرۆکی ژمارە (28) بووە. ناوبراو لەبەرواری (8.1.1918)دا لەوتارێکدا لەبەردەم کۆنگرێسی ئەمەریکادا، مەرجە بنچینەییەکانی ئاشتی جیهانی لە (14) خاڵدا راگەیاند. لەخاڵی (12)هەمی مەرجە بنچینەییەکانی ئاشتی سەرۆک کۆماری ئەمەریکی (ودرۆ ویلسن)دا هاتووە: (پێویستە ژیانێکی پڕ لەئاسوودەیی بۆ ئەو نەتەوانە دابین بکرێت کە هەتا ئێستا لەژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیدا ژیابوونو، پێویستە رێگەیان بدرێتێ خۆیان کاروبارەکانی خۆیان بەڕێوەبەن). ئەو خاڵە (خاڵی 12) بەمەبەستی رزگارکردنو هاندانی نەتەوە چەوساوەکانی ژێردەستی عوسمانییەکان بوو، لەپێناوی ئەوەی بەمافی چارەنووسی خۆیان بگەن، وەلێ ئەوەشیان هیچ سوودێکی بۆ کورد نەبوو، بەڵکو کورد لەو دەستکەوتەش بێبەشبوو. یەکێک لەهۆکارە هەرە گرنگەکان لەوکاتدا کە کورد نەیتوانی هیچ دەستکەوتێکی هەبێت، ئەوەبوو کە دیبلۆماسییەتی کورد نەگەیشتبووە ئاستێکی بەرزو زمانی خۆناساندنیشی نەدەزانی. هەروەها سەبارەت بەڕزگارکردنو سەربەخۆیی ئەو نەتەوانەی کە ژێردەستی عوسمانییەکان بوون، بەریتانیاو فەرەنسا لە (28.11.1918)دا راگەیاندنێکی هاوبەشیان بەمشێوەیە دەرکرد: (بەریتانیاو فەرەنسا پێکەوە هەوڵدەدەن بۆ رزگارکردنی ئەو نەتەوانەی کە چەندین ساڵە لەژێر دەسەڵاتی تورکەکاندا، دەنالێنن بە رزگارکردنێکی تەواو کە سەربەستن لەدامەزراندنی حکومەتو بەڕێوەبەرایەتی نیشتمانی، بەپێی ئارەزووی دانیشتوانە رەسەنەکانیانو هەڵبژاردنی خۆیان). سەیرەو زۆریش سەیرە، بەریتانیاو فەرەنسا لەلایەک داوای رزگارکردنی نەتەوە ژێردەستەکانی تورکەکان دەکەنو، لەلایەکی تریش هەر خۆیان نەتەوەی کوردی ژێردەستەی تورک رادەستی عارەب دەکەن، وەکو بڵێی ژێردەستەکردنی کورد لەلایەن تورکو عارەبەوە هەر ژێردەستەییو چەوسانەوە نەبێتو، بەڵکو ژێردەستەیی کوردیان لەلایەن عارەبەکانەوە پێ رزگارکردنی کوردو دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بێت! ئەوە لەکاتێکدا کە بەگوێرەی پەیمانی (پۆرتسماوس)، کە لە بەرواری (31.10.1918)دا لەنێوان دەوڵەتانی هاوپەیمانو دەوڵەتانی دۆڕاو لەشەڕی یەکەمی جیهانیدا کە تورکیا یەکێک بوو لەدەوڵەتە دۆڕاوەکان بەستراو، پەیمانەکە کۆتایی بەشەڕەکە هێنا، بەڵام بەشێوەیەکی فەرمی شەڕەکە لەڕێکەوتی (11.11.1918)دا کۆتایی پێهات. سەیرە دوای کۆتایی هاتنی شەڕی یەکەمی جیهانی، تورکیا هیچ مافێکی بەسەر

باشووری کوردستانەوە نەمابوو، کەچی بەپێچەوانەوە لەدیاریکردنی چارەنووسی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا، تورکیا لایەنێکی سەرەکی کێشەکە بوو نەک کورد کە خاوەنی راستەقینەو تەواوی خاکی ئەو نیشتمانە بوو. هەرچەندە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا لەبەرواری (7.5.1919)دا دەسەلاتیدا بە نوێنەرانی خۆی لەئێراق، بۆ ئەوەی گەرەنتی بە کوردەکان بدەن سەبارەت بەوەی کە بەریتانیا لەبەرامبەر کوردەکان کەمتەرخەم نابێت لەیارمەتیدانییان، بەڵام گەرەنتییەکە هەر قسەبوو. هەر لەهەمان رۆژدا وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا دەسەلاتیدا بە (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسن) باوەڕپێکراوی پایەبەرزی بەریتانیا لە بەغدا لەنێوان ساڵانی (1918-1920)، کە وەکو هەرێمێکی ئێراقی رەفتار لەگەڵ باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بکات‌و، دەوڵەتێکی کوردی خاوەن ئۆتۆنۆمی لەژێر راوێژکاری ئینگلیزەکاندا بۆ کوردەکان دابمەزرێنێ. سەبارەت بە گەرەنتی بەریتانیا بۆ کوردەکان‌و، کەمتەرخەمی نەکردن لەیارمەتیدانیان‌و دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لەژێر سێبەری ئینگلیزەکاندا، هەر هەمووی بەڵێن‌و گفتی بێ بنەما بوون، پەیوەست بە رەفتارکردنیش لەگەڵ ویلایەتی موسڵ وەکو هەرێمێکی ئێراقی، ئەوە هەنگاوی یەکەمی بەزۆر لکاندنی ویلایەتەکەو خاکی کوردان بوو بەئێراقی عارەبەوە. کەچی پاش تێپەڕبوونی نزیکەی مانگێک بەسەر ئەو بڕیارەی وەزارەتی دەرەوە، بۆ جارێکی تر وەزارەتی دەرەوە لە (5.6.1919)دا دەسەلاتیدا بە (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسن) بۆئەوەی بەڕاوێژکاری لەگەڵ نوێنەری بااڵی بەریتانی لە ئەستەنبوڵ، کاروباری کوردەکان بەڕێوەبەرن. بەڵام ئەو بڕیارەش بەشێوەی بڕیارە کۆنەکەی (7.5.1919)، هیچ دەستکەوتێکی بۆ کورد تیا نەبوو، جگە لەدابەشکردنی کوردستان‌و ماڵوێرانی بۆ نەتەوەکەمان. ئەمانە هەمووی بەیەکەوە ئەوەمان بۆ دەردەخەن کە هەر لەسەرەتاوە بەریتانیاو هێزە دەسەلاتدارەکانی جیهان، بڕیاری خۆیان دابوو سەبارەت بەوەی کە بەشێوەیەک بڕیار لەسەر کێشەی کوردو کوردستان بدەن، کە بە بەرژەوەندی خۆیان‌و زیانی کورد کۆتایی بێت، بەڵگەش لەلایەک جێبەجێ نەکردنی بڕیارەکانی خۆیان‌و، لەلایەکی تریشەوە لێدوانەکانی (هارۆڵد نیکۆلسۆن)ی ئینگلیز کە دەڵێت: (لەو رۆژەی ئێمە بەکوردەکانمان دەگوت وەرن ببنە دەوڵەت، هیچ خۆیان بۆ ماندوو نەکرد، کەچی لەناکاو سالی (1922) چواردە بەندەکەی سەرۆک کۆماری ئەمەریکایان لێ داواکردین، بەڵام بەڕاستی ئێتر

درەنگ ببوو). ئەو قسانەی (هارۆڵد نیکۆلسۆن)، تەنیا هێنانەوەی بیانۆیەکی بێبنەماو هیچە بۆ هاوکاری نەکردنی کوردو ڕێگەگرتن لەگەیشتن بائامانجو ئاواتەکانیدا، ئەگینا کوردەکان هەر لەدوای گەیشتنی سوپای بەریتانیاو داگیرکردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، لەلایەن بەریتانیاوە لە نۆڤێمبەری ساڵی (1918)دا، داوای جێبەجێکردنی (14) خاڵەکەی سەرۆکی ئەمەریکاو ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەی (28.11.1918)ی حکومەتەکانی بەریتانیاو فەرەنسییان دەکرد، کە لەهەردووکیاندا داوای ڕزگارکردن دامەزراندنی دەوڵەتیان دەکرد بۆ نەتەوە ژێردەستەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیان دەکرد. ئەوکاتە کوردەکان بەیەک دەنگ داوایان دەکرد کە خاڵی (12)ی مەرجە بنچینەییەکانی ئاشتی جیهانی سەرۆکی ئەمەریکا، کوردستانیش بگرێتەوە، سەرەڕای هەموو ئەوانەش شێخ مەحمود هەردەم (14) خاڵەکەی مەرجە بنچینەییەکانی ئاشتی جیهانی لەگیرفاندا بوو.

ئاگربەستی مۆدرۆس‌و کۆنگرەی ئاشتی پاریس:

ئەوکاتەی کە ئاگربەستی (مۆدرۆس) لەبەرواری (30.10.1918)دا لەنێوان بەریتانیاو عوسمانییەکان، لەنێو پاپۆڕی (ئاگاممنوون) لە بەندەری (مۆدرۆس) کە یەکێکە لە دوورگەکانی دەریای (ئێجە)دا راگەیەندرا، هێشتا سوپای ئینگلیزی دوازدە میلی مابوو بگاتە ناو شاری موسڵ. ئەوە لەکاتێکدا کە ئینگلیزەکان نزیکەی سااڵو نیوێک دەبوو (ویلایەتی بەغدا)یان داگیرکردبوو، داگیرکردنی ویلایەتی بەغدا لەبەرواری (11.3.1917)دا بەگرتنی بەغدا کۆتایی پێهات، هەروەها پێشتریش کە ئینگلیزەکان لە (5.11.1914)دا شەڕیان لەدژی تورکیادا راگەیاندبوو، رۆژی دواتر شارۆچکەی (فاو)و لەڕێکەوتی (22.11.1914)شدا، شاری بەسرایان گرت. بەکەوتنی شاری بەسرا تەواوی ویلایەتەکە کەوتە ژێردەستی ئینگلیزەکان‌و داگیرکرا.

لەسەردەمی هەڵکشانی سوپای ئینگلیز بەرەو ویلایەتی موسڵ، ژەنەڕاڵ (عەلی ئیحسان پاشا)، فەرماندەی لەشکری شەشەمی سوپای عوسمانی بوو لەهەردوو ویلایەتی موسڵو بەغدا، وەلێ لەترسی سوپای ئینگلیز لەسەرەتای مانگی یانزەی ساڵی (1918)دا، پاراستنو بەرپرسیارێتی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ی رادەستی شێخ مەحمودی حەفید کرد. (ژەنەراڵ سێر ولیەم مارشاڵ)، کە سەرکردەیەکی سوپای ئینگلیزەکان بوو، بەبڕیارێکی خۆیو لەسەر بەرپرسێتی خۆی (بەپشتبەستنی بە بەندی حەوتەمی ئاگربەستی مۆدرۆس کە ڕێگەی بەوڵاتانی هاوپەیمان دابوو کە هەر شوێنێک ئەوان بە ستراتیژی بزانن یاخود بەرژەوەندی ئەوانی تیادا بێت داگیری بکەن)، فەرمانی داگیرکردنی موسڵ-ی بە (ژەنەراڵ کوپ) سپاردو، هێزەکانی بەریتانی لە (5.11.1918)دا گەیشتنە ناو شاری موسڵو شارەکە داگیرکرا. دوای هاتنە ناوەوەی سوپای ئینگلیز بۆ ناو شاری موسڵ، (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسن) باوەڕپێکراوی پایەبەرزی بەریتانیا لە بەغدا، دەستبەجێ دەستخۆشی ئەوکارەی لە (ولیەم مارشاڵ) کردو، ئینگلیزەکان بەڕێوەبەرایەتییەکی سەربازییان لەویلایەتی موسڵ دامەزراندو سەرهەنگ (جێرالد ئەی لچمەن)یان بەفەرمانڕەوای شاری موسڵ داناو، نوێنەری بەرزی بەریتانی مافی بەڕێوەبردنو سەرپەرشتی کردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بۆ خۆی هێشتەوە نەک بۆ دەوڵەتی ئیراقیو، بەهیچ شێوەیەک میری ئیراق بۆی نەبوو دەست بخاتە ناو کاروبارەکانی ویلایەتەکە، کەچی لەهەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرادا دوو بەڕێوەبەرایەتی سیڤیلیان دانابوو. هەروەکو دەزانین شەڕی یەکەمی جیهانیو ئەو کێشانەی کە ئەو شەڕە دروستیکردبوو نەدەکرا بەبێ چارەسەر بمێننەوە، بۆ ئەو کارەش هەر لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە بیرۆکەی دامەزراندنی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) لەلایەن دەوڵەتە گەورەکان بەگشتیو، ئەمەریکاو فەرەنسا بەتایبەتی سەریهەڵدا، کە ئەمەریکا رۆڵی بەرچاوو پڕ لەبایەخی بینی بەتایبەتی سەرۆکی ئەوسای ئەمەریکا، (ودرۆ تۆماس ویلسن) کە لەساڵی (1920)دا بەشداری کۆنگرەی ئاشتی (ڤێرسا)ی کردبوو، پێشتریش لە (8.1.1918)دا پێشنیاری دامەزراندنی کۆمەڵەی نەتەوەکانی کردبوو. دامەزراندنی کۆمەڵەی نەتەوەکان یەکێک بوو لە (14) بەندەکەی سەرۆک وردۆ ویلسن، هەروەها بەندی دوازدەشی سەبارەت بە نەتەوە ژێردەستەکانی عوسمانییەکان بوو. پاشانیش (وردۆ

تۆماس ویلسۆن) لەساڵی (1919)دا وەکو پاداشتێک بۆ هەوڵەکانی لەپێناوی دامەزراندنی ئەو دەزگا نێودەوڵەتییەدا، خەڵاتی ئاشتی وەرگرت. کۆنگرەی ئاشتی پاریس، کە لە (ڤرسای) کۆشکی شاهانەی فەرەنسی، لەنێوان رۆژانی (18 تاوەکو 30.1.1919)دا بە ئامادەبوونی (29) وڵات بەسەرپەرشتی (جۆرج کلیمەنسۆ) بەسترا، لەسەر داواکردنی ئەمەریکاو فەرەنسا لەڕۆژی (25.1.1919)دا، بڕیاری دامەزراندنی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) لە لایەن (44) وڵاتەوە دراو، شاری (جنێڤ)ی سویسری کرا بەبارەگای کۆمەڵەی نەتەوەکان. لەکۆتایی ساڵی (1919)دا (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسن)ی باوەڕپێکراوی پایەبەرزی بەریتانیا لە بەغدا، بانگکرا بۆ پاریس کە کۆنگرەی ئاشتی لەسەرەتای هەمان ساڵدا لەوێ بەسترابوو. دواتریش کۆلۆنێل (ئارنۆڵد تالبوت ویلسن) بۆ لەندەن بانگکرا، بۆ ئەوەی ئامۆژگارییەکانی خۆی بخاتەڕوو سەبارەت بەو خاکەی کە لەشێوەی هەرێمێکی سەر بەئێراق، بەڕێوەی دەبرد. ئارنۆڵد ویلسن، پێشنیاری ئەوەیکرد کە موسڵ بخرێتە سەر ئێراق بەبێ ئەوەی هیچ ئاماژەیەک بەمافەکانی کورد بکرێت.

لەکاتی داگیرکردنی موسڵ-دا، بەگوێرەی پەیماننامەی نهێنی (سایکس پیکۆ)ی نێوان هەردوو وڵاتی فەرەنساو ئینگلتەرە، ویلایەتی موسڵ بەشی فەرەنسا بوو، پاشان لەبەرواری (15.9.1919)دا فەرەنسا وازی لەو ویلایەتە هێنا بۆ ئینگلتەرە. ژەنەڕاڵ شەریف پاشای خەندان کە کۆنە ئەفسەرێکی کوردی سوپای عوسمانیو باڵوێزی عوسمانییەکان بوو لە سوید، لەلایەن (کۆمەڵەی بەرزیی کوردستان – جمعية تعالي كوردستان)، کە لەساڵی (1918)دا لەباکووری کوردستان دامەزرابوو، وەکو نوێنەری کورد بۆ کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس دەستنیشانکرا، دواتریش کوردێک بەناوی (فەخری بەگ) کرا بە یارمەتیدەری ئەو. شەریف پاشا، پێشتریش بۆ هەمان مەبەست واتە نوێنەرایەتیکردنی کورد بۆ ئەو کۆنگرەیەو بەدەستهێنانی پشتیوانی، پەیوەندی کردبوو بەشێخ مەحمود، سمکۆی شکاکو سەید تەهای نەهری. شێخ مەحمودی نەمر، بەمەبەستی بەشداریکردنی کوردو پشتیوانیکردنی (شەریف پاشا) لە کۆنگرەی ئاشتی پاریس دوو نوێنەری بەناوەکانی (سەید رەشید زەکی کابانو سەید ئەحمەد بەرزنجی) نارد، نامەیەکو مەزبەتەیەکی لەگەڵیاندا بۆ شەریف پاشا رەوانکرد، بەڵام بەداخەوە ئەو دوو نوێنەرەی کورد بەپیلانی فەرەنسیو بەریتانیەکانەوە لە حەلەب ڕێگەیان پێگیراو، نەیانتوانی بەرەو فەرەنسا بڕۆن بۆ

بەشداریکردن لەکۆنفرانسی ئاشتی. ڕێگەنەدانی ئەو دوو نوێنەرەی کوردستان بۆ ئامادەبوونی ئەو کۆنگرەیە، لەلایەک لەپێناوی بچووککردنەوەو بەهەند هەڵنەگرتنی کێشەو دۆزی کورد بوو، لەلایەکی تریشەوە بۆئەوەی لەئامادەنەبوونی کورددا، بتوانن بەئارەزووی خۆیان نەخشەو پلانەکانیان بۆ دابەشکردنی کوردستان دارێژن. کۆنگرەی ئاشتی پاریس لە (30.1.1919)دا کۆتایی بەکارەکانی خۆی هێناو، لەهەمان ڕۆژدا بڕیارێکیان دەرکرد کە بەمشێوەیە بوو: (هاوپەیمانو وڵاتە لایەنگرەکانیان لەسەر ئەوە ڕێککەوتن ئەرمینیا، وڵاتی دووئاوان (الرافدین)، کوردستان، فەلەستینو وڵاتانی عارەبی دەبێ بەتەواوی لەئیمپراتۆریەتی تورک دابماڵرێن). ڕاستە سەبارەت بە دامالّینی کوردستان لەتورکیا، بەشێکی بڕیارەکە جێبەجێکراو تەنیا بوشووری کوردستانی لێ دامالّێنرا، وەلێ هیچ گۆڕانکارییەک یان بەڕەوپێش چوونێک لەو بەشەدا بەسەر دۆزی کورددا نەهات، چونکە لەژێردەستی تورک دەریان هێناین و ئێمەیان دووبارە خستەوە ژێردەستی داگیرکەرێکی تر کە عارەبن. یەکێک لە چالاکییەکانی (جەنەڕاڵ شەریف پاشا) ئەوەبوو کە لەبەرواری (6.2.1919)دا توانی چاوی بکەوێت بە (جۆرج کلیمەنسۆ)ی سەرۆکی کۆنگرەی ئاشتی (پاریس)و، دوو یاداشتو نەخشەیەکی کوردستانی گەورەی دایێ، داوای سەربەخۆیی کوردستانو جیاکردنەوەی سنوورەکانی کرد، هەروەها لەسەر داخوازییەکانی کوردو دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لەویلایەتەکانی (ئامەد، بەتلیس، خەرپووت، موسڵ، ئورفەو کۆیسنجەق) گفتوگۆی لەگەڵ کرد. لەپێناوی یەکدەنگی کوردو ئەرمەنەکانو خۆئامادەکردن بۆ کۆنگرەی (سێڤرە)، شەریف پاشا لەگەڵ (بۆگۆس نۆبار پاشا)ی نوێنەری ئەرمەنییەکان بۆ کۆنگرەی (سێڤرە) لە فەرەنسا، لە (30.12.1919)دا کۆبوونەوەو لەسەر ئەوە کۆک بوون کە کوردستان جیا بێت لە ئەرمینیا، بەمەش کوردو ئەرمەنەکان یەکیانگرت لەدژی دەوڵەتی عوسمانیو، داوای مافەکانی هەردوو نەتەوەی کوردو ئەرمەنیان لەسەر خاکی خۆیان کوردستانو ئەرمەنستان کرد. بەپێی ئەو ڕێکەوتنەی نێوان کوردو ئەرمەن، جەنەڕاڵ شەریف پاشای خەندانو بۆگۆس نۆبار پاشا لەڕێکەوتی (1.3.1920)دا یاداشتێکیان دایە هاوپەیمانەکانو ئەنجومەنی باڵای وڵاتە سوێندخۆرەکان، لەو یاداشتەدا داوای ئەوە کرابوو نەکەن بە بیانوی دابەشکردنی سامانی سروشتی کورد، خاکی کوردستان دابەشکەن بۆ چەند ناوچەیەک، چونکە بەڵگەنامە میژوویی و

نەتەوەییەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە کوردستان یەک پارچەیەو نابێت دابەشکرێت. هەردوو نوێنەری کوردو ئەرمەن (شەریف پاشاو بۆگۆس نۆبار)، دیاریکردنی سنووری کوردستانو ئەرمینیایان بۆ دەوڵەتە سوێندخۆرەکان جێهێشتبوو. شەریف پاشا هەر بەوە نەوەستا، بەڵکو لەڕۆژی (22.3.1919)دا یاداشتێکی تری دایە شاندی بەریتانیا لەکۆنگرەی ئاشتی پاریسو، داوایکردبوو کە دۆزی کورد لەو کۆنگرەیەدا باسبکرێو دان بەسەربەخۆیی کوردستان دابنرێت، لەهەمانکاتیشدا وڵاتی بەریتانیا پێشەکی ماندێتی خۆی بەسەر دەوڵەتی کوردستاندا رابگەیەنێت. شەریف پاشا چەندین یاداشتنامەو بیرخەرەوەی بۆ کۆنگرەی ئاشتی پاریسو ئەنجومەنی باڵای وڵاتە سوێندخۆرەکانو پەیمانی سێڤرە ناردووە، یەکێک لەو یاداشتنامانەی کە لە (29.7.1919)دا بۆ کۆنگرەی سێڤرە ناردوویەتی، باسی ئەوە دەکات کە ئەو لەلایەن سەرکردە کوردەکانەوە بە سەرۆکی دەوڵەتی کوردستان هەڵبژێردراوەو، داواش دەکات کە شاندێکی هاوبەشی بەریتانیو کوردی دروست بکرێو، ئەو ناوچانە دیاری بکەن کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن، بەریتانیاش هەندێک پارەی بداتێ تاوەکو ئەو بەسەر سەرۆک هۆزە کوردەکانی دابەش بکات. بەڵام میری بەریتانیا هیچکام لەداواکانی جێبەجێ نەکرد. وەڵامی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا، باسی ئەوەیکردووە کە شەریف پاشا بە پیاوێکی پیر دادەنێت، هەروەها پێیان وایە کە ئەو ماوەیەکی زۆرە کوردستانی جێهێشتووەو ناگونجێت بۆ سەرۆکی کوردستان. بەڵام رەتکردنەوەی شەریف پاشا وەکو سەرۆکی کوردستان لەلایەن بەریتانیەکانەوە، تەنیا بیانوویەک بوو بۆئەوەی هیچ بۆ کورد نەکەن، ئەگینا ئەوان دەیانتوانی کەسێکی وەکو شێخ مەحمود یان هەر کەسێکی تر دەستنیشان بکەن. لەبەرامبەر هەوڵو کۆششەکانی ژەنەڕاڵ شەریف پاشادا، تورکیا دەستەوەستان نەوەستا، بەڵکو دوای ئەوەی کە حکومەتی عوسمانی لە (11.7.1919)دا (ژەنەرال مستەفا کەمال 1881–10.11.1938)، کە دواتر بە (کەمال ئەتاتورک) ناسرا، لەڕێزی سوپا دەرکرد، ئەویش لەنێوان رۆژانی (27.7.1919 – 7.8.1919) کۆنگرەی یەکەمی (پارتی نیشتمانی) لەشاری (ئەرزرۆم)ی باکووری کوردستان بەست‌و، بەهاندانی ژەنەڕاڵ کەمال ئەتاتورک کوردەکانی باکووری کوردستان لەو کۆنگرەیەدا بەسەدان بروسکەیان بۆ وڵاتە هاوپەیمانەکان ناردبوو، کە تیایدا نووسیبوویان: (سەربەخۆیی کوردستانمان ناوێ،

برایەتی کوردو تورکمان دەوێ). دوای بەسەرچوونی نزیکەی مانگێک بەسەر کۆنگرەی یەکەمی پارتی نیشتمان لە ئەرزڕۆم، کەمال ئەتاتورک لەمانگی سپتێمبەری هەمان ساڵدا کۆنگرەی دووەمی پارتەکەی خۆی (پارتی نیشتمان)ی دیسان لە ئەرزڕۆم بەست، کە دواتر ئەو کۆنگرەیە بە (بەڵێنامەی نیشتمانی تورکی) ناسراو، بڕیاری کۆتایی هێنان بەخەلافەتی ئیسلامی لە ئەستەنبوڵ لەو کۆنگرەیە دەرچوو، بەڵام بەشێوەیەکی فەرمی لەبەرواری (3.3.1924)دا هەڵوەشایەوە. پاشان کەمال ئەتاتورک لەبەرواری (3.5.1920)دا، بەسەرۆکایەتی خۆی (حکومەتی ئەنقەرە)ی دامەزراندوو، دواتریش لەبەرواری (16.10.1922)شدا توانی (سوڵتان محەمەد وەحیدەددین) لەسەر دەسەڵات لابدات. ئەستێرەی بەختی ئەتاتورک، رۆژ لەدوای رۆژ زۆرتر دەدرەوشایەوە، بەتایبەت دوای سەرکەوتنەکانی بەسەر، کورد، ئەرمەن، یۆنانو راگەیاندنی کۆماری تورکیا لەبەرواری (29.10.1923)دا، کە هەردووکیان (ئەتاتورکو کۆماری تورکیا)، بوون بەڕێگر لەبەردەم هەموو خواستەکانی نەتەوەی کوردمانو، هەوڵدان بۆ سڕینەوەی یەکجارەکی نەتەوەی کوردو بەتورک کردنی.

پەیماننامەی سێڤرە:

ئاشکرایە کە لەشەڕی یەکەمی جیهانیدا، دەوڵەتی عوسمانی هاوپەیمانی سەرەکی دەوڵەتی ئەڵمانیا بوو، ئەوەبوو لەئەنجامدا ئەڵمانیاو عوسمانییەکان لەشەڕدا دۆڕانو بەرەی وڵاتانی هاوپەیمان سەرکەوتنیان بەدەست هێنا. لایەنەکانی بەشداربوو لەپەیماننامەی سێڤرەدا، وڵاتانی هاوپەیمان (ئەرمینیا، ئیتالیا، بەریتانیا، بەلجیکا، چیکۆسلۆڤاکیا، پورتوگال، پۆڵۆنیا، فەرەنسا، ڕۆمانیا، یابان، یۆگۆسلافیا (کرواتیا، سلۆڤینو سیربیا)و حیجاز (سعودیەی ئێستا) لە لایەکو دەوڵەتی عوسمانی (حکومەتی ئەستەنبۆل) لەلاکەی ترەوە بوون. هەروەها ئەمەریکا بەسیفەتی چاودێرو، شاندێکی کوردیش بەسەرۆکایەتی (شەریف پاشای خەندان) بەهەمان شێوە بەسیفەتی چاودێر بەمەبەستی گفتوگۆکردنی نێوان کوردو ئەرمەن بەشداربوون. وڵاتانی بەشداربوو لە (10.8.1920)دا لەشاری (سێڤرە)ی نزیک پاریس لە فەرەنسا، پەیماننامەیەکیان لەگەڵ عوسمانییەکاندا واژۆکردو، دواتر پەیمانەکە بەناوی پەیمانی (سێڤرە) ناسرا. پەیماننامەی سێڤرە پێکدەهات لە (13) بەش‌و (433) بەند، کە بەشی سێیەم لە بەندی سێیەمدا لەژێر ناوی (کوردستان)دا تەرخان کرابوو بۆ دۆزی کوردو کوردستان، ئەو بەشەش لەخاڵەکانی (64،63،62)دا پێکدەهات کە بەمشێوەیەی خوارەووە هاتوون:

1- بەندی (62): کۆمیسیۆنێک پێکدێت کە بارەگای بەردەوامی لە قوستەنتینیە دەبێتو، لەسێ ئەندام حکومەتەکانی بەریتانیا، فەرەنساو ئیتالیا بەشێوەیەکی فەرمی دەستنیشانیان دەکەن. لەماوەی شەش مانگ لەپاش مۆرکردنی ڕێکەوتنەکە ئەم کۆمیسیۆنە پلانێک پێشکەش دەکات بۆ ئۆتۆنۆمی ناوخۆیی ئەو

مەڵبەندانەی کە دانیشتوانەکانیان کوردەو دەکەونە رۆژهەڵاتی رووباری فوراتو خواروووی ئەرمەنییەکان کە دەکرێ لەدواییدا سنووریان دیاری بکرێت، یان کەوتوونەتە باکووری سنووری نێوان تورکیا، سوریاو نێوان دوو رووبار، هەروەکو لەداددەی (27) بەشی دووەم خاڵەکانی (2 و 3)دا هاتووە. هارکاتێک کۆمیسیۆنەکە لەسەر کێشەیەک نەیتوانی بڕیارێکی تێکڕایی وەرگرێ، هەریەک لە ئەندامان کێشەکە لەگەڵ وڵاتی خۆی باس دەکات. ئەم پرۆژەی خودموختاریە دەبێ مافی تەواوی ئاشوورییەکان، کلدانییەکانو کەمە نەتەوەکانیتر لەناوچەکەدا دابین بکات. بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجە کۆمیسیۆنێک لەنوێنەرانی بەریتانیا، فەرەنسا، ئیتاڵیا، ئێرانو کوردەکان پێکدێت، کۆمیسیۆنەکە هەڵدەستێت بەسەردانی ئەم ناوچانە ئەگەر دیتی پێویستە سەبارەت بە بڕیاردانو ساغکردنەوەی هەرچەشنە دەستکارییەک لەسنوورەکانی تورکیا بەگوێرەی مەرجەکانی پەیمانی سنوور لەنێوان تورکیاو ئێران.

2- بەندی (63): حکومەتی عوسمانی/تورکی لەسەریەتی کە بڕیارەکانی هەردوو کۆمیسیۆنەکە کە لە بەندی (62)دا وەریدەگرن، پەسندیان بکاتو لەماوەی سێ مانگ دوای ئاگادارکردنەوەی جێبەجێیان بکات.

3- بەندی (64): ئەگەر لەماوەی سااێک پاش پەسندکردنی ئەم پەیماننامەیە، کوردەکانی دانیشتووی ئەو ناوچانەی کە بەندی (62) دەیان گرێتەوە، پێشنیارێکیان بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان راگەیاندو بیسەلمێنن کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە دەیانەوێ لە تورکیا جیابنەوەو، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانیش بۆی دەرکەوێ کە ئەو خەڵکە بەکەڵکنو شیاوی سەربەخۆیین، بە تورکیا دەسپێرێ کە سەربەخۆیی بدا بە کوردەکانو لەتورکیا جیابنەوە. دەبێ تورکیا راسپاردەکە پەسند بکاو لەهەموو مافێکی خۆی لەو مەڵبەندەدا دەست هەڵگرێ. بۆ وردەکاری ئەو مافانە دەبێ رێکەوتنێکی جیا لەنێوان هاوپەیمانانو تورکیا ببەستریت، ئەگەر تورکەکان دەستیان هەڵگرت لەو مافانە هاوپەیمانان هیچ رەخنەیەکیان نابێت بەرامبەر بە کوردەکانی ویلایەتی موسڵ ئەگەر بەخواستی خۆیان ویستیان بچنە پاڵ ئەو حکومەتە کوردەوە، هاوپەیمانە گەورەکان هیچ چەشنە بەرپەرچدانەوەیەک ناکەن.

بەپێی پەیماننامەی (سێڤرە)، دەبوایە سنووری دەوڵەتی عوسمانی (پیاوە نەخوشەکە) سەرلەنوێ دابەش بکرایەوە. پەیمانەکە بەفەرمی کوردستانی ناسیبوو، هەروەها بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی دابوو. بەگوێرەی بەندەکانی (64،63،62)ی پەیمانی (سێڤرە)، دەبوایە دەوڵەتێکی کوردی ڕۆشنایی بدیبایە. بەڵام بەگوێرەی مادەی (93A) لە بەشی سێیەمی پەیماننامەی (سێڤرە)دا شارەکانی (تەرابزۆن، ئەرزڕۆم، وانو بەتلیس)یان لە کوردستان دابڕابوونو خرابوونە سەر ئەرمەنستان. لەو ساڵەدا، واتە لەساڵی (1920)دا، کاتێک کە (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکیا) لە ئەنقەرە کۆبووەوە، سەرکردەکانی کوردیش لەنێویاندا (ئیحسان نوری پاشا، شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبێدوڵڵای نەهری یان شەمزینی، کە ئەندامی ئەنجومەنی سیناتی (پیرانی) تورکی بوو (بەخۆیو سەید محەمەدو عەتای کوڕی دواتر لەبەرواری (27.5.1925)دا لەسێدارەدران)، ئەمین عالی بەگ بەدرخانو حەسەن خەیری نوێنەری دەرسیم، کە ئەوەی دواییشیان کە نوێنەری شاری دەرسیم بوو لە (ئەنجومەنی گەلی تورکی مەزن)دا، لەسەر داوای کەمال ئەتاتورکدا بەجلوبەرگی کوردی بەشداری کۆبوونەوەکانی ئەو ئەنجومەنەی دەکرد، بەڵام دوای ئەوەی ئەتاتورک ئیشی بە ئەوو بەکورد نەما، لەساڵی (1925)دا بە تۆمەتی پڕوپاگەندە کردن بە جلوبەرگی کوردییەوە لەسێدارەیدا)، لەنێو ئەو (72) ئەندام پەرلەمانە کوردانەی کە نوێنەرایەتی خەڵکی کوردستانیان دەکردو، بەشداری دانیشتنەکانی ئەو پەرلەمانەیان دەکرد، کە (ئەتاتورک) دایمەزراندبوو. ئەو پەرلەمانتارە کوردانە هاوکاری (مستەفا کەمال)یان دەکردو، لەلایەک بەناوی کوردەوە نامەیان بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکانو سەرۆکی ئەمەریکی دەنارد، کە لەنامەکاندا هاتبوو: (ئێمە هەوڵ نادەین بۆ سەربەخۆیی، بەڵکو برایەتی کوردو تورکمان دەوێت)، لەلایەکی تریشەوە حەسەن خەیری داوای لەدانیشتوانی دەرسیم کرد کە بەشداریو پشتیوانی لە شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران نەکەن. جگە لەوانەش کەسانی تری نیشتمانپەروەر هەبوونە کە داوای مافی نەتەوایەتی کوردیان کردووە بۆ نموونە لە (24.3.1920)دا، سەلیم بەگ، ئەمینداری گشتی پارتی دیموکراتی کورد، سەبری، سەرۆکی کۆمەڵەی خۆیبوونو کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد، ئەمین عالی بەگ بەدرخان، جێگری سەرۆکی کۆمەڵەی سەرکەوتنی کورد، باقی سەرۆکی کۆمەڵەی پڕوپاگەندەو مامۆستا نەهری ماروفو

کەمال فەوزی بەناوی رۆژنامەنووسانی کوردەوە، بروسکەیەکیان لەڕێگای نوێنەری باڵای بەریتانیا (مەندوبی سامی) لەئەستەنبوڵ ناردووە بۆ سەرۆکوەزیرانی ئەوکاتی بەریتانیا (سێر لوید جۆرج)، سەبارەت بەو لێدوانەی کە ناوبراو لەڕۆژی (25.2.1920)دا لەبەردەم ئەنجومەنی گشتی بەریتانیادا داوێتی سەبارەت بە رزگاری نەتەوەی کوردو بەدابڕینی کوردستان لە تورکیا. ئەوەی جێگەی نیگەرانییە ئەوەیە کە (ئەمین عالی بەگ بەدرخان) هەم لەگەڵ ئەوانەدایە کە برایەتی کوردو تورکیان دەوێ و سەربەخۆییان ناوێت، هەم لەگەڵ ئەوانەشدایە کە رزگاری و جیاکردنەوەی کوردستانیان لەتورکیا دەوێت! پەیمانی سێڤرە، سەرەڕای هەموو کەموکوڕییەکو جێبەجێنەکردنیشی، بایەخێکی یەکجار زۆری هەبووە بۆ نەتەوەی کوردو کوردستان، چونکە بەدەستهێنانی دانپێدانانێکی نێودەوڵەتی بوو بۆ کورد لەمافی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ، ئەوە شتێکی نوێ و وەرچەرخانێکی زۆر گەورە بوو لەمێژوودا، کە پێشتر هیچ بڕیارێک یان پەیماننامەیەک دانپێدانانێکی وای لەخۆیدا نەگرتبوو بۆ کوردو کوردستان! بەڵام هەروەکو کورد دەڵێت: (مانگ لەچواردە حەوجە بەئەنگوستان نیە)، دیاربوو کە ئەو پەیمانە نە لەلایەن بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی وە نە لەلایەن تورکیاشەوە جێبەجێ ناکرێت، چونکە لەلایەک هەر هەمان ئەو رۆژەی کە پەیماننامەی سێڤرەی تێدا واژۆکرا، رێکەوتنێکی سێقۆڵی لەنێوان بەریتانیا، ئیتاڵیاو فەرەنسا واژۆکرا لەپێناوی دابەشکردنی باکووری کوردستانو، لەلایەکی تریشەوە باوەڕپێکراوی پایەبەرزی بەریتانیا لە بەغدا (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسن)، لەبەرواری (25.10.1920)دا، واتە یەکەم رۆژی دامەزراندنی حکومەتی ئێراقیو نزیکەی دوو مانگو نیو بەسەر تێپەڕبوونی پەیماننامەی سێڤرەدا، نامەیەکی بۆ سەرۆک وەزیرانی ئێراقی (عەبدولڕەحمان گەیلانی نەقیب) ناردووەو، لەو نامەیەدا باسی ئەوەیکردووە کە دەیانەوێت ناوچەکانی کوردنشین (کوردستان) بەئێراقەوە ببەستنەوە، دیسان هەر دوای تێپەڕبوونی نزیکەی چوار مانگێک بەسەر پەیمانی سێڤرەدا، بەریتانییەکان لە (24.12.1922)دا باسی ئۆتۆنۆمییان بۆ کورد هێنایە گۆڕێ، ئەوە لەکاتێکا کە هێشتاکە پەیمانی سێڤرە نەکەوتبووە واری جێبەجێکردنەوە، چەند ساڵێک دواتریش لەبەرواری (17.2.1925)دا کۆمیساری باڵای بەریتانی لەئێراق (سێر هێنری دۆبز) لەبروسکەیەکدا بۆ وەزارەتی کۆلۆنییەکانی بەریتانی، باسی ئەوەی کردووە کە

(کۆلۆنێل ئەی. پاولس)ی ئەندامی (کۆمیسیۆنی توێژینەوەی چارەسەرکردنی کێشەی موسڵ)، کە لەمانگی یەکی هەمان ساڵدا لەبەغدا بووە بەوەزیری دارایی ئەوکاتی ئێراق (ساسۆن حسقیل)، کە جوولەکەیەکی ئێراقی بووە گوتووە کە هەریەک لەئێراقو توکیا کامیان زووتر چیاوگی گرێبەستی گەڕانو دەرهێنانی نەوت لەگەڵ (کۆمپانیای نەوتی تورکی) ببەستێت، ویلایەتی موسڵ دەدرێت بەویان. سەرەڕای هەموو ئەوانەش ئینگلیزەکان هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کورد پێنەبووە، بەڵکو ئەوان هاتبوون بۆ جێبەجێکردنی نەخشەو پلانەکانی خۆیان کە هەر لە رێکەوتنی (سایکس پیکۆ)ەوە دایانڕشتبوو، هەروەکو لەپەیوەندیکردنی شێخ مەحمودی نەمرەوە لەساڵی (1913)دا بەنوێنەرانی ئینگلیز، فەرەنسیو روسەکانەوە، کە ئەوان بۆ دەستنیشانکردنی سنووری عوسمانیو سەفەوییەکان هاتبوونە ناوچەکە، وەڵامی ئەوان بۆ شێخی نەمر: بڕیار بەدابەشکردنی رۆژهەڵات دراوە، ئێراق بۆ ئینگلیز، سوریا بۆ فەرەنسا جەزائیر بۆ ئیتاڵیا، ویلایەتی موسڵ بەر روس کەوتووە).

دوای سەرکەوتنەکانی تورکیا لەشەڕی (رووباری سەقاریا)دا کە لەنێوان (24.8 تاوەکو 16.9.1922)ی خایاند، توانی یۆنانیەکان لەشاری (سمیرنا)دا دەرکات‌و، نزیکەی (100) هەزار سیڤیلی یۆنانی بکوژنو کۆنترۆڵی تەواوی شارەکە بکەن، کە پێشتر یۆنانییەکان بەپشتیوانی بەریتانیا هێرشیان کردبووە سەر تورکیاو، لە مایسی ساڵی (1919)دا ئەو شارەیان گرتبوو. لەئەنجامی ئەو کوشتارەی کە ئەتاتورک لەدژی یۆنانییەکان کردبووی، بەریتانیا خەریک بوو پەلاماری لەشکری تورکیا بدات‌و شەڕ لەنێوانیان دروست بێت، بەڵام تورکیا زیرەکانە توانی (ئاگربەستی مۆدانیا) لەگەڵ بەریتانیادا لەڕێکەوتی (11.11.1922)دا مۆر بکات. لەلایەکی تریشەوە پەیوەندی تورکو روسەکان رۆژ لەدوای رۆژ پتەو دەبوو، لەئەنجامدا دۆستایەتییان گەیشتە ئاستێکی بەرزو لەبەرواری (3.1.1920)دا، پەیمانی دووڵایەنەی (ئەلکساندەر پۆل) لەنێوان هەردوو دەوڵەتدا مۆرکرا. هەر ئەو هۆیەش بوو کە وای لە روسەکان کردبوو، لەهەموو کارێکدا پشتیوانییان لە ئەتاتورکو حکومەتەکەی دەکرد. بەهێزترین پەیوەندی نێوان تورکیای کەمالیو کۆمۆنیستەکانی روسیا دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی ساڵی (1920)، کاتێک کە هەردوو لایان تورکیاو روسیا لە هەوڵی پلاندانان بوون لەدژی کوردو ئەرمەن. لەپلانو پەلامارێکی هاوبەشی بەلشەویکەکانو کەمالیستەکاندا، کە لەبەرواری (2.12.1920)دا کرایە

سەر ئەرمینیا، حکومەتی (ئەرمینیا)یان رووخاند، دواتریش رووسەکان پشتیوانی تورکە رەگەزپەرستو شۆڤینییەکانیان دەکرد لەجێبەجێ نەکردنی پەیمانی سێڤرە. بۆ نموونە رووسەکان لە سێپتێمبەری (1920)دا یاداشتێک دەدەنە بەریتانیاو تیایدا نووسراوە: (میری شوورەوی، پشتگیری خەباتی نەتەوەی تورک دەکات. پشتیوانی هەوڵەکانی تورکیا دەکات سەبارەت بە هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی (سێڤرە)، کە سەربەخۆیی و یەکێتیی خاکەکەی دەخاتە بەر مەترسییەوە. تورکیا لەو خەباتەیدا گشت هاوولاتیانی روسیای لەپشتە). میری سۆڤیەت بەسەرۆکایەتی هاوڕێ لینین، کە گوایە پشتیوانو رزگارکەری نەتەوە ژێردەستەکانی جیهانە، کەچی لێرەدا بۆتە پشتیوانی ستەمکارو چەوسێنەرانو، درێژە دەدات بەژێردەستەیی نەتەوەیەکی مافخوراوی وەکو کوردا هەروەها لەکۆنگرەی (لۆزان)یش، پشتیوانی زۆریان لە تورکیا کرد لەپێناوی گۆڕینی پەیمانی سێڤرە بە پەیمانی لۆزان. تورکەکان زۆر لێزانانە توانیان لەماوەی نزیکەی ساڵو نیوێکدا، شەش پەیماننامە لەگەڵ دوژمنەکانیان مۆربکەن. بەستنی ئەو کۆمەڵە ڕێککەوتننامەیە لەباوەڕبوونی تورکیاوە نەبووە بەدۆستایەتی کردنی ئەوانەی پەیمانی لەگەڵ بەستوون، بەڵکو تەنیا لەپێناوی دەست بەتاڵ بوونیان بۆ کوردو یۆنانییەکانو هەڕەس پێهێنانی پەیماننامەی (سێڤرە) بووە، بەمانایەکی تر ئەو پەیمانانە تەنیا لەپێناوی بەرژەوەندی باڵاکانی خۆیان بووە. شەش پەیمانەکەش بریتیین لەپەیمانی ئاشتی لەگەڵ ئیتاڵیادا لەڕێکەوتی (13.3.1921)دا مۆرکرا، پەیمانێک بەناوی (پەیمانی ئەنقەرە) لەگەڵ فەرەنسادا کە لەبەرواری (20.5.1920)دا مۆرکردا، پەیمانی دووەم بەناوی (پەیمانی فرانکلین – بیلو) بوو، کە لەبەرواری (20.10.1921)دا دیسان لەگەڵ فەرەنسادا مۆرکرا، پەیمانێک لەبەرواری (16.3.1921)دا لەگەڵ رووسەکان، هەروەها ئەو دوو پەیماننامەیەی کە پێشتر ئاماژەم پێدان لەسەرەوەدا، کە یەکەمیان (ئاگربەستی مۆدانیا) بوو لەگەڵ بەریتانیاو ئەوی دیکەشیان پەیمانی (ئەلکساندەر پۆل) بوو لەگەڵ روسیا. بەستنی ئەو کۆمەڵە پەیمانە لەگەڵ کەمالیستەکان (کەمال ئەتاتورک)دا، خۆی لەخۆیدا دانپێدانان بوو بەو حکومەتەی ئەتاتورک، بەناوی (حکومەتی ئەنقەرە) لەبەرواری (3.5.1920)دا دامەزرابوو.

کۆنگرەی گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست:

کۆنگرەی یەکەمی گەلانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە لە (1-8ی سپتیمبەری سالی 1920)دا لە (باکۆ)ی پایتەختی ئازەربایجان، بەسەرکردایەتی (زینۆفیف)ی وەزیری دەرەوەی یەکێتیی سۆڤیەت بەسترا. لەپێناوی ئامادەبوونو داکۆکیکردن لەکوردو گەیاندنی داخوازییەکانی کورد هەشت نوێنەری کورد بەشداربوون. لەو کۆنگرەیەدا کە هەشت کورد بەشداربیان کردووە وەکو نوێنەرانی کورد، کەچی بۆ نموونە تەنیا چوار عارەب بەشداربیان کردووە، هەروەها ژمارەی ئەندامە بەشدار بووەکانی چینی لەژمارەی ئەندامە بەشداربووەکانی کورد کەمتر بووینە. ئەو کۆنگرەیەش وەکو کۆنگرەکانی تر، نە هیچ سوودێکی بەکورد گەیاندووەو هەروەها نە دۆزی کوردی بەرەوپێشەوە بردووە.

کۆنگرەی لەندەنو فرانکلین – بۆیۆن:

کۆنگرەی لەندەن لەنێوان (21.2تاوەکو 4.3.1921) بەسترا. تورکیا توانی بەر لەبەستنی ئەو کۆنگرەیەدا، پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ پاریسو رۆما ببەستێتو، پێداویستی شەڕو چەکو تەقەمەنیش لەهەرسێ وڵاتی فەرەنسا، ئیتاڵیاو سۆڤیەت وەربگرێت. وڵاتەکانی ئیتاڵیا، فەرەنسا، رۆماو یەکێتیی سۆڤیەت ئامادەیی خۆشیان نیشاندا بەوەی کە هەرسێ بەندەکەی پەیوەست بەکوردو کوردستان لەپەیمانی

(سیڤرە) لابدەن. تەنانەت ئینگلیزەکانیش وازیان هێنا لەباسکردنی دەوڵەتی کوردیو مافی چارەی خۆنووسین. کۆنگرەی لەندەن بووە سەرەتایەک بۆ پەیوەندییەکی باشو دامەزراندنی دۆستایەتییەک لەنێوانی تورکیاو فەرەنسا، کە ئەنجامەکەی بەوە گەیشت هەردوولا لەڕێکەوتی (20.10.1921)دا، پەیمانی (فرانکلین – بۆلوف) واژۆ بکەن‌و، سنووری نێوانی تورکیاو سوریاش هەر بەگوێرەی ئەو پەیمانە دەستنیشانکراو خێڵە کوردەکانی باکوورو خۆرئاوای کوردستانی لێک دوورخەنەوە. ئەو پەیمانەیە گەورەترین شکست بوو بۆ کوردو دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی لەداهاتوودا، چونکە هەردوو وڵات رێکبوون لەسەر ئەوەی کە پێویست بەباسکردنی ئۆتۆنۆمی، مافی کوردو دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی ناکات‌و، بەهیچ شێوەیەکیش بەڵای کوردو مافی کوردانداً نەچوون. بۆ جارێکی تریش شەریف پاشا لە (20.5.1920)دا لەڕێگای (لویس مالت)ی باڵوێزی بەریتانیا هەوڵیدا، کە بە (بلفۆر) رابگەیەنرێت سەرۆکی کوردستانی سەربەخۆ دەستنیشان بکات‌و، بەشێوەیەکی فەرمیش دان بە سەربەخۆیی کوردستاندا بنێن.

کۆنگرەی قاهیرە:

(کۆنگرەی قاهیرە)، لە (12-30ی ئازاری 1921)دا بەئامادەبوونی (40) نوێنەری وڵاتان لەوڵاتی میسری عارەبیدا بەسەرپەرشتی (سێر وینستۆن چەرچڵ 1874-1965)ی وەزیری وڵاتانی داگیرکراو (کۆڵۆنیالیەکان)ی بەریتانیدا بەسترا. چەرچڵ، پۆستی وەزیری وڵاتە کۆڵۆنیالیەکانی بەریتانی لەبەرواری (14.2.1921)دا وەرگرتبوو. ئەو کۆنگرەیە چوار بابەتی سەرەکی کە بریتیبوون لە (خەرجی بەریتانیا لەئێراق، دانانی پادشایەک بۆ ئێراق، دۆزی کوردو سوپای ئێراق)ی لەخۆ گرتبوو. وینستۆن چەرچڵ، بەرپرسە گەورەکانی بەریتانیا، هیندو ئێراقی بانگکرد بۆ بەشداریکردنیان لەو کۆنگرەیە. لەئێراقەوە (سێر پێرسی کۆکس)ی کۆمیساری بالای ئینگلیز لە بەغداو، (خاتوو گیرترود بێل)ی ئەمینداری کۆمیسیاری بالای ئینگلیز کە هەردووکیان دۆستی نزیکی عارەب بوون، چوون بۆ ئەو کۆنگرەیە. سێر پرسی کۆکس، وای باڵاوەکردەوە کە ووشەو ناوی ئێراق بەر لەداگیرکردنی ئێراقو جەنگی یەکەمی جیهانەوە، بە هەرسێ وێلایەتەکانی بەغدای (سوننە)و بەسرای (شیعە)و

موسڵی (کوردان) گوتراوە. (چەرچڵ)یش لە لەندەنەوە دوو دۆستی نزیکی کوردی لەگەڵ خۆی برد کە بریتیبوون لە (مێجەر ئیدوەرد ولیەم شارلز نۆئیلو مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ)، هەروەها (کۆلۆنێل ت. ئەی. لۆرانس) کە یەکێک بوو لەپیاوە هەرە ناسراوەکانی ئەوسای دەزگای هەواڵگری (موخابەرات)ی ئینگلیزو بەداینەمۆی شۆڕشی عارەبی ناسرابوو، لەو کاتەشدا راوێژکاری چەرچل بوو ئەویش ئامادەبوو. لەو کۆنگرەیەدا دوای خوێندنەوەی یاداشتی بەشی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کە لەلایەن مێجەر نۆئیلو مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگ نووسرابوو، ئەوان بەهیچ شێوەیەک لەگەڵ لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەئێراقی عارەبییەوە نەبوون، تووشی بەرپەرچدانەوەیەکی توند بوونەوە لەلایەن (سێر پێرسی کۆکس)ی کۆمیساری باڵای ئینگلیز لە بەغداو، (خاتوو گیرترود بێل)ی ئەمینداری کۆمیسیاری باڵای ئینگلیز، ئەو دووانەی کۆتایی زۆر بەتوندی لەدژی داواکارییەکانی ناو یاداشتەکە وەستانەوە سەبارەت بەدواڕۆژی کوردو چارەنووسی باشووری کوردستان. (وینستۆن چەرچڵ)یش هەمان بۆچوونی (مێجەر نۆئیل)و (مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگی) هەبوو، لەوەش زیاتر پێیوابوو ئەگەر ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئێراق، ئەوکاتە دەسەڵاتدارانی عارەب کوردەکان دەچەوسێننەوە. بگرە (لۆرانس)یش دژی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ نەبوو. دۆزی کوردو کوردستان کە بابەتی سێیەم بوو لەخشتەی بەرنامەی کۆنگرەدا، لەڕۆژی (15)ی ئازاردا گفتوگۆی لەسەر کراو، دوو بۆچوون لەسەر شێوەی چارەسەرکردنی دۆزی کورد هەبوو، یەکەمیان: ناوچە کوردییەکان وەک بەشێک لەئێراق هەژمار بکرێن، دووەمیشیان: هاندانی ئەو ناوچانە بوو بۆ جیابوونەوە. بەشێوەیەکی گشتی کۆنگرەکە لایەنی رامیاریو سەربازی زۆری ئەوکاتی لەبەرچاو گرتو، (مێجەر ئارْ. دی. بابکۆک)یش بوو بە ئەمینداری گشتی (کۆمیتەی رامیاری لەپێناوی کوردستان)، کە لەپێناوی دۆزینەوەی چارەسەرێک بۆ دۆزی ویلایەتی موسڵ پێکهاتبوو. لەو کۆنگرەیەدا هیچ نوێنەرێکی کورد بەشداری نەکردبوو، چونکە بەریتانیا قایل نەبوو، مەبەستیش لەڕێگەنەدان بەنوێنەرانی کورد بۆ بەشداریکردنیان لەکۆنگرەی قاهیرەدا، لەباربردنی ئەو گفتانەبوو کە بەگوێرەی (پەیمانی سێڤرە) بەکورد درابوو، کە دەبوایە دەوڵەتێکی کوردی دامەزرێت. بەڵام یەکێک لەنوێنەرانی حکومەتی ئێراقی (جەعفەر عەسکەر)ی بوو کە وەزیری بەرگری ئەوکاتی ئێراقی بوو. جەعفەر عەسکەری

راستە کورد بوو، بەڵام ئەو وەکو نوێنەری حکومەتی ئێراقی بەشداری کۆنگرەی قاهیرەی کردبوو، نەک وەکو نوێنەری کورد. ئەو کۆنگرەیە لەبنچینەدا بۆ پەشیمان بوونەوە لە پەیمانی (سێڤرە)و دەستنیشانکردنی (شا)ی ئێراقو دامەزراندنی سوپایەک بوو بۆ ئەو ئێراقیی کە ئینگلیزەکان بیخەنە سەرپێ. لەکۆتاییشدا لەکۆی حەوت ئەندام لە ئەندامانی (کۆمیتەی رامیاری لەپێناوی کوردستان)دا، چوار ئەندامیان (سێر وینستۆن چەرچڵی سەرۆکی کۆنگرەی قاهیرەو وەزیری ولاتە داگیرکراوەکانی بەریتانیا، مێجەر ئیدوەرد نۆئیلو مێجەر ئارنۆڵد هیوبەرت یۆنگو لۆرانس)، داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردییان دەکرد دوور لەئێراق، کەچی (سێر پێرسی کۆکس)ی کۆمیساری باڵای ئینگلیز لە بەغداو، (خاتوو گیرترود بێل)ی ئەمینداری کۆمیسیاری باڵای ئینگلیز بەتوندی دژی بوونو جەختیان لەسەر ئەوە کردەوە کە دەبێت ناوچە کوردییەکان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقەوە بلکێنرێت، ئەندامی حەوتەمیش کە (ئارۆ. دی. بابکۆک) بوو بێدەنگی هەڵبژارد. وینستۆن چەرچڵ، لەبەرواری (21.4.1921)دا پێشنیاری ئازادکردنو گەڕانەوەی شێخ مەحمودی لە (سێر پێسی کۆکس) کرد، لەگەڵ گەڕانەوەی مێجەر نۆئیل. سەبارەت بەپادشاو سوپایەک بۆ ئێراق، تەواوی ئەندامانی کۆنگرەکە لەسەر ئەوە رێککەوتن کە (فەیسەڵ کوڕی حوسێن) بکرێت بە شای ئێراقو، بەزووترین کاتیش سوپایەک بێتە دامەزراندن. هەر لە کۆنگرەی قاهیرەدا، جەعفەر عەسکەری کە پیاوێکی هەرە دڵسۆزی ئینگلیزو میریی ئێراق بوو لەرۆژی (25.3.1921)دا، هەواڵی دامەزراندنی سوپای ئێراقی راگەیاند. بەڵام لەبەرئەوەی پێشتر لەڕێکەوتی (6.1.1921)دا، دە ئەفسەر لەو ئەفسەرە ئێراقیو کوردانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەبارەگا تایبەتییەکەی جەعفەر عەسکەری لە بەغدا کۆببوونەوە، بەمەبەستی دامەزراندنی سوپایەک بۆ ئێراق، بۆیە ئەو رۆژەیان کرد بەڕۆژی دامەزراندنی سوپای ئێراق نەک رۆژی (25.3.1921). سەبارەت بەدانانی (فەیسەڵ کوڕی حوسێن) بەشای ئێراق، لەبەرواری (23.8.1921)دا ئاهەنگی کڵاو لەسەرنانی شاهانەی بۆ بەڕێوەچوو.

کۆنفرانسی یەکەمو دووەمی لۆزانو پەیماننامەی لۆزان:

بەریتانیا، فەرەنساو ئیتالیا لە (27.10.1922)دا، داوای بەستنی (کۆنفرانسی لۆزان)یان کردو، هەردوو حکومەتەکانی (قوستەنتینیەو ئەنقەرە)ی عوسمانیو کەمالی بۆ کۆنفرانسی لۆزان کە لەشاری لۆزانی سویسرا بەسترا بانگهێشت کرابوون، بەلام بەر لەبەستنی ئەو کۆنفرانسە حکومەتی (ئەنقەرە)ی ئەتاتورک توانی لە (16.10.1922)دا (سوڵتان محەمەد وەحیدەددین) لەسەر دەسەلات لاداو حکومەتی (قوستەنتینیە)ی خەلافەتی ئیسلامی لەناو ببات‌و، تەنیا نوێنەری خۆیان بڕوات بۆ کۆنفرانسەکە. پاشان کۆنفرانسی یەکەمی لۆزان لە (20.11.1922)دا بەبەشداری هەرسێ وڵاتی بەریتانیا، فەرەنساو ئیتالیا دەستی بەکارەکانی کردو، حکومەتەکانی ئەمەریکا، روسیا، بولگاریاو یابان بانگهێشت کران، ئەمەریکا بەشدار نەبوو، بەلام شاندێکی دوو کەسییان بەسەرکردایەتی (ریتشادر دواشیر جالیدی)، بااڵوێزی ئەمەریکی لە ئیتالیادا وەکو چاودێر نارد بەمەبەستی چاودێریکردنی گۆڕانکارییەکان. هەردوو وڵاتی ئەمەریکاو سۆڤیەت لەو کۆنگرەیەدا پشتیوانیان لە تورکیای کەمالی دەکرد. دوای گفتوگۆیەکی زۆر کۆنفرانسەکە هیچ ئەنجامێکی نەبوو، ئەوەبوو لایەنی تورکی لە (4.2.1923)دا کۆتاییان بەدانیشتنەکان هێناو گەڕانەوە تورکیا. دوای نزیکەی سێ مانگ بەسەر شکستی کۆنفرانسی یەکەم، کۆنفرانسی

دووەمی لۆزان لە (23.4.1923)دا لەنێوان شاندەکانی هەردوو لایەنی بەریتانیو تورکیدا دووبارە دەستیان بەگفتوگۆکان کردەوە. لەدوای گفتوگۆیەکی دژوارو پڕ لەکێشە، هەردوولا گەیشتنە رێکەوتنێک کە دواتر بە پەیمانی لۆزان ناسرا. پەیمانی لۆزان لە کۆشکی (ئوشی) لەشاری لۆزانی سویسرا لەکاتژمێری (15.00)ی رێکەوتی (24.7.1923)دا لەنێوان بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی (فەرەنسا، ئیتالیا، رۆمانیا، یۆگۆسلاڤیا، ژاپۆن، بوڵگاریاو یۆنان) لە لایەکو تورکیا لە لاکەی تردا واژۆکرا. سەرۆکی شاندی حکومەتی تورکیای کەمالییەکان (عیسمەت ئینینۆ 1884-1973)ی وەزیری کاروباری دەرەوە بوو، دواتر بۆ ماوەیەک بووە سەرۆک وەزیرانو لەنێوان ساڵانی (1938-1950) سەرۆک کۆماری تورکیا بووە، لەلایەنی بەریتانیش (لۆرد جۆرج نسنائیل کیرزۆن 1859-1925) سەرکردایەتی شاندەکەی دەکرد کە وەزیری دەرەوە بوو، فەرەنسا (پۆین جارا)، ئیتاڵیا (بینیتۆ مۆسۆلۆنی 28.4.1945-29.7.1883، سەرۆکی پارتی فاشیستی ئیتاڵیو دیکتاتۆری ئیتاڵیا لەنێوان ساڵانی 1922-1943)، یۆنان (وەنیزە لۆس) بوو. لەکۆی (142) بەندی پەیماننامەی لۆزاندا، نەئاماژە بەناوی کوردو نە بەمافە نەتەوایەتییەکانی نەکرابوو. لایەنی بەریتانیو تورکی بەگوێرەی بەندی دووی مادەی سێی پەیمانەکە، گەیشتنە رێکەوتنێک ئەگەر هەردوولا لەماوەی (9) مانگدا لەڕێگەی گفتوگۆکردن نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێک، ئەوکاتە کێشەکە دەنێردرێتە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان. سپاردنی چارەسەرکردنی کێشەی یەکلاکردنەوەی ویلایەتی موسڵ بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئاواتی بەریتانیا بوو، چونکە بەریتانیا باش دەیزانی ئەو دەتوانێت کاربکاتە سەر ئەندامانی ئەنجومەنەکەو، بڕیارێکی وابدەن کە بەتایبەت بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا رەچاو بکەن. لەڕاستیدا واژۆکردنی پەیمانی لۆزان لەپێناوی لەکارخستنی پەیمانی سێڤرەو هەڵوەشاندنەوەی بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بوو. سەرکەوتنەکانی تورکیا لەڕووی سەربازی کە توانی کوردو ئەرمەنەکان سەرکوت بکاتو، یۆنانییەکانیش تێکبشکێنێ، هەروەها لەڕووی دیبلۆماسییەوە کە چەندین رێککەوتنی سەرکەوتوانەی لەگەڵ روسیا، فەرەنسا، ئیتاڵیاو بەریتانیا گرێدا، دوژمنەکانی تورکیای ناچارکرد کە کۆنگرەی لۆزان لەگەڵ تورکیا مۆرکەنو، پەیمانی سێڤرە پشتگوێ بخەنو وەلاوەی بنێن.

کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵو لکاندنی ویلایەتەکە بەئێراقی عارەبییەوە:

دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (5) مانگێک بەسەر پەیمانی لۆزاندا، بەمەبەستی بەدواداچوون لەپێناوی جێبەجێکردنی بەندی دووی مادەی سێی پەیمانی لۆزان، کە باسی لەوەکردووە ئەگەر هاتوو ئینگلیزو تورک لەماوەی (9) مانگدا نەیانتوانی لەڕێگەی گفتوگۆکردن بگەنە هیچ ئەنجامێک، دەبێت ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەکو ناوبژیوان هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەکە بدات، هاوپەیمانەکان لە (29.12.1923)دا پڕۆژەی پەیماننامەی لۆزانیان خستە بەردەم شاندی تورکی، سەبارەت بەسپاردنی کێشەکە بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان. هەر لەسەرەتاوە هەست بەوە دەکرا کە ئەو دوو وڵاتە ناتوانن بگەنە هیچ ڕێکەوتنێک، بۆیە هەر لایەنەو لەئاست خۆیەوەو لەپێناوی بەرژەوەندییەکانی خۆیانەوە، پەیوەندییان بە

ئەندامانی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئینگلیزەکان یاخود کاربەدەستانی پەیوەست بەو کێشەیەوە دەکرد. بۆ نموونە (فەیسەڵ کوڕی حوسێن شەریفی مەکە) لەڕۆژی (1.10.1923)دا نامەیەکی بۆ (لۆرد جۆرج کیرزن) ناردبوو دڵخۆشی خۆی دەربڕیبوو بەوەی کە کێشەی (ویلایەتی موسڵ) بە ئەنجومەنی ناوبراو راسپێردراوە. ئەو نامەیەو دڵخۆشی شای ئێراق، سەبارەت بەڕادەستکردنی کێشەی ویلایەتی موسڵ بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، ئاماژەیە بەوەی کە ئینگلیزەکانو ئێراقییەکان هیوایەکی زۆریان بەو ئەنجومەنە هەبووەو، دڵنیا بووینە لەوەی کە ئینگلیزەکان بەئاسانی دەتوانن کاربکەنە سەر ئەندامانی ئەنجومەنی ناوبراو. هەروەها وەزیری دەرەوەی بەریتانیا (لۆرد جۆرج کیرزن)، پێشتر لەڕۆژی (25.1.1923)دا نامەیەکی بۆ سکرتێری گشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردبوو، تیایدا داوای لێکردبوو باسی موسڵ بخاتە ناو خشتەی بەرنامەی کاری ئەنجومەنەوە. سەرەڕای ئەوەی کە رۆژی (5.10.1923) دەستنیشانکرابوو وەکو یەکەم رۆژی جێبەجێکردنی بەندی (2)ی مادەی (3)ی پەیماننامەکە واتە ماوەی (9) مانگەکە، کەچی هەردوولا دوای تێپەڕبوونی نزیکەی حەوت مانگو نیو بەسەر وادەکەدا، لەکۆنگرەی (قوستەنتینیە 19.5.1924)دا دەستیان بەگفتوگۆکانی نێوانیان کردەوە، سەرۆکی شاندی بەریتانی بۆ ئەو کۆنگرەیە (سێر پێرسی کۆکس)ی کۆمیساری باڵای ئینگلیز لەبەغداو، سەرۆکی شاندی تورکیش (فەتحی بەگ) بوو. دوای وروژاندنی کۆمەڵێک کێشەی نێوان هەردوولا، نەتوانرا بەهیچ ئەنجامێک بگەنو لەبەرواری (5.6.1923)دا ئەو کۆنگرەیەش شکستی هێناو کۆتایی پێهات. دوای شکستی ئەو کۆنگرەیە بەنزیکەی مانگێک، ماوەی (9) مانگەکە تەواوبوو بێ ئەوەی ئەو دوو وڵاتە بگەنە هیچ جۆرە رێککەوتنێک لەسەر کێشەی موسڵ. لەلایەک رەشبینیو باوەڕنەبوونی ئینگلیز بەوەی کە تورکەکان بەئاسانی بۆ ئێراق واز لەموسڵ بهێنن، هەروەها لەلایەکی تریشەوە پەرۆشی ئینگلیزەکان بۆئەوەی چارەسەرکردنی کێشەکە رادەستی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بکرێت، ئینگلیزەکان لەبەرواری (6.8.1924)دا کێشەی (ویلایەتی موسڵ)یان بۆ ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان بەرزکردەوەو، داوایان لە سکرتێری (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کرد کە کێشەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بخاتە نێو خشتەی بەرنامەی کۆبوونەوەی داهاتوو. ئەوەبوو کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (11.8.1924)دا کێشەی (ویلاتی موسڵ)ی خستە نێو خشتەی

بەرنامەی کاری داهاتوویان‌و، تەواوی ئەندامانی کۆمەڵەی نەتەوەکان‌و تورکیایان ئاگادارکردەوە. هەروەها لەڕۆژی (14.8.1924)دا میری بەریتانیا بەڵگەنامەیەکی نارد بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەژێر ناونیشانی (یاداشتێک سەبارەت بەسنووری نێوان تورکیا ئێراق). لەبەرامبەریشدا میری تورکیا لە (5.9.1924)دا یاداشتێک‌و نەخشەیەکی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردو، لەیاداشتەکەدا باسی ئەوەی کردبوو کە ئەو کێشەیە کێشەی بڕیاردانە لەسەر چارەنووسی (ویلایەتی موسڵ) نەک دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق‌و تورکیا، هەرچی بەریتانیا بوو دەیگووت کێشەکە کێشەی دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراق‌و تورکیایە نەک چارەنووسی ویلایەتی موسڵ. ولاتەکانی ئەڵمانیا، ئەفغانستان، ئێران‌و سۆڤیەت پشتیوانی تورکیا بوون لە کێشەی (ویلایەتی موسڵ)، هەروەها ئیتاڵیا، بوڵگاریا، یۆنان‌و دەوڵەتە عارەبییەکان پشتیوانی بەریتانیا‌و ئێراق بوون. ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، یەکەم کۆبوونەوەی خۆی لە (20.9.1924)دا سەبارەت بەدۆزی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەست. دوای چەند کۆبوونەوەیەک لەنێوان لایەنە نەیارەکان‌و کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەدانیشتنی ژمارە (30)ی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (30.9.1924)دا لە جنێف، ئەنجومەن بڕیارێکی دەرکردو داوای لەهەردوو لایەنی بەریتانی‌و تورکی کرد، کە نابێت هیچ لایەنێکیان ئەو بارودۆخەی ئێستاکە هەیە بیشێوێنن‌و هەوڵی ئەنجامدانی هێرش‌و پەلاماری سەربازی لەدژی یەکتر بدەن. هەروەها ئەنجومەنەکە پێشنیاری ئەوەیکرد کە کۆمیسیۆنێکی سێقوڵی نێودەوڵەتی بۆ لێکۆڵینەوە سەبارەت بە کێشەی ویلایەتی موسڵ دامەزرێ. بڕیاری دامەزراندنی کۆمیسیۆنێکی ئاوا لەپێناوی لێکۆڵینەوەیەکی بێلایەنانە بوو لەسەر ویلایەتی موسڵ کە لایەنەکانی جوگرافی، رەگەزایەتی، میژوویی، ئابووری، سەربازی‌و رامیاری بگرێتەوە. ئەوەبوو دوای نزیکەی تێپەڕبوونی مانگێک بەسەر پێشنیارەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەبەرواری (21.10.1924)دا بڕیاری پێکهێنانی کۆمیسیۆنەکە لەسێ ئەندام درا کە ئەمانە بوون: (1- دیبلۆماتکارو ئەفسەری سویدی (ئاینەر ترو ئێف ڤێرسن - Einar Thrue af Wirsen) کە لە بەرواری (20.4.1875)دا لەشاری (ئۆپسالا)ی سویدی لەدایکبووەو لەبەرواری (5.1.1946)دا لەشاری (ستۆکهۆڵم)ی پایتەختی سوید مردووە، ناوبراو لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئەفسەرێک بووە لەسوپای عوسمانی‌و بەچاوی خۆی

کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکانی لەلایەن تورکەکانەوە بینیوە، بۆ ماوەیەکیش باڵوێزی سویدی بوو لە ڕۆمانیا-بۆخارست. 2- زانای جوگرافیو مامۆستای زانکۆ، (کۆنت پۆول تێلەکی - Count Poul Teleki)، کە لەنێوان (1.11.1879-3.4.1941) ژیاوەو، سەرۆک وەزیرانی پێشووی هەنگاریا بوو، یەکێک بوو لەسەرکردەکانی بزووتنەوەی دژ بەشۆڕشی کۆمۆنیستی بەسەرکردایەتی بیلاکۆن (1919). پۆول تێلەکی، لەتەموزی ساڵی (1920دا تاوەکو نیسانی 1921) سەرۆک وەزیران بووە، هەروەها بۆ جاری دووەمیش لەساڵی (1939)دا سەرۆکایەتی وەزیرانی وەرگرتو بەردەوام بوو تاوەکو بەرواری (3.4.1941) واتە ئەو ڕۆژەی کە لەداخی نازییەکانی ئەڵمانیا خۆی کوشت، بەهۆی ئەو ڕێکەوتنەی کە لەگەڵ ئەڵمانییەکانی مۆریکردبوو، ڕێکەوتنەکەش بووە هۆی ئەوەی نازییەکان فێڵ لە هەنگاریاو پۆول تێلەکی بکەنو وڵاتەکەیان داگیر بکەن. 3- کۆلۆنێل ئا. پاولس - Paulis) کە لەنێوانی ساڵانی (1875-1933) ژیاوە، ئەفسەرێکی خانەنشینی بەلجیکی بوو)، لە کۆنگۆ کاری دیپلۆماتی کردبوو. هەروەها کۆمیسیۆنەکە سێ یاریدەدەری بۆخۆی دانا بەناوەکانی: (سینیور رودۆلۆ - Rodolo) باڵوێزی ئیتاڵی لە نەرویج، (نتۆک هۆراس دی پۆورتالیس- Horace De Pourtalis)ی سویسریو ڕۆژهەلاتناسی هۆڵەندی (کرامێرس-Kramers). دامەزراندنی ئەو کۆمیسیۆنە (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ) لەپێناوی کۆکردنەوەی زانیاریو ڕاستییەکان بوو بۆئەوەی ببێتە یارمەتیدەرێک بۆ گەیشتن بەبڕیارێکی دروست سەبارەت بە چارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتەکە. بۆ یەکەم جار ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە لەڕۆژی (17.11.1924)دا لە (جنێف) کۆبوونەوەو، (ئاینەر ترو ئێف ڤێرسن)یان بەسەرۆکی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی موسڵ هەڵبژاردو، ئەرکی وەرگرتنو کۆکردنەوەی هەموو ئەو بەڵگەنامەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان، کە پەیوەندییان هەبوو بەسنووری نێوان تورکیاو ئێراق. لەهەمانکاتدا دەست بەکار بوون بۆ لێکۆڵینەوە لە بەڵگەنامەکانی دانیشتنەکانی کۆنگرەی لۆزان، ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانو یاداشتەکانی حکومەتەکانی بەریتانیاو تورکیا.

ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بۆ هەموو لایەک گرنگ بووە، بۆیە هەریەکەو بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی خۆی باسی گرنگی ئەو ویلایەتەی کردووە، بۆ نموونە شا فەیسەڵی یەکەمی شای ئێراق، لە مایسی ساڵی (1923)دا لەوتارێکیدا

که لەموسڵ خوێندرایەوە وتی: (حکومەتی بەغدا بەبێ کوردستانی باشوورو موسڵ، ڕۆژێک ناژی). شا فەیسەڵ بایەخو گرنگی ویلایەتی موسڵی لەبوارەکانی ئابووری، سەربازی، ستراتیژیو ڕامیارییەوە باش هەست پێکردبوو، بۆیە بەمشێوەیە باسی کردووە. هەروەها شا فەیسەڵ دیسان، لەیاداشتێکدا کە بۆ (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)ی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکانی نوسیووەو، لەکاتی سەردانەکەی کۆمیسیۆنی ناربراودا بۆلای شا فەیسەڵ لەڕۆژی (17.1.1925)دا، فەیسەڵ یاداشتەکەی داوە بە ڤێرسنی سەرۆکی کۆمیسیۆن، ئەویش لەگەڵ ڕاپۆرتەکەی خۆیدا بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزی کردۆتەوە، کە فەیسەڵ نووسیوێتی: (بۆیە، موسڵ سەبارەت بە ئێراقەوە لەجێگەی سەر دادەنێم بۆ هەموو لەش. بڕوای پتەویشم ئەوەیە، هەرچەندە بابەتەکە دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراقو تورکیایە، بەڵام لەڕاستیدا، وەکو گشت بابەتی قەوارەی ئێراقە، بۆیە بەختیاریو کوێرەوەریی چوار ملیۆن مرۆڤ ئێستا لەبەردەستی کۆمیتە بەرزەکەتان دایە). لەو یاداشتەدا، لەلایەک باسکردنی ویلایەتی موسڵ بەمشێوەیە لەلایەن شا فەیسەڵو، لەلایەکی ترەوە پیاهەڵدانو پاڕانەوەکەی ناوبراو لەکۆمیسیۆنە تاوەکو ویلایەتی موسڵ بەئێراقەوە بلکێنن، مرۆڤ هەست بەدەوڵەمەندیو گرنگی خاکی ویلایەتەکە دەکات. هەروەها (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ) لەڕۆژی (8.12.1925)دا، چەند ڕاسپاردەیەکی داوە بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانو، کۆمیسیۆن لەڕاپۆرتی ڕاسپاردەکەی خۆیدا ئاماژەی بەنامەکەی (شا فەیسەڵ)ی شای ئێراق کردبوو.

کوردەکانیش کەم تازۆر هەوڵی خۆیان داوە، بەڵام کە هەوڵەکانیان هیچ ئاکامێکی باشی لێنەکەوتۆتەوە، ئەوە هۆکاری خۆی هەبووە، یەکێک لەهۆکارەکان پشیوانیکردنی کورد بووە لەئیمپراتۆریەتی تورکی عوسمانی لەکاتی شەڕی جیهانی یەکەم (11.11.1918-28.6.1914)دا، کە وای لەدەوڵەتە هاوپەیمانەکان کردووە، کوردیش بە هاوپەیمانی تورک بزانن، ئەگینا بۆ پاداشتی عارەبیان دایەوەو دەوڵەتیان بۆ دامەزراندن! یەکێک لەهەوڵەکانی کورد، بۆ نموونە لەبەرواری (1.10.1924)دا (کۆمەڵەی کوردی لە سلێمانی) یاداشتێکی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردوەو بانگێشەی تورکەکانی بۆ داواکردنی ویلایەتی موسڵ ڕەتکردۆتەوەو، بەڕەچی ئەوەیان داوەتەوە کە هیچ پەیوەندییەک کوردو تورک بەیەکەوە

ببەستێتەوە، چونکە تورکەکان دەیانگوت تورکو کورد سەر بەیەک رەگەزنو هیچ جیاوازییەک لەنێوانیاندا نییە، بەڵکو هەردوولا هەر تورکن، هەروەها دەیانگوت زۆربەی زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن کە هەم لەلایەنی رەگەز هەم لەلایەنی ئایینییەوە یەکن، کەواتە ویلایەتی موسڵ هی تورکە. هەروەها لە (7.11.1924)دا سەرکردە کوردەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، بروسکەیەکیان بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان ناردبوو، تیایدا باسی ئەوە دەکەن کە تورکیا زۆر ستەمکارانە لەگەڵ کورددا رەفتار دەکاتو، هەروەها داوای تورکیا بەدرۆ دەخەنەوە بەوەی کە گوایە کوردەکان لەنەژادی تورکن، لەنامەکەشدا هاتووە کە زۆربەی خەڵکی موسڵ کوردن. بەبێ گوێدانە هەوڵو داوای کوردەکانو رەچاوکردنی باری ئەتنیکیو بەرژەوەندیان، کۆمەڵەی نەتەوەکان لەڕۆژی (29.10.1924)دا لە (برۆکسل)ی پایتەختی بەلجیکا کۆبوونەوەیەکی نائاسایی سازداو هێڵی سنووری نێوان هەردوولای کێشەکە (بەریتانیاو تورکیا)ی دەستنیشانکردو، ئەوانیش پەسەندی ئەو بڕیارەیان کردو دواتریش ئەو هێڵە بەهێڵی (برۆکسل) ناسرا. دیسان هەر لەو بەرواردا هەردوولا لەسەر ئەوە رێکەوتن بۆئەوەی ئەو هێزانەی کە پێشتر لەدژی یەکتر کۆکرابوونەوەو لەئامادە باشیدا بوون، بکێشنەوە بۆ ئەو هێڵەی کە ناوبژیوانی بەلجیکی (مسیۆ برانتین) دەستنیشانی کردبوو. کۆمیسیۆنە بەپێویستی زانی کە سەردانی ویلایەتی موسڵو هەردوو لایەنی بەریتانیو تورکی بکات، هەروەها لێکۆڵینەوەیەکی بابەتییانە لەنزیکەوە لەسەر ناوچەی کێشە لەسەر (ویلایەتی موسڵ) بکات. کۆمیسیۆنەکە لە (25.11.1924)دا سەردانی بەریتانیای کردو چاویان کەوت بەوەزیری دەرەوەو وەزیری کۆڵۆنیکردنەکانو لەدیوانی وەزارەتی کۆڵۆنیکردنەکان لەلایەن (داڤید سن)دا پێشوازییان لێکرا. ئەو بەرپرسەی بەریتانی دڵخۆشی زۆری حکومەتەکەی خۆی بەوە نیشاندا، کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەو کۆمیسیۆنەی دامەزراند لەپێناوی بڕیاردان لەسەر کێشەی ویلایەتی موسڵ، بەبێ ئەوەی پەنا ببەنە بەر جۆرە راپرسییەک لەنێو دانیشتوانی ویلایەتەکە کە ئەو ئەنجامدانی بەکارێکی ئەستەم دەزانی. ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە وەڵامی ئەو بەرپرسەی دایەوەو جەختیان لەسەر ئەوە کردەوە کە ئەنجومەن ئەوانی ئازادکردووە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتی موسڵ، بێ ئەوەی دەسەڵاتی ئەوان دیاری بکات، کۆمیسیۆنەکە ئازادە

لەوەی کە ڕێگای ڕاپرسی یان هەر ڕێگایەکیتر بگرێتە بەر بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە کە خۆیان بەگونجاوی بزانن. ئەو بەڕپرسەی ئینگلیز باش دەیزانی، ئەنجامی ئەو ڕاپرسییە بەدڵی ئەوان نابێت بۆیە دەنگدانێکی لەو شێوەیە بەئەستەم دەزانێت! لەو سەردانەدا کۆمیسیۆنەکە داوای لەحکومەتی بەریتانیا کرد بۆ ئەوەی یاریدەڕێک دەستنیشان بکەن، ئەوانیش (ئار. ئیف. چاردنی)یان وەکو یارمەتیدەری کۆمیسیۆنەکە دەستنیشانکرد. دوای تەواوبوونی دانیشتنەکانی کۆمیسیۆنەکە لە لەندەن، بۆ هەمان مەبەست کۆمیسیۆنەکە لە (3.12.1924)دا سەردانی تورکیایان کردو لەگەڵ حکومەتی (ئەنقەرە)ی کەمالی کۆبوونەوەو، حکومەتی تورکی سەرنجەکانی خۆیان خستە بەردەم کۆمیسیۆنەکەو، بەپێویستیان زانی کە کۆمیسیۆنەکە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ سەربەست بکات لەدیاریکردنی چارەنووسی خۆیان بەمشێوەیەی کە خۆیان دەیانەوێت، سەبارەت بەدەستنیشانکردنی نوێنەریش، حکومەتی تورکیا (جەنەرال جەواد پاشا)ی پشکێنەری گشتی سوپای ناوچەی ئامەد (دیاربەکر)ی وەکو نوێنەر دیاریکردو، هەریەک لە (کامیل بەگ (موسڵ)، نازم بەگی نەوتچی (کەرکوک)و فەتاح بەگ (سلێمانی) وەکو پسپۆر دەستنیشانکرد. دواتر کۆمیسیۆنەکە لەبەرواری (16.1.1925)دا گەیشتە بەغداو، هەوڵی کۆکردنەوەی زانیاریو بەڵگەنامەکانیاندا لەمەڕ پەیوەندی ئابووری نێوان هەردوو ویلایەتی بەغداو موسڵ. لەڕۆژی دواتر کۆمیسیۆنەکە بەهۆی نوێنەری بەرزی بەریتانی (سێر هنری دوبس) سەردانی (شا فەیسەڵ)یان کردو ئەویش یاداشتێکی دایە دەست کۆمیسیۆنەکە، لەیاداشتەکە موسڵ بۆ ئێراق وەکو سەر بۆ لەشی مرۆڤ باسدەکات. دوای دەرچوونیان لای شا فەیسەڵ، کۆمیسیۆنەکە بەئامادەبوونی ئەو نوێنەرە بەرزەی بەریتانیا لە باڵوێزخانەی بەریتانی کۆبوونەوەیەکیان ئەنجامدا، لەو کۆبوونەوەیەدا نوێنەری بەرز باسی ئەوەیکرد کە (نازم بەگو فەتاح بەگ) هەردووکیان هاوولاتی ئێراقین بێئەوەی باسی کامیل بەگ بکرێت کە خەڵکی موسڵ بوو، بەڵام کۆمیسیۆنەکە بەو نوێنەرەی ڕاگەیاند کە ئەوانە خەڵکی (ویلایەتی موسڵ)نو ناکرێت بەئێراقی هەژمار بکرێن، چونکە تاوەکو ئێستا کێشەی سنووری نێوان تورکیاو ئێراق چارەسەر نەکراوە. هەر لەو سەردانەدا (سەبیح نەشئەت)ی وەزیری ڕێگاوبانی پێشووی ئێراق وەکو نوێنەری حکومەت دەستنیشانکرا لە کۆمیسیۆنەکەدا. دواتریش لەبەرواری (27.1.1925)دا کۆمیسیۆنەکە سەردانی (موسڵ)یان کردو، دەستیانکرد

بەلێکۆڵینەوەو زانیاری کۆکردنەوە بەمەبەستی گەیشتن بەڕاستییەکان. سەرۆکوەزیرانی ئەوکاتی ئێراق (یاسین ئەلهاشمی)، لەڕێکەوتی (6.2.1925)دا بروسکەیەکی ناڕەزایی لەڕێگەی مەندوبی سامیەوە نارد بۆ کۆمیسیۆنەکەو، کۆمیسیۆنەکەی بەوە تاوانبارکردبوو کە دەست دەخەنە ناو کاروبارەکی نایاسایی‌و نابێت لەدانیشتوان بپرسن کە ئارەزووەکانیان‌و بۆچوونەکانیان رابگەیەنن سەبارەت بەدواڕۆژی خۆیان. بەڵام کۆمیسیۆنەکە، هیچ گوێیان نەدا بە بروسکەکەی هاشمی‌و، لەڕێکەوتی (11.2.1925)دا بڕیاری پێکهێنانی چوار دەستەی لێکۆڵینەوەی دا بەمشێوەیەی خوارەوە:

دەستەی یەکەم: (ئاینەر. ئێف. ڤێرسن - Einar Thrue af Wirsen)، لەگەڵ (ئاڕ. ئێف. چاردین)و (جەواد پاشا)ی نوێنەری تورک ئەرکی کۆمیسیۆنەکەیان لە موسڵ گرتە ئەستۆو سەردانی شەنگال، تەلەعفەر، ئاکرێو مەخموریان کرد.

دەستەی دووەم: (کۆنت تێلەکی)، لەگەڵ (نازم بەگ)و (مستەر لیۆنز) ئەفسەری رامیاری بەریتانی‌و (کرامێرس)ی وەرگێڕی کۆمیسیۆنەکە، ئەرکی کۆمیسیۆنەکەیان لە شاری هەولێرو دەوروپشتەکەی گرتە ئەستۆ، ئەو شاندە سەردانی هەولێر، شەقڵاوەو دەوروپشتەکەیان کردو، چاوپان کەوت بەچەندین شێخو سەرۆک هۆزی کوردی ناوچەکە.

دەستەی سێیەم: (کۆلۆنێڵ ئەی. پاولس)، لەگەڵ (سەبیح نەشئەت)و (کامیل بەگ) ئەرکی کۆمیسیۆنەکەیان لە کەرکوک گرتە ئەستۆو، چاوپان کەوت بەچەندین سەرۆک هۆزە گەورەکانی کوردی وەکو داودە، تاڵەبانی، شوان، کاکەیی‌و هی تریش. سەبیح نەشئەت کوردێکی هەولێری بوو، دواتر بوو بە نوێنەری هەولێر لە پەرلەمانی ئێراق‌و بۆ ماوەیەکیش وەزیری بەرگری ئێراق بووە.

دەستەی چوارەم: (مسیۆ دی پۆورتالیس) کە یەکێک بوو لە ئەندامانی بڕیاردەری کۆمیسیۆنەکە، لەگەڵ (فەتاح بەگ)و ئەفسەرێکی بەریتانی سەردانی سەرۆک هۆزە کوردەکانی جاف، دەلۆ، تاڵەبانی‌و چەندین هۆزی تریشی کرد لەدەوروپشتی چیای حەمرین. دواتر هەرچوار دەستەکە لەبەرواری (18.3.1925)دا لە شاری موسڵ یەکیان گرتەوەو، پاش تەواوبوونی ئەرکەکانیان موسڵ-یان جێهێشت.

هەر لەوکاتەدا بوو کە کۆمەڵەیەکی کوردی بەناوی(کۆمەڵەی داکۆکی نیشیمانی) لە (19.2.1925)دا، بەسەرۆکایەتی (ئەحمەد تۆفیق بەگ) لەشاری سلێمانی دامەزرا،

ئامانجی دامەزراندنی کۆمەڵەکە وەستانەوە بوو لەدژی داواکارییەکانی تورکیا بۆ خاوەندارێتی ویلایەتی موسڵ، پێشدەچوو حکومەتی ئێراقی لەپشت دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیەوە بووبێت، چونکە ئەو کۆمەڵەیە حەزیان دەکرد ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئێراق نەک تورکیا.

کۆمیسیۆنەکە لەدوای گەڕانەوەیان بۆ جنێف، یەکەمین کۆبوونەوەی خۆیان لەڕێکەوتی (20.4.1925)دا ئەنجامداو، بڕیاریاندا دەست بکەن بەنووسینی ئەو راپۆرتەی کە پێویستە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکانی بەرز بکەنەوە. داوی تێپەڕبوونی نزیکەی سێ مانگو ماندوو بوونێکی زۆر، کۆمیسیۆنی باوبراو توانی لەبەرواری (16.7.1925)دا لەنووسینەوەی راپۆرتی لێکۆڵینەوەکەی خۆی بێتەوە، راپۆرتەکە پێکهاتبوو لە (91) لاپەڕەو (11) نەخشەو بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزکرایەوەو، بەسەر تەواوی ئەندامانی کۆمەڵەی نەتەوەکانو پاشانیش میدیاداکاندا دابەشکرا. لەم راپۆرتەدا کۆمیسیۆنەکە پێشنیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ-ی بە ئێراقی عارەبییەوە کردبوو. راپۆرتەکە هەندێک راستی سەبارەت بە کورد تێدابوو کە بریتیبوون لە:

(أ) کوردەکان پێنج بەش لەهەشت بەشی ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێکدەهێنن. ئەوان گرنگترین رەگەزی ململانێکەنو، نەتورکنو نەعارەب. ئەوان جیاوازییان زۆرە لەگەڵ تورکان لە داب‌و نەریتیاندا وە بەتایبەتی دەربارەی پلەو پایەی ژن لەناویاندا. هەروەها کوردەکان لەڕووی پێکهاتەی لەشو دیمەنیشدا جیاوازییان لەگەڵ تورکاندا هەیەو، کوردەکانی ویلایەتی موسڵ لەکوردەکانی روژهەلاتی کوردستان نزیکترن وەک لەکوردەکانی باکووری کوردستان، بەڵام ئێرانی نینو، توانیویانە ژیانێکی پەسندانە لەگەڵ نەتەوە نیشتەجێکانی نیشتمانەکەیان بژین.

(ب) سنووری ئێراقی عارەبی لەباکوورەوە لە هێتو تکریت، یان زنجیرە چیاکانی حەمرین تێناپەڕێت.

(ج) لەهەموو سەرچاوە جوگرافییەکاندا هەر لەسەردەمی داگیرکردنی عارەبەوە تاکاتی لێکۆڵینەوەی کۆمیسیۆنەکە لەساڵی (1925)دا، خاکی ناوچەی ململانێ نەباسکراوە نەدەرکەوتووە کە رۆژێک لەرۆژان بەشێک بووبێت لەئێراق. لەڕابردوودا ناوی (ئێراق) بۆ دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ ئاشنا نەبووە وەکو ناوی نیشتمانەکەیان. هەروەها شاری کەرکوک کورد دروستی کردووە.

کۆمەڵەی نەتەوەکان لەبەرواری (19.9.1925)دا داواکارییەکی نارد بۆ (دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی)، بۆئەوەی ئەوانیش بۆچوونی خۆیان رابگەیەنن، لەسەر ئەوەی کە ئایا دوای راستاندن (تەسدیق کردن)ی راپۆرتی کۆمیسیۆنەکە لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان، بڕیاری راستاندنی راپۆرتەکە لەلایەن ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بەچی ئەژمار دەکرێت؟ ئایا تەنیا کارێکی ناوبژییە، یان بڕیتییە لەڕاسپاردەیەک یاخود بڕیارێکی یەکلاکەرەوەیە؟ لەوەڵامی ئەو داواکارییەی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا، (دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی) لەڕۆژی (21.11.1925)دا رایگەیاند کە ئەو بڕیارەی لەلایەن ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا دەردەچێ، دەبێتە بڕیارێکی یەکلاکەرەوەو دەبێت هەموو لایەک پەیوەستی جێبەجێکردنی بن.

ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (16.12.1925)دا بەتێکڕای دەنگو لە کۆبوونەوەی ژمارە (37)ی خۆیدا لە جنێف، هەروەها لەژێر پاڵەپەستۆی بەریتانیاو، تاڕادەیەک بەپێچەوانەی تەواوی راپۆرتو راسپاردەکانی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)، بەتایبەت بەپێچەوانەی (بەڵگەکانی ڕەگەزایەتی، میژوویی و جوگرافی)، بە بڕیاری ژمارە (77)ی خۆی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بەشێوەیەکی فەرمی بە ئێراقەوە لکاندو، هێڵی برۆکسلی وەکو سنووری نێوان هەردوو وڵاتی ئێراقو تورکیا دەستنیشانکرد، ئەوە سەرەڕای ئەوەش کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ-ی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە لاپەڕە (57)ی ئەو ڕاپۆرتەی کە بەرزی کردبووەوە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان، باسی ئەوەی کردبوو کە (8/7)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کە دەکاتە (87.5%) کوردنو، ئەوەش وامان لێدەکات کە دانبنێین بە دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەم ویلایەتەدا. ئەم بڕیارە لەبنچینەدا پشتی بەڕاپۆرتی بەڵگەنامە ڕەگەزی، میژوویی و جوگرافییەکانی کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوەو راسپاردەکان نەبەستبوو، بەڵکو لەئەنجامی فشاری بەریتانیادا بەتێکڕای دەنگ پەسەند کرا، بەڵگەشمان بۆ فشارەکانی ئینگلیز، هەروەکو (کاف. کۆرنوالیس)ی باڵوێزی بەریتانیا لە ئێراق، دوای نزیکەی پێنج ساڵێک لەڕۆژی (8.2.1931)دا بەنهێنییەوە یاداشتێکی بۆ وەزیرێکی ئێراقی بەناوی

(جەمیل مەدفەعی) ناردووە کە تیایدا نووسیوێتی: (ئێوە چاک دەزانن کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بەفیتی دەوڵەتی خاوەنشکۆی بەریتانیای مەزن ئۆتۆنۆمیی نەتەوەیی بۆ کورد نەسەلماند). مەبەستی باڵوێزی بەریتانی لەئێراق (ک. کۆرنوالیس)، لە نەسەلماندنی ئۆتۆنۆمی نەتەوەیی کورد لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان بەفیتی بەریتانیا، بڕیارەکەی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو لەبەرواری (16.12.1925)دا بەئێراقی عارەبییەوە واتە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)، چونکە لەگەڵ بڕیاری لکاندنەکەدا تیشکو خۆری خەونو ئاواتەکانی نەتەوەی کورد رووبان لەکزی کردو بەرەو ئاوابوون چوون.

هەروەکو گوتمان حکومەتی بەریتانیا بەشێوەیەکی گشتیو (سێر پێرسی کۆکس و ئارنۆڵد تالبوت ویلسن) رۆڵی گەورەیان هەبوو، لەدەرکردنی بڕیارەکانی کۆمەڵی نەتەوەکانو لەسەرەوەی هەموویاندا بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لەبەرواری (16.12.1925)دا بە دەوڵەتی ئێراقی دەستکردی ئینگلیز کە پێشتر لەڕۆژی (25.10.1920)دا بەناوی ئەنجومەنی دەوڵەتی کاتی لەسەردەستی (سێر پرسی کۆکس)و بەسەرکردایەتی عەبدولڕەحمان نەقیب گەیلانی دامەزرابوو، بەمەرجێک ئێراق پەیماننامەیەکی نوێ لەگەڵ دەوڵەتی بەریتانیا واژۆ بکاتو، ماندێتکردنی ئێراق لەلایەن بەریتانیاوە بۆماوەی (25) ساڵیتر درێژ بکرێتەوە، کە دەبێت لەماوەی ئەو (25) ساڵەشدا ئێراق بەئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەربگیرێت. بەمەش دەوڵەتی ئێراق لەنێوان واژۆکردنو بەدەستهێنانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، یان واژۆنەکردنو لەدەستدانی ویلایەتی موسڵ، بەرژەوەندی باڵاو دواڕۆژی خۆی ڕەچاوکردو یەکەمیانی پەسەندکردو، ویلایەتی موسڵ درا بەدەوڵەتی ئێراق. بڕیاری لکاندنی باشووری کوردستان لەلایەن ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەئێراقی عارەبی، پەسەندکردنی بڕیارە چوار خاڵییەکە بوو کە ئەمانەن:

1. هێڵی برۆکسل سنووری جیاکەرەوەی نێوان هەردوو دەوڵەتی نوێی ئێراق و تورکیا بێت.
2. ئێراق بۆ ماوەی (25) ساڵ لەژێر ماندااتی بەریتانیا بێت.
3. ئێراق دەبێ ویستو ئارەزووەکانی کوردان لەبەرچاو بگرێ و زمانی کوردی زمانی فەرمی بێ لەدادگاو خوێندنگاو تەواوی بەڕێوەبەرایەتییەکانی ناوچەکەدا.
4. بەریتانیا پێویستە بەرنامەی مافی بەڕێوەبەرایەتی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ بداتە دەست کۆمەڵەی نەتەوەکان و، راسپاردەکانی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ جێبەجێ بکات.

ئێراقی دوای لکاندنی باشووری کوردستان:

هەر دوا بەدوای لکاندنی خاکی کوردستان بەئێراقەوە، نوێنەرانی پەرلەمانی ئێراق لەبەرواری (18.1.1926)دا کۆبوونەوەیەکی تایبەتیان بەست سەبارەت بەدەنگدان لەسەر بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لەنێوان بەریتانیاو ئێراق، کە دەبوایە ئێراق بۆ ماوەی (25) ساڵ لەژێر ماندااتی بەریتانیادا بمێنێتەوە. کاتێک کە ئەندامانی پەرلەمان ویستیان ئەو ئەرکە بە کۆمیسیۆنێکی تۆژینەوە بسپێرن، بەڵام سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق (عەبدولموحسین ئەلسەعدون) وەڵامێکی توندی دانەوەو، داوایکرد دانیشتنەکە بەنهێنی بەردەوام بێت، بەڵام تەواوی ئەندامە بەرهەڵستکارەکان یەک لەدوای یەک هۆڵەکەیان جێهێشت، کەچی سەرۆک وەزیران چووە پێشیانو لەدەرگا پێی گوتن: (ئەگەر ئەو پەیماننامەیە رەتکەینەوە، ئەوا موسڵ-مان دۆڕاند). ئەوەش وایکرد کە ئێراق ناچار بکات لەهەمان رۆژدا پەیمانێکی دوو قۆڵی لەگەڵ بەریتانیا واژۆ بکات، چونکە بەریتانیا بەئێراقی راگەیاندبوو ئەگەر پەیمانێکی وای لەگەڵ نەبەستێت، ئەوکاتە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی ناداتێ. سەرانی

ئێراقیش گرنگی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان زۆر باش دەزانی، بۆیە بەهەموو مەرجێکی ئینگلیزەکان قایل دەبوون.

دوای بڕیاری لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەئێراقی عارەبییەوە لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان بەو چوار مەرجەی سەرەوە، بەریتانیا لە (24.2.1926)دا گەرەنتیدا بە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە ئەو خۆی مافە نەتەوایەتییەکانی کورد لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دابینو مسۆگەر دەکات. بەڵام ئەو بەڵێنەش هەر قسەبوو هیچی لێ شین نەبوو، کورد ئێستاش بەگوێرەی بڕیارو مەرجەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان سەبارەت بەلکاندنی باشووری کوردستان بەئێراوە، هەروەها بەگوێرەی گفتو بەڵێنەکانی هەردوو وڵاتی بەریتانیاو ئێراق کە بەکۆمەڵەی نەتەوەکانیان دابوو، دەتوانێتو مافی خۆیەتی داوای جێبەجێکردنی بڕیارو مەرجەکان بکات، یاخود داوای هەڵوەشاندنەوەی لکاندنەکە بکات.

دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (6) مانگ بەسەر بڕیاری ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەلکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەئێراقی عارەبییەوە، لەڕێکەوتی (5.6.1926)دا پەیمانێکی سێقۆڵی لە ئەنقەرە بەسترا لەنێوان، نوێنەری بەریتانی (لۆرەنس شارلس لندمای) باڵوێزی بەریتانیا لە ئەنقەرە، نوێنەری تورکیا (روشدی بەگ)، کە نوێنەری ئەزمیر بوو لەپەرلەمانی تورکی، نوێنەری ئێراق (نوری سەعید)، وەزیری بەرگری ئێراق. ئەو پەیمانە بە (پەیمانی برایەتی) ناسرا، پاشان لە (18.7.1926)دا رێکەوتنەکە لەلایەن هەرسێ وڵاتی بەریتانیا، ئێراقو تورکیا بڕیای لەسەر دراو هێڵی برۆکسل-یان بەیەکجاری وەکو خاڵی جیاکەرەوەی نێوان ئێراقو تورکیا پەسەندکرد. بەگوێرەی ماددەی (14)ی ئەو پەیمانە، لەبری ئەوەی کە تورکیا بەفەرمی دانی بە (هێڵی برۆکسل) دانا، تورکیا بۆی هەبوو بۆ ماوەی (25) ساڵ لە (10%) داهاتی کۆمپانیای نەوتی تورکی (دواتر کۆمپانیای نەوتی ئێراق)ی بۆ تەرخان بکرێت، ئەوەش بەگوێرەی ئەو مەرجانەی کە لە (14.3.1925)دا دانرابوو سەبارەت بەچیاوگ (ئیمتیازات)ی حکومەتی تورکی، لەگەڵ پێدانی (500) هەزار پاوەنی ئیستەرلینی بە تورکیا. سەرەڕای ئەوانەش هەردوو وڵاتی تورکیاو ئێراق مافی ئەوەیان پێدرا کە بۆیان هەبێت بەدرێژایی (76) کیلۆمەتر بێنە ناو خاکی یەکتر بۆ لێدانی هێزی پێشمەرگەی کوردستان. بەڵام تورکیا هیچی نەدرایێ، چونکە ئەو رێککەوتنە ناکۆک بوو لەگەڵ مادەی (60)ی پەیمانی لۆزانی رێکەوتی

(24.7.1923)، کە لەبەشی یەکەمی ئەو مادەیەدا (مادەی 60) باسی ئەوە دەکات کە دەوڵەتانی شەڕکەر لەدژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی تەواوی هەرێمو موڵکەکانی خۆیان وەردەگرنەوە بەبێ هیچ قەرەبوویەک. پەرلەمانی ئیراقیش پشکی لە (10%)ی داهاتی نەوتی کۆمپانیای نەوتی ئیراقی بۆ تورکیا پەسەند نەکرد، کەچی زۆر لە مێژوونووس‌و نووسەران باسی ئەوە دەکەن کە دواتر تورکیا بەشەکەی خۆی بە پێنج سەد هەزار پاوەند فرۆشتۆتەوە.

بەریتانیا لەڕۆژی (14.9.1929)دا بەڵێنیدا بە دەوڵەتی ئیراق وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەربگیرێت‌و دانبنێت بە مافی سەربەخۆییەکەی، لەهەمانکاتدا لەبەرامبەر ئەو بەڵێنەی کە بەئیراقیدا، داوای بەستنی پەیمانێکی تری نوێی لەو وڵاتە کرد. ئیراقیش لەبەرامبەردا ئەو مەرجەی بەریتانیای پەسەندکردو، لەبەرواری (30.6.1930)دا، واژۆی چوارەم پەیماننامەی نێوان هەردوو وڵات کرا. ئەو پەیمانە هیچ ئاماژەیەکی بە مافەکانی کورد نەکردبوو، بەمەش دڵەڕاوکێیەکی زۆری لەنێو کورددا نایەوە. بەڵام نزیکەی دوو مانگێک پێشترو بەمەبەستی هێورکردنەوەو دەستخەڕۆکردنی نەتەوەی کورد، سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئیراقی (نوری سەعید پاشا) لەڕۆژی (10.4.1930)دا رایگەیاند، کە ئەو دەیەوێت لەیاسایەکی نوێدا زمانی کوردی بکات بەزمانی فەرمی لەناوچە کورددییەکان. میری بەریتانی لە (7.10.1929)دا، (سێر فرانسیس همفری) دەستنیشانکرد وەکو سەرۆکی کۆمیسیۆنی بالای بەریتانیا بۆ کۆبوونەوەکانی (جنێف)ی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ تۆژینەوە لەوەرگرتنی ئیراق بە ئەندامی ئەو کۆمەڵەکە. یەکێک لەقسەکانی (سێر فرانسیس همفری) کە لە یەکێک لە مانگەکانی ئۆکتۆبەرو نۆڤێمبەری هەمان ساڵدا کردوویەتی، دەڵێت: (لەڕاستیدا عارەبی ئیراق رەگەزێکی دڵ والاو بەخشندەن. بەرامبەر رەگەزو ئایینەکانی دیکە زۆر میهرەبانن). ئاخر ئەو کەسەی کە مێژووی رەفتارو کردەوەکانی عارەبی ئیراقی بەرامبەر بەکوردو نەتەوەکانی تر نەخوێندبێتەوە، یاخود لەنزیکەوە نەیدیبێت، لەوانەیە بەئاسانی باوەڕ بەقسەکانی (سێر فرانسیس همفری) بکاتن، بەڵام بۆ کەسانێک کە لەنزیکەوە شارەزای رەفتارو کردەوەکانی ئیراقن، قسەکانی ناوبراو جگە لەڕستەیەکی بێمانا هیچ شتێکی تر نییە.

هەروەکو ئاماژەم پێکرد، کاتێک کە کۆمەڵەی نەتەوەکان، یان هەریەک لەحکومەتەکانی ئیراقو بەریتانیا بەرژەوەندییەکانیان وای خواستبێت کە بڕیارێک یان چەند گفتو بەڵێنێک بدەن یان چەند مەرجێک بۆخۆیان دابنێن، کە سوودی

کوردی تێدابێت، کردوویانە، بەڵام هەرگیز خۆیانیان پێ نەبەستۆتەوەو هەرکاتێکیش ئاواتەکانیان هاتبێتەدی، بەئاشکرا لێی پاشگەزبوونەوە، بۆ نموونە لەپێناوی ڕێگە خۆشکردن بۆ وەرگرتنی وڵاتی ئێراق لە کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەڕێکەوتی (23.5.1931)دا حکومەتی ئێراق (یاسای زمانە خۆجێیەکان)ی بەژمارە (74) دەرکردو، لەڕێکەوتی (30.5.1932)شدا ڕاگەیاندنێکی تری دەرکردو لەوەشیاندا پابەندی خۆی بەو یاسایەی پێشووی خۆی (یاسای زمانە خۆجێیەکان) دووپات کردەوەو زمانی کوردی دیسان بەفەرمی ناسی. بەگوێرەی مادەی نۆیەمی ئەو ڕاگەیاندنە، دەوڵەتی ئێراق بەڵێنیدا کە زمانی کوردی شانبەشانی زمانی عارەبی بکرێتە زمانی فەرمی لە هەرێەک لەپارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو ئەو قەزایانەی کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن، واتە بەفەرمی کردنی زمانی کوردی لە تەواوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). بەڵام ئێراق تەنیا لەپێناوی وەرگرتنیدا لە کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئەو یاسایەی دەرکرد، ئەگینا لەهیچ کاتێکدا ئەو یاسایە نەچووە واری جێبەجێکردنەوە. دوای ئەوەی بەریتانیا لەسەرەتای ساڵی (1932)دا ویستی کۆتایی بەماندااتی خۆی لەسەر ئێراق بهێنێو ئەو وڵاتە وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆ بناسێت، کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەبەرواری (28.1.1932)دا، نیازی خۆی ڕاگەیاند بەوەی کە کۆتایی بەماندااتی بەریتانی بهێنێت لەئێراقدا بەدوو مەرج، لەپێناوی ئەوەی کە ئەو وڵاتە وەک ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان وەربگیرێت، مەرجەکانیش بریتیبوون لە ڕێزگرتنو مسۆگەرکردنی مافەکانی مرۆڤ، ڕۆشنبیری، کارگێڕیو خۆبەڕێوەبردنی کوردی لەتەواوی ویلایەتی موسڵ (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)دا لەلایەن دەوڵەتی ئێراقەوە بەشێوەیەکی فەرمی، یاسایی‌و دەستووری، هەروەها مافی کەمە نەتەوەکانو ئازادی هەڵبژاردنی ئایینو ئایینزا یان هەر باوەڕێک بەمەرجێک دژ بەبنەماکانی ئاکاری گشتی نەبن. ئەو مەرجانەی میری بەریتانی لەبەر خاتری چاوی کاڵی کورد نەبوو، بەڵکو لەپێناوی بەستنەوەی زۆرتری ئێراق بوو بە وڵاتەکەیەوە، بۆئەوەی هەرکاتێک ویستی ئەو مەرجانە وەکو کارتێکی فشار لەدژی ئێراق بەکاربهێنێت، تاوەکو ئێراق نەتوانێ لەدژی بەرژەوەندییە باڵاکانی بەریتانیا بوەستێتەوە. بەهۆی مەرجەکانی وڵاتی بەریتانییەوە، میری ئێراق لەڕۆژی (19.5.1932)دا، ڕاپۆرتێکی بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزکردەوەو، لەیاسایەکی نوێدا دانپێدانانی خۆی بەمافە نەتەوایەتی‌و کۆمەڵایەتییەکانی کورد

دەربڕیبوو. هەر هەمان ڕۆژ واتە ڕۆژی (19.5.1932)، ئێراق سەربەخۆیی خۆی ڕاگەیاندو کۆتایی بەماندیت هێنا. ئەوەبوو (نوری سەعید)ی سەرۆک وەزیران لەدەربڕینێکی (16) بڕگەییدا کە لەڕۆژی (30.5.1932)دا ڕایگەیاندو، بڕیارێکی دەرکرد کە تیایدا هەردوو مەرجەکەی (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ی پەسەندکرد، هەروەها بۆ وابەستە بوون بە هەردوو مەرجەکە واژۆی بەڵێننامەیەکی کردو، ئامادەیی تەواوی وڵاتەکەی نیشاندا بۆ جێبەجێکردنی هەردوو مەرجەکەو، هاوکاریکردنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەهەر داواکارێو مەرجێکی ئەوان. نوری سەعید، هەر لەو ڕاگەیاندنەیدا بەڵێنیدا ئەگەر هەر کاتێک دەوڵەتی ئێراق مەرجەکانی جێبەجێ نەکردو لەدژیان وەستایەوە، ئەوکاتە بەگوێرەی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان هەر یەکێک لە وڵاتانی ئەندام لە بۆی هەیە داوابکات کێشەکە بخرێتە بەردەم (دادگای دادپەروەری نێونەتەوەیی)و، هەر بڕیارێکیش لەو دادگایە دەرچێت، دەبێت جێبەجێکرێتو شایستەی تێهەڵچوونەوە نیە. ئێستاشی لەگەڵدابێ نە ئێراق مەرجەکانی جێبەجێکرد، وە نە کۆمەڵەی نەتەوەکانو نە دەوڵەتێکی ئەندام لە کۆمەڵەی نەتەوەکان لەسەر کورد هاتنە وەڵام، بۆئەوەی کێشەی کورد لەگەڵ دەوڵەتی ئێراقدا بخاتە بەردەم (دادگای دادپەروەری نێونەتەوەیی) سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان!

نوری سەعیدی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق، لەڕێکەوتی (12.7.1932)دا داواکارییەکی نارد بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکانو، داوای ئەوەی کردبوو کە ئێراق وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان وەربگیرێت. دوای پەسەندکردنی هەردوو مەرجەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەلایەن ئێراقو، پێشکەشکردنی داواکارییەکەی سەرۆک وەزیرانی ئێراق، کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (3.10.1932)دا، ئێراقی بەشێوەیەکی فەرمی وەرگرتو ئێراق بوو بە ئەندامی ژمارە (57)ی کۆمەڵەی نەتەوەکان. ڕۆژی وەرگرتنی ئێراق بە ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەلایەن میری ئێراق کرا بەڕۆژی سەربەخۆیی دەوڵەتی ئێراقو، کۆتایی هاتنی ماندیتی بەریتانی بەسەر ئێراقدا، کە لەڕۆژی (25.4.1920)دا بەسەر ئەو وڵاتەدا سەپێنرابوو.

کۆمەڵەی نەتەوەکان، کە دەزگایەکی نێودەوڵەتی بوو، لە کۆمیتەی گشتیو ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان پێکهاتبوو. کۆمەڵەی نەتەوەکان لەمانگی (7)ی ساڵی (1939)دا واتە نزیکەی دوو مانگ بەر لە هەڵگیرسانی شەڕی دووەمی جیهانی لەڕێکەوتی (1.9.1939)دا، هیچکام لەوانە کۆبوونەوەیان نەکرد. تاوەکو سەرەنجام دوای کۆتایی پێهاتنی شەڕی دووەمی جیهانی لەبەرواری (15.8.1945)دا بەنزیکەی

هەشت مانگێک لەڕۆژی (18.4.1946)دا کۆتایی بەچالاکییەکانی خۆی هێناو، بڕیاری هەڵوەشانەوەی ئەو دەزگا نێودەوڵەتیە درا. کاتێک کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان هەڵوەشایەوە، لەشوێنی ئەو وەکو دەزگایەکی نێودەوڵەتی (ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان) لەڕۆژی (24.10.1945)دا لەشاری (سانفرانسیسکۆ)ی ویلایەتی کالیفۆرنیا لە ئەمەریکا دامەزرا، ئەوکاتە نەتەوە یەکگرتووەکان (51) ئەندامی هەبوو، بەڵام ئێستاکە (191) ئەندامی هەیە، ئێراقیش لەبەرواری (21.12.1945)دا وەکو ئەندامی ئەو ئەنجومەنە نوێیە وەرگیرا. دواتر کۆمەڵەی نەتەوەکان لەڕۆژی هەڵوەشاندنەوەیدا لەڕێکەوتی (18.4.1946)دا بڕیارێکی دەرکرد بۆ گواستنەوەی گشت پەیماننامەو بڕیارە نێودەوڵەتییەکانی پێشوو بۆ ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان بەبێ هیچ دەستکارییو گۆڕانکارییەک، هەروەها بەگوێرەی ماددەی (27)ی یاسای (دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی) رێگای پێویست دەگیرێتە بەر لەکاتی جێبەجێکردنی ئەو بڕیارەدا، ئەوەبوو ئەو بڕیارەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەلایەن ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان پەسەندکرا. بەڵام (ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان)یش هەوڵی جێبەجێکردنی ئەو بڕیارانەی نەدا کە پێشتر لەبەرژەوەندی کورد درابوون.

میری ئێراق، باش دڵنیا ببوو کە هەر پرۆسەیەک لەدژی کوردەکان ئەنجام بدات یاخود هەر بڕیارێک لەدژی کورد دەربکات، نە ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکانو نە هیچ وڵاتێکی تری ئەندام لەو دەزگایەدا، لەسەر کورد نایەنە وەڵام، بۆیە لەساڵی (1945)داو لەسەر خاکی کوردو لەباشووری کوردستاندا یەکەیەکی بەڕێوەبەرایەتی بەناوی (بادیەی جەزیرە) دروستکردو کردی بەشوێنی نیشتەجێبوونی خێڵەکانی شەممەڕی عارەبیو، ئەو یەکە بەڕێوەبەرێتییە نوێیەشی خستە سەر پارێزگای موسڵ. هەروەها چەندین قەزای نوێی وەکو: الشورة، الشرقاط، الحمدانیة، الحضر، البعاج دروستکران لەژێر سێبەری بەرنامەی حکومەتی ئێراقی بەمەبەستی نیشتەجێکردنی خێڵە کۆچەرە عارەبەکان لەناوچەی جەزیرە. دواتریش لەساڵانی نێوان (1951-1965)دا پرۆسەو شاڵاوی بەعارەبکردنی دەشتەکانی تەلەعفەر، شەنگاڵو باکووری حەزەری گرتەبەرو، نزیکەی تەواوی خێڵە عارەبە کۆچەرەکانی لەوێ نیشتەجێکرد. لەماوەی ئەم (15) ساڵەدا (726) نشینگە بۆ عارەبەکان لەناوچەی جەزیرە دروستکرا، کە (400) نشینگەیان لەنێوانی حەزەرو شەنگاڵ بوو، (152) نشینگە لەباکوورو باکووری رۆژهەڵاتی بەرزاییەکانی شەنگار بوو لەگەڵ

(174) نشینگەش لە قەزای شەنگال. هەروەها لەشەستەکانی هەمان سەدەشدا گوندێکی نموونەیی بۆ عارەبەکان بەناوی (رەبیعە) لەناوچەی جەزیرە دروستکراو، دواتریش زۆر بەخێرایی گۆڕدرا بۆ بنکەی شارەدێی رەبیعەی سەر بە قەزای تەلەعفەرو سەرپەرشتی (67) گوندی دەکردو بەڕێوەی دەبردن. لە دەیەی شەشەمی سەدەی رابردوودا، حکومەتی ئێراقی هەڵسا بەدابڕینی قەزای زێبار لە موسڵ، کە هەموو دانیشتوانەکەی کورد بوون‌و خستییە سەر پارێزگای هەولێر. میری ئێراق ئەو کارەشی هەر لەپێناوی نزمکردنەوەی ژمارەی کوردو بەرزکردنەوەی ژمارەی عارەب بوو لەپارێزگای موسڵدا. سەرەڕای ئەمانەش لەسالی (1969)دا میری عارەبی رەگەزپەرستی ئێراقی، بەبڕیاری ژمارە (211)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش) لەبەرواری (27.5.1969)دا پارێزگای دهۆکی لە قەزاکانی: (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی‌و ئاکرێ‌و شارەدێی مزوری) کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکانیان کورد بوون دامەزراند، دوای چەند ساڵێکیش دووبارە ئاکرێی خستەوە سەر موسڵ. هێنانی عارەب بەشێوەیەکی چڕ بۆ شاری موسڵ‌و، راگوێزانی کورد لەشارەکەو بەعارەبکردنی کوردەکان لەڕێگای ناچارکردنیان بەگۆڕێنی نەتەوەی خۆیان بۆ نەتەوەی عارەب‌و، بەبەردەوامی گۆڕینی نەخشەی بەڕێوەبەرایەتی پارێزگاکە، بووە هۆی ئەوەی کە کار بکاتە سەر گۆڕینی پێکهاتەی نەتەوەیی شارەکە لە بەرژەوەندی عارەب.

میرییە یەک لەدوا یەکەکانی داگیرکەری ئێراقی، هەردەم لەهەوڵی ئەوەدا بووینە بەزۆر کوردی ئێزیدی، شەبەک، کاکەیی، گەرگەڕی‌و تەواوی ئەو کوردانەی لە پارێزگای موسڵ نیشتەجێن، راگوازنەوە یاخود بەزۆر بە عارەب ناونووسیان بکەن. بۆ نموونە لەسەر ژمێری سالی (1987)دا ژمارەیەک خێزانی کوردی شەبەک کە ژمارەیان (1630) خێزان بوو، خۆیان بە کورد ناونووسکرد، کەچی بەعەس لەبەرواری (28.8.1988)دا ماڵەکانی رماندن‌و هەمووبانی راگواست بۆ حەریرو چەمچەماڵ. سەیرە بۆ ئێزیدییەکانی باشووری کوردستانی ژێردەستی دەوڵەتی ئێراق، لەلایەن زۆربەی هەرە زۆری عارەبەوە، بەعارەب دادەنرێن، کەچی هەر عارەباکان خۆیان ئێزیدییەکانی رووسیا بە کورد دادەنێن!!

دامەزراندنی حکومەتی باشووری کوردستان

لەلایەن شێخ مەحمودی نەمرەوە:

مێجەر ئیدوەرد ولیەم شارلز نۆئیل، کە ئەفسەرێکی پایەبەرزی بەریتانی بوو، هەروەها یەکێک بوو لەدۆستە نزیکەکانی کوردو زۆر حەزی دەکرد دەوڵەتی کوردی دامەزرێت، لەڕێکەوتی (1.11.1918)دا هاتووە بۆ شاری سلێمانیو، بەناوی میری بەریتانیاوە ئەوەی راگەیاندووە، کە شێخ مەحمودی نەمر (1882-9.10.1956)، کراوە بە فەرمانداری (حوکمدار)ی کوردستان. دوای ئەوەی شێخ مەحمود کرا بە فەرمانداری کوردستان، (کۆلۆنێل ئارنۆڵد تالبوت ویلسن)، باوەڕپێکراوی پایەبەرزی بەریتانیا لە ئێراق – بەغدا، پێی دەڵێت: (تۆ دەبێتە فەرماندار، مێجەر نۆئیل-یش دەبێتە راوێژکارتو بەگوێرەی ئامۆژگارییەکانی ئەو دەجولێیتەوە). شێخی نەمریش دەڵێت: (کەواتە پێویستە لەسەرم وابکەم کە ئەو پێی باشە؟). کۆلۆنێل ئارنۆڵد ولسن دەڵێت: (ئەوە راستییەکەیە. ئەوە دەکەیت کە مێجەر نۆئیل پێت دەڵێت). شێخیش لەوەڵامدا بە ویلسن دەڵێت: (لەبارودۆخێکی وادا با مێجەر نۆئیل ببێت بە فەرماندارو، منیش دەبم بەڕاوێژکاری ئەو). ڕۆژێک دوای سەردانەکەی مێجەر نۆئیل واتە لە (2.11.1918)دا بەبڕیاری فەرماندەی گشتی بەریتانیا لەئێراقو، لەهەڵبژاردنێکی جەماوەریدا لەشاری سلێمانیدا شێخ مەحمودی حەفید بەشای کوردستان

هەڵبژێردراو، ئەویش هەر هەمان رۆژ واتە لەبەرواری (2.11.1918)دا، لەسلێمانی شانشینی کوردستانی سەربەخۆی راگەیاند. بەمەستی پیرۆزباییکردن لەشێخی نەمر، (کۆلۆنێل ئارنۆڵد ویلسن)ی فەرماندەی گشتی بەریتانیا لە ئێراق لەڕێکەوتی (1.12.1918)دا رووبکردە سلێمانیو بەفەرمی حکومەتی باشووری کوردستانیان ناسی. بەڵام هەموو ئەو هەنگاوانەی حکومەتو بەرپرسانی بەریتانی تەنیا تاکتیک بووە لەپێناوی راگرتنی دڵی شێخی نەمرو کورد، هەروەها کات بەسەربردن بوو تاوەکو کاتێکی گونجاویان بۆ بێتە پێشو، ئەوکاتەی کە حکومەتی ئێراقیش بکەوێتە سەرپێ، بەشێوەیەکی فەرمی باشووری کوردستان بخەنە سەر دەوڵەتی ئێراق. ئەگینا دەسەلاتدارانی بەریتانی نیازی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆو بەرەو پێشبردنی حکومەتی شێخ مەحمودیان نەبووە، بۆیە رۆژ لەدوای رۆژ بیانوویان پێ دەگرتو، داوای دەست لەکار کێشانەوەیان لەشێخی نەمر کردو، پێیان راگەیاند ئەگەر بێتوو داواکەی ئینگلیز جێبەجێ بکات، ئەوە هەرچی زەویوزاری سلێمانیو دەوروبەری هەیە بەناوی ئەو تۆماری دەکەنو مووچەکەشی نابڕن، بەڵام شێخ داواکەی ئەوانی پەسەند نەکردو بڕیاری شەڕیاندا لەدژی ئینگلیز، ئەگەر بێتوو ئینگلیزەکان لەڕێگای شەڕەوە بیانەوێ ئەو لادەنو حکومەتی باشووری کوردستان لە سلێمانی لەناو ببەن. لەیەکەم کاردانەوەی ئینگلیزەکان لابردنی (مێجەر نۆئیل)ی دۆستی کورد بوو، هەروەها دانانی (مێجەر سۆن)ی دوژمنی سەرسەختی کورد بوو لەڕێکەوتی (24.4.1919)دا، لەشوێنەکەی (مێجەر نۆئیل). دوای ئەوەی کە شێخی نەمر لە فڕوفێڵی ئینگلیزەکان گەیشت، داوای یارمەتی لە (مەحمود خانی دزڵی) کرد، ئەویش بەخۆیو هێزێکەوە لەڕۆژهەلاتی کوردستانەوە بەهانای شێخ مەحمودەوە هات‌و، لەڕێکەوتی (21.5.1919)دا لەنزیک سلێمانی هێزی لیڤی پێشیان لێگرتو شەڕ لەنێوان (مەحمود خانی دزڵی)و ئەو هێزەی سەر بەئینگلیزەکان دامەزرا، لەئەنجامدا هێزەکەی (مەحمود خانی دزڵی) سەرکەوتو هەمان رۆژ گەیشتە ناو سلێمانیو، ئەویش لە سوپای داگیرکەران پاککرایەوەو (مێجەر سۆن) لە سلێمانی رایکردو چووە کەرکوک. پاش تێپەڕبوونی مانگێک بەسەر ئەو داستانەداو، لەڕێکەوتی (18.6.1919)دا هێزێکی (40-50) هەزار سەربازی ئینگلیزیو هێزی بەکرێگیراوی ئێراقیو لیڤی بەسەرکردایەتی (ژەنەڕاڵ سێر تێودۆر فرێزەر) لە کەرکوک-ەوە بەپشتیوانی هێزی ئاسمانی بەریتانی هێرشیان کردە سەر شاری

سلێمانی‌و، هێزی کوردیش بەسەرکردایەتی شێخ مەحمودی نەمر چوونە پێشیان، ئەوەبوو لە (دەربەندی بازیان) شەڕێکی سەخت لەنێوان هەردوولادا دەستپێکردو، دوای چەند کاتژمێرێک هێزەکەی کورد شکاو شێخ مەحمودی نەمر بەزامداری لەژێر بەردە قارەمان لە دەربەندی بازیان، بەچاوساغی (موشیری حەمەی سلێمان)ی هەمەوەندی کە پێشتر فەرماندەی چەمچەماڵی سوپای شێخ مەحمود بوو، لەلایەن فەرماندەی گشتی سوپای ئینگلیز لەئێراق (ژەنەراڵ فرایزەر) دەستگیرکراو، دواتریش گواستراییەوە بۆ بەغدا بەمەبەستی دادگاییکردنی. هەر لەگەڵ دەستگیرکردنی شێخی نەمرەوە تاوەکو هێنانەوەی بۆ کوردستان، چەندین کۆمەڵەی رامیاری نهێنی کوردی دروستبوو لەپێناوی رزگاری کوردستانو دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی، بۆ نموونە: (کۆمەڵەی گرنگ، بەرزی وڵات، فیداکاری کورد، نیشتمان پەروەرانو سەربەخۆیی کوردستان). هێزەکە بەسەرکردایەتی (ژەنەراڵ فرایزەر) لەڕۆژی (18.6.1919)دا بەرەو سلێمانی ڕۆیشتو هەمان ڕۆژیش چوونە ناو سلێمانی‌و، کۆتایی بەتەمەنی حەوت مانگو نیوی حکومەتی باشووری کوردستان (18.6.1919-2.11.1918) هێنرا. دوای دەستگیرکردنەکەی شێخ مەحمود، ئینگلیزەکان شێخی نەمریان گواستەوە بۆ بەغداو، دوای تێپەڕبوونی نزیکەی مانگێک بەسەر دەستگیرکردنی شێخی نەمردا، ئەوەبوو لە (25.7.1919)دا فەرمانی لەسێدارەدانی درا. بەڵام سێر جۆرج ماکمۆن، فەرماندەی گشتی هێزەکانی بەریتانیا لە ئێراق، بڕیارەکەی گۆڕیی بۆ زیندانیکردن بۆماوەی (10) ساڵو دوورخستنەوەی بۆ دوورگەی (هینگام) لە هیندستان. بەگوێرەی سزاکە دەبوایە شێخی نەمر هەتاوەکو (24.5.1929) لەوێ بمایە، بەڵام دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (3) ساڵو، لەژێر فشاری خەڵکی کوردستان بەگشتی‌و دانیشتوانی شارەکانی سلێمانی، چەمچەماڵو ڕانیە، بەریتانیا ناچاربوو لەبەرواری (30.9.1922)دا، شێخی نەمر بەیاوەری (میجەر نۆئیل) بگەڕێنێتەوە بۆ کوردستان‌و، دیسان بڕیاری دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی بەسەرکردایەتی شێخ بدات لە باشووری کوردستان. بەڵام ئینگلیزەکان، چونکە نیازیان نەبووە هیچ شتێک بۆ کورد بکەن، تەنیا ویستویانە بەشێوەیەکی کاتی بەهۆی هەندێک گۆڕانکاری دەنگی ناڕەزایی کورد کپ بکەنەوە، ئەو نامەیەی کە میجەر نۆئیل، لەبەرواری (10.10.1922)دا بۆ (بۆرد دیلیۆن)ی سکرتێری نوێنەری باڵای بەریتانی نووسیوە، کە مامۆستا میژوونووس (محەمەد

ڕەسوڵ هاوار، شێخ مەحمودی قارەمانو دەوڵەتەکەی خواروو‌ی کوردستان، بەرگی دووەم) ئاماژەی پێکردووە، نۆئیل بۆی نووسیوە: (وای بۆ دەچم بڕیاری ئەوە درابێ کە کورد، پێی خۆش یا ناخۆش بێ، دەبێ بەهەموو جۆرێ خواروو‌ی کوردستان بخرێتە سەر ئێراقو لەژێر دەسەلاتی ئێراقدا بێ. جارێکی تریش دووبارەی دەکەمەوە کە کورد نابێ بخرێتە ناو ئێراق. ئەگەر کەرکوک بکرێ بەناوچەی هەڵبژاردن بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزرێن، مانای وایە بە کوردەکان بوترێ بەئاشکرا بڕیاردراوە کەرکوک بخرێتە سەر ئێراق). ئینگلیزەکان لەلایەک پێشنیازەکانی (مێجەر نۆئیل)یان بەهەند وەرنەگرتو باشووری کوردستانیان بەزۆر بە ئێراقەوە لکاند، لەلایەکی تریشەوە لەبری سەلماندنی مافەکانی گەلی کوردستان، هەردوو سوپای بەریتانیاو ئێراق بە تۆپبارانکردنی شاری سلێمانیو شارۆچکەو دێهاتەکانی کوردستان وەڵامی داواکارییەکانی کوردیان دایەوە. هەروەها ئەوەی کە لەنامەکەی مێجەر نۆئیلدا هاتووە دەیسەلمێنێ کە نە باشووری کوردستان (وێلایەتی موسڵ) نە شاری کەرکوک هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراقو بە عارەبەوە نەبووە، بەڵکو باشووری کوردستان بەناوەکەیەوە دیارە کە خاکی کورد بووەو، شاری کەرکوک شارێکی کوردیو لەنێو سنووری باشووری کوردستاندا بووە.

یەکێک لەبەرپرسەکانی بەریتانی لەشاری موسڵ، لەڕاپۆرتێکی نهێنی خۆیدا کە لەکۆتایی ساڵی (1921)دا بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی بەرزکردۆتەوە، نووسیوێتی: (ئەگەر واز لەخەڵکەکە بهێنرێتو بەئازادی خۆیان دەنگ بدەن، ئەوکاتە تەواوی کوردەکان، کریستانەکان، ئێزیدییەکانو زۆرێک لە جووتیارە عارەبەکان بەهیچ شێوەیەک حکومەتی عارەبییان ناوێت). ئەمەش نیشانەیەکە بۆ ئەوەی کە ژمارەو ڕێژەی عارەب ئەوەندە نەبووەو یەکجار کەم بووە لەچاو ڕێژەو ژمارەی کورد، بۆیە ئەوانیش نەیاندەویستووە دەنگ بۆ حکومەتێکی عارەبی بدەن، نەوەک دڵی کوردەکان کە پێکهاتەی سەرەکی وێلایەتی موسڵ بووینە لەخۆیان بڕەنجێنن، خۆیان تووشی مەترسی ڕقو تۆڵەی کوردەکان بکەنەوە، ئەگینا ئەگەر عارەب دەسەلاتیان هەبێو ژمارەیان زۆربێ هەردەم بە هەڕەشە داواکارییەکانی خۆیان دەسەپێنن، خۆ ئەگەر دەسەلاتیان نەبێت خۆیان دەگونجێنن و هەموو شتێک پەسند دەکەن تاوەکو بەهێز دەبن.

دوای ئەوەی هەروەکو ئاماژەم پێکرد ئینگلیزەکان لەبەرواری (30.9.1922)دا شێخ مەحمودیان لە هەندەران بۆ کوردستان گەڕاندەوە، حکومەتی دووەمی باشووری کوردستان لە (18.11.1922)دا لەلایەن شێخ مەحمودەوە راگەیەنراو، ئەویش لەڕێکەوتی (22.11.1922)دا بە بڕیارێک خۆیکرد بەشای کوردستان. شێخ مەحمودی نەمر لەڕۆژی (22.12.1922)دا، دوو نوێنەری خۆی بەناوەکانی (حەمە ئاغاو تاهیری ئەمین ئاغا)ی نارد بۆ کەرکوک، بۆئەوەی داوا لەکاربەدەستانی بەریتانی بکەن دان بە سەربەخۆیی کوردستاندا بنێن بەسەرۆکایەتی شێخ خۆی، دوو ڕۆژ دواتر هەردوو حکومەتی بەریتانیاو ئێراق واتە لە (24.12.1922)دا، بەیاننامەیەکیان ئاشکراکرد کە بەبروسکەی ژمارە (676ی ڕۆژی 28.11.1922)ی وەزارەتی وڵاتانی داگیرکراوی بەریتانی ناردرابوو بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی لەئێراق، ئەویش لەڕۆژی (24.12.1922)دا بەشێوەی زارەکی ناوەڕۆکی ئەو بروسکەیەی بە (شێخ عەبدولکەریم) ڕاگەیاند لە شارۆچکەی کفری، بۆئەوەی بەشێخ مەحمودی ڕابگەیەنێت. ئەو دانپێدانانە بەدامەزراندنی حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لەچوارچێوەی ئێراقدا لەلایەن هەردوو حکومەتەکانی بەریتانیو ئێراقی ڕاگەیەندرا، کە ئەمە دەقەکەیەتی: (<u>هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزنو حکومەتی ئێراق دان بەمافی ئەو کوردانەدا دەنێن کە لەسنووری ئێراقدا دەژین، تا</u> حکومەتێکی کوردی تایبەتی خۆیان لەو هەرێمانەدا دابمەزرێنن کە کورد زۆربەی زۆری دانیشتووەکانیان پێکدێنن. هەردوولا داوادەکەن کە هەموو توخمە جیاجیاکانی کورد بەزووترین کات لەناوخۆیاندا لەسەر شێوەو شێوازی دامەزراندنی ئەو حکومەتەی کە خۆیان دەیخوازن، ڕێکبکەونو شاندێکی فەرمی خۆیان بنێرن بۆ بەغدا بەمەبەستی گفتوگۆکردن لەسەر پەیوەندییە ڕامیاریو ئابوورییەکانی خۆیان کە لەداهاتوودا دروست دەبێ لەگەڵ هەردوو حکومەتی خاوەنشکۆی بەریتانیو حکومەتی ئێراق). هەروەها پادشای ئەوکاتی بەریتانی (جۆرجی پێنجەم)، بەبۆنەی دامەزراندنی حکومەتی کوردستان بەسەرۆکایەتی شێخ مەحمودی حەفید، لەبروسکەیەکدا بۆ شێخی نەمر نووسیوێتی: (ئێمە پیرۆزبایی بەختەوەریو سەربەخۆیی کوردستان دەکەین. ئومێد دەکەین دۆستایەتیمان لەپێشکەوتندا بێت). هەم ڕاگەیاندنە هاوبەشەکەی حکومەتی ئێراقیو بەریتانی هەم پیرۆزباییەکەی (جۆرجی پێنجەم)ی پادشای بەریتانی، زۆرتر بۆ خافڵکردنو هەڵخەڵەتاندنی کورد

بوو. لەپێناوی بەدواداچوونو رێکەوتن لەسەر ناوەڕۆکی راگەیاندنە هاوبەشەکەدا، لەڕۆژی (19.1.1923)دا شاندێکی کوردی کە پێکهاتبوو لە (کەریم بەگی جاف و تاهیر ئەمین ئاغا) کە نوێنەرایەتی شێخ مەحمودیان دەکرد گەیشتنە کەرکوک، لەپێناوی گفتوگۆکردن لەسەر بەیاننامە هاوبەشەکەی حکومەتی بەریتانیاو ئێراق سەبارەت بەدامەزراندنی حکومەتێکی کوردی. بەڵام وتوێژەکە وەستا لەبەرئەوەی لەلایەک لەناوەڕۆکدا نە حکومەتی بەریتانیو نە حکومەتی ئێراقی نیازیان نەبوو هیچ مافێکی رەوای نەتەوەی کورد بسەلمێنن، بەڵگەشمان بۆ ئەمە شێوەی داڕشتنی بەیانە هاوبەشەکەیانە کە نووسیویانە (هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیای مەزنو حکومەتی ئێراق دان بەمافی ئەو کوردانەدا دەنێن کە لەسنووری ئێراقدا دەژین)، ئەوە لەبری ئەوەی کە بنووسن (ئەو کوردانەی کە لەویلایەتی موسڵ-دا دەژین)، دیارە ئەوان پێشتر بڕیاری خۆیان دابوو بۆیە بەو شێوەیە مامەڵەیان لەگەڵ باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و کورددا دەکرد، هەروەها دوای نزیکەی تەنیا شەش مانگ بەسەر تێپەڕبوونی بەیانی دانپێدانانەکەیانداو، رێک لە مانگی تەموزی ساڵی (1923)دا ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقی بەیانێکی نوێی دەرکردو پاشگەزبووەوە لەڕاگەیاندنی (24.12.1922)ی خۆیان کە دانپێدانانی هەردوو حکومەتی بەریتانیو ئێراقی بوو بە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لەویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان). لەبەیانە نوێیەکەی حکومەتی ئێراقیدا تەنیا باسی ئەوەکرابوو کە دانیشتوانی قەزاکانی باکوور (باشووری کوردستان) ناچارناکرێن لەپەیوەندییە فەرمییەکانیاندا زمانی عارەبی بەکار بهێنن. لەلایەکی تریشەوە چونکە حکومەتی ئێراق هێزێکی سەربازی گەورەی بۆ موسڵ ناردو، شێخ مەحمودیش هێزێکی بەرەو کەرکوک نارد، ئەوکارە وایکرد کە چیتر شێخ مەحمود باوەڕی بە ئینگلیز نەمێنێت، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی نێوانی ئینگلیزو شێخ مەحمود بەرە بەرە روو لەگرژی بکات، سەرەتا ئینگلیزەکان لەسەرەتای ساڵی (1923)دا، فەرمانی گواستنەوەی میجەر نۆئیلی دۆستی نزیکی کوردیان دەرکرد بۆ هیندستانو، (میجەر چاپمان)یان لەشوێنەکەی ئەو دانا، کە پێدەچێت دووبارە هەر لەبەر لایەنگیریکردنو دۆستایەتیکردنی کورد گواسترابێتەوە. یەکێک لە ووتە بەنرخەکانی میجەر نۆئیل لەسەر کورد، کە پێویستە هەموو کورد شانازی بە نۆئیلو ئەو ووتە بەنرخەیەی ئەو بکات، ئەوەیە کە گوتبووی: (نەتەوەیەکم لەخۆرهەڵاتدا نەدیوە ئەوەندەی کورد

زیندوو بێ‌و، هیچ میللەتێکم نەدیوە هێندەی ئەوان شایانی سەربەخۆیی بێ. بەداخو پەژارەوە کە ئەوروپا تائێستا ئەم میللەتەی بەشایستەیی خۆی نەناسیوە). گیروگرفتی نێوان شێخی نەمرو ئینگلیزەکان تادەهات ئاڵۆزتر دەبوو، تا کار گەیشتە ئەو رادەیەی کە هێزی ئاسمانی بەریتانیا لەڕۆژی (29.2.1923)دا شاری سلێمانی بۆردومان کردو، شێخیش لەبەرواری (1.3.1923)دا شاری چۆڵکردو پەنای بردە بەر ئەشکەوتی (جاسانە)ی سورداش. دوای چۆڵکردنی شار لەلایەن شێخەوە، ئینگلیزەکان لەبەرواری (26.5.1923)دا هاتنە ناو شاری سلێمانیو شارەکەیان داگیرکرد، کەچی دوای نزیکەی مانگو نیوێک بەسەر تێپەڕبوونی ئەو داگیرکردنەدا، لەناکاوو بەبێ هیچ هۆیەکی ئاشکرا ئینگلیزەکان شاریان جێهێشتو، شێخی نەمریش لەبەرواری (11.7.1923)دا گەڕایەوە ناو شار. لەبەرئەوەی ئینگلیزەکان لەگەڵ ئەوەدا نەبوونو نەیاندەویست دەسەڵاتی شێخی نەمر لەسلێمانی تێپەڕێتو فراوان بکرێت تاوەکو تەواوی باشووری کوردستان یان ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بگرێتەوە، هەروەها نەیاندەویست هیچ شتێک بۆ کورد بکەن، بەڵکو تەنیا مەبەستیان رۆژ بەڕێکردن بوو تا ئەو رۆژەی هەلی ئەوەیان بۆ رێکەوەکەوێت باشووری کوردستان بەیەکجاری بخەنە سەر دەوڵەتی دەستکردو داردەستی خۆیان، بۆیە ماوە ماوە شەڕیان بەشێخ دەفرۆشتو سلێمانیان بۆردوومان دەکردەوە، کەچی لە بۆردوومانی رۆژی (25.5.1924)دا شێخی قارەمان ئێتر نەیتوانی بەرگەی هێزەکانی بەریتانیو ئێراقی بگرێت، بۆیە بەناچاری پەنای برد بۆ رۆژهەڵاتی کوردستان.

سەرۆک وەزیرانی ئێراق (عەبدولموحسین سەعدون)، لەبەرواری (21.1.1926)دا لەبەردەم پەرلەماندا دەڵێت: (بەڕێزان! ئەگەر هەموو توخمو تۆوەکانی ئێراق مافی خۆیان نەدرێتێ، ئەم وڵاتە توانای ژینو بەردەوامی نابێت. دەبێت مافی کورد دەستەبەر بکرێت، دەبێت فەرمانبەرەکانیان لەخۆیان بن، زمانەکەیان بۆ بکرێتە زمانێکی فەرمی، دەبێت مندالانیان لەخوێندنگاکاندا بەزمانی زگماکی خۆیان فێرکرێن). قسەکانی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق لەپەرلەماندا لەپێناوی هێورکردنەوەی دەنگی ناڕەزایی کوردو مەترسی هەڵگیرساندنی شۆڕشی کورد بووە، ئەگینا ئەوان باوەڕیان بەمافە رەواکانی نەتەوەی کورد نەبووە. زۆرجاریش لێدوانی وادراوە کە بەئاشکرا بۆنی ئەوەی لێهاتووە کورد بەهیچ مافێکی

رەوای خۆی ناگات، هەروەکو لێدوانەکەی شا فەیسەڵی شای ئێراق، لەسەردانێکیدا بۆ شاری موسڵ لەبەرواری (9.10.1921)دا، گوتبوی: (حکومەتی بەغدا بەبێ کوردستانی باشوورو موسڵ، رۆژێک ناژی)، هەروەها لەو یاداشتەی کە لەبەرواری (17.1.1925)دا دابووی بە (کۆمیسیۆنی تویژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)، نووسیبووی: (ئێراق بێ کوردستان ناتوانێت بژی، چونکە کوردستان بۆ ئێراق وەکو سەر بۆ لاشەی مرۆڤە)، ئەو لێدوانانەی شای ئێراقی مانای ئەوە دەگەیەنێت کە بەبێ خواستو ئارەزووی کورد یان پرس پێکردنی، دەبێت باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بخرێتە سەر ئێراق، چونکە کوردستان لەڕووی ئابوورییەوە بۆ ئێراق زۆر گرنگەو بەبێ ئەو ئابووریی‌ەی باشووری کوردستان ئێراق ناتوانێت بژیت. لێدوانی بەرپرسانی ئێراقی تائێستاشی لەگەڵدابێ دەریدەخەن کە ئەوان باوەڕیان بەمافە رەواکانی نەتەوەی کورد نییەو، باشووری کوردستانیش بە بەشێک لەخاکی عارەب دەزانن‌و کوردیش وەکو داگیرکەر سەیر دەکەن. بێگومان لێدوانەکانی کاربەدەستان‌و بەرپرسانی دەوڵەتی ئێراقی لەسەرەتای دامەزراندنی ئەو دەوڵەتەوە تاوەکو ئێستاش مایەی نیگەرانی نەتەوەی کوردو کوردستانییەکانە!

هەر بەهەمان شێوەی راگەیاندنە هاوبەشەکەی (24.12.1923)ی بەریتانیاو ئێراق، دیسان لەسەرەتای ساڵی (1926)دا، هەردوو میری بەریتانیاو ئێراق لەپێناوی دەتسخەڕۆکردنی کورددا راگەیاندنێکی هاوبەشیان دەرکرد، کە بریتیبوو لەدانپێدانان بە دامەزراندنی میرییەکی کوردی. لەراگەیاندنە هاوبەشەکەی دووەمی ئینگلیزەکان‌و ئێراقییەکاندا هاتبوو: (<u>دەوڵەتی پایەبەرزی شای بەریتانیای مەزن‌و دەوڵەتی ئێراق دان بەوەدا دەنێن کە کوردی ئێراق مافی پێکەوەنانی میرییەکی کوردی لەچوارچێوەی ئەو سنوورەدا هەیە</u>. لەنزیکترین دەرفەتدا کورد دەتوانێ دەسەلاتو میرییەکەی دیاری بکاو سنووری دەستنیشان بکا). ئەو راگەیاندنە هاوبەشەش هەروەکو راگەیاندن‌و بەڵێنەکانی تری پێشوو، تەنیا مەرەکەبی سار کاغەز بوو، نە جێبەجێکراو نە هیچیشی لێ هاتەجێ.

لەسەرەتای مانگی فێبریوەری (1929)دا، شەش ئەندام لەنوێنەرانی کورد لە پەرلەمانی ئێراقدا داوای (بەڕێوەبەریێتییەکی خۆجێیی)یان کرد، کەچی ئەو داوایەی ئەوانیش لەلایەن پەرلەمان‌و میری ئێراقیدا بێ وەڵام مایەوە.

سەرچاوەکانی بەشی یەکەم
(کێشەی ویلایەتی موسڵ):

1- دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستانو شۆڕشەکەی، کوردۆ لە ئەڵمانییەوە کردوویە بەکوردی، لەلایەن (نۆکسە)وە لەچاپ دراوە، بنکەی چاپەمەنی ئازاد، سوید 1985.

2- دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان، هەولێر 1999.

3- ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیجیی عێراق و سێکوچکەی بەعسییان: تەرحیل یەعریب تەبعیس، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، باشووری کوردستان 1999.

4- د. سروە ئەسعەد سابیر، کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926،مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان، هەولێر 2001.

5- دكتور حامد محمود عيسى، القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الامريكي (1914-2004)، الطبعة الاولى، مكتبة مدبولي، القاهرة - مصر 2005.

6- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان – هەولێر 2003.

7- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية، جنوب كوردستان – سليمانية 2005.

8- نجم عومەر سورچي، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) مابعد عام 2000، جنوب كوردستان سليمانية 1998.

9- دکتۆر وەلید حەمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی موحەمەد نوری تۆفیق، چاپخانە ئۆفیسێتی هەوار، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپی دووەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.

هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە:

گرنگترین هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ ئەمانەن:

یەکەم: هۆکارە دەوڵییەکان:

1. گرنگی ئابووری‌و هەبوونی نەوت، گازو سەرچاوە سروشتییەکانی تر لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)دا بەشێوەیەکی زۆر، کە داهاتی وڵات بەرز دەکاتەوەو ئابوورییەکەی دەبوژێنێتەوە. هەروەها ئەو سەرچاوە سروشتییانە کۆڵەگەیەکی گرنگو بنچینەیی مانەوەی دەوڵەتن. گومانیش لەوەدا نییە کە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقیش بەبێ ویلایەتی موسڵ نەیدەتوانی بەردەوام بێت، بۆیە ئەو ویلایەتەیان خستە سەر ئەو دەوڵەتە دەستکردەی بەریتانیای داگیرکەر.

2. گرنگی شوێنی ستراتیژی‌و هەڵکەوتنی جیۆپۆلیتیکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە رێگای بەیەکگەیاندنی کوردستان، تورکیا، سوریا، ئێراق، ئێران‌و روسیایەو، رۆڵێکی مەزنی بینی لەلکاندنی ئەو هەرێمە بەئێراقی عارەبییەوە. هەروەها ئەگەر ئەو ویلایەتە بکرابایە دەوڵەتێکی سەربەخۆ، مەترسییەکی گەورەی لەسەر بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) دروست دەکرد.

3. سنووری ئەو ئێراقەی کە لەبەروارى (27.10.1920)دا لەویلایەتەکانی بەغداو بەسرا لەسەردەستی ئینگلیزەکان دروستکرا، لەهەموو لایەکەوە کراوەبوو، بەلکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) چەندین بەربەستی سروشتی (چیاکان، گردو تەپۆلکەکان)ی بۆ پەیدابوو، کە سنوورەکانی باکوور، خۆرهەڵات‌و خۆرئاوای دەپارێزن.

4. هەبوونی ئایینزای جیاجیا رۆڵی لەلکاندنی ویلایەتی موسڵ هەبووە، نیوەی زۆرتری ئێراق بریتیبوون لە شیعە، سونە تەنیا نزیکەی (15%)ی

دانیشتوانو کوردیش نزیکەی (28-30%)ی دانیشتوانی پیکدەهێنا، لەپێناوی هاوسەنگ راگرتنی سونەو شیعەی عارەب، ئینگلیزەکان کوردیان خستە سەر ئێراق، تاوەکو ژمارەی سونە پتر بەرامبەر یان پتر لەژمارەی شیعەکان بێت.

5. باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەڕووی سەرچاوە سروشتییەکانو کەرەستەی خاوی ژێر زەوی و کانزاکان دەوڵەمەند بوو، هەروەها بەروبوومی کشتوکاڵی زۆریشی هەبوو کە بەشی هەموو ئێراقی دەکرد، ئەمەش بووە هۆیەکی گرنگی لکاندنی ئەو ویلایەتە بەئێراقەوە.

6. سیاسەتی داگیرکەرانەی ئیمپریالیزمو بیری فراوانخوازی خاکو دەسەڵات، هەروەها بەنیازی ئەوەی ئیمپریالیزم کێشەکان لەخۆی دوورخاتەوەو بەهۆی ئەو لکاندنە، نەتەوەکانی کورد، تورک، عارەبو فارس خەریکی یەکتربنو شەڕی یەکتر بکەنو ئەویان لەبیرچێتەوە.

7. مەترسی ئینگلیزو وڵاتانی هاوپەیمان لە دروستبوونەوەی دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامی عوسمانی، کە بەبۆچوونی ئەوان کورد لەڕابردوودا پشتیوانییەکی زۆری لێکردبوو.

دووەم: هۆکارە ناوخۆییەکان:

1. پێنەگەیشتنو لاوازی هەستی نەتەوەیی و نیشتمانی کوردی.
2. نەبوونی یەک هەڵوێستی کورد.
3. نەبوونی ئەقلیەتی دیبلۆسیەتی کوردی، هەروەها کورد زمانی خۆناساندنیشی نەبوو.
4. لاوازی کورد لەڕووی ئابوورییەوە، سەرچاوەی ئابووری و داهاتی بەردەوامی دارایی کە بۆ تێکۆشانو خەباتکردن هەموو نەتەوەیەک پێویستی پێ دەبێت (واتە لاوازی ژێرخانی کورد لەوکاتیدا).

بەشی دووەم

کوردستانێتی شاری موسڵ لەبەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکانو پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان:

بەڵگەنامەکانی بەشی دووەم (بەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکانو پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان)، ژمارەیان (42) بەڵگەنامەیەو (33) سەرچاوەیان بۆ بەکارهاتووە. بەگوێرەی هەموو بەڵگەنامەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی کوردی یان بە بەشێکی کوردستان دادەنێن. ئەوەی لێرەدا مەبەستمە، خستنەڕووی چەندین بەڵگەنامەی جیاجیایە بۆ سەلماندنی راستی بۆچوونەکانم سەبارەت بە کوردبوونو کورستانێتی شاری موسڵ وەکو شارو پارێزگا، کە بریتین لەو بەڵگەنامانەی خوارەوە:

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانو سەرۆک کۆماری ئێراق، لەوتارێکی خۆیدا کە بەبۆنەی چەژنەکانی نەورۆزو رزگارکردنی کەرکوک لەئاهەنگێکی جەماوەریدا، لە دەربەندی بازیان لەبەرواری (20.3.1998)دا پێشکەشی کردووەو، دەقی وتارەکە بەزمانی عارەبی لە لاپەڕەکانی (3 و 7)ی ژمارە (49)ی هەینی (8.5.1998)دا لە مانگنامەی (المنار الكوردي)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (ساڵی 1928 کۆمیسیۆنێکی نێونەتەوەیی بۆ لێکۆڵینەوە لەکێشەی ویلایەتی موسڵ بەسەرۆکایەتی کۆنت هاتە کوردستان (راستییەکەی ئەوەیە کە ئەو کۆمیسیۆنە لەمانگی یەنیوەری ساڵی 1925دا هاتۆتە کوردستان، نەک وەکو ئەوەی کە مام جەلال نووسیوێتی ساڵی (1928)، کە زۆرتر پێدەچێتو پێم وایە هەڵەی چاپ بێت – دەرسیم–)، دوای گەڕان بەدوای راستییەکانو لێکۆڵینەوەی بارودۆخەکەو خوێندنەوەی گشت پەرتووکە جوگرافییەکانی کە لەلایەن عارەب، ئێرانیو تورک

نووسراون‌و پەیوەستن بەو بابەتەوە، دوای هەڵسەنگاندنێکی مێژوویی، بۆمان دەرکەوت کە ئەو ناوچەیەی بەویلایەتی موسڵ ناودەبرێت،ئەو راستییانەی لەسەر جێبەجێ دەبێت:

ئەو ناوچەیەی کە لەچیای حەمرینەوە بەرەو هەوراز درێژ دەبێتەوە، هیچ کاتێک بەشێک نەبووە لەو وڵاتەی کە پێی دەگووترێت ئێراق، بەڵکو وڵاتێکی تایبەتی بووەو هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقەوە نەبووە، هەروەها بەشێکیش نەبووە لە تورکیا، چونکە لەنێوانی ئەو ویلایەتەو ئەو خاکەی کە تورک نشینە کوردستانی باکوور هەیە، بەڵکو ئەم خاکە بریتییە لە ویلایەتی موسڵ، کە هەمیشە خاکی کورد بووە).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەیەی کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، شاری موسڵ شارێکی کوردییەو دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە کۆمیسیۆنەکە زۆر راشکاوانە بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە ویلایەتی موسڵ دەربڕیوە کە لەلایەک بەخاکی کوردی دەزانێت، لەلایەکی تریشەوە راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی نە بەئێراقو نە بە تورکیاوە نەبووە، بەڵکو ویلایەتێکی سەربەخۆ بووە. هەموشمان ئەوە باش دەزانین کە ویلایەتی موسڵی ئەوکات لەشارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە) پێکدەهات، مادام تەواوی ویلایەتەکە (ویلایەتی موسڵ) بە بەردەوامی خاکو نیشتمانی کورد بێت، کەواتە شاری موسڵ کە مەڵبەندو پایتەختی ئەو ویلایەتە بووە، ئەویش شارێکی کوردی‌و خاکی نەتەوەی کوردە. لەو بەڵگەیەی کە لەلایەن ئەو کۆمیسیۆنەی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەرچووە، راستی ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە کۆمیسیۆنەکە دان بەوەدا دەنێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بەهەموو شارەکانییەوە خاکی کوردن‌و سەر بە کوردستانن، هەروەها ئەو کۆمیسیۆنە گەواهی ئەوەشمان بۆ دەدات کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) هەرگیز رۆژێک لەڕۆژان بەشێک نەبووە لەتورکیا یان ئێراق، بەڵکو ویلایەتێکی بەتەواوی کوردی بووەو، تەنانەت هیچ پەیوەندییەکیش بەئێراقی نابەستێتەوە. هەروەها مام جەلال بۆچوونی خۆیشی دەردەبڕی‌و خاکی ویلایەتی موسڵ بەخاکی هەمیشەیی کورد دەزانێت، کاتێک کە خاکی ویلایەتی موسڵ خاکی کورد بێت، گومانیشمان نامێنێت کە شاری موسڵ هەم وەکو شارو هەم وەکو پایتەختی ئەو ویلایەتە، شارێکی کوردی‌و سەر بە کوردستانە.

مێژوونووسی عارەب، دکتۆر فازل حوسێن، لە لاپەڕەکانی (59-61)ی پەرتووکی(مشكلة الموصل)دا بە زمانی عارەبیو، لە لاپەڕەکانی (86- 87)ی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) بەزمانی کوردی، نووسیوێتی: (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ لەبەرواری (16.1.1925)دا گەیشتە شاری بەغداو، هەوڵی کۆکردنەوەی بەڵگەنامەو زانیاری لەمەڕ پەیوەندی ئابووری نێوان هەردوو ویلایەتی بەغداو موسڵ. لەڕۆژی دواتر کۆمیسیۆنەکە بەهۆی نوێنەری بەرزی بەریتانی (سێر هنری دوبس) سەردانی (شا فەیسەڵ)یان کردو ئەویش یاداشتێکی دایە دەست کۆمیسیۆنەکە، لەیاداشتەکە موسڵ بۆ ئێراق وەکو سەر بۆ لەشی مرۆڤ باسدەکات. دوای دەرچوونیان لای شا فەیسەڵ، ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە بەئامادەبوونی ئەو نوێنەرە بەرزەی بەریتانیا لە باڵوێزخانەی بەریتانی کۆبوونەوەیەکیان ئەنجامدا، لەو کۆبوونەوەیەدا نوێنەری بەرز باسی ئەوەیکرد کە (نازم بەگو فەتاح بەگ) هەردووکیان هاوواڵاتی ئێراقین بێئەوەی باسی کامیل بەگ بکرێت کە خەڵکی موسڵ بوو، بەڵام کۆمیسیۆنەکە بەو نوێنەرەی راگەیاند کە ئەوانە خەڵکی (ویلایەتی موسڵ)نو ناکرێت بەئێراقی هەژمار بکرێن، چونکە تاوەکو ئێستا کێشەی سنووری نێوان تورکیاو ئێراق چارەسەر نەکراوە).

لەو وەڵامەی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)دا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بەخاکو نیشتمانێکی جیا لەئێراق دەزانن، ئەوان راشکاوانە گوتوویانە کە ناکرێت ویلایەتی موسڵ بەئێراق دابنرێت، کەواتە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بەتەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، جیابووە لەئێراقو هیچ پەیوەندییەکیان بەئێراقو بەعارەبەوە نەبووە، بۆیە شارو ویلایەتی موسڵ شارو خاکی کوردنو سەر بە باشووری کوردستانن.

مێژوونووسی عارەب، دکتۆر فازل حوسێن، مێژوونووسی عارەب، دکتۆر فازل حوسێن، لە لاپەڕەکانی (76-77)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا بە زمانی عارەبیو، لە لاپەڕە (107)ی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) بەزمانی کوردی نووسیوێتی: (سەبارەت بەناوی ئێراق، تورکیا بۆچوونی وابوو کە ویلایەتی موسڵ بە بەشێک لە (ئێراقی عارەب) ناژمێردرێت، بەڵکو بەشێکە لە (جەزیرە) لە رێکەوتنی (سایکس پیکۆ)دا موسڵو ئێراق جیاکراونەتەوە، هەروەها لەداخوازیە تایبەتیەکانی

(شەریف پاشا)دا لەبارەی کوردستانەوە ساڵی (1919) کە لەسەر داخوازی هاوپەیمانەکان پێشکەشی کرد. موسڵ جیا لە ئێراق باسکراوە. هەروەها دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ ڕۆژێک لەڕۆژان خۆیان بە بەشێک لە ئێراق نەزانیوە. بۆ سەلماندنی بۆچوونی خۆی دەربارەی پێناسەکردنی ئێراقو حکومەتی تورکیا سوودی لەهەندێ بەڵگەی ئەنسکلۆپیدیای بەریتانیو ئەنسکلۆپیدیای فەرەنسی وەرگرتووە).

دکتۆر فازل حوسێن، ئەوەمان بۆ ڕوونەدەکاتەوە کە بەگوێرەی پەیمانی (سایکس پیکۆ) ویلایەتی موسڵ جیا بووە لەئێراقو، ئەو ویلایەتە نە بەشێک نە هەرێمێک نەبووە لەئێراق، یاخود جۆرێک لە پەیوەندی هەبووبێت بەو وڵاتە عارەبییە کە پێکدەهات لە ویلایەتەکانی (بەغداو بەسرا). هەروەها دکتۆر فازل حوسێن ئەوەشمان بۆ باس دەکات کە بەپێی ئەنسکلۆپیدیاکانی بەریتانیو فەرەنسیش دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی جیابووە لەئێراقو، وەکو دوو وڵاتی جیا هەم لەم دوو ئینسکلۆپیدیایەو هەم لە ڕێکەوتنی (سایکس پیکۆ)دا ناویان هاتووە. ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆو کوردی بووە بەتەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە). هەروەها خۆنەزانینی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بە بەشێک لەئێراق، دەیسەلمێنێ کە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شارو خاکی کوردو سەر بە کوردستان بووینە.

مێژوونووسی عارەب، دکتۆر فازل حوسێن، لە لاپەڕە (78)ی پەرتووکی(مشکلة الموصل)دا بە زمانی عارەبیو، لە لاپەڕەکانی (108- 109)ی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) بەزمانی کوردی، لە باسی ئەو کۆمیسیۆنەی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لە یەنیوەری ساڵی (1925)دا بۆ تۆژینەوەو گەیشتن بەڕاستیەکان سەردانی ناوچەکەیان کردوەو دواتر ڕاپۆرتێکی هەمەلایەنەی خۆیان بەکۆی دەنگ سەبارەت بەکێشەی ویلایەتی موسڵ بەرزکردۆتەوە، نووسیوێتی: (بۆ گەیشتن بە ئەنجام کۆمیسیۆنەکە گەڕایەوە سەر مێژوونووسانو جوگرافی زانەکانی کۆنی عارەب هەروەها سوود لەژمارەیەک نەخشەی عارەبیو سەدان نەخشەی سەردەمی سەدەی شانزەو سەدەی بیستەم وەرگیرا کەلە ئەورووپا ئامادەکراون، هەروەها سوودیان لە پەرتووکەکانی گەشتو سیاحەتنامەی هەموو سەردەمەکانو پەرتووکەکانی

جوگرافیای دواناوەندی قوتابخانەکانی میسر وەرگرت کە بەزمانی عارەبی نووسراون.

سەرەنجام کۆمیسیۆنەکە گەیشتە ئەوەی کەسێ ناوچە ناسراون، ئەوانیش:

(ئێراقی عارەب، الجزیرە، کوردستان). سنووری ئێراق لەباکوورەوە لە هیتو تکریتو زنجیرە چیاکانی (حەمرین) تێپەڕ ناکات. دڵنیا نەبوون کە بەشێکی ناوچەی ململانێ ڕۆژێ لەڕۆژان بەشێک نەبووە لە ئێراقی عەجەم.

لەهەموو ئەدەبیاتی جوگرافیادا هەر لەسەردەمی داگیرکردنی عارەبەوە تاکاتی لێکۆڵینەوەی لیژنەکە لەسالی (1925)دا ناوچەی ململانێ نەباسکراو نە بەبەشێک لەئێراق دانراوە. لای دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ ناوی ئێراق نائاشنا بووە. بەڵام بۆ عارەبی ئێراق ناسراو و ئاشناترە لەوشەی میزۆپۆتامیای ئەورووپی (میزۆپۆتامیا بەشی ڕۆژئاوای ناوچەی (ململانێ) دەگرێتەوە، ئەوەی حکوومەتی تورکیا باسی دەکات کە ویلایەتی موسڵ بەشێک بووە لە (ئەنادۆڵ)... کۆمیسیۆنەکە پێی وایە ڕاست نییە. هەردوو ناوچەکە واتە (ویلایەتی موسڵو ئەنادۆڵ) کوردستانی ڕۆژئاواو سوریا دەکەونە نێوانیانەوە).

ئەو بەڵگەنامەیەی سەرەوە بەنرختڕین بەڵگەنامەیە بۆ سەلماندنی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ، کە لەهەمان کاتدا بەڵگەنامەیەکی نێونەتەوەییو عارەبیو جیهانیشە، چونکە کۆمیسیۆنێکی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان خۆی هاتۆتە ویلایەتی موسڵو لەنزیکەوە لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەم کێشەیە کردووەو، پشتی بەستووە بە مێژوونووسانو جوگرافی زانەکانی کۆنی عارەب، ژمارەیەک نەخشەی عارەبیو سەدان نەخشەی سەدەکانی شانزەو بیستەم کەلە ئەورووپا ئامادەکراون، هەروەها پەرتووکەکانی گەشتو گوزاری هەموو سەردەمەکانو پەرتووکەکانی جوگرافیای دواناوەندی قوتابخانەکانی میسر کە بەزمانی عارەبی نووسراون، ئنجا دواتر بەگوێرەی ئەو کۆمەڵە بەڵگەنامانە گەیشتوونەتە ئەو بڕیارەی سەرەوە کە دەڵێت سنووری ئێراق لەباکوورەوە لە هیتو تکریتو زنجیرە چیاکانی حەمرین تێپەڕ ناکات. بەگوێرەی ئەو بڕیارەی کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، زۆر بەدڵنیاییو بێ هیچ گومانێک دەڵێم موسڵ شارێکی کوردییەو سەر بە هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان)ە، چونکە شاری تکریت نزیکەی (245) کیلۆمەترو شاری (هیت)یش (360)کم دەکەونە باشوورو

باشووری خۆرئاوای موسڵ، هەروەها سنووری دەوڵەتی ئێراق یان خاکو نیشتمانی عارەبیش لەلای باکوورەوە لەو دوو شارەی ناوبراو لەسەرەوەدا کۆتایی دێت. پاشانیش زنجیرە چیاکانی حەمرین کە لەنزیک (مەندەلی)یەوە درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە نزیک قەڵای شەرگات، نزیکەی (150) کیلۆمەترێک دەکەونە باشووری خۆرهەڵاتی موسڵ. کاتێک کە سنووری وڵاتی ئێراق لەلای باکوورەوە لە هێت، تکریتو زنجیرە چیاکانی حەمرین تێپەڕ نەبووبێت، کەواتە بەهیچ شێوەیەکیش نەشاری موسڵو نەهیچ شارێکی سەربە ویلایەتی موسڵ، نە شاری عارەبیو نە ئێراقی بووینەو نە دەبن!

هەروەها کاتێک کە لەباسی بۆچوونەکانی کۆمیسیۆنەکەدا دەڵێت: (دڵنیا نەبوون (کۆمیسیۆنەکە) کە بەشێکی ناوچەی ململانێ رۆژی لەڕۆژان بەشێک نەبووە لە ئێراقی عەجەم)، کەواتە ئەوان گومانیان لەهیچ شار یاخود شارۆچکەو دێهاتێکی ناوچەی ململانێ واتە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) نەبووە کە سەر بە ئێراقی عەجەم نەبووبێت، ئاشکەراشە کە ناوەکانی (ئێراقی عەجەم، میسۆپۆتامیای سەروو، ویلایەتی موسڵ، باکووری ئێراق، هەرێمی کوردستان) هەر هەموویان بەو ناوچە جوگرافییە گووتراوە کە بەباشووری کوردستان ناسراوەو هەر لەدێرینەوە خاکو نیشتمانی کورد بووە.

هەروەها دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (156)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (30)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم (مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)دا ئاماژەی بە هەمان ئەو بەڵگەنامەیەی دکتۆر فازل حوسێن کردووە.

دکتۆر فاضل حوسێن، لە لاپەڕە (102)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا ئاماژە بە یەکێ لە بڕیارەکانی ئەو کۆمیسیۆنە دەکات کە بۆ تۆژینەوە لەکێشەی ویلایەتی موسڵ لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە دامەزرابوو، لە بڕیاری کۆمیسیۆنەکەدا هاتووە: (ئەگەر بەڵگەو بیانووی نەژادی (نەتەوەیی) بەفاکتەرێکی بنەڕەتو یەکلاکەرەوە دابنرێت، ئەوا دەبێ دەوڵەتێکی کوردی لەویلایەتی موسڵ دابمەزرێ، لەوبارەدا دەکرێت ئێزیدیو تورک تێکەڵ بە کوردەکان بکرێنو، لەوکاتەدا کوردەکان (8/7)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێکدێنن، ئەوەش وامان لێدەکات کە دانبنێین بە دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەم ویلایەتەدا).

هەروەکو دەزانین کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (16.12.1925)دا بەتێکڕای دەنگو لە کۆبوونەوەی ژمارە (37)ی خۆیدا لە جنێف، هەروەها لەژێر پاڵەپەستۆی بەریتانیاو، تاڕادەیەک بەپێچەوانەی تەواوی ڕاپۆرتو ڕاسپاردەکانی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)، بەتایبەت بەپێچەوانەی (بەڵگەکانی ڕەگەزایەتی، مێژوویی و جوگرافی)، بە بڕیاری ژمارە (77)ی خۆی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بەشێوەیەکی فەرمی لکاند بە دەوڵەتی ئێراقی عارەبییەوە (کە تا ئەو بەرواڕە لەویلایەتەکانی بەغداو بەسرا پێکدەهات)، هەروەها هێڵی بڕۆکسلی وەکو سنووری نێوان هەردوو وڵاتی ئێراقو تورکیا دەستنیشانکرد، ئەوە سەرەڕای ئەوەش کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ-ی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە لاپەڕە (57)ی ئەو ڕاپۆرتەی کە بەرزی کردبووەوە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان، ڕێنمایی ئەوەی دابوو بە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەم ویلایەتەدا (ویلایەتی موسڵ) بدەن، چونکە بەڵگەنامە ڕەگەزییەکانو ڕێژەی بەرزی کورد لەو ویلایەتەدا دەریدەخەن کە ئەو خاکە خاکو نیشتمانی کوردە. لێرەدا بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامەیەی کۆمیسیۆنێکی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆمان ئاشکرا دەبێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بەگشت شارەکانییەوە خاکی کوردنو سەر بە کوردستانن، دیارە کورد نەتەوەی سەرەکیو زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتوانی (ویلایەتی موسڵ)ی پێکهێناوە، بۆیە بە بۆچوونی ئەوانو بەگوێرەی بەڵگەنامەو بیانوو نەژادییەکان دەبوایە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەو ویلایەتەدا دابمەزرایە. بێگومان ئەگەر لەسەر ڕۆشنایی ڕاپۆرتەکەی کۆمیسیۆنی ناوبراودا دەوڵەتێکی کوردی لەویلایەتی موسڵ دامەزرابایە، ئەوکات ئەگەر شاری موسڵ نەبوایە بەمەڵبەندی ئەو دەوڵەتە، ئەوە یەکێک دەبوو لەشارە گرنگەکان. کاتێک کە کۆمیسیۆنەکە دەڵێت: (ئەوا دەبێ دەوڵەتێکی کوردی لەویلایەتی موسڵ دابمەزرێ)، ئەمەش مانای وایە تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتەکەو لەنێویاندا (موسڵ)یش دەگرێتەوە بەبێ هاوێرکردنی ئەو شارە یان شارێک لەشارەکانی تری ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان).

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیوێتی: (هەموو ئەو هێزانەیی بەشداربیان لە کۆنگرەی (لۆزان)دا کرد بۆ دەستکەوتنی پترۆلی موسڵ بوو کە سامانێکی

نەتەوایەتی گەلی کورده، لەبەرئەوەی کە ئەو نەوتە دەکەوێتە ئەو ناوچە کوردیانەوە کە پەیمانی (سێڤرە) دەستنیشانی کردوون. لەکاتی خۆیدا هەردوو دەوڵەتی هاوپەیمان (بەریتانیاو فەرەنسا) لەشاری (سان ریمۆ) لە (24)ی نیسانی (1920)دا بەپێی ئەوەی کە ناوی لێنرابوو (رێکەوتنامەی نەوت) لە (20%)ی نەوتی موسڵ بدرێ بە حکومەتی ئێراق. هەروەها دەوڵەتە هاوپەیمانەکان لە (سان ریمۆ) و لەپەیمانی (سێڤرە) کە لە (10)ی ئابی (1920)دا واژۆیانکردبوو دانیان بەوەدانابوو کە ناوچەی موسڵ بەشێک دەبێ لەو دەوڵەتە کوردییەی کە پێشنیازی دامەزراندنیان کردبوو. بۆیە بەپێی دادپەروەریو یاسا ئەو سامانی پەترۆلە دەبوو سامانی کورد بێت!).

دکتۆر وەلید حەمدی، لەسەرەوەدا ئەوەمان بۆ رووندەکاتەوە کە بەگوێرەی هەردوو پەیماننامەی (سان ریمۆ)و (سێڤرە)، موسڵ بەشێکی گرنگی باشووری کوردستانەو بریتییە لەخاکی کوردان، چونکە هەردوو پەیمانەکە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)یان لەئێراق جیاکراوەتەوە، هەروەها هەموو ئەو وڵاتانەی کە واژۆیان لەسەر ئەو دوو پەیماننامەیە کردووە، دانیان بەوەدا ناوە کە موسڵ ناوچەیەکی کوردییەو سەر بە کوردستانە، ئەگینا هەرگیز واژۆیان نەدەکردو قایل نەدەبوون کە موسڵ بەشێک بێت لەو دەوڵەتە کوردیەی کە دەبوایە بەپێی هەردوو پەیماننامەکانی سەرەوە دابمەزرێت! هەروەها دکتۆر وەلید حەمدی، خۆیشی باوەڕی وایە کە موسڵ شارێکی کوردستانیە، چونکە ئەو دەڵێت بەپێی دادوەریو یاسا سامانی پەترۆلی ناوچەی موسڵ، دەبوو سامانی کورد بێت. هەموومان دەزانین، کاتێک سامانی ژێر زەوی خاکێک دەبێتە هی نەتەوەیەک، کە ئەو خاکە هی نەتەوەکە خۆی بێت، کەواتە ئەگەر سامانی پەترۆلی ناوچەی موسڵ سامانی کورد بێت، کەواتە موسڵ-یش هەر هی کورده. ئەو وڵاتانەی کە واژۆیان لەسەر پەیمانی (سێڤرە) کردووە بریتین لە وڵاتانی هاوپەیمان (فەرەنسا، بەریتانیا، ئیتالیا، بەلجیکا، چیکۆسلۆڤاکیا، پورتوگال، پۆڵۆنیا، رۆمانیا، یۆگۆسلافیا، یابان، ئەرمینیاو حیجاز) لە لایەکو دەوڵەتی عوسمانی (حکومەتی ئەستەنبۆل) لەلاکەی ترەوە، کەواتە دەتوانین بڵێین لەو سەردەمیدا هەموویان پێیان وابووە کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە، خاکو نیشتمانی کوردن.

مێژونووسی بەناوبانگی کورد، محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕەکانی (183-184)ی پەرتووکی (خوڵاسەیەکی تاریخی کوردو کوردستان)دا، بەپشتبەستنی بە بەندی (7)ی پەرەگرافی (2)ی راپۆرتی کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لە لاپەڕە (111)ی ئەو پەرتووکەدا لەژێرناوی (راپۆرتی کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵەی نەتەوەکان)دا، بڵاوکراوەتەوەو، محەمەد ئەمین زەکی وەریگێڕاوەتە سەر کوردیو، لەراپۆرتەکەدا هاتووەو دەڵێت: (دوای ئەوەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (13.11.1924)دا (کە راستییەکەی 21.10.1924ە نەک ئەو بەروارەی ئەو نووسیوێتی – دەرسیم -) کۆمیسیۆنێکیان بۆ لێکۆڵینەوە لەکێشەی ویلایەتی موسڵ دروستکرد، دوای هاتنیان بۆ لێکۆڵینەوە لە ویلایەتی موسڵو تەواوبوونی ئەرکەکانیان، گەڕانەوەو لە (16.7.1925)دا، راپۆرتێکی تێروتەسەلیاندا بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکانو لەم راپۆرتەدا دەربارەی کوردی وڵاتی موسڵ گوتیان: ئەبێ لەپێناو دامەزراندنی کاربەدەستانی کورد بۆ بەڕێوەبردنی وڵاتەکەیان، خوێندن لە خوێندگاکانو دادگاییکردنو دادبینی بەزمانی خۆیان بێو، چاوەدێری ئارەزووی کوردەکان بکرێو زمانی کوردی بەزمانێکی فەرمی پەسەند بکرێو کۆمیسیۆن لەو باوەڕەدایە کە ئەگەر لەدوای چوار ساڵ لەپاش پەسەندکردنی پەیماننامەی ئینگلیزو ئێراقو هەڵسانو چاودێری کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ دامەزراندنی بەڕێوەبەرێتییەکی خۆجێیی، بەڵێن بە کوردەکان نەدرێ، بەشی زۆریان بەڕێوەبەرێتی تورک بەسەر دەسەڵاتی عەرەبیدا بەباشتر دەزانن).

سەرەتا ئەو کۆمیسیۆنەی کە بەناوی (کۆمیسیۆنی توژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ) لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان دامەزرابوو، خۆی لەخۆیدا دانپێدانانە بە سەربەخۆیی ویلایەتی موسڵو، جیایی‌و نەبوونی هیچ پەیوەندییەک لەنێوان ئەو ویلایەتەو دەوڵەتی ئێراق. ئەگەر ویلایەتی موسڵ بەشێک یاخود هەرێمێکی سەر بەئێراق بووایە، ئەوکاتە بەدڵنیایی کۆمیسیۆنەکە ناو ئێراقی پێوە دەبوو. باشە بۆ ناویان نەنا (کۆمیسیۆنی توژینەوەی دیاریکردنی سنووری نێوان ئێراقو تورکیا)، ئەگەر کێشەکە لەبنچینەدا کێشەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) نەبووبێت؟ هەروەها هەموومان دەزانین کە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەڕۆژی (16.12.1925)دا بە چوار مەرج بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ-ی بە دەوڵەتی ئێراقەوە دەرکرد، خۆ ئەگەر ویلایەتی موسڵ یاخود شاری موسڵ،

ویلایەتێکی یان شارێکی ئێراقی یان عارەبی بوونایە، بەکارهێنانی دەستەواژەی لکاندن هەڵەبوو، دەبوایە گەڕانەوەیان بەکارهێنابا لەبری لکاندن. کەواتە بەکارهێنانی دەستەواژەی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەئێراقەوە لەلایەن (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ەوە، دەیسەلمێنێت کە شارو ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان نە بەئێراقو نە بەعارەبەوە هەبوو. ئەگەر کۆمەڵەی نەتەوەکان پێی وابوو کە شاری موسڵ شارێکی ئێراقیو عارەبییە بووە، بۆ تەنیا ئەو شارەیان بەتەنیا نەدەگەڕاندەوە سەر ئێراق بەبێ ئەوەی تەواوی ویلایەتی موسڵ بەو ولاتەوە بلکێنن؟ دواتریش بەگوێرەی ئەو راپۆرتەی کۆمیسیۆنی ناوبراو لەسەرەوەدا کە لەبەرواری (16.7.1925)دا، بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان بەرزیان کردۆتەوە، ناوی ویلایەتی موسڵ-یان وەکو یەکەیەکی بەڕێوەبەرایەتی سەربەخۆ هێناوە بەبێ جیاکردنەوەی موسڵ یان هەر شارێکی تری سەر بەم ویلایەتە. کە ئەمانەش هەر هەموویان جێگەی گومانن!

حەمید رەزا جەلائی پور، نووسەرو بەرپرسی پۆلیسی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕەکانی (69- 70)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية)دا نووسیوێتی: (سەرەڕای ئەوەش کە بەخت یاوەری ئەو گفتوگۆیانە نەبوو کە دەربارەی کێشەی کوردی تورکیا لە پەیمانی (لۆزان)دا کرا، کەچی کێشەی موسڵ گرنگی زۆری پێدرا – کێشەی موسڵ تایبەت بوو بەکوردستانی ئێراق لەو پەیماننامەیەدا، چونکە لەو پەیماننامەیەدا دەستنیشانی هێڵی برۆکسل کرا لە ئۆکتۆبەری (1924)دا، پەیمانەکە کۆمەڵەی نەتەوەکانی هاندا بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوە لەکێشەی ئەو ناوچەیەی کوردستان بکەن. راپۆرتی شاندی تۆژینەوە (کە پێکهاتبوو لە پی. تێڵەکی، کۆڵۆنێل ئیم. ڤێرسنو کۆڵۆنێل پاولس) کە پێشکەشی بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کراوە لە (16.1.1925)دا، باسی ئەوە دەکات کە پێویستە لەسەر کۆمەڵەی نەتەوەکان سەرپەرشتی ئەو ناوچەیە بکات بۆ ماوەی (25) ساڵو، پێویستە کاروبارەکانی بەڕێوەبەرێتی، دادوەری، فێرکاری ئەو هەرێمە بە کوردەکان خۆیان بسپێرنو، دان بنێن بەزمانی کوردی وەکو زمانی فەرمی هەرێمەکە).

بەپێی ئەو بەڵگەنامەیەی کە نووسەر حەمید رەزا بۆمان باسدەکات، کە بەڵگەنامەیەکی نێودەوڵەتیە، کێشەی موسڵ بەکێشەی کوردستانی ئێراق ناو دەبردرێت، کەواتە کێشەی موسڵ کە کێشەی شارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بوو، کێشەی کوردستانی ئێراق (باشووری

کوردستان)ه، ئەگەر بێتوو شارێک یاخود چەند شارێک کێشەی هەرێمێک یان ولاتێکی سەر بە نەتەوەیەکی دیاریکراو بن، کەواتە ئەو شارە یاخود تەواوی ئەو شارانە بەشێکن لەو هەرێمە یان ئەو ولاتەی کە سەر بە نەتەوەی دیاریکراوە، ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین کێشەی ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە کێشەی نەتەوەیی کوردو کوردستانییەکانەو، هەر تەنیا کوردیشە خاوەنی راستەقینەی شاری موسڵ. هەروەها راسپاردەی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ ئەوەیە، کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆماوەی (25) سال کاروبارەکانی ویلایەتی موسڵ بەخۆی بەڕێوەببەرێت، کە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت ئەوان باوەڕیان بە سەربەخۆییو، نەبوونی هیچ پەیوەندییەک لەنێوان شارو ویلایەتی موسڵ بەئێراقی عارەبییەوە.

هەروەها دکتۆر نوری تاڵەبانی-یش، لەوتارێکیدا لەژێر ناوی (کێشەی کوردستانی باشور لەچوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیدا)، لەوەرگێڕانی دکتۆر ئازاد شێخانی، کە لە لاپەڕەکانی (5-25)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری "کەرکوک"دا بڵاوکراوەتەوە، باسی هەمان شت دەکات کە حەمید رەزا بۆمانی باسکردووە، بەڵام ئەو لەبری رۆژی (16.1.1925)دا رۆژی (16.6.1925)ی نووسیوە، کە هی هیچێکیان راست نییە، بەڵکو راستییەکەی ئەوەیە کە کۆمیسیۆنەکە لەبەرواری (16.7.1925)دا لەنووسینەوەی راپۆرتی لێکۆڵینەوەی خۆی بۆتەوە، کە راپۆرتەکە لە (91) لاپەڕە پێکهاتبوو بەرزکرایەوە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکانو، بەسەر تەواوی ئەندامانی کۆمەڵەی نەتەوەکانو پاشانیش میدیادا دابەشکرا. دکتۆر نوری، لەژمارە (6)ی گۆڤاری کەرکوکو لەنووسینەکەی خۆیدا بەمشێوەیە باسی سەرنجی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ-ی سەربە (کۆمەڵەی نەتەوەکان)مان بۆ دەکات: (لە (16.6.1925)دا کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی نێودەوڵەتی لەکێشەی ویلایەتی موسڵ، ئاکامی لێکۆڵینەوەکەی بڵاوکردەوەو تیایدا پێشنیازی ئەوەیکرد کە ویلایەتی موسڵ بکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بۆ ماوەی (25) سال. لەهەمانکاتدا، کۆمیسیۆنەکە پێشنیازی ئەوەی کرد کەزمانی کوردی ببێتە زمانی فەرمی ویلایەتەکەو هەموو کاروباری بەڕێوەبەرایەتیو دادوەریو پەروەردە لەلایەن کوردەوە بەڕێوە بچێت).

پێشنیازکردنی سپاردنی ویلایەتی موسڵ بۆماوەی (25) ساڵ بە کۆمەڵەی نەتەوەکان لەلایەن کۆمیسیۆنەکەی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان، دەریدەخات کە کۆمیسیۆنەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان باوەڕی تەواوی بەوە هەبووە کە ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی کوردی بووە بۆیە بەپێویستیان زانیوە بەجیا مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت. دیسان پێشنیازکردنی بەفەرمی کردنی زمانی کوردی لەتەواوی ویلایەتی موسڵو، بەڕێوەبردنی گشت کاروبارو دامودەزگاکانی ئەو ویلایەتە لەلایەن کوردەوە، هەروەها چاودێریکردنو سەرپەرشتیکردنی ویلایەتی موسڵ لەلایەن (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ەوە بۆ ماوەی (25) ساڵ، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتەکە بەتەواوی شارەکانیەوە کوردیو کوردستانین، هەتا ئەگەر بێتوو کەمایەتیەک یان چەند کەمایەتییەک لەویلایەتەکە، شارێک یان ناوچەیەکدا هەبێت، ئەوە هیچ لە کوردێتیو کوردستانێتی ویلایەتەکە ناگۆڕێت.

سەرکردەی نەمری کورد، شەهید عەبدولڕەحمانی قاسملو، سکرتێری پێشووی پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (کوردستانو کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسیو ئابووری) ئاماژە بە بەندی (64)ی پەیمانی سێڤرە دەکات کە دەقی بەندەکە بەم شێوەیە نووسراوە: (ئەگەر کوردەکانی ویلایەتی موسڵ بەدڵخوازی خۆیان وبستیان بچنە پاڵ ئەو حکوومەتە کوردەوە، هاوپەیمانە گەورەکان هیچ چەشنە بەرگریەکیان ناکەن).

ئەوەی شەهید قاسملو لەسەرەوە باسی دەکات بەڵگەیەکی نێودەوڵەتی پڕ بایەخە، کە بەگوێرەی پەیمانێکی نێودەوڵەتی، پازدە دەوڵەت (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەریتانیا، فەرەنسا، ئیتالیا، یۆنان، چیکۆسلۆڤاکیا، بەلژیکا، پۆلۆنیا، ڕۆمانیا، یۆگۆسلافیا، ژاپۆن، ئەرمەنستان، ئێران، حیجازو تورکیا) واژۆیان لەسەرکردووەو بڕیاریان لەسەر داوە، کە کوردەکانی ویلایەتی موسڵ، بۆیان هەیە بچنە پاڵ ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە لەباکووری کوردستانەوە بەگوێرەی مادەکانی (64،63،62)ی پەیمانی سێڤرە بڕیاری لەسەر درابوو. خۆ ئەگەر بێتوو پەیماننامەکە جێبەجێ کرابایە، ئەوکاتە تەواوی باشووری کوردستان یان ویلایەتی موسڵ (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) لەگەڵ باکووری کوردستاندا یەکیان دەگرتەوەو، یەک دەوڵەتی کوردییان پێکدەهێنا. خۆ ئەگەر ویلایەتی موسڵ هەروەکو بەپێی بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لەڕۆژی (16.12.1925)دا بە

ئێراقی عارەبییەوە لکێنرا، بە تورکیا بلکێنرایە، ئەوە ئێستاکە موسڵ وەکو هەر شارێکی تری کوردستان سەر بە تورکیا دەبوو، وە بە کوردستانی دەمایەوەو کێشەمان لەگەڵ تورک لەسەر ناسنامەی کوردێتیو کوردستانێتی خاکی کوردستان بەتەواوی شارەکانەوە دەبوو، نەک لەگەڵ عارەبو لەوانەبوو لەبری بەعارەبکردن ئەو شارەو چەند شارێکی تریش تووشی شالاوی بەتورک کردن دەبوونەوە!

هەروەها شەهیدی سەرکردە قاسملو، لە لاپەڕە (80)ی هەمان سەرچاوەدا دەنوسێت: (لە (30.9.1924)دا ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان بڕیاریدا بۆ لێکۆڵینەوە لەکێشەی ویلایەتی موسڵ کۆمیسیۆنێک لە (3) ئەندام پێکبهێنرێ. ئەندامانی کۆمۆسیۆنەکە بریتیبوون لە کۆلۆنێل پاولیس (ئەفسەرێکی خانەنشینی بەلجیکی بوو)، کۆنت پۆل تێلکی سەرۆک وەزیرانی پێشووی مەجەرستان بوو، ئی. ئێف. ڤێرسن کە (باڵوێزی سوید بوو لە ڕۆمانیاو دواتر بوو بە وەزیر)، ڤێرسن سەرۆکی کۆمۆسیۆنەکەش بوو. لە یەنیوەری (1925) دا کۆمیسیۆنەکە گەیشتە موسڵ.

ڕاپۆرتی کۆمیسیۆن دەڵێ:-

(ئەگەر تەنیا باری ڕەگەزی ببێتە بنچینەی ئەنجام وەرگرتن، دێینە سەر ئەو باوەڕە کە دەبێ دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دابمەزرێ. چونکە کوردەکان پێنج بەش لەهەشت بەشی دانیشتوانن. کاتێک مەسەلەکەش بەم جۆرە چارەسەر بکرێ، پێویستە ئێزیدیەکانیش کە زۆر وەک کورد دەچن، لەگەڵ کورد ئەژمار بکرێن. تورکەکانیش کە بەهاسانی لەناو کورددا دەتوێنەوە ئەوەمم کوردەکان دەبنە حەوت بەش لەهەشت بەشی دانیشتوان).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەیە بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بەگشت شارەکانییەوە، خاکی کوردنو سەر بە کوردستانن، ئەگەر حەوت لە هەشت بەشی دانیشتوان کورد بن کە دەکاتە (87،5%)ی کوردنو ئەوە جگە لەوەی کە ئەوکاتی جوولەکەیەکی زۆری کورد لە کوردستاندا هەبوونەو دواتر ڕەوانەی ئیسرائیل کراون، ئەگەر بێتوو فەلەو ئەرمەنیو تورکمانیش لەو (12،5)ی کە دەمێنێتەوە دەرکەین، ئەوە عارەب هەر زۆر کەمو بۆ دەرمان دەمێننەوە لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). هەروەها ئاماژە نەکردنی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی

کێشەی ویلایەتی موسڵ بە عارەب، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە عارەب قورساییەکی وای نە لە ویلایەتەکە نە لەشاری موسڵ هەبووە، ئەگینا بۆ باسی ئەوانی نەکردووە!.
میژوونووسی گەورەی کورد، دکتۆر جەمال نەبەز، لە لاپەڕەکانی (96-97)ی پەرتووکی (کوردستان و شۆڕشەکەی)دا، دەقی بەندی (64)ی پەیمانی سێڤرە کە لە (10.8.1920)دا لەشاری سێڤرەی فەرەنسادا بەسترا، وەرگێڕاوە بۆ کوردی کە دەڵێت: (گەر لەماوەی ساڵێک دوای بەگەڕخستنی ئەم پەیمانەوە، دانیشتووە کوردەکانی ئەو نێوچانەی لەبەندی (62)دا دیاریکران (کۆمەڵەی نەتەوەکان) یان ئاگادارکردەوەو بە ئیسپاتیان گەیاند کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو نێوچانە داوای جیابوونەوە لەتورکیا دەکەن، کۆمەڵەش پێیوابوو کە دانیشتوان توانای ئەوەیان هەیە سەربەخۆ خۆبەڕێوەبەرن، ئەوا دەبێت رێگەیان بدرێت. دەوڵەتی تورکیاش دەستەبەر دەبێت ئەو داوایە پەسەند بکاتو لەو نێوچەیەدا دەست بەرداری هەموو هەق و مافێکی دەبێت. چۆنیەتیو خاڵە سەرەکییەکانی ئەم دەست بەردارببوونە بەپێی پەیمانێکی تایبەتی لەلایەن هێزە فرنگەکانی سوێندخواراندو تورکیاوە دەست نیشان دەکرێت. لەحالەتێکدا گەر ئەو بڕیارە بەئەنجام گەیەنرا، ئەوا هێزە سوێندخۆرەکان بەهیچ جۆرێک بەرهەڵستیی خواستی ئازادیی کوردەکانی سەر بەویلایەتی موسڵ ناکەن (یانی کوردستانی ئێراقی ئەمڕۆ-جەمال نەبەز)، بێ دوودڵی پەیوەست بوونیان بەو دەوڵەتە کوردییەوە دەسەلمێنن).
لێرەدا بەگوێرەی پەیماننامەی سێڤرە، نە کۆمەڵەی نەتەوەکان، نە هیچ وڵاتێکو نە تورکیاش، لاریان لەوەدا نەبووە کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)، دوای ساڵێک لەگەڵ ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە بەگوێرەی پەیماننامەی سێڤرە، دەبوایە لە باکووری کوردستاندا دروست بکرایە، یەکیان بگرتایەوە. خۆ عارەب نەک هەر ئەو بڕیارەی (سێڤرە)یان بەرپەرچ نەداوەتەوە، بەڵکو نە فزەیان لێهاتووە نە ناویشتان هاتووە، چونکە ئەو پەیماننامەیە تایبەت بووە بەخاکی کورد باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و، ئەو ویلایەتەش پەیوەندی نە بەعارەبو نە بەئێراقەوە هەبووە، چونکە لەدەرەوەی سنووری خاکی عارەب بووە.
نەجم عومەر سورچی، سەرۆکی پارتی پارێزگارانی کوردستان لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (مصیر ولایة الموصل (کوردستان الجنوبیة) ما بعد عام 2000)دا نووسیوێتی: (چەندین بەڵگەنامە کە لە ئەرشیڤی (نەتەوە یەکگرتووەکان)دا لە جنێف

پاراستراون، دەیسەلمێنن کە ویلایەتی موسڵ نیشتمانی کورد بووەو، بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامانە، کوردەکان دەتوانن داوای مافی چارەی خۆنووسین بکەن بۆ ئەوەی لەسەر خاکو ویلایەتی خۆیان بە ئاسوودەیی بژین، ئەگەر کۆسپێک هاتە رێگایان دەتوانن بەشێوەیەکی یاسایی‌و دیبلۆماسی شارستانییانە داوای مافەکانی خۆیان بکەن لەڕێگەی دادگای دادپەروەری نێودەوڵەتی).

نەجم عومەر سورچی، باس لەچەندین بەڵگەنامە دەکات کە کوردستانێتی (ویلایەتی موسڵ) دەسەلمێنێت، ئەو بەڵگەنامانەش لەئەرشیڤی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هەڵگیراون. وەکو کورد هیچ لایەکمان گومانمان لەهەبوونی ئەو جۆرە بەڵگەنامانەدا نییە کە کوردێتی‌و کوردستانێتی ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە) دەسەلمێنێت. بەڵام کۆمەڵەی نەتەوەکان کە خۆیان لەبەرواری (16.12.1925)دا بەگوێرەی بڕیارێکی بێ ویژدانانە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان لەئەنجامی پاڵپەستۆی زۆری بەریتانیاندا بە ئێراقی داردەستی خۆیانەوە لکاند. پاشانیش لەبەرواری (24.10.1945)دا ئەنجومەنی نەتەوە یەکگتووەکان دامەزراو، لەڕۆژی (18.4.1946)یش کۆمەڵەی نەتەوەکان خۆی هەڵوەشاندەوەو، بڕیارێکی دەرکرد بۆ گواستنەوەی گشت پەیماننامەو بڕیارە نێودەوڵەتییەکانی پێشوو بۆ ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان بەبێ هیچ دەستکاریی‌و گۆڕانکارییەک، کە ئەمەش هەم هەموو رێکەوتن‌و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان‌و هەم بڕیاری لکاندنی ویلایەتی موسڵ لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان دەگرێتەوە. نەتەوە یەکگرتووەکان کە درێژە پێدەری (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ە، پێم وانییە بیانەوێت ئەرشیڤی خۆیان بۆ کورد والاکەن‌و، نایانەوێت ئەرشیفەکانی خۆیان ببێتە هۆی ئەوەی کە بڕیارێکی نوێ لەدژی بڕیارە کۆنەکەی خۆیان کە بڕیارێکی پڕ لە هەڵەو بێویژدانانە بوو، دەرکەن، کە دەبێتە هۆی خستنەڕووی ستەمکارانەو بێویژدانی ئەوان.

نەجم عومەر سورچی، سەرۆکی پارتی پارێزگارانی کوردستان لە لاپەڕە (71)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا نووسیویەتی: (هەوڵەکانی شێخ مەحمودی نەمرو چاوچنۆکی تورکو عارەبی ئێراق بەپاڵپشتی بەریتانیا لەلایەکیتر، وای لە (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کرد لەپێناو چارەسەرکردنی کێشەی موسڵ کۆمیسیۆنێکی بەدواداچوون بۆ دەرخستنی

راستییەکان دەربارەی شاری موسڵ لە (30ی ئەیلولی 1922)دا بنیرێت (کۆمیسیۆنەکە لەبەرواری (30.9.1924)دا بڕیاری دامەزراندنی لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان-ەوە دراوەو، دواتر لەبەرواری (21.10.1924)دا دامەزراوە، نەک وەکو ئەوەی لەسەرەوەدا هاتووە لەبەرواری (30.9.1922)دا دامەزرابێ -دەرسیم-) لەپێناوی تۆژینەوەی باری دانیشتوانو نەتەوەیی ویلایەتەکە. دوای لێکۆڵینەوەیەکی چڕ، کۆمەڵەی نەتەوەکان بەشێوەیەکی فەرمی لەڕاگەیاندنێکدا ئاشکرایکرد کە: (نەتورکەکان وە نەعارەبەکان مافی ئەوەیان نییە ویلایەتی موسڵ بخەنە سەرخاکی ولاتەکانی خۆیان، چونکە دانیشتوانی ویلایەتەکە (موسڵ) کوردن، هەر لەبەر ئەو هۆیەش بوو کۆمیسیۆنەکە بڕیاریدا ویلایەتی موسڵ بەتەواوی بخرێتە سەر دەوڵەتی کوردی سەربەخۆ).

ئەو دانپێدانانە راشکاوانەی (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)ی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان، بەڵگەنامەیەکی گرنگو پڕ لەبایەخی ئەو دەزگا نێودەوڵەتییە، کە کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتی موسڵ دەسەلمێنێت. ئەو بڕیارەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەچەند سەرێکەوە راستییەکان دەخاتەڕوو، لەلایەک کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە نە تورکو نە عارەبیش مافی لکاندنی ئەو ویلایەتەیان نییە بەخاکی وڵاتەکانی خۆیانەوە، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە تەواوی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن، هەروەها بڕیاری کۆمیسیۆنەکەش بەوەی کە ویلایەتەکە بخرێتە سەر ئەو دەوڵەتە کوردییەی، کە نیاز وابوو بەگوێرەی بەندەکانی (64،63،62)ی پەیمانی سێڤرە (24.7.1923)دا لەبەشێک لەسەر خاکی باکووری کوردستان دامەزرێت. ئەوەش پێمان دەڵێت کە تەواوی شارو شارۆچکەکانی ئەو ویلایەتە بەشاری موسڵ-یشەوە خاکی کوردو سەربە کوردستانن. ئەو راگەیاندنەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین: هەر لەبەر دڵنیابوونو باوەڕی تەواوی کۆمەڵەی نەتەوەکانو کۆمیسیۆنی تۆژینەوەکە بە کوردستانی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بوو، وای لە کۆمیسیۆنەکە کردبوو کە پێشنیاری ئەوە بکات ئەو ویلایەتە بەتەواوی شارەکانیەوە بخرێتە سەر دەوڵەتی کوردیو، کۆمەڵەی نەتەوەکان-یش ئەو راگەیاندنەی دەرکرد.

دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، سکرتێری پێشووی پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕەکانی (119-120)ی پەرتووکی (کورتە مێژووی بزووتنەوە نەتەوایەتییەکانی کورد)دا، دەڵێت: (لە کۆتایی بەهاری ساڵی (1925)دا کێشەی پێوەلکانی فەرمی ویلایەتی موسڵ بەئێراق کۆتایی هات. وەک ڕوونە پەیمانی لۆزان (1923) چارەنووسی ویلایەتی موسڵی ڕەوانەی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان کردبوو. ئەم ئەنجومەنە کۆمیسیۆنێکی لێکۆڵینەوەی نێونەتەوەیی ناردە ویلایەتی موسڵ. ئەم کۆمیسیۆنە بۆماوەی سێ مانگی یەکەمی ساڵی (1925) لەم شوێنە مایەوە، ڕاپۆرتی خۆی بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان لەجنێف نارد. کورتکراوی ئەم ڕاپۆرتە دوورو درێژە ئەمەبوو: (زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردو خاوەن هەستی نەتەوایەتین‌و لەم شوێنە هەستی نەتەوایەتی ئێراقی بوونی نییە. بەڵام ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان سەرئەنجام لەژێر گوشاری بەریتانیادا پێوەلکانی ویلایەتی موسڵی بەئێراق پەسەندکرد، بەم مەرجە: 1- حکومەتی بەریتانیا وەک (سەرپەرشت) زنجیرەیەک ڕێ‌و شوێنی بەڕێوەبەرێتی بە ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان پێشنیار بکا، کە پاراستنی مافی میللی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ دەستەبەر بکا).

بەگوێرەی ئەو بۆچوونەی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ، بۆمان دەردەکەوێت کە کۆمیسیۆنی ناوبراو گەیشتۆتە ئەو ڕاستییەی کە کوردەکان زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتەکە پێکدەهێنن، هیچ هەستێکی بەئێراقی بوون لەلای دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ نییە، چونکە هیچ شتێک ئەو دوو خاکە (ویلایەتی موسڵ)و (ئێراق)ی بەیەکەوە نەبەستبووەوە، ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە) خاکو نیشتمانی کوردن، لەهەمانکاتدا ئێراق کە لەدوو ویلایەتی بەغدای عارەبی سوننەو بەسرای عارەبی شیعە پێکدەهات، خاکو نیشتمانی عارەب بوون. ئەو بەڵگەنامەیەی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە دکتۆر سادقی شەرەفکەندی ئاماژەی پێداوە، بۆمان ڕوونەدەکاتەوە کە ویلایەتی موسڵ تا کۆتایی بەهاری ساڵی (1925) بەشێک نەبووە لە ئێراق‌و، دوای ئەو مێژووە بەزۆرو بێ قایلبوونی کوردو، بەبڕیارێکی نادادپەروەرانەی کۆمەڵەی نەتەوەکان‌و، لەئەنجامی گوشارەکانی بەریتانیا خراوەتە سەر دەوڵەتی ئێراق. کۆمەڵەی نەتەوەکان باسی ئەوەشمان بۆ دەکات کە زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی

موسڵ کوردن‌و، هەستی نەتەوایەتی‌و کوردایەتی بەرزیان هەیە. سەرەڕای ئەوانەش کۆمەڵەی نەتەوەکان دوای پەسەندکردنی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەئێراقی عارەبییەوە، مەرجی ئەوەی دانابوو کە مافەکانی دانیشتوانی کوردی ویلایەتی موسڵ وەکو یەکەیەکی بەڕێوەبەرێتی دابین بکرێت، ئەو مافانەشی بۆ تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتەکە داواکردبوو، نە شاری موسڵ‌و نە هیچ شارێکی تری لێ دەرهاوێژ نەکردبوو!.

دکتۆر کامەران ساڵەیی لەوتارێکدا لەژێر ناوی (ئۆتۆنۆمی‌و سیاسەتی نێونەتەوەیی)دا که له ژمارە (2)ی گۆڤاری (سیاسەتی دەولی)دا باڵاوکراوەتەوە، دواتر لەنامیلکەیەکی (24) لاپەڕەیی سەربەخۆدا دووبارە باڵاوکراوەتەوە، دەربارەی ویلایەتی موسڵ له لاپەڕەکانی (15-16)دا نووسیوێتی: (بەڵگەنامەکانی کۆمیسیۆنی گەڕان بەشوێن زانیاریدا که ساڵی (1923) لەسەر داوای کۆمەڵەی نەتەوەکان پێکهات (کۆمیسیۆنەکە لەبەرواری (30.9.1924)دا بڕیاری دامەزرادنی لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان-ەوە دراوەو،لەبەرواری (21.10.1924)دا دامەزراوە، نەک وەکو ئەوەی که لەسەرەوەدا هاتووە بەوەی لەساڵی (1923)دا دامەزرابێ - دەرسیم-). ئەو بەڵگەنامانە مافی سەروەری (ویلایەتی موسڵ) بۆ خەڵکی هەرێمی کوردستان دەسەلمێنن. یەکێ لەو بەڵگەنامانە دەڵێت: 1- "ئێراق هیچ مافێکی بەسەر ویلایەتی موسڵەوە نیە"، ویلایەتی موسڵ-یش باشووری کوردستان دەگرێتەوە).

ئەوەی که دکتۆر کامەران ساڵەیی ئاماژەی پێکردووە، مانای ئەوە دەگەیەنێت که کۆمیسیۆنی توژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ، باوەڕی وابووە که ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە) خاکو نیشتمانی کوردن، بۆیە مافی سەروەری ئەو ویلایەتە بەتەنیا بۆ دانیشتوانی هەرێمی کوردستان دەگەڕێنێتەوە. هەروەها بەڵگەنامەکانی کۆمیسیۆنەکەی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان زۆر راشکاوانەو بەئاشکرا باسی ئەوە دەکات، که دەوڵەتی ئێراق هیچ مافێکی بەسەر ویلایەتی موسڵ-ەوە نییە، ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو باوەڕەی که لەلایەک بڵێین نە هیچ شارێکو نە هیچ بستە خاکێکی ئەو ویلایەتە، شارو خاکی ئێراق نەبووینە، لەلایەکی تریشەوە بڵێین بە هیچ شێوەیەکیش باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، نە بەشێک بووە لەئێراق‌و نەهیچ پەیوەندییەکیش بەو وڵاتەی بەستبووەوە. له کۆتاییشدا دکتۆر کامەران ساڵەیی، زۆر

بەئاشکرا بۆچوونی خۆشی دەردەبڕێت کاتێ کە دەڵێت: ویلایەتی موسڵ باشووری کوردستان دەگرێتەوە، ئەوەش بۆچوونی ئەو بە کوردستانێتی ئەو شارە دەسەلمێنێت.

ئەحمەد خواجە، لە لاپەڕە (131)ی بەرگی یەکەمی (چیم دی)دا، بەپشتبەستنی بە رۆژنامەی رۆژی کوردستان ژمارە (6)ی ڕۆژی (30.11.1922)دا، کە ئەو رۆژنامەیەش لە رۆژنامەکانی بەغداوە وەریگرتوە، سەبارەت بە لێدوانو بۆچوونەکانی نوێنەرانی ئینگلیز، تورک، عارەبو ئاسوری لە کۆبوونەوەکانی خۆئامادەکردن بۆ کۆنگرەی (لۆزان)، دەنووسێت:-

1- نوێنەری تورک: لەبەر ئەوەی ولایەتی موسڵ عارەب نینو بەزۆرییان کوردن ئەبێت بدرێتەوە بە تورک.

2- نوێنەری ئاسوری: موسڵ لە بناغەدا ولاتێکی ئاسوریە. ئەبێت حکومەتێکی سەربەخۆی ئاسوری تێدا دروست بکرێت.

3- نوێنەری ئێراق جەعفەر پاشا: ئەم قسانە بێبناغەن. شارەکانی ویلایەتی موسڵ هی کوردەو کوردن، بەپێی پەیمانی (سێڤرە) کە حکومەتە – سوێندخۆرەکان بڕیاریان داوە ئەبێت بەسەربەخۆیی حکومەتێکیان ببێ، ئێستا خۆیان حکومەتێکی تەواو ڕێکوپێکیان پێکەوە ناوە. لەگەڵ ئەمەیشدا حکومەتی ئێراق، کە ویلایەتی موسڵی بەبەشی خۆی دانابوو، سازێکی بۆ تەرخان کردن، کە بتوانن مەرامی خۆیان پیشان بدەن بۆ ئەوەی لەگەڵ ئێراقدا بژین، یان بە جیاوازی).

ئەو لێدوانانەی بەرپرسانی تورکی، ئاسووریو ئێراقی بەڵگەنامەی گرنگن بۆ سەلماندنی کوردبوونو کوردستانی بوونی شارو ویلایەتی موسڵ، لەلایەک نوێنەری دەوڵەتی تورک (عیسمەت ئینینۆ)، زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردنو عارەب نین، هەروەها نوێنەری دەوڵەتی ئێراقیش کە کوردێکی خۆفرۆش بوو بەناوی (جەعفەر عەسکەری)و سەرەتا وەزیری بەرگری ئێراقی بوو دواتریش سەرۆک وەزیرانی ئێراق، وەلامی عیسمەت ئینینۆی دابووەوەو پێی گوتبوو کە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ هی کوردەو کوردن. ئەمەش هەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ خاکو نیشتمانی کوردە، بەتەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە). ئەوەی کە جەعفەر عەسکەری ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی پڕ بایەخە، دەتوانرێت وەکو

بەڵگەنامەیەکی سێ لایەنی نێودەوڵەتی، تورکی‌و عارەبیش دابنرێت، چونکە جەعفەر عەسکەری بۆ بەرپەرچدانەوەی بانگێشەو داواکانی تورک‌و ئاشووریيەکان ئاماژە بە پەیمانێکی نێودەوڵەتی وەکو پەیمانی سێڤرە دەبات، کە وڵاتە سوێندخۆرەکان لەو پەیماننامەیەدا دانیان بەدامەزراندنی وڵاتێکی سەربەخۆی کوردی کردووە لە ویلایەتی موسڵ. هەروەها ئەحمەد خواجە ئاماژەی بە بەڵگەنامەیەک داوە کە لەڕۆژنامەکانی عارەبی بەغدا وەرگیراون‌و، نوێنەری ئێراقیش لە کۆبوونەوەکانی خۆئامادەکردن بۆ پەیمانی لۆزان، خۆی باسی ئەوە دەکات کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ هی کوردن‌و نااێت هی عارەب یان ئێراقن. خۆ ئەگەر شاری موسڵ شارێکی ئێراقی‌و عارەبی بوایە، ئەوکاتە بێ هیچ دوو دڵییەک هەم نوێنەری ئێراق‌و هەم رۆژنامە عارەبییەکەش باسی ئەوەی دەکردو، ئاماژەی دەدا کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ شاری کوردی‌و عارەبین!.

دکتۆر سەربەست تۆفیق، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (هل ان الاعتراف القانوني (الدستوري) بحق تقرير المصير للشعب الكوردي معناه الانفصال؟ ام.. ام انه حق مشروع)دا، نووسیوێتی: (لە 30.9.1924دا کۆمیسیۆنێک لە کۆمەڵەی نەتەوەکان پێکهات بۆ تۆژینەوە لە بارودۆخی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستانی ئێراق ویلایەتی (موسڵ)، ئەو لێژنەیە جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە ریفراندۆمێک ئەنجام بدرێت و (25) ساڵی دانا بۆ قۆناغی ماندات بەسەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکان).

دکتۆر سەربەست لەسەرەتاوە بۆچوونی خۆی دەردەبڕێت بەناوبردنی کوردستانی ئێراق بە ویلایەتی موسڵ، کەواتە ئەویش پێی وایە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ شاری کوردین‌و سەر بە کوردستانن. لەدواییدا دکتۆر سەربەست دێتەسەر باسی ئەنجامدانی ریفراندۆمێک بۆ کوردەکانی ویلایەتی موسڵ‌و، ریفراندۆمەکەش کە لە لایەن کۆمیسیۆنێکی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەنجام دەدرێت تەواوی شارەکانی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دەگرێتەوە، ئەو کۆمیسیۆنەش پێشوەخت (25) ساڵی دیاریکردووە بۆ قۆناغی ماندات بەسەرپەرشتی کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، هەروەکو دڵنیا بێت لەوەی کە کوردەکان دەنگ بۆ سەربەخۆیی دەدەن، بۆیە پێشوەخت ماوەی ماناتی بە (25) ساڵ دیاریکردووە. بەڵام سەبارەت بە دامەزراندنی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ، کۆمیسیۆنەکە لەبەرواری (21.10.1924)دا دامەزراوە، دوای ئەوەی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان

لەبەرواری (30.9.1924)دا بڕیاری دامەزراندنی کۆمیسیۆنێکی سێقوڵی دا، نەک وەکو ئەوەی کە دکتۆر سەربەست نووسیوێتی گوایە لەبەرواری (30.9.1924)دا دامەزرابێ.

دکتۆر سەربەست تۆفیق، لە لاپەڕە (20)ی پەرتووکی (الفیدرالیة الکوردستانیة والتوقعات المستقبلیة دراسة قانونیة)دا، نووسیوێتی: (دەربارەی مادەی (64) کە دەقەکەی دانپیانانێکی راستییە بەبوونی نەتەوەی کوردو مافی خۆی لەبڕیاردان لەچارەنووسی خۆی، لەدەقی خاڵی (64)دا دەردەکەوێت کە کوردستانی ئۆتۆنۆمدار بۆی هەیە داوای سەربەخۆیی‌و مافی بڕیاردانی چارەنووسی خۆی بکات سەبارەت بە پەیوەندییەکانی داهاتووی بەتورکیاوە (هەتا لکاندنی ویلایەتی موسڵ واتە کوردستانی ئێراق) بەو کوردستانەی کە دروست دەبێت).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامەیەی کە دکتۆر سەربەست تۆفیق ئاماژەی پێکردووە، بۆمان دەردەکەوێت کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بەهۆی مادەی (64)ی پەیماننامەی سێڤرە، دان بەوەدا دەنێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە) شارو خاکی کوردان، بۆیە مافی یەکگرتنەوەی کوردستانی دانپێدانراوی ناو پەیماننامەی سێڤرو ویلایەتی موسڵ دەسەلمێنێت. خۆ ئەگەر کۆمەڵەی نەتەوەکان پێی وانەبوایە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ-یشەوە خاکی کوردن، ئەوە هەرگیز بڕیاری ئەوەی نەدەدا کە تەواوی ئەو ویلایەتە مافی یەکگرتنەوەی هەبێت لەگەڵ ئەو کوردستانەی (باکووری کوردستان) کە بەگوێرەی پەیمانی ناوبراو لەسەرەوەدا دەبووایە دامەزرایە.

دەستەیەک لە رووناکبیرانی کوردستان، لەنامیلکەیەکدا دەربارەی ریفراندۆم بەناوی (هەقمانە ئەگەر نیگەرانبین) لە لاپەڕە (13)دا نووسیویانە: (سەبارەت بە کێشەی کورد، کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ڕاپۆرتێکدا لە مانگی شوباتی (1925)دا، کە لە کوردستانەوە بۆ بەریتانیا بەرزکرایەوە، ئەم خاڵانەی تێدابوو:

1- لەبەر ئەوەی بەریتانیا خاوەن ماندات لە ئێراق، دەبێ بەڕێوەبەرایەتیەکی خۆیی بۆ کوردەکان دەستەبەربکات.

2- لەڕووی رەگەزەوە زۆرینەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ، کورد پێکدێنن، بۆیە پێویستە دەوڵەتێکی کوردی دروستبکرێو هیچ کاتێکیش ویلایەتی موسڵ بەشێک نەبووە لە ئێراق).

ئەو کۆمەڵە رۆشنبیرە، زۆر راشکاوانە بۆچوونی خۆیان دەردەبڕنو، تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شارەکانی: موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالەو چەند ناوچەیەکی تر بە کوردستان دەزانن، هەروەها ئەو کۆمەڵە رۆشنبیرە، ئاماژە بەڕاپۆرتێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکەن کە دان بەو راستیەدا دەنێت، کە زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لەڕووی رەگەزییەوە کوردنو، داواش دەکات کە دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەو ویلایەتەدا دامەزرێت. کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵو کۆمەڵەی نەتەوەکان، پێیان وایە لەهیچ کاتێکیشدا ویلایەتی موسڵ پارچەیەک یان بەشێک نەبووە لە وڵاتی ئێراق. بەگوێرەی ئەو راپۆرتەو چەندین بەڵگەنامەی نێودەوڵەتی تریش کە دان بەوەدا دەنێن، کە بەهیچ شێوەیەکو لەهیچ سەردەمێکدا ویلایەتی موسڵ بەشێک نەبووە لە وڵاتی ئێراق، مادامیش ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە لەهیچ کاتو سەردەمێکدا بەشێک نەبووبێت لەئێراق، کەواتە هیچ شارێکیش لەشارەکانی ئەو ویلایەتە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شارێک یان بەشێکی ئێراق نەبووینە!.

هەروەها ئەو کۆمەڵە رۆشنبیرە لە لاپەڕە (14)دا نووسیویانە: (لە 6.6.1926دا، کۆمەڵەی نەتەوەکان رێککەوتننامەی نێوان (بەریتانیا-ئێراق-تورکیا)ی پەسەندکردو ئەوجا بەتەواویو بەفەرمی ویلایەتی موسڵ جوتبەقای دەوڵەتی ئێراق کرا. واتە پاش دروستبوونی ئێراق بە (5) سال ویلایەتی موسڵ-ی کوردی خرایە سەر ئێراق).

کاتێک کە ویلایەتی موسڵ دوای تێپەڕبوونی (5) سال بەسەر دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبی لەلایەن بەریتانیاوە بەناوی ئێراق، کە لە هەردوو ویلایەتی بەغدای عارەبی سوننەو بەسرای عارەبی شیعە پێکدەهات، بەزۆر بەو وڵاتە دەستکردەوە بلکێنرێت، بۆ دەبێت شارێک یان چەند ناوچەیەک شارو خاکی عارەب بن؟ ئەوە لەکاتێکدا کە هەردەم، عارەب داگیرکەرو پەلامارددەری خاکی کوردستانو نەتەوەکانی دیکەی دراوسێ بووینە. بەپێچەوانەوە، ئێمەی کوردو کوردستانی هەرگیز پەلاماری خاکی نەتەوەکانی ترمان نەداوە، بەڵکو هەردەم پەلامار دراوینو، جگە لەخاکی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) کە دوای دامەزراندنی ئەو

ولاتە بەبێ قایلبوونی خۆمان لکێنراوە بەئێراقەوە، چەندین شارو ناوچەی گرنگی وەکو دیالە، خانەقین، جلەولا، بەدرە، جەسان، زرباتیە، سەعدیەو هتد کە پێشتر بەزۆر لەلایەن عارەبەوە داگیرکرابوونو، خرابوونە سەر ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای عارەبی. عارەبەکان تەنیا بەدابڕینی ئەو شارو ناوچە کوردستانیانەی بەر لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) کە لە (16.12.1925)دا بەبڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان خرایە سەر ولاتی ئێراق نەوەستان، بەڵکو دوای لکاندنەکە سەرەتا هەستان بە بەعارەبکردنی شاری موسڵو دەوروبەرەکەی، دواتر بەرە بەرە لە لای موسڵ-ەوە بەرەو کەرکوکو لە حەمرین-یشەوە بەرەو کەرکوک هەنگاویان نا. تاوای لێهات بەعارەبکردنی کوردستان بووە هەڕەشەیەکی تەواو مەترسیدار بەسەر کوردستانو، ئەوەبوو مەترسیو هەڕەشەکانی بەعارەبکردن لەسەر کوردو کوردستان قەراج، مەخمور، گوێر، دیبەگەو قوشتەپەی گرتەوەو، گەیشتە گوندی پیرداود کە تەنیا (15) کیلۆمەترێک لە هەولێری پایتەختەوە دوورە.

دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، لە لاپەڕە (138)ی پەرتووکی (بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی ئێراق)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (120)ی مێژوونووسی عارەب فازل حوسێن نووسەری پەرتووکی (مشکلة الموصل)دا دەڵێت: (ئەگەر نەختێک بگەڕێینەوە دواوە، دەبینین کۆمیسیۆنی سالی 1924ی کۆمەڵەی نەتەوەکان کە بۆ چارەسەرکردنی گیروگرفتی موسڵ پێکەوە نرابوو، ڕێژەی عارەبی ویلایەتی موسڵی بە 21% مەزەنە کردبوو).

هەرچەندە پێم وانییە ئەو ڕێژەی (21%) کە کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ عارەبی ویلایەتی موسڵ-ی مەزەندە کردبێت راست بێتو واش نیە، چونکە دکتۆر عەبدولڕەحمانی قاسملو بەپشتبەستنی بەهەمان کومیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، کۆمیسیۆنەکە حەوت بەش لە هەشت بەشی ویلایەتی موسڵ بەکورد دادەنێت، ئەمەش مانای وایە کە (87،5%)ی دانیشتوانی ئەو ویلایەتە کوردن. ئەگەر بێتوو نەتەوەکانی تری وەکو ئاشووری، ئەرمەنی، تورکمانو جولەکە (کە جولەکەکانیش هەر کورد بووینە) بخەینە سەری، ئەوە ڕێژەی هەموویان دەگاتە نزیکەی (130%)دا کە ئەمەش ناشێتو بەدڵنیایی راست نیە، کەواتە لەژێر گوشاری بەریتانیا ئەو ڕێژەیە بۆ عارەبی ویلایەتی موسڵ دانراوە، بۆ ئەوەی بیکەن بە بیانوویەک بۆ لکاندنی ئەو ویلایەتە کوردستانییە بە ئێراقی عارەبی ئەوکاتی.

بەرزکردنەوەی ساختانەی ڕێژەو ژمارەی عارەبەکانی ویلایەتی موسڵ لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە، بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شارو تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت. بۆ نموونە میژوونوسی بەناوبانگی روسی، م. س. لازاریف لە لاپەڕە (116)ی وتارێکی خۆیدا لەژێر ناوی (کورد و کوردستان)دا کە لە لاپەڕەکانی (103-146)ی پەرتووکی (چەند وتارێکی کوردناسی)دا نووسیوێتی: (ڕێژەی کورد لە باشووری کوردستان 93،75% بووە). بەگوێرەی ئەو ڕێژەیەی کە لازاریف بۆ کوردی ویلایەتی موسڵ-ی داناوە، دەبێت ڕێژەی عارەبی ویلایەتەکە بەلای زۆرەوە لە (2،2%)دا تێپەڕ نەکات، چونکە هەموومان دەزانین پێکهاتەی نەتەوەیی ویلایەتی موسڵ بریتی بووە لە کورد، ئاشووری، تورکمان، جوولەکەو کەمێک عارەب، ئەگەر کوردو نەتەوەکانی تر بەیەکەوە بن ئەوە ڕێژەکەیان دەگاتە (97-98%)دا، گریمان ئەگەر هەموو عارەبەکانی ویلایەتی موسڵ دانیشتووی ناو شاری موسڵ بووبن، ئەوە نەک هەر ناتوانن زۆرینەی ناو شار، بەڵکو لە (10%)ی ڕێژەی دانیشتوانی ناو شاری موسڵ تێپەڕ بکەن!! باشە ئەی ئەگەر ڕێژەی عارەب لەئاست ڕێژەی دانیشتوانی تەواوی پارێزگای موسڵ وەرگرین، ئەوکاتە لەوانە ڕێژەکەیان بۆ (5%)و کەمتریش نزم بێتەوە!! لەکاتێکدا کە (5%)ی دانیشتوانی شارێک بتوانن شارەکەو تەواوی ویلایەتەکە بۆخۆیان بەرنو، نزیکەی (90-92%)ی کوردی دانیشتوانی ئەو شارە بێبەش بکرێنو پشتگوێ بخرێن، دەبێت دادپەروەری ئەو عارەبە موسڵمانانە لەکوێ بێت؟؟؟؟

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (21-22)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی میژووییدا) نووسیوێتی: (بەپێی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) کە بەریتانیاو فەڕەنساو ڕوسیای تێدابوون ئەوا لەسالی (1915)ەوە گفتوگۆی لەبارەیەوە کرابوو وە لەبەهاری (1916)شدا دوا مۆری لێدرابوو. بەپێی ئەو پەیماننامەیە کوردستان کرابووە سێ کەرت، کەرتی هەرە گەورە بەشی ڕوسیا بوو، کە کوردستانی باکوور لەباکووری ئەرزەڕۆمو ئەرزنجان لەباشوور تا جەزیرەی ئیبنی عومەر، لەڕۆژهەلاتیش بۆ سنووری گۆمی (ورمێ) بەهێلێک بەباکووری ئامێددا دەڕوات، شارەکانی کوردستان وەک وانو بەدلیسو ئەرزەڕۆمو موشو ئەرجیشو خنسو ئەرغەلی (ئەرغەنیو)... و مەعدەنو سەعرەتو بایەزیدو ئەوانی دیکەش هەموو لەنێو کەرتی ڕوسیادا دەبوون، هەرچی کەرتی فەڕەنسایە لەو

شارانەی کوردستان پێکهاتبوو، دیاربەکرو بیرجیکو ئۆرفەو هی دیکەش، لەکوردستانی رۆژئاواشداو بەشێکی زۆری ویلایەتی موسڵو خواروویی سنوری کەرتی روسیا تاکو خواروویی کەرکوکو ئەو شارانەی گرتبۆوە: موسڵ، دهۆک، ئامێدی، هەولێر، رواندوز، کەرکوک، سلێمانیو هی دیکەش بەشی فەرەنسا بوو، کەرتەکەی دیکەی ولاتی کوردان (کوردستان) لەخواروویی کەرکوک تا باکووری باقووبەو تا خانەقینو توزخورماتوو و کفریو کەلارو هەندێ شاری دیکەی کوردی دەگرتەوە، ئەوە بەشی ئەو ولاتە عارەبییە بوو کە بەنیازبوون بەپێی رێککەوتنی شەریف حوسێنو مکماهۆنی بەریتانیایی بەناوبانگ دایمەزرێنن).

بەگوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)، کە دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئاماژەی پێکردووە، شارەکانی (موسڵ، دهۆک، ئامێدی، هەولێر، رواندوز، کەرکوک، سلێمانیو چەند شارۆظکەیەکی تریش)، شارو خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ن، چونکە پەیماننامەی سایکس پیکۆ لەلایەک باسی ویلایەتی موسڵی بەجیا لەئێراق کردووە، لەلایەکی تریشەوە ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی سەر بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) هاتووە. کەواتە بۆمان دەردەکەوێت بەگوێرەی ئەو پەیمانە، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەرە (24)ی هەمان سەرچاوەدا، دەڵێت: (پەیمانی سێڤرە بەو شێوەیەی دانی بەمافی کورد دانابوو قەوارەی تایبەتی خۆی دابمەزرێنێ، هەرچەندە پانتاییەکەی بەپێی بەندی یەکەم تەسک بوو، ئەوا بەندی سێیەم مافی سەربەخۆیی کوردو خستنەسەری هەموو ویلایەتی موسڵی بۆسەر ئەو قەوارە سەربەخۆییە سەلماندبوو).

دکتۆر ئەحمەد عوسمان، بەپشتبەستنی بە بەندی سێیەمی پەیمانی سێڤرە، باسی ئەوە دەکات کە ئەو پەیمانە مافی ئەوەی دابوو بە گەلی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە لەدواڕۆژدا سەربەخۆ بێتو، تەواوی ویلایەتی موسڵ کە ئەوکاتی شارەکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی، دهۆکو دیالە)ی دەگرتەوە، بخرێنە سەر ئەو نیشتمانەی کە لە باکووری کوردستان بۆ کورد دانی پێدانرابوو. لێرەشدا بۆمان دەردەکەوێت، ئەگەر بێتوو پەیمانی سێڤرە رۆشنایی بدیبایە، ئەوکاتە شاری موسڵ-یش هەر بە شارێکی کوردیو کوردستانی دەمایەوە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (36)ی هەمان سەرچاوەدا، نووسیوێتی: (دیارە هەروا بەڕێکەت نەبوو کە ماددەی (64)ی پەیمانی سێڤرە بەتایبەتی باس لەمافی کوردی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) دەکاتو بچێتە سەر ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە هەر لەو پەیماننامەیەدا باسی کوردستان دەکات، باسی دامەزراندنی کراوە).

دکتۆر ئەحمەد، باسی ماددەی (64)ی پەیمانی سێڤرمان بۆ دەکات کە تایبەتە بە ویلایەتی موسڵو، پەیمانەکە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە دەبێت ئەو ویلایەتە، لەدوای تێپەڕبوونی ساڵێک بەسەر دامەزراندنی نیشتمانێکی کوردی لە باکووری کوردستان، بەو بەشە سەربەخۆیەی کوردستان بلکێنرێتەوە، دیارە بەگوێرەی بیروبۆچوونی بەشداربووانو، واژۆکەرانی ئەو پەیماننامە نێودەوڵەتییە، تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ-یشەوە خاکی کوردو بەشێکی کوردستان بووە، بۆیە ئەوان داوای ئەوە دەکەن کە لەدواڕۆژدا، ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوەو بەبێ هاوێرکردنی هیچ شارێک، بخرێتە سەر دەوڵەتە کوردییەکە.

سەلام ئەلعەبودی، لەبەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد العراق تأريخهم .. وتهجيرهم)دا کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، بەمەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، ئەلعەبودی لە لاپەڕە (6)ی ڕۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)، یەکشەممەی بەرواری (17.7.2005)دا، کە بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە، ئەو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (1214-1216)ی ڕۆژنامەی (کاردۆ)ی ساڵی (1932)، کە ڕۆژنامەی فەرمی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بووە لەباسێکدا لەژێر ناوی (عصبة الامم وثيقة المجلس والعضوية، 1925)دا، ڕۆژنامەی کاردۆ بەمشێوەیە بیروبۆچوونی خۆی دەربارەی ویلایەتی موسڵ دەردەبڕێتو دەنووسێت: (پێویستە ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا لەچوارچێوەی قەوارەیەکی ئێراقی داهاتوو، هەروەها ئەو قەوارەیە پێویستە بخرێتە ژێر چاودێری بەریتانیا. ئەمەش بیروبۆچونی ئەو کۆمیسیۆنە بوو بۆ کۆتایی هێنان بەکێشەی موسڵ. کۆمیسیۆنەکەش بڕیاریدا کوردستان بخرێتە سەر دەوڵەتی ئێراقی، چونکە ئێراق بەبێ کوردستان ناتوانێ قەوارەیەکی سیاسیو ئابووری بێ کەموکوڕی پێکبهێنێت).

ئەو بەڵگەنامەیەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەلایەک بۆمان رووندەکاتەوە کە پێشتر ویلایەتی موسڵ هەرگیز نەبەشێک بووە لە ئێراقو، نە خاکی عارەبیش بووە! لەلایەکی تریشەوە بیروباوەڕی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ ئەوەبووە، کە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) لەئێراق جیایە، بەڵام لەپێناوی ئیفلیج نەبوونو جوانەمەرگ نەبوونی دەوڵەتی ئێراق، مافی کوردستانییەکانی ویلایەتی موسڵ-یان خستە پشت گوێیانو، بەشێکی گرنگی خاکی کوردستانیان گرێدا بەخاکی عارەبەکانی ئێراق واتە ویلایەتەکانی (بەغداو بەسرا). هەروەها بەگوێرەی ئەو ڕۆژنامە فەرمییەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ دوو زاراوەی جوگرافینو بۆ خاکو نیشتمانی کورد بەکاردێن، مادامیش باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ هەر یەکبن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شاری کوردیو سەر بەخاکی کوردستانن.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (154)ی پەرتووکی (إقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم (مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)دا دەڵێت: (کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان هەوڵێکی شەکەت کەریدا بۆ لێکۆڵینەوە لەو زاراوانە، تا گەیشتە ئەوەی کە ئێراق، بەرەو باکوور لەناوچەی چیاکانی حەمرین تێناپەڕن یان تکریت لەسەر ڕووباری دیجلەو، هیت لەسەر ڕووباری فورات).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەیەی کە دکتۆر خەلیل ئیسماعیل ئاماژەی پێکردووەو، کە لەلایەن (کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ)ی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەرچووە، لەهەمانکاتدا کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەسەلمێنێت، چونکە شاری موسڵ (245) کم دەکەوێتە باکووری تکریتو، (360)کم دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی هیتو نزیکەی (150) کیلۆمەترێکیش باکووری خۆرئاوای زنجیرە چیاکانی حەمرین، کە لەنزیک شڕۆچکەی مەندەلییەوە دەزت پێدەکاتو بەرەو باکووری خۆرئاوا دێت تا لەنزیک قەڵای شەڕگات کۆتایی پێدێت. بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ هەرگیز نە شارێکی عارەبیو نە ئێراقی بووە، بەڵکو شارێکی کوردیو کوردستانی بووە، چونکە کاتێک کە سنووری ئێراق لە لای

باکوورەوە لە (تکریت) لەسەر رووباری دیجلەو، لە (هیت) لەسەر رووباری فورات کۆتایی پێ بێت‌و، شارێکی وەکو موسڵ-یش کە بەسەدان کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری ئەو دوو شارەوە، کەواتە شاری موسڵ هەر دەبێت شارێکی کوردی‌و سەر بە باشووری کوردستان بێت.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (لجنة عصبة الامم، تقرير حول الحدود العراقية – التركية)دا نووسیوێتی: (پەیوەندی موسڵ بە جەزیرەوە پەیوەندییەکی تۆندوتۆڵتر بوو لەوەی بەویلایەتی بەغداوە، لەبەرئەوەی ئاراستەی رامیاری موسڵ زۆرتر بەرەو باکوور بوو نەک باشوور).

ئەوەی کە دکتۆر خەلیل ئیسماعیل ئاماژەی پێکردووە، کوردبوون‌و کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو پەیوەندییە تۆندوتۆڵەی موسڵ بە جەزیرە (بۆتان، کە عارەبەکان دوای داگیرکردنی ناوچەکە ناوەکەیان لە بۆتانەوە گۆڕیوە بۆ جەزیرە)، ئەوەمان پێ دەڵێت کە هەردوو شار دەستەخوشکی یەکترن‌و هی یەک نەتەوەن‌و خاکی یەک نیشتمانن. کاتێک کە کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان، باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە ئاراستەی رامیاری موسڵ زۆرتر بەرەو باکوور بووە نەک باشوور، ئەوەمان بۆ رووندەکاتەوە کە ئەوەش چەند هۆکارێکی تایبەتی خۆی هەیە، کە لە هەموویان گرنگتر پەیوەندی هاوڕەگەزی، مێژوویی، زمان کە هەردوولا کوردن، خاک‌و نیشتمانی هاوبەش، هەروەها لێکنزیکی ئاووهەوای موسڵ‌و بۆتان (جەزیرە) کە زۆر لەیەکتر نزیکترن لەوەی لەگەڵ ئێراق، کە سنوورەکەی لەلای باکوورەوە هەرگیز لە هیت، تکریت‌و زنجیرە چیاکانی حەمرین تێنەپەڕیوە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (19) ی پەرتووکی (دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (52-69)ی پەرتووکی (لجنة عصبة الامم، تقرير حول الحدود العراقية – التركية)دا نووسیوێتی: (هەروەها تاکە رێگای پەیوەندی نێوان موسڵ‌و خاکی عارەبی ئاوەدان بەدانیشتوان بریتییە لە ناوچەیەک کەزۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن).

دووبارە دکتۆر خەلیل، ئەوەمان بۆ رووندەکاتەوە کە بە بۆچوونی کۆمیسیۆنەکە نە شاری موسڵ، وە نە ئەو ناوچەیەی کە بەدانیشتوان ئاوەدانەو موسڵ بەخاکی عارەبەوە دەبەستێتەوە، خاکی عارەب نین! کە دەڵێت رێگای پەیوەندی نێوان موسڵو خاکی عارەبی، کەواتە موسڵ جیایە لە خاکی عارەبو ئێراقو نەشارێکی عارەبیو نەشارێکی ئێراقییە، گومانیش لەوەدا نامێنێ کە شارێکی کوردیو سەر بە خاکی باشووری کوردستانە، چونکە کێشە لەسەر شاری موسڵ تەنیا لەنێوان کوردو عارەبدایە، لەکاتێکدا کە شارێکی عارەبی نەبێت، هەر دەبێت شارێکی کوردی بێت. هەروەها کاتێ کە کۆمیسیۆنەکە باسی ئەوە دەکات تاکە رێگای پەیوەندی نێوان موسڵو خاکی عارەبنشین بریتییە لەناوچەیەک کەزۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن، ئەوە بۆمان دەسەلمێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردییە نەک عارەبی، چونکە ناوچەیەکی کوردنشین کەوتۆتە نێوان شاری موسڵو ناوچە عارەبییەکان. کەواتە ئەگەر موسڵ شارێکی عارەبی نەبێتو ئەو ناوچانەش کە ئەو شارە (موسڵ) بەناوچە عارەبییەکان ببەستنەوە کوردی بن، کەواتە لەمپەرێک لەنێوان شاری موسڵو ناوچە عارەبییەکان هەیە ئەو لەمپەرەش ناوچەیەکە کە بریتییە لە خاکی کوردو دانیشتوانەکەشی هەر کوردن. لەکاتێکدا لەمپەرەکان شاری کوردیو کوردستانی بن، ئەی چۆن موسڵ کە کەوتۆتە باکووری یاخود پشت ئەو لەمپەرە، وەکو شارێکی عارەبی ناوزەد بکرێت؟ ئەوە لەکاتێکدا هەر چوار دەوری موسڵ کوردنشینو بەشێکی خاکی کوردستان بن!

هەروەها دکتۆر فازل حوسێن-یش لە لاپەرە (139)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ)داو بەپشتبەستنی بە بڕیاری لیژنەی لیکۆڵینەوەی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان، لە بابەتی گیروگرفتە رەگەزایەتیەکانداو لە خاڵی دووەمدا هاتووە: (ئەوەی شاری موسڵ بەسەر زەمینە عارەبیەکان دەبەستێتەوە دانیشتوانی نیشتەجێی عارەبی تێدایە ئەو ناوچانەیە کە زۆربەیان کوردنو ڕێگاکانیان شاری تورکو کوردنشینی لەسەرە). لێرەدا (دکتۆر فازل حوسێن)یش جەخت لەسەر هەمان شت دەکاتەوە، کە ئەو ناوچانەی کە شاری موسڵ لەناوچە عارەبییەکان جیادەکاتەوە، زۆربەیان ناوچەی کوردین.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (137-141)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)دا وتارێکی لەژێرناوی (کوردية كركوك في ظل الحقائق التاريخية –

الجغرافية)دا نووسیوەو لە لاپەڕە (138)دا بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (تقرير لجنة عصبة الأمم)دا نووسیوێتی: (لیسترەنج جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە سنووری ئێراق لە (تکریت) لەسەر رووباری تکریتو لە (ئەنبار)یش لەسەر رووباری فورات، کۆتایی پێدێت).

بەپێی پێناسەکەی مێژوونووس و رۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (کەی لیسترەنج) بێت کە کۆمەڵەی نەتەوەکان پشتی پێ بەستوە، موسڵ شارێکە لەشارەکانی کوردستانو دەکەوێتە نێو خاکی کوردان، نەک شارێکی عارەبیو بەشێک بووبێت لە ئێراق، چونکە شاری موسڵ بەدووری (245)کم دەکەوێتە باکووری شاری تکریتو هەروەها (320کم)یش دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی ئەنبار، کە سنووری ئێراقی عارەبی لەلای باکوورەوە لە هەردوو شاری تکریتو ئەنبار کۆتایی پێدێت. کەواتە هەر شارو خاکێک بکەوێتە باکووری ئەم دوو شارەوە، ئەوە نەخاکو نەشاری عارەبین، بەڵکو نیشتمانی کوردو خاکی کوردستانن بەشاری موسڵ-یشەوە !

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (137-141)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)دا وتارێکی لەژێرناوی (كوردية كركوك في ظل الحقائق التاريخية – الجغرافية)دا نووسیوەو لە لاپەڕە (138)دا بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (109)ی پەرتووکی (تقرير لجنة عصبة الأمم)دا نووسیوێتی: (ئەگەر بێتوو سنووری رامیاری ویلایەتی موسڵ نەتوانرێت بکرێت بەسنووری جیاکەرەوەی نەتەوەکان، ئەوە بەرزاییەکانی حەمرین زۆرتر گونجاوترە بەو ئاراستەیەدا).

بەپشتبەستن بەو پێناسەیەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، بەرزاییەکانی حەمرین سنووری باشووری ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ە، کەواتە شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە لەناو سنووری باشووری کوردستانن. هەروەها بەگوێرەی سنووری رامیاری (ویلایەتی موسڵ)یش بێت شاری موسڵ هەر شارێکە سەر بە کوردستان! ئاخر هەر ڕەوا نییە ویلایەتێک پارچەیەک بێت لە کوردستانو، کەچی پایتەختی ئەو ویلایەتە شارێکی کوردیو کوردستانی نەبێت!.

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (252)ی پەرتووکی (الشبک الكورد المنسيون)دا پاشکۆی ژمارە (3)ی تەخانکردووە بۆ وتارێکی پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد لەژێرناوی (البعد القومي لمشكلة ولاية الموصل دراسة في ضوء تقرير لجنة عصبة الامم لسنة 1925)دا ئەویش بە ئاماژەکردن بە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی

(عصبة الامم، مسألة الحدود بين تركيا والعراق، تقرير لجنة الموفدة)، کۆمیسیۆنەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەو راپۆرتەی خۆیدا نووسیوێتی: (ویلایەتی موسڵ لەشارەکانی: موسڵ، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک پێکدێتو، پێوانەکەی (78.900) کیلۆمەتر دوجایە، هەروەها ژمارەی دانیشتوانەکەی بە (800) هەزار کەس دەخەملێندرێ).

ئێمە هەموومان باوەڕمان بەوە هەیە کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی تەواو کوردی بووە، نەک تەنیا ئێمەی کورد، بەڵکو بەسەدان میژوونووس، گەڕیدە، جوگرافیناسو رۆژنامەنووسی عارەب، تورک، فارس، بیانیو چەندین رێکخراوی نێودەوڵەتی لەگەڵ ئێمەدا هاوڕان. ئەوە رێکخراوێکی نێودەوڵەتی وەکو کۆمەڵەی نەتەوەکان بەڕوونی رایدەگەیەنێت ویلایەتی موسڵ لەشارەکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، سلێمانیو کەرکوک) پێکدێت، کەواتە تەواوی ئەو شارانە شاری کوردینو سەر بەخاکی کوردستانن، لەکاتێکدا کە تەواوی شارەکانی سەر بەویلایەتی موسڵ، شاری کوردی بن، خۆ ناکرێت ئێمە خۆمان شاری موسڵ، واتە پایتەختی ویلایەتەکە بەخۆڕایی بەنەتەوەیەکی داگیرکەری وەکو نەتەوەی عارەب ببەخشین!

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستانو جێگری پارێزگاری موسڵ، لە لاپەڕەکانی (11-12)ی پەرتوکی (کورد لەپارێزگای موسڵ)دا، نووسیوێتی: (چارەنووسی باشووری کوردستانیش (ویلایەتی موسڵ) لەسەرەتاوە بە بەشەکانی دیکەی کوردستانەوە بەسترابۆوە، ئەوەش لەڕێگەی پەیماننامەی سێڤرەی ساڵی (1920)ەوە، ئەو پەیماننامەی مافی ئەوەی بەکورد دابوو دەوڵەتێکی سەربەخۆی ئۆتۆنۆمی بۆخۆیان دابمەزرێنن، پاش ماوەی ساڵێک دەوڵەتە ئۆتۆنۆمییەکە وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی دابمەزرێت، واتە دەوڵەتێک بێت پێکهاتبێت لە کوردستانی تورکیاو ویلایەتی موسڵ (هەر پێنج پارێزگای ئێستا موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دهۆک).

بەگوێرەی پەیماننامەی سێڤرە، ئەو کوردستانەی دانی پێدانرابوو باکووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ی دەگرتەوە، باشووری کوردستانیش واتە شارەکانی موسڵ، سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، دهۆکو دیالە. ئەگەر بێتوو ئەو پەیماننامەیە جێبەجێ بکرایە ئێستاکە موسڵ شارێکی گرنگی کوردستان بوو، نەک بەو شێوەیەی ئێستای بەعارەب بکرێت. کەواتە کوردو

کوردستانییەکان، لەسەریان پێویستە هەوڵ بدەن بۆ گەڕاندنەوەی ئەو شارە، بۆ باوەشی دایکی نیشتمان کە کوردستانە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (92)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبیەوە)و، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (22)ی وتارێکی پارێزەر تاریق جامباز لەژێرناوی (چەرچڵو کوردو خواروو کوردستان لەچەند دۆکیومەنتێکی وەزارەتی دەرەوەی ئینگلستاندا)، کە لەژمارە (12)ی گۆڤاری (کاروان)ی سالی (1994)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لەکارنامەی کۆنگرەی قاهیرەش، باسی مەسەلەی کورد، بەتایبەتی ویلایەتی موسڵ بەمجۆرە خرایەڕوو:
یەک: ناوچە کوردییەکان ببەسرێن بەئێراقەوەو بەبەشێک لەحکومەتی ئێراقی بژمێردرێن.
دوو: یاخود لایەنگری جیابوونەوەو سەربەخۆیی کورد بکرێت).
کۆنگرەی قاهیرەو ئینگلیزەکانیش دۆزی کورد، بەدۆزی موسڵ دەبەستنەوەو لێکیان جیا نەکردۆتەوە، دوایی کە باسی ناوچە کوردییەکان دەکرێتو، پێشنیاری ئەوە دەکەن کە بە ئێراق ببەسترێتەوە یان سەربەخۆ بێت، ئەوە بۆمان رووندەبێتەوە کە هەرگیز ناوچە کوردییەکان واتە ویلایەتی موسڵ، بەشێک نەبووە لەخاکی عارەبو وڵاتی ئێراقدا. کاتێک کۆنگرەی قاهیرە پێشنیاری ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ یان بخرێتە سەر ئێراق (ئەگەر بخرێتە سەر ئێراق کەواتە پێشتر بەشێک نەبووە لەئێراق بۆیە داوا دەکرێت بخرێتە سەر ئەو وڵاتە)، یان لایەنگری سەربەخۆیی کورد بن (لە پێشنیاری دووەمیش بۆمان رووندەبێتەوە کە ئەو ویلایەتە سەر بەئێراق نەبووە بۆیە داوای سەربەخۆیی بۆ کوردی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) دەکەن، کە ژێردەستەی تورکە عوسمانییەکان بووە). لەکاتێکدا کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو بەئێراقەوە نەبووبێت، ناشکرێت شارێکی وەکو موسڵ کە پایتەختی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە، شارێکی عارەبیو ئێراقی بووبێت!.
سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (مافی مێژوویی غەیرە کورد بەسەر کوردستان)دا دەڵێت: (لەسەردەمی عوسمانییەکانیش عێراقی ئەمڕۆ سێ ویلایەت

بوو: ویلایەتی بەسرا (ویلایەتی عارەبە شیعەکان) ویلایەتی بەغدا (ویلایەتی عارەبە سونیەکان)، ویلایەتی موسڵ، لەنەزەری ئینگلیزەکانیش، ئێراق بریتی بوو لەوڵاتی نێوان دووزێ، کوردستانیش میسۆپۆتامیای سەروو. ئەمەو ئەو کۆمیسیۆنەی کۆمەڵەی نەتەوەکان-یش، کە بۆ لێکۆڵینەوە لەمەسەلەی سنوورو ریفراندۆمی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ ناردبوویە ناوچەکە، جەخت لەسەر ئەوە دەکەن، کە ویلایەتی موسڵ هەتا لەڕووی جوگرافیش لەهەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرا جیایە).

ئەوەی کە نووسەر سەلام ناوخۆش ئاماژەی پێکردووە، کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە هەم بە بۆچوونی ئینگلیزەکانو هەم بە بۆچوونی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ، ویلایەتەکە ویلایەتێکی سەربەخۆو هەتا لەڕووی جوگرافیشەوە لەویلایەتەکانی بەغداو بەسرا جیا بووە. کاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆو جیا بێت لەئێراق، کەواتە تەواوی خاکو شارەکانی سەر بە ویلایەتەکە خاکو شاری کوردینو سەر بە باشووری کوردستانن.

نووسەر حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕە (372)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتێژی دەوڵەتان)دا نووسیوێتی: (لەڕاپۆرتی کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوەدا هاتبوو: زۆربەی نزیک بەتەواوی ویلایەتی موسڵ کوردن، وەکو کۆمەڵێکی جیاواز لە عارەبان دەژین، نە عارەبنو نە تورک، بەزمانی ئاریایی قسەدەکەن، هەستی نەتەوەییان بێ ئەملاو ئەولا کوردییە).

لێرەدا کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵی سەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان رایدەگەیەنێت کە نزیکەی تەواوی ویلایەتی موسڵ کوردن، ئەوەش بۆمان دەردەخات ئەگەر عارەبیش لە کوردستانو موسڵ-دا هەبووبن، ئەوە یەکجار زۆر کەم بووینەو، وەکو کەمینەیەک لەسەر خاکی کوردستان ژیاون. لەدۆخێکی ئاواشدا تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ-یشەوە شارو خاکی کوردو سەر بە کوردستان بووینە.

یەحیا خەشاب، مێژوونووسی عارەبی میسری، لەلاپەڕە (149)ی ئەو پێشەکیەی کە بۆ شەرەفنامەی نووسیوە دەڵێت: (لێژنەیەکی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ بڕیاردان لەسەر ولایەتی موسڵ لە (16.9.1925)دا یەکێ لەبڕیارەکانی ئەوە بوو کە ئەگەر

کوردەکان فەرمانڕەوایەتی تورکیان پێ باشتربوو لەهی عارەب، ئەوکاتە ویلایەتی موسڵ دەبێ بدرێت بە تورکیا، بەڵام هەرچۆنێک بێت ئێراق دەبێ دیالەی هەر بۆ بمێنێ چونکە لەمەڕ ئاودێریەوە زۆری پێویستی پێی هەیە).

بەگوێرەی ئەو بۆچوونەی کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کۆمەڵەی نەتەوەکان، کە مێژوونووسی عارەب یەحیا خەشاب ئاماژەی پێکردووە، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقەوە نەبووەو پێشتر سەربەخۆ بووە، چونکە یەکێ لەبڕیارەکانی کۆمیسیۆنەکە ئەوەبووە کە کوردی سەربەست کردووە لەوەی کە تورکیا یان ئێراق هەڵبژێرن. خۆ ئەگەر ئەو بڕیارە جێبەجێ بکرایەو بۆ نموونە کورد تورکیای هەڵبژاردایە، ئێستاکە شاری موسڵ شارێکی سەر بەکوردستانی ژێردەستی تورکیا دەبوو. موسڵ وەکو شارێکی گرنگی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە تاوەکو لکاندنی بەئێراقی عارەبیەوە، بەهیچ شێوەیەک نەشارێکی عارەبی نەئێراقی نەبووە، ئەی بۆ دەبێت دوای لکاندن ببێت بەشارێکی عارەبی، ئەگەر بەعارەبکردنو راگواستنو دەرکردنی بەزۆری کورد رۆڵی سەرەکی نەدیبێت؟؟

رۆژنامەنووسی عارەب، عەدنان حوسێن ئەحمەد، لە لاپەڕە (14)ی هەفتەنامەی (الاتحاد)ی ئۆرگانی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ژمارە (444)ی هەینی (26.10.2001)، لەوتارێکدا لەژێر ناوی (کێشەی نەتەوەکان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست)دا، نووسیوێتی: (دکتۆر جەبار قادر، ناوی سێ خاڵی برد کە تێشک دەخەنە سەر هەلومەرجو زەمینەی مێژوویی کە مافی چارەنووسی ویلایەتی موسڵ دەردەبڕن کە ئەمانەن:

1- پەیماننامەی سایکس-پیکۆ بەم چاوە سەیری کوردستانی نەدەکرد کە پارچەیەک بێت لە ئێراق، هەر لەبەرئەوەش بوو کە بە فەرەنسا بەخشراو، ئەوانیش دواتر وازیان لێهێنا بۆ بەریتانیا دوای ئەو گۆڕانکارییە رامیارییانەی کە لە ستراتیجییەتی بەریتانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا ڕوویدا).

عەدنان حوسێن، بەئاماژەکردن بە (پەیماننامەی سایکس پیکۆ) بۆمان دەردەخات کە ئەو وڵاتانەی بەشداری رێکەوتنی (سایکس پیکۆ)یان کردووە لەساڵی (1916)دا،

وەکو دوو دەوڵەتو دوو خاکی جیا سەیری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و ئێراقیان کردووە! کەواتە لەکاتێکدا ئەو دوو وڵاتە جیابن، چون دەبێت پایتەختی یەکێکیان (کە شاری موسڵ پایتەختی باشووری کوردستانە) شارێکی وڵاتەکەی تر بێت (کە ئێراقە)؟

دکتۆر محەمەد هەمەوەندی، لە لاپەڕەکانی (180-181)ی پەرتووکی (الفیدرالیة والدیموقراطیة للعراق)دا، لەباسی بەڵگەنامە یاساییە نێودەوڵەتیو ناوخۆییەکانی کە پەرلەمانی کوردستان پشتی پێبەستووە بۆ راگەیاندنی فیدرالی، لەخاڵی حەوتەمدا نووسیوێتی: (راگەیاندنی فیدرالی پشتیبەستووە بەو هەنگاونانە یاساییانەی کە کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ یاداشتکردنی راستییەکان گرتییەبەر لە (14.4.1923)دا دەربارەی چارەنووسی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان). ئەو بەڵگەنامە یاساییانە زۆر خاڵی گرنگی لەخۆ گرتووە بۆ نموونە ئەوەیان دەخەینەڕوو:

أ- ئێراق هیچ مافێکی بەسەر ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ەوە نییە نە بەهۆی داگیرکردن وە نە بەبڕیاری یاساییش).

ئەوەی کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ ئاماژەی پێکردووە، لەلایەک سەربەخۆیی ویلایەتی موسڵ نیشاندەدات وەکو نیشتمانی کورد، لەلایەکی تریشەوە نەبوونی هیچ پەیوەندییەکی ئەو ویلایەتە بە عارەبو بە ئێراقەوە، چونکە کۆمیسیۆنەکە زۆر بەئاشکرا باسی ئەوە دەکات کە ئێراق هیچ مافو پەیوەندییەکی بەسەر ویلایەتی موسڵ-ەوە نەبووە، نە بەهۆی داگیرکردنی ویلایەتەکە لەلایەن ئەو وڵاتەوە، هەروەها نە بە بڕیارێکی یاساییش، بۆ نموونە بەهۆی رێکەوتنێکی دووڵایەنەی نێوان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و ئێراق یان ریفراندۆمێک یاخود بڕیاری دەزگایەکی نێودەوڵەتی لەئەنجامی قایلبوونی هەردوو لایەن. باشە ئەگەر ویلایەتێک، هەرێمێک یان وڵاتێک هیچ پەیوەندییەکی بەوڵاتێکی ترەوە نەبووبێت، ئەی چۆن دەکرێت پایتەختی ویلایەتەکە یان هەرێمەکە، شاری نەتەوەیەکی تری دەرەوەی ویلایەت یان هەرێمەکە یاخود وڵاتێکی تر بێت؟؟؟؟

دکتۆر محەمەد ئیحسان، وەزیری مافی مرۆڤ لەحکومەتی هەرێمی کوردستان – بەڕێوەبەرایەتی هەولێر، لە لاپەڕە (223)ی پەرتووکی (کوردستان ودوامة الحرب)دا،

نووسیوێتی: (ویلایەتی موسڵ لە (16)ی دیسێمبەری (1925)دا لەدانیشتنی (37)دا بەئێراقەوە لکێنرا، سەرەڕای ئەوەی کە ئەو کۆمیسیۆنەی کە لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە پێکهێنرابوو، لە لاپەڕە (57)ی راپۆرتەکەیدا بڕیاریدابوو کە (راستییەکانی باری دانیشتوان دانپێدانان بە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ دەخاتەروو، لەبەرئەوەی کوردەکان پێنج بەش لە هەشت بەشی دانیشتوان پێکدێنن)، بەڵام کۆمەڵەی نەتەوەکان بەوەندە باوەڕی هێنا بەبەشداریکردنی کوردەکان لەوەرگرتنی مافەکانیاندا لە بەڕێوەبردنو دادگاییکردنو دامودەزگا زمانەوانییەکاندا).

ئەوەی کە لەسەرەوەدا دکتۆر محەمەد ئیحسان ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە کۆمیسیۆنی تۆژینەوە لەکێشەی ویلایەتی موسڵ، لە راپۆرتەکەی خۆیدا بڕیاریداوەو پێی وایە کە راستییەکانی باری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ هۆکاری دانپێدانانن بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەو ویلایەتەدا. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە کۆمیسیۆنەکە باوەڕی تەواوی هەبووە بە کوردبوونو کوردستانی بوونی ویلایتی موسڵ، بۆیە بڕیاری ئەوەی داوە کە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لەسەر خاکی ویلایەتی موسڵ دامەزرێت، خۆ ئەگەر دەوڵەتە کوردییە سەربەخۆکە دروست ببایە، ئێستاکە شاری موسڵ، شارێک یان پایتەختی ئەو دەوڵەتە کوردییە دەبوو.

کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە لاپەڕە (26)ی ئەو راپۆرتەی خۆیدا کە لەژێرناوی (مسألة الحدود بين تركية والعراق)دا نووسیوێتی: (ئەگەر سەیری نەخشەکەی لوسترانج بکەین، ئاماژە بەوەدەدات کە هەولێر، موسڵ، ئامێدیو موش سەر بە جەزیرەنو، عانە، تکریتو داقوق سەر بە ئێراقن).

ئەوەی کە راپۆرتەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان باسیکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەسەلمێنێت، لەبەرئەوەی زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ شارێکە سەر بە جەزیرەو جەزیرەش خاکی کوردەو، لەکۆندا ناوی بۆتان بووەو دوای بەعارەبکردن ناوەکەی بۆ جەزیرە گۆڕاوە، هەروەها لەناو هێنانی شارەکانی ئێراقیشدا ناوی شاری موسڵی نەهێناوە، کەواتە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقو بەعارەبەوە نەبووە.

کۆمەڵەی نەتەوەکان، لە لاپەڕە (27)ی ئەو راپۆرتەی خۆیدا کە لەژێرناوی (مسألة الحدود بين تركية والعراق)دا نووسیوێتی: (ویلایەتی دیاربەکر پێکدێت لە حکومەتەکانی دیاربەکر، موسڵو ئورفە، وە ویلایەتی ئێراق لە حکومەتەکانی بەغداو بەسرا پێکدێت).

ئەوەی کە ئەو راپۆرتەی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی راپۆرتەکە باسی ئەوە دەکات کە ئێراق لەهەردوو حکومەتی بەغداو بەسرا پێکدێتو، موسڵیش سەر بە ویلایەتی دیاربەکرە، ئەوەش بۆمان دەردەخات کە شاری موسڵ خاکی کوردەو هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە.

سەرچاوەی بەڵگەنامەی نەتەوە یەکگرتووەکـــــــــــــــان:

1- مام جەلال، المنار الكوردي، العدد (49)، الجمعة (8.5.1998)، نصف شهرية سياسية يصدرها الاتحاد الوطني الكوردستاني – مكتب الخارج.
2- الدكتور فاضل حسين، مشكلة الموصل دراسة في الدبلوماسية العراقية-الانگليزية-التركية وفي الراي العام، الطبعة الثانية، مطبعة اسعد-بغداد- 1967.
3- دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
4- دکتۆر وەلید حەمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپخانە ئۆفسێتی هەوال، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
5- محەمەد ئەمین زەکی، خولاسەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، بەرگی یەکەم 1931، بەرگی دووەم 1937، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی، چاپی نوێ 2000.
6- حەمید رضا جلائی پور، المشكلة الكوردية، ترجمة وتقديم، د. محمد علاءالدين منصور، مركز دراسات الشرقية جامعة القاهرة 2000.
7- دکتۆر نوری تاڵەبانی، کێشەی کوردستانی باشور لەچوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیدا، وەرگێڕانی دکتۆر ئازاد شێخانی، گۆڤاری کەرکوک 6، ژمارە (2)، ساڵی دووەم، پاییزی 2000، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزیەیە کۆمیتەی بالای ئاوارەکانو کۆمەڵەی روناکبیریو کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بەهاوبەشی دەریدەکەن.
8- دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو، کوردستان و کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسیو ئابووری، وەرگێڕانی عەبدوللا حەسەن زادە، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا- 1973.

9- دکتۆر جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، وەرگێڕانی کوردۆ عەلی، بنکەی چاپەمەنی ئازاد، سوید، 1985.
10- نجم عمر السورچي، مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000، سليمانية – جنوب كوردستان 1998.
11- دکتۆر سادقی شەرەفکەندی، بزوتنەوە نەتەوایەتییەکانی کورد، سوید،1996.
12- دکتۆر کامەران ساڵەیی، ئۆتۆنۆمیو سیاسەتی نێونەتەوەیی، سیاسەتی دەولی، ژمارە (2) تەموزی 1994، سەرنووسەر فەرید ئەسەسەرد، گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی دەریدەکا.
13- د. کامەران ساڵەیی، ئۆتۆنۆمیو سیاسەتی نێونەتەوەیی، فێبریوەری 1995.
14- ئەحمەد خواجە، چیم دی شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی مەزن، بەرگی یەکەم - بەشی یەکەم، چاپخانەی شەفیق-بەغدا 1968.
15- دکتۆر سەربەست تۆفیق، هل ان الاعتراف القانونی (الدستوری) بحق تقریر المصیر للشعب الکوردی معناه الانفال؟ ام .. ام انه حق مشروع، کوبنهاون – دانمارک 1991.
16- دکتۆر سەربەست تۆفیق، الفیدرالیة الکوردستانیة والتوقعات المستقبلیة دراسة قانونیة، قوس للطباعة، دانمارک – کوبنهاون 1995.
17- دەستەیەک لە رووناکبیرانی کوردستان، هەقمانە ئەگەر نیگەرانبین.
18- دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، باشووری کوردستان - سلێمانی 2000.
19- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - هەولێر 2005.
20- سلام العبودي، جريدة التاخي، العدد (4536)، الاحد 17.7.2005، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
21- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، جنوب كوردستان – هەولێر 1999.

22- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دهۆک – نینوی دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية، جنوب كوردستان – سليمانية 2005.

23- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، الانفال، العدد 6، سنة السادسة 2005، مجلة تصدرها وزارة حقوق الانسان وشؤون المرحلين والمؤنفلين.

24- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب كوردستان – سليمانية 2004.

25- خەسرەو گۆران، کورد لەپارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.

26- سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبیی‌یەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیان، باشووری کوردستان - هەولێر 2000.

27- سەلام ناوخۆش، مافی مێژوویی غەیرە کورد بەسەر کوردستان، چاپخانەی ئۆفیسێتی هەتاو، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2004.

28- حوسێنی مەدەنی، کوردستان و ئیستراتێژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، نۆڤێمبەری 2000.

29- یەحیا خەشاب، شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەژار کردویە بەکوردی، کۆڕی زانیاری کورد لەچاپی داوە، چاپخانەی نعمان-نەجەف- 1973.

30- عەدنان حوسین، الاتحاد، طبعة لندن، العدد (444)، الجمعة (26.10.2001)، السنة التاسعة، جريدة اسبوعية سياسية، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الكوردستاني.

31- الدكتور محمد هماوندي، الفيدرالية والديمقراطية للعراق، من منشورات ئاراس، مطبعة وزارة التربية، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان – هەولێر 2002.

32- دکتۆر محەمەد ئیحسان، کوردستان ودوامة الحرب، من منشورات دار ئاراس، الطبعة الثانية، هەولێر – جنوب كوردستان 2001.

33- عصبة الامم، مسألة الحدود بين تركية والعراق، وهو التقرير الذي رفعته البعثة المؤلفة وفقا لقرار المجلس في (30 أيلول 1924)، طبع في مطبعة الحكومة ببغداد.

بەشی سێیەم

کوردستانێتی شاری موسڵ لە بەڵگەنامـــــــە ئێراقیو عارەبییەکـــــــــان

بەڵگەنامە ئێراقیو عارەبییەکان، ژمارەیان (129) بەڵگەنامەیەو (81) سەرچاوەیان بۆ بەکارهاتووە. زۆر لەمێژوونووسو گەڕیدەکانی عارەب تەواوی شاری موسڵ بەشارێکی کوردی یان وەکو پارێزگایەکی باشووری کوردستان ناوی دەبەن. هەشیانە ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی کوردی یان بە بەشێکی کوردستان ناودەبەن. میژوونووسی واش هەیە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە بە کوردستان دەزانێت، بەڵام هەر هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی کە عارەب لەگەڵ هاتنو داگیرکردنی موسڵ لەلایەن ئیسلامەوە هاتوونو، بەر لەو میژووە ئەوان بوونیان لەو شارەو ویلایەتەدا نەبووە. بەمەبەستی رووتکردنەوەی زۆرتر لێرەدا تیشک دەخەینە سەر تەواوی بەڵگەنامەکان کە ئەمانەن:

لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (Ethnic Cleansing Documents in Kurdistan Iraq)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕە (550)ی (الوقائع العراقية)، ژمارە (5271) لە (4.9.1989)دا، کەدەقی بڕیارێکی شۆڤێنیستانەی بەناو ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشەکەی (پارتی بەعسی سۆسیالیستی عارەبی)دا بڵاوکردۆتەوە سەبارەت بە پێنەدانی مافی خاوەندارێتی بە هاووڵاتیانی کورد، لەشارەکانی (موسڵ، کەرکوک و دیالە)ی کوردستان. ئەمەش دەقی بڕیارەکەیە:

رقم القرار: 529
تاريخ القرار: 23/محرم/1410 هـ
1989/8/24م
استنادا الى احكام الفقرة (1) من المادة الثانية والاربعين من الدستور.
قرر مجلس قيادة الثورة مايلي: -
اولا – يحق للعراقي من غير سكنة محافظات منطقة الحكم الذاتي تملك قطعة ارض سكنية في منطقة الحكم الذاتي وفق السياقات النافذة بتوزيع قطع الاراضي السكنية للمواطنين بالاضافة الى مايملكه في مسقط رأسه ويشمل بقرض المصرف العقاري استثناء.
ثانيا – يحق للعراقي من سكنة منطقة الحكم الذاتي تملك قطعة ارض سكنية في مدينة بغداد والمحافضات الاخرى عدا محافظات (نينوى، التأميم، ديالى) بلاضافة الى مايملكه من سكن في مسقط رأسه ويشمل بقرض المصرف العقاري استثناء.
ثالثا – ينشر هذا القرار في الجريدة الرسمية ولا يعمل بأي نص يتعارض أحكامه.

صدام حسين
رئيس مجلس قيادة الثورة

دەقی ئەو بڕیارەی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشەکەی سەددام بەکوردی بەمشێوەیەیە:

ژمارەی بڕیار: 529
بەرواری بڕیار: 23ی موحەڕەم/1410ی کۆچی
1989/8/24 زایینی

بەپشت بەستن بە فەرمانەکانی بڕگەی (1) لەمادەی چل و دووی دەستور.
ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش بڕیاریدا بەمانەی خوارەوە:

یەکەم – هەر ئیراقییەک کە نیشتەجێی پارێزگاکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی نەبێت، مافی خاوەندارێتی پارچەیەک زەوی نیشتەجێبوونی هەیە لەناوچەی ئۆتۆنۆمی لەچوارچێوەی جێبەجێکردن بۆ دابەشکردنی زەویوزاری نیشتەجێبوون بۆ هاوڵاتیان، جگە لەو پارچە زەویەی کە لەشوێنی لەدایکبوونیدا هەیەتی، هەروەها قەردی دروستکردنی خانووبەرە دەیگرێتەوە بەشێوەی هاوێرکردن.

دووەم – هەر ئیراقییەک کە نیشتەجێی ناوچەی ئۆتۆنۆمی بێت، مافی خاوەندارێتی پارچەیەک زەوی نیشتەجێبوونی هەیە لەشاری بەغداو پارێزگاکانی تر، جگە لەپارێزگاکانی (نەینەوا، تەئمیم، دیالە) سەرەڕای ئەو خانووەی کە هەیەتی لەشوێنی لەدایکبوونی‌و، قەردی دروستکردنی خانووبەرە دەیگرێتەوە بەشێوەی هاوێرکردن.

سێیەم – ئەو بڕیارە لەڕۆژنامەی فەرمی بڵاودەکرێتەوە، کار بەهیچ دەقێک ناکرێ کە پێچەوانە بێت لەگەڵ فەرمانەکانی ئەو بڕیارەدا.

ئیمزا
سەددام حوسێن
سەرۆکی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش

ئەو بەڵگەنامەیەی میری بەعسی ڕەگەزپەرست، کە هەموو کوردێک بێبەش دەکات لەمافی خاوەندارێتی پارچە زەوییەک لەپارێزگاکانی (موسڵ–نەینەوا، کەرکوک–تأمیم و دیالە) لەخۆڕا نییە، بەڵکو بەمەبەستی بەعارەبکردن‌و، کەمکردنەوەی ڕێژەی کورد لەو سێ پارێزگایەدا بڕیارێکی لەو جۆرەی دەرکردووەو، ئەو بەڵگەنامەو بڕیارە شۆڤێنییەی بەناو ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشەکەی سەددامو، بەعارەبکردنی ئەو سێ شارە دەیسەلمێنن کە هەرسێکیان خاکی کوردن‌و سەر بە باشووری کوردستانن، بەڵام ڕووبەڕووی شالاوێکی نامرۆڤانەی بەعارەبکردن بوونەتەوە. لای کەسیشمان شاراوە نییە کە هەموو ئیراقییەکان‌و عارەب بە باشووری کوردستان دەڵێن (باکووری ئیراق)، هەر لەبەرئەوەی ناوی کوردستان نەهێنن‌و لەمێشکی کورددا بیسڕنەوە. حکومەتی سەددامو پارتەکەی (پارتی بەعسی سۆسیالیستی

عارەبی) لەبەڵگەنامە حکومیو پارتەکەیاندا، دان بەوەدا دەنێن کە باکووری ئێراق لە هەر پێنج پارێزگا کوردییەکە پێکدێت، بۆ نموونە: بیرۆی باکووری بەعس، کە عەلی حەسەن مەجید (عەلی کیمیاوی) سەرپەرشتی دەکرد تایبەت بوو بەشارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی. ئەوەش یەکێکە لە بەڵگەنامەکانی حکومەتو پارتەکەی سەددام کە دان بە کوردستانییەتی شاری موسڵو کەرکوک دادەنێن. دەقی بڕیاری (529) لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتور خلیل اسماعیل محمد، دکتور محمد عبدالله عمر، سیروان کاکەییو محمود حاجي، لەکۆتایی نامیلکەیەکی چەند لاپەڕەییدا بەناوی (سیاسة التعریب في أقلیم کوردستان العراق – دراسة وثائقیة – محور الموصل)دا، کۆپیەک لە مەرسومی کۆماری، ژمارە (1066)یان داناوە، کە مەرسومەکە لەلایەن سەرۆکایەتی کۆماری ئێراق، لەبەرواری (7.9.1969)دا دەرچووەو، ئاماژە بە بڕیاری ژمارە (211)ی بەرواری (27.5.1969)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش)ی حزبی بەعسی عارەبی ئیشتیراکی دەکات، کە تایبەتە بە پێکهێنانی پارێزگای دهۆک لە قەزاکانی (دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێو شارەدێی مزوری)، کە هەموویان لەپارێزگای موسڵ جیادەکرێنەوە.

مەرسومی کۆماری، ژمارە (1066)، کە لەلایەن سەرۆک کۆماری ئەوکاتی ئێراق، ئەحمەد حەسەن بەکر لەڕێکەوتی (7.9.1969)و، بەپشتبەستن بە بڕیاری ژمارە (211)ی بەرواری (27.5.1969)ی بەناو (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش)ی بەعس دەرچووە، هەردوو مەرسومی ژمارە (1066)و بڕیاری ژمارە (211)، کە لەپێناوی بەعارەبکردنی شارو پارێزگای موسڵ دەرچووینە، کوردێتیو کوردستانێتی شارو پارێزگای موسڵ دەسەلمێنن. چونکە عارەبەکان سەرەتا لەناو شاری موسڵ دەستیان بە بەعارەبکردنی شارەکە کرد، بۆئەوەی دەسەڵاتی پارێزگاکە بەتەواوی بکەوێتە ژێردەستی عارەبو، دواتریش لەڕێگای ئەو دەسەڵاتەوە توانییان سنووری بەعارەبکردن فراوانتر بکەنو، ناوچەکانی بادیەی جەزیرە، بەعاج، حەزەر، شەنگال، شێخان، تەلەعفەرو زوماریش بگرێتەوە. جیاکردنەوەی قەزاکانی دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێو شارەدێی مزووریو پێکهێنانی پارێزگای دهۆک، بەمەبەستی کەمکردنەوەی ژمارەی کورد لەپارێزگای موسڵ بەرزکردنەوەی ژمارەی عارەب

بووە، بەتایبەت کە ئەو ناوچانە تەواوی دانیشتوانەکەیان کوردبوون. دەقی مەرسومی کۆماری ژمارە (1066) لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر شاکر خەسباک، مێژوونووسی ناسراوی عارەب، لە لاپەڕەکانی (39-40)ی پەرتووکی (کوردو مەسەلەی کورد)دا، نووسیوێتی: (شێخ مەحمود لەدەستپێکدا هەوڵیدا گشت بەشەکانی کوردستانی ئێراق لەژێر رێبەرایەتی خۆیدا یەک بخاتو وەک هەنگاوی یەکەم لەژێر سەرپەرشتی ئینگلیزدا بێت. سیاسەتی ئینگلیزش لەپێشدا هانی ئەم رێبازەی دەدا بەلام زۆری نەخایاند ئیدی نیازی بەریتانیا گۆڕاو پێش دامەزراندنی فەرمانڕەوایی خۆمالی هاتە سەر ئەو بۆچوونەی کە ویلایەتی موسڵی کۆن (واتا ناوچە کوردییەکە) بدرێتە دەم دەوڵەتی ئێراقی نوێوە).

لێرەدا دکتۆر شاکر خەسباک بەڕوونی بۆچوونی خۆیمان وەکو عارەبێکی راستگۆ بۆ دەردەخات کە دەڵێت: ویلایەتی موسڵ (واتە ناوچە کوردییەکە). لەکاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردی بێت، کەواتە بەدڵنیاییەوە شاری موسڵ-یش وەکو شارێکی سەر بەویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردییەو سەر بەخاکی کوردو کوردستانە، مادام ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردی بێت. کەواتە ئەوەی دکتۆر شاکر خەسباک باسی دەکات سەبارەت بەویلایەتی موسڵ، بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ.

دکتۆر شاکر خەسباک، مێژوونووسی ناسراوی عارەب، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی (کوردو مەسەلەی کورد)، دەڵێت: (کوردستانی ئێراق بریتییە لە چوار پارێزگا (لیوا) پارێزگاکانی: موسڵ، هەولێر، سلێمانیو کەرکوک هەروەها بەنێو پارێزگای دیالەشدا درێژەی هەیەو ناوچەکانی خانەقینو مەندەلی دەگرێتەوە).

دکتۆر شاکر خەسباک، کە لەڕاستگۆییدا وێنەی کەمە، لەسەرەوەدا بەتەواوی سنووری باشووری کوردستان یان (ویلایەتی موسڵ)مان بۆ دیاریدەکاتو، شاری موسڵ وەکو شارو پارێزگا بەخاکی کوردو کوردستان ناودەبات. گومان لەوەدا نییە هیچ کەسێکی عارەب، ئەگەر زۆر دڵنیا نەبێت لەو شوێنەی باسی دەکات کە خاکی خۆی نییە، ئەوە هەرگیز وەکو خاکی نەتەوەیەکی تر ناوی نابات. دڵنیاشم ئەگەر دکتۆر شاکر خەسباک تەنانەت گومانی هەبوایە لە کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، ئەوە نەک هەرگیز وەکو شارێکو پارێزگایەکی کوردی ناوی نەدەهێنا، بەڵکو وەکو شارو پارێزگایەکی عارەبیو ئێراقی ناوی دەبرد! کەواتە ئەوەی دکتۆر شاکر

لێرەدا سەبارەت بەشاری موسڵ نووسیوێتی، بەڵگەیەکی هەرە بەنرخە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارە.

دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (481)ی پەرتووکی (الأکراد دراسة جغرافیة أثنوغرافیة)دا نووسیوێتی: (زۆربەی لێکۆڵەرەوەکان زمانی کوردی دابەشی دوو زاراوەی باکوورو زاراوەی باشوور دەکەن. ئەو کوردانەی نیشتەجێی باکوورو خۆرئاوای هێڵی درێژەوەبوو لەباشووری کەنارەکانی دەریاچەی ورمێ تا دەگاتە ئەو شوێنەی کە زابی گەورە لەگەڵ رووباری دیجلە یەکدەگرێت قسەی پێدەکەن. هەرچی زاراوەی باشووری ئەوەی ماوە لەدانیشتوانی کوردستان قسەی پێدەکەن. بەمشێوەیە زاراوەی باکوور کوردەکانی نیشتەجێی باکوورو خۆرئاوای دەریاچەی ورمێو کوردەکانی کۆماری ئەرمینیاو کوردەکانی تورکیاو سووریاو کوردەکانی ناوچەی بادینان (لە پارێزگای موسڵی کۆنو پارێزگای دهۆکی نوێ) قسەی پێدەکەن. کەچی زاراوەی باشوور کوردە سۆرانییەکانی پارێزگای هەولێرو کوردە بابانییەکانی پارێزگاکانی سلێمانیو کەرکوکو کوردەکانی ئەردەڵانو موکری لە کوردستانی ئێران قسەی پێدەکەن).

ئەوەی کە دکتۆر شاکر خەسباک ئاماژەی پێکردووە، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو لەلایەک ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردی کە بەزاراوەی کرمانجی باکوور دەپەیڤن ناودەبات، لەلایەکی تریشەوە ناوی موسڵ وەکو شارێکی سەر بە ناوچەی بادینان ناودەبات، کە ناوچەی بادینانیش ناوچەیەکی کوردی رەسەنە، کەواتە شاری موسڵ-یش ناوچەیەکی کوردیو شارێکە سەر بە باشووری کوردستان.

دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (520)ی پەرتووکی (الأکراد دراسة جغرافیة أثنوغرافیة)دا نووسیوێتی: (لەئێراقدا کوردەکان بەزۆریی لەهەر چوار پارێزگاکانی سلێمانی، هەولێر، کەرکوکو موسڵ دەژین، هەروەها لەناوچەی خانەقین لەپارێزگای دیالە دەژین. بەڵام پارێزگاکانی سلێمانیو هەولێر بەتەواوی کوردین جگە لەوەی کە کەمینەیەکی تورکمانی لە هەولێر هەیە. بەڵام پارێزگاکانی کەرکوکو موسڵ هەر یەکەو نیوەیان کوردن).

ئەوەی کە دکتۆر شاکر خەسباک ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیو کوردستانێتی تەواوی پارێزگاکانی موسڵو کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە بەگوێرەی قسەکانی

مێژوونووسی ناوبراو لەنیوە زۆرتری دانیشتوانی هەردوو شارەکە (موسڵو کەرکوک) کوردن، مادامیش کورد نیوە، لەنیوە زۆرتر یان زۆرینە پێکبێنن کەواتە شارەکەش هی ئەوانە، بەتایبەت کورد کە دانیشتوانی رەسەنی ناوچەکەو ئەو دوو شارەن، نەک وەکو عارەب، تورکمان یاخود کلدوئاشووری لەڕێگەی داگیرکردنو پرۆسەی بەعارەبکردنو بەتورککردن هاتبن یاخود لەترسی کوشتنو شەڕ پەنایان بۆ شارەکە هێنابێ وەکو چۆن کلدوئاشورییەکان لەکاتی شەڕی جیهانی یەکەم لەترسی تورک بۆ باشووری کوردستان هاتن. هەروەها دکتۆر شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کوردو مەسەلەی کورد)دا ئاماژەی بەهەمان شت کردووە کە لە لاپەڕە (520)ی پەرتووکی (الأکراد دراسة جغرافیة أثنوغرافیة)دا ئاماژەی پێکردووە.

شاکر خەسباک، لە لاپەڕە (5)ی پەرتووکی (العراق الشمالي)دا لەباسی سنوورو شارەکانی کوردستانی باشووردا، نووسیوێتی: (بەرزاییەکانی حەمرین سنووری بەڕێوەبەرایەتی ئەو ناوچەیە کە بە ناوچەی باکوور یان باکووری ئێراق ناسراوە کە شارەکانی موسڵ (دهۆک و نەینەوا)، هەولێر، سلێمانی و کەرکوک دەگرێتەوە).

جارێکی تریش دکتۆر خەسباک، سنووری کوردستان-مان بۆ دیاری دەکاتو، شاری موسڵ-یش شانبەشانی دهۆک، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی بەشاری کوردستانی ناو دەبات، بۆ ئێمەی کورد زۆر گرنگە کە ئەکادیمیو مێژوونووسێکی وەکو دکتۆر خەسباک، لەئەنجامی لێکۆڵینەوەیەکی زانستیو ئەکادیمیانەی مێژوویی بۆمان بسەلمێنێت، کە موسڵ یاخود کەرکوک شاری کوردیو کوردستانین، چونکە بەدەگمەن بەرچاو دەکەوێت ئەکادیمیستو مێژوونووسانی سەر بە نەتەوەکانی داگیرکەری پارچەکانی کوردستان، دان بەڕاستییەکاندا بنێن، مەگەر دکتۆر شاکر خەسباک، دکتۆر ئیسماعیل بێشکچیو چەند کەسێکی تر.

مراد حەکیم محەمەد، لە لاپەڕە (87)ی پەرتووکی (ئاکامە کۆمەڵایەتییەکانی سیاسەتی راگواستنی کورد لەئێراق لەسەردەمی بەعسدا)و بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (306)ی پەرتووکی (العراق الشمالي، دراسة لنواحیه الطبیعیة والنشریة)ی نووسەری عارەبی ئێراقی دکتۆر شاکر خەسباک کە نووسیوێتی: (زۆربەی شارەکانی ئێراقی باکوور (باشووری کوردستان) گوندی گەورەن، تەنیا چوار شاری گەورە هەیە موسڵ، کەرکوک، سلێمانیو هەولێر).

ئەوەی کە میژوونووسی ناسراوی عارەب دکتۆر شاکر خەسباک ئاماژەی پێکردووە، کوردێتی کوردستانێتی شاری موسڵو شارەکانی تریش کە ناوی بردوون دەگەیەنێت، چونکە ئەو میژوونووسە عارەبە بەناوبانگە لەباسی شارە گەورەکانی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەر بە باشووری کوردستان هێناوە.

محەمەد ئەمین زەکی، میژوونووسی گەورەی کورد، لە لاپەرە (14)ی پەرتووکی (خولاسەیەکی تەئریخی کوردو کوردستان)داو، بەپشتبەستن بە پەرتووکی (تقویم البلدان)ی ئەبو ئەلفیداء دەڵێت: (لەدەوری خەلافەتی ئەمەوی‌و عەباسیشدا بەجیاوازییەکی کەم‌و زۆر، هەمان دابەشکردنی بەرێوەبەرێتی پەسەند کرا بۆ وڵاتانی کوردستان، لەناو وڵاتانی جەزیرە، ئێراق، چیاکان، ئازەربایجان، موگان، ئەران‌و ئەرمەنیەو رۆمدا بوو. (کتاب تقویم البلدان)یش تاڕادەیەک ئەم دابەشکردنە بەرێوەبەرێتییە پشتڕاست ئەکاو وڵاتانی کورد لەناو پێنج هەرێمدا نیشان ئەدات کە ئەمانەن: حەوتەمین هەرێم، جەزیرە، بریتی بووە لەدیاری مەزەر (رقە)، دیاری ڕەبیعە (موسڵ)، دیاری بەکر (ئامێد).

عیمادەدین ئیسماعیل کوڕی محەمەد کوڕی عومەر (ئەبو ئەلفیداء)، کە لەسەدەی (هەشتەمی کۆچی/چواردەمی زایینداا) ژیاوە، زۆر بەئاشکراو ڕوونی باسی شاری موسڵ دەکات‌و بەوڵاتی کوردی ناوی دەبات، کاتێک کە ئەو کوردستان دەکات بە پێنج هەرێم‌و، شاری موسڵ وەکو ناوچەیەکی سەر بە هەرێمی جەزیرە (بۆتان) کە بەشێک بووە لەوڵاتی کوردان ناودەبات، پاشان ئەو باسی شاری موسڵی کردووەو بەوڵاتی کوردان ناوی بردووە. هەموشمان دەزانین کە هەرێمی جەزیرە هەرێمی بۆتان بووەو لەدوای داگیرکارییەکانی عارەبی ئیسلامیدا ناوەکەی گۆڕاوە بۆ جەزیرە، هەرێمی بۆتان (جەزیرە)ش هەردەم بەشێک بووە لەوڵاتی کوردان. مادام شاری موسڵ هەروەکو میژوونووسی ئیسلامی عارەبی (ئەبو فیداء) باسی دەکات بکەوێتە ناو وڵاتی کوردان، کەواتە شارەکە شارێکی کوردی‌و سەر بەخاکی باشووری کوردستانە. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین، میژوونووسی ناوبراو لەسەرەوەدا ناڕاستەوخۆ شاری موسڵ بە شارێکی کوردی‌و کوردستانی دەزانێت، کاتێک کە ئەو ناوی ئەو شارەی خستۆتە ناو سنووری جەزیرە (بۆتان)ی وڵاتی کوردان. ناوی (دیار ڕەبیعە)، ناوی بەعارەبکراوی شاری موسڵ بووە کە

دوای داگیرکردنی شاری ناوبراو لەلایەن میلیشیاکانی عارەبی ئیسلامی، ئەو ناوەیان بەسەردا سەپاند، کە بەعارەبکردنی ناوی شارەکان، ولاتەکانو مرۆڤەکانیش بەشێک بووە لە کلتووری ئیسلامو عارەب. هەروەها رۆژنامەنووس‌و هەڵبەستوان، محەمەد تۆفیق وردی، خاوەنی هۆنراوەی (ئەی شەهیدان نامرێ ناوو نیشانتان)، لە لاپەڕە (10)ی پەرتووکەکەی خۆیدا کە بەزمانی عارەبی لەژێر ناوی (کوردستان المناضلة)دا نووسیوێتی، بەهەمانشێوەی محەمەد ئەمین زەکی ئاماژەی بەو دابەشکردنەی ولاتی کوردستان کردووە لەلایەن مێژوونووسی ئیسلامی‌و عارەبی (ئەبوفیداء)، کە شاری موسڵ سەر بە ویلایەتی جەزیرە (بۆتان)ی ولاتی کوردانە.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (17)ی (خوڵاسەیەکی تەئریخی کوردو کوردستان)داو بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (ئینسکلۆپیدیای ئیسلام)، نووسیوێتی: (ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، ولاتی کوردستان بچوک نیشان ئەداو ئەڵێ ولاتی کوردستان خاکێکی درێژۆلکەیەو درێژبوونەوە گشتییەکەی لەباشووری خۆرهەڵاتەوە لە (لورستان)ەوە بۆ باکووری خۆرئاوا تا (مەڵاتیە)، درێژایی نزیک (600) میلەو ناوەندی پانایی (120 تا 150) میلەو پانایی هەرە زۆری کە بەینی موسڵ ئاراراتە نزیکەی (250) میلە (مێژووی جیهان نامە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام بۆ ولاتی کوردستانی کردووە، شاری موسڵ خاکی کوردانەو کەوتۆتە نێو سنووری کوردستان، چونکە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام لەلایەک لەباسی سنوورەکانی کوردستاندا، ناوی شاری موسڵی هێناوە، باشە ئەگەر موسڵ شارێک نەبێت کەوتبێتە ناو ئەو سنوورەوە، بۆ ناوی دەهێنا! لەلایەکی تریشەوە ئەو ئینسکلۆپیدیایە کاتێک باسی پانتایی کوردستان دەکات، باسی ئەوە دەکات کە پانایی هەرە زۆری کوردستان لەنێوان موسڵ – ئاراراتە، ئەمەش ئەوەمان بۆ رووندەکاتەوە کە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام شاری موسڵ بەپارچەیەکی کوردستان دادەنێت بۆیە بەمشێوەیە باسی کردووە.

هەروەها محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (91)ی پەرتووکی (خوڵاسەیەکی تەئریخی کوردو کوردستان)داو بەپشتبەستنی بە بەرگی یەکەمی پەرتووکی (تاریخ الامم الاسلامیة)ی محەمەد الخضري، دەنووسێت: (ولاتی جەزیرە یاخود میزۆپۆتامیا، بریتی بووە لە (دیار مضر)و (دیار بەکر)و شارە گرنگەکانی: حەڕان، رەها (ئورفە)، رەقە، راس العین، نسێبین، شەنگال، خابوور، ماردین، ئامەد، میافارقین‌و موسڵ).

مێژوونووسی عارەب، محەمەد ئەلخزەری شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی وڵاتی جەزیرە ناوبردووە، هەمووشمان دەزانین وڵاتی جەزیرە، کە ناوە کوردییەکەی (بۆتان) بووەو وڵاتو نیشتمانی کوردان بووە، بەڵام دوای داگیرکردنی وڵاتی بۆتان لەلایەن میلیشیاکانی عارەبی ئیسلامی ناوەکەیان لە بۆتانەوە گۆڕی بۆ جەزیرە. ئیستاشی لەگەڵدابێ زۆرجار هەردوو ناوەکە بەکار دەهێنرێتو بەجەزیرەو بۆتان ناودەهێنرێت، ئەوەش دەمان گەیەنێتە ئەو راستییەی کە بڵێین شاری موسڵ شارێکی کوردیو نیشتمانی کوردان بووەو هەر واش دەمێنێ. ئەو دانپێدانانەی نووسەری عارەب محەمەد ئەلخزەری دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری (موسڵ).

شوێنەوارناسو مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (210)ی پەرتووکی (حدود کوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق)دا، بەپشتبەستنی بە جوگرافیناسی عارەب، محەمەد هادی ئەلدەفتەری، خاوەنی هەردوو رۆژنامەی ئێراقی (النهار)و (الدفتر)، کەلە لاپەڕەکانی (3-4)ی پەرتووکەکەیدا بەناوی (العراق الشمالي)دا، نووسیوێتی: (ناوچە شاخاویەکانو نیمچە شاخاویەکان هەر لە هێڵی شەنگال-تەلەعفەر-چیای مەکحولو دواتر چیای حەمرین هێڵی جیاکەرەوەیی نەتەوەیی نێوان کوردو عارەبە. ئەم هەرێمەش بە کوردستان ناودەبرێت، چونکە زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەی کوردن، جگە لەکەمێکی نەبێت. هەروەها کوردستان لەپارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی پێکدێت).

جوگرافیناسو نووسەری عارەب، محەمەد هادی ئەلدەفتەری، ئەویش وەکو چەندین عارەبی بەویژدان، کاتێک کە ناوی شارەکانی کوردستان دەبات، ئەو نەک بەتەنیا شاری موسڵ، بەڵکو تەواوی پارێزگاکانی موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی، بەخاکی کوردو بەشێک لە کوردستان ناودەبات. سەرەڕای ئەوەش، کاتێک کە جوگرافیناسی ناوبراو سنووری کوردستان لە هێڵی چیای شنگال بەرەو چیای مەکحولو دواتریش چیای حەمرین شۆڕدەکاتەوە، ئەوە هیچ گومان نامێنێت کە موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی ناوبراو شاری موسڵ دەکەوێتە باکووری ئەو درێژبوونەوە سنووریەی کە لەچیاکانی شەنگال بە باشووری شاری موسڵدا شۆڕدەبێتەوە بەرەو چیای مەکحول، ئینجا چیای کێوەسوور (حەمرین). بۆیە ئەو باسکردنو

پێناسەکردنەی نووسەر محەمەد هادی ئەلدەفتەری بۆ شاری موسڵ، دەکرێت وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەکار بهێنرێت.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی(القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004)دا، نووسیوێتی: (دوای بەستنی رێککەوتنی ئاگربەستی نێوان بەریتانیاو تورکیا لەبەرواری (30.10.1918)دا کە بە رێکەوتنامەی (مۆدرۆس) ناوبرا، تورکەکان ئەو مێژووەیان قۆستەوە وەکو بیانوویەکی سەرەکی بۆ بیانوەکانیان بۆ بانگێشەی خاوەندارێتییان بۆ باکووری ئێراق (کە بە ویلایەتی موسڵ ناودەبرا) کە پێنج پارێزگاکەی باکووری ئێستانو بریتین لە نەینەوا، هەولێر، دهۆک، کەرکوکو سلێمانی).

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لەسەرەوەدا ناڕاستەوخۆ دان بە کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو چوار شارەکەی تریش دادەنێت، کاتێک کە دکتۆری ناوبراو لەلایەک ویلایەتی موسڵ بە باکووری ئێراق ناودەبات، هەروەکو لەشوێنی تریش ئاماژەم پێدا، باکووری ئێراق ناوێکی جوگرافی نیە، بەڵکو بریتیە لە زاراوەیەکی رامیاری کە عارەبە شۆڤینیستەکانو داگیرکەرانی تر لەدژی کورد دایان هێناوەو، لەجیاتی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) کە دوو ناوی جوگرافین بۆ خاکو نیشتمانی کورد بەکاری دەهێنن. لەلایەکی تریشەوە دکتۆر حامید، لەناوهێنانی شارەکانی ویلایەتی موسڵ (باکووری ئێراق)دا، شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی) بەشاری سەر بەویلایەتی موسڵ دادەنێت. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆری ناوبراو، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە، چونکە نەک بە بۆچوونی ئێمەی کورد، بەڵکو بە بۆچوونی سەدەها میژوونووس، جوگرافیناس، گەڕیدەی جیهانی، رێکەوتنامەی نێودەوڵەتی، رێکەوتنامەی نێوان دەوڵەتە داگیرکەرەکانی کوردستان، سەرکردەو زرنگکارانی (سیاسەتمەدارانی) جیهانی جەختیان لەسەر ئەوە کردۆتەوە لەلایەک کە ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی کوردیە، لەلایەکی تریشەوە ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستانە.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (96)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الامريكي 1914-2004)دا، نووسیوێتی:

(هەر دوا بەدوای لکاندنی خاکی کوردستان بەئێراقەوە، نوێنەرانی پەرلەمانی ئێراق لە (18.1.1926)دا کۆبوونەوەیەکی تایبەتیان بەست سەبارەت بەدەنگدان لەسەر بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لەنێوان بەریتانیاو ئێراق، کە دەبوایە ئێراق بۆ ماوەی (25) ساڵ لەژێر ماندااتی بەریتانیادا بمێنێتەوە. کاتێک کە ئەندامانی پەرلەمان وێستیان ئەو ئەرکە بە کۆمیسیۆنێکی تۆژینەوە بسپێرن، سەرۆکوەزیرانی ئەوکات (موحسین ئەلسەعدون) وەڵامێکی توندی دانەوەو، داوایکرد دانیشتنەکە بەنهێنی بەردەوام بێت، بەڵام تەواوی ئەندامە بەرهەڵستکارەکان یەک لەدوای یەک هۆڵەکەیان جێهێشت، کەچی سەرۆک وەزیران چووە پێشیانو لەدەرگا پێی گوتن: (ئەگەر ئەو پەیماننامەیە رەتکەینەوە، ئەوا موسڵ-مان دۆڕاند).

ئەوەی دکتۆر حامید مەحمود عیسا ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو ناڕاستەوخۆ داندەنێت بەکوردستانێتی ئەم شارە، کاتێک لەلای سەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە پەرلەمانی ئێراق لەدوای لکاندنی کوردستانی ئێراق، لەبەرواری(18.1.1926)دا کۆبوونەوەیەکی تایبەتیان لەسەر بەستنی رێکەوتنێکی نوێ لەنێوان ئێراقو بەریتانیادا بەستووە، کەچی لەلای خوارەوە دکتۆر حامید لەپڕ لەسەر زاری سەرۆک وەزیرانی ئێراق باسی ئەوە دەکات، ئەگەر بێتوو پەرلەمانتارانی ئێراقی دەنگ بۆ رێکەوتنەکە نەدەن ویلایەتی موسڵ-یان لەدەست دەچێت. کەواتە دکتۆر حامید کوردستانی ئێراقو ویلایەتی موسڵ وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بەکاردەهێنێت بۆیەک خاک، مادامیش کوردستانی ئێراقو ویلایەتی موسڵ هەر یەکبن، دەبێت تەواوی خاکو شارەکانی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ-یشەوە، خاکو شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) بن.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (124)ی پەرتووکی(القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004)دا، نووسیوێتی: (لەکاتی گفتوگۆکانی کۆنگرەی لۆزان (24.7.1923)دا، لۆرد کیرزۆنو عیسمەت ئینونو کە دوو نوێنەری سەرەکی بەریتانیو تورکی بوون، بەریتانیەکان لەو کۆنگرەیەدا داوای سنووربکیان دەکرد کە تێدەپەڕی لەسنووری ویلایەتی موسڵی باکوور، لەهەمان کاتدا تورکیا داوای گەڕانەوەی تەواوی ویلایەتی موسڵ یان (کوردستانی ئێراق)ی دەکردەوە).

ئەوەی کە دکتۆر حامید مەحمود عیسا ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆر حامید ویلایەتی موسڵو کوردستانی ئێراق بەیەکسان دەزانێتو، بەکارهێنانی ئەو دوو زاراوەیە وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بەکاردەهێنێت بۆ خاکی کورد کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە. کەواتە مادام ویلایەتی موسڵ یەکسان بێت بە کوردستانی ئێراق، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شاری سەر بە کوردستانی ئێراقن، هەروەکو پێشتریش ئاماژەم پێکردووە چونکە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردە، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتەش دەبێت شارو خاکی سەر بەکوردو کوردستان بن.

خەبات عەبدوللا، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (95)ی پەرتووکی (جغرافیای تاریخي سرزمینهای خلافت شرقی)دا، لەنووسینی لیسترنجو وەرگێڕانی بۆ فارسی (محمود عرفان)، دەڵێت: (ئیبن حەوقەل کە لەسالی (358ک) دا لەموسڵ بووە دەڵێت شارێکی چاکە، بازاڕی گەورەو رەونەقداری تێدایە، کەوتۆتە نێوان کۆمەڵێک خاکی بەپیتو بەرەکەتەوە کە ناودارترینیان گوندی نەینەوایە، مەزارو گۆڕی یونس پێغەمبەر کەوتۆتە ئەو گوندەوە. بەشی هەرە زۆری خەڵکی موسڵ لەسەدەی چوارەمدا کورد بوون).

ئیبن حەوقەل، کە یەکێک بووە لە مێژوونووسە هەرە بەناوبانگەکانی عارەبو ئیسلام، بۆ ئێمەی کورد زۆر گرنگو پڕ بایەخە کەسێکی وەکو ئەو، باسی ئەوە بکات کە لەسەدەی چوارەمی کۆچیدا واتە دەیەمی زایینیدا زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی موسڵ بە کورد دابنێت. مادام شاری موسڵ، شارێک بێت کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردبن، کەواتە شارێکە سەر بە باشووری کوردستان.

لیوا روکن محەمەد نەجم نەقشبەندی، لە بەشی یەکەمی پەرتووکی (کورد وکوردستان)دا، کە بریتیە لە وەرگێڕانی لێکۆڵینەوەیەکی بڵاوکراوە لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام بەزمانی ئینگلیزیو، نەقشبەندی لەسالی (2002)دا وەریگێڕاوە بۆ کوردیو، لەبەشی یەکەمی ئەو پەرتووکە لەژێرناوی (کوردو نیشتمانەکەیان کوردستان)ە کە لە لاپەڕەکانی (3-41)دا بڵاوکراوەتەوە، پرۆفیسۆر تۆماس دی بواو دکتۆر مکنزی

لە لاپەڕە (35)داو، لەباسی هێڵی ئاسمانی کوردستاندا نووسیویانە: (تۆڕی ڕێگای سەربازی لەنێوان ئەو فڕۆکەخانانەی کە کەوتوونەتە کوردستان بەمشێوەیە بڵاون: گرنگترینیان لە تورکیا: ئەرزڕۆم، قارس، قەرەگۆز، ئالازیغ، مەلاتیە، وانو دیاربەکر، بەڵام لە ئێراق: موسڵ، کەرکوک، سمێڵ، ئامێدیو بامەرنی، لەباکووری سوریاش: قامیشلی، هەروەها لە ئێران: سنە، کرمانشاو ورمێ).

لێرەدا ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، بەڕوونی دان بەوەدا دەنێت کە موسڵ شارێکی گرنگی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە، چونکە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام ڕاشکاوانە لەباسی تۆڕی ڕێگای سەربازی نێوان ئەو فڕۆکەخانانەی کە کەوتوونەتە کوردستان، باسی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) کردووە. ئەم دانپێدانانەی ئینسکلۆپیدیای ئیسلام بە کوردستانێتی شاری موسڵ، بەڵگەیەکی گرنگە بۆ کوردو کوردستانیەکان کە ئەو شارە خاکی کوردو پارچەیەکە لە کوردستان.

کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، لەوەرگێڕانی حەمە کەریم عارف لەفارسییەوە بۆ کوردی، لەلاپەڕە (29)ی ئەم پەرتووکەدا هاتووە: (ئێستا لەکوردستانی ئێراقدا، ژمارەیەک ڕێگەوبانی باش دروست کراونو هاتوچۆی خەڵکیان ئاسان کردووە. لەئێراقدا چەندین جادەی نمرەیەکی چاک هەن کە موسڵ بەزاخۆو ئامێدی، هەولێرو ئاکرێ دەگەیەنێ. دەتوانی لەهەولێرەوە بۆ حەریر، ڕەواندزو هەروەها کەرکوکو سلێمانی بڕۆی).

لێرەدا دووبارە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، لەباسی ڕێگاوبانەکانی هاتوچۆی ئوتۆمۆبێلدا، بەشێوەیەکی ئاشکرا ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانی دەهێنێتو، دان بەوەدا دەنێت کە ئەو شارە شارێکی سەر بە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە. مادامیش شاری موسڵ شارێکی سەر بە کوردستانی ئێراق بێت، کەواتە شارێکیشە سەر بە باشووری کوردستان، چونکە کوردستانی ئێراقو باشووری کوردستان هەردووکیان هەرێەکن. ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی تر بۆ سەلماندنی کوردستانێتی ئەو شارە دێرینو مێژووییەی کوردستان.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (6)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیوێتی: (کوردستان لەنێو سوێندخۆراندا دابەشکرا، هەرێەکە بەپێی ئەو ڕێکەوتنو پەیمانانەی لەناو خۆیاندا مۆریان کردبوو، هەر

لەپەیمانی (سایکس پیکۆ 1916)و ڕێکەتننامەی (سان ریمۆ 1920) کە ئێراقی خستە ژێر ڕاسپاردەو چاودێری بەریتانیاوە، ئەویش (بەریتانیا) بەشێکی زۆری کوردستانی گەورە لەچوارچێوەی سنووری ئێراقدا بەرکەوت (موسڵ، ئامێدی‌و دهۆک) بوو. فەرەنساش سوریاو لوبنانی بەرکەوت).

ئەو ئاماژە کردنەی دکتۆر وەلید حەمدی بەمشێوەیە بەشاری موسڵ، کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە بەریتانی‌و فەرەنسییەکان لەهەردوو پەیماننامەی (سایکس پیکۆو سان ریمۆ)دا، کوردستانیان لەنێوان خۆیاندا دابەشکردو، شارەکانی (موسڵ، ئامێدی‌و دهۆک)ی کوردستانی لەچوارچێوەی ئێراقدا بەرکەوت. ئەو ئاماژەکردنەی دکتۆری ناوبراو بەشاری موسڵ، بۆمان دەبێتە بەڵگەیەکی گەورەو پڕ بایەخ بۆ کوردێتی‌و کوردستانێتی شارەکە.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیوێتی: (هەموو ئەو هێزانەی کە بەشداریان لەکۆنگرەی (لۆزان)دا کرد بۆ دەستکەوتنی پترۆلی موسڵ بوو کە سەروەت‌و سامانێکی نەتەوایەتی گەلی کوردە، لەبەرئەوەی کە ئەو نەوتە دەکەوێتە ئەو ناوچە کوردیانەوە، کە پەیمانی سێڤرە دەستنیشانی کردن).

لێرەدا دکتۆر وەلید حەمدی، بۆچوونی خۆیمان بۆ دەردەبڕێت لەسەر سەروەت‌و سامانی نەتەوەیی کوردو، ئەو کورد بەخاوەنی پترۆلی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ-یشەوە دەزانێت، هەموشمان دەزانین سامانی ژێر زەوی‌و سەر زەوی ولاتێک کاتێک دەبێتە هی نەتەوەیەک، ئەگەر هاتوو ئەو نەتەوەیە خاوەنی ئەو خاکە بوو کە لەسەری دەژی. دکتۆر وەلید حەمدی وەکو ئێمەی کورد پێی وایە نەوتی ویلایەتی موسڵ دەکەوێتە ناوچە کوردییەکان‌و لەخاکی کوردستانەوە هەڵدەقوڵێ، بۆیە بە سامانی کوردی ناوبردووە. هەروەها شاری موسڵ (وەکو شارێکی سەر بە ویلایەتی موسڵ) بە گوێرەی پەیمانی سێڤرە دەبوو بە بەشێک لەو کوردستانەی کە بڕیار وابوو دامەزرێت. کەواتە موسڵ شارێکی کوردی‌و سەر بە باشووری کوردستانە.

یەحیا خەشاب، کە نووسەرو میژوونووسێکی عارەبی میسرییە، دەربارەی کێشەی ویلایەتی موسڵ لەنێوان ئینگلیزو تورکیا لە لاپەڕە (138)ی ئەو پێشەکیەی کە بۆ

چاپی عارەبی پەرتووکی (شەرەفنامە)ی نووسیوە، دەڵێت: (زۆربەی زۆری دانیشتوانی لیوای موسڵ کوردەکانن. تورکو ئینگلیز لە جەنگەی شەڕی گەورەداو لەپاشانیش لەسەرۆی مشتومڕیان بوو. ئینگلیز زۆر بەچاوچنۆکی بۆ نەوتی موسڵی دەڕوانی).

دانپێدانانی میژوونووسو نووسەری عارەب، یەحیا خەشاب بەوەی کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی پارێزگای موسڵ کوردن، بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شارەکەیە. کاتێک کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی شارێک لە نەتەوەیەکی دیاریکراو پێکبێت، بێگومان ئەو شارە شاری ئەو نەتەوەیە دەبێت، بەمەرجێک ئەو شارە تووشی راگواستنو دەرکردنی نەتەوەکانی تر نەبووبێت هەروەکو شارەکانی کەرکوک، موسڵو دیالە لەلایەن عارەبی دەسەڵاتداری ئێراق.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (72)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عارەبیەوە)دا نووسیوێتی: (شاری موسڵ بەشاهێدی زۆربەی زۆری میژوونووسە ئیسلامیەکانی وەک ئازدی، مەسعودی، ئیبن حەوقەڵو ئەنساری لەکۆنەوە شوێنی نیشتەجێ بوونی کوردان بووە). هەروەها نووسەر لە لاپەڕە (96)داو لە پوختەی باسەکەدا، نووسیوێتی: (لەم نووسینەدا بەکورتی میژووی ویلایەتی موسڵ خراوەتەڕوو جەخت لەسەر ئەوە کراوە کە ئەو ناوچانە بەگەواهی میژوونووسەکانی ئیسلامیو بیانی کۆن وڵاتی کوردانە، هەروەها لەم نووسینەدا لەو هۆکارانە کۆڵدراوەتەوە کە دەوری گرنگیان هەبووە لەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بەئێراقی عارەبییەوە).

ئەوەی کە نووسەر سەلام ناوخۆش ئاماژەی پێکردووە، ئەوەیە کە بە بۆچوونی بەشێکی زۆری میژوونووسە کۆنەکانی ئیسلامیو عارەبی لەنێویاندا ئازدی، مەسعودی، ئیبن حەوقەڵو ئەنساری، شاری موسڵ هەر لەسەردەمی کۆنەوە شوێنی ئاکەنجیو وڵاتی کوردان بووە. کاتێک کە شاری موسڵ بەشێک بێت لەوڵاتی کوردان، کەواتە شارەکە شارێکی کوردیو بەشێکە لە کوردستان. بێگومان ئەو ئاماژە پێکردنەی میژوونووسانی ئیسلامی بەمشێوەیە بەشاری موسڵ، بەڵگەیەکی ئێجگار پڕ بایەخەو کوردبوونو کوردستانی بوونی شارەکە دەگەیەنێت.

نووسەری عارەب مازن بیلال، لە لاپەڕەکانی (155-157)ی پەرتووکەکەیدا لەژێر ناوی (المسالة الكوردية)داو، بەپشتبەستنی بە ژمارە (1)ی گۆڤاری (ثقافة الشعب)ی

رۆژی (2.9.1991)دا، لەباسی شارەکانی کوردستاندا بەمشێوەیە دەدوێت: (گرنگترین شارە بەناوبانگەکانی کوردستان بریتین لە: هەنتاب، دیاربەکر، ئورفە، مەلاتیا، ئالعەزیز، مەرعەش، وان، ئەرزنجان، دێرسیم، ماکۆ، موسڵ، سلێمانی، زاخۆ، قامیشلی، حەسەکە، ئامودە، ماردین، سیرت، باتمان، فارس، ئافری، ئادیمان، موش، بەدلیس، هەکاری، بینگوڵ، سنە، ورمێ (رەزائیە)، کەرکوک، دهۆک، عفرین، کوبانی، دێریک، مەهابادو جەزیرەو بۆتان).

ئەوەی کە نووسەری ئوردەنی عارەب نەژاد ئاماژەی پێکردووە، راستەوخۆو بێ هیچ پێچو پەنایەک، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لەناوهێنانی بەناوبانگترین شارەکانی کوردستانی مەزندا، ناوی شاری موسڵ-یشی شانبەشانی دەیان شاریتر وەکو شاری کوردستانی هێناوە. کەواتە دەتوانرێت ئەو ئاماژەپێکردنەی نووسەری عارەب مازن بیلال، وەکو بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانێتی ئەو شارەیە بەکاربهێنرێت. هەرچەندە نووسەر تەنیا ئاماژەی کردووە بەناوی شارە گرنگەکانو، ناوی موسڵ وەکو شارێکی گرنگی کوردستان هاتووە، ئەگینا چەندین شاری تریش هەن کە ئەو ناوی نەبردوون بۆ نموونە هەولێر، دیالە، خانەقین، سەقزو کرماشان!

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەرە (21)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958)داو، بەپشتبەستنی بە گورگیس عواد (مدينة الموصل)، د. هاشم خضير الجنابي (التركيب الداخلي لمدينة الموصل القديمة، دراسة في جغرافية المدن)، طه باقرو فؤاد سفر (المرشد الى موطن الاثار والحضارة، الرحلة الثالثة)، هەروەها ئەحمەد عەلی ئەلسۆفی (تأريخ بلدية الموصل، ج1، ص4-5)، دەنووسێت: (پێشتر شاری موسڵ تەنیا دەکەوتە کەناری رۆژئاوای رووباری دیجلەو، بەر لە داگیرکارییەکانی ئیسلامدا لەسالی (16ک/637ز) بریتی بووە لە شارۆچکەیەکی بێتوانای کەم ئاوەدانو لەدوو گەڕەک پێکهاتبوو: گەڕەکێکیان نیشتەجێکانی ئاگرپەرست بوون، وە نیشتەجێکانی گەڕەکەکەی تریش فەلە بوون. ئەم شارە هیچ سیمایەکی عارەبی پێوە دیار نەبوو، سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە یەکەمین کەس (هەرسەمە کوڕی عەرفەجەی ئەلبارەقی) بووە کە ئەو شارەی رێک خستبێو عارەبی لێ نیشتەجێکردبێ لەسالی (20ک/641ز) بووە لەسەردەمی خەلافەتی (عومەری کوڕی خەتاب)دا. خێڵە عارەبەکان لە موسڵ جێگیربوون، چونکە

خۆشگوزەرانی لەو شارەدا هەبوو، هەروەها کەرەستەی خاوو لەوەرگای بەپیتی تیابوو بۆ مەڕومالاتو ڕەشە ولاغەکانیان، هەروەها خانووە لەبەرد دروستکراوەکانی گەرم بوون لەزستانو سارد بوون لەهاویندا).

ئەو پێنج میژوونووسو نووسەرە عارەبەی کە لەسەرەوەدا ناویان هاتووە، بەڵگەیەکی گرنگی کوردبوونو کوردستانی بوونی ئەو شارە (شاری موسڵ)یان داوەتە دەست، ئەوان دانی پێدادەنێن کە شاری موسڵ بەر لەهاتنی ئیسلام لەسالی (16ک/637ز)دا بەمەبەستی داگیرکردنی ئەو شارە کوردستانییە، شارەکە لەدوو گەڕەک پێکهاتبوو، گەڕەکی ئاگرپەرستان کە کوردی زەردەشتی بوونو گەڕەکەکەی تریش هی فەلەکان بوو، هەروەها ئەوان دان بەوەدا دەنێن کە شارەکە هیچ سیمایەکی عارەبی پێوە نەبووە، ئەوەش لەبەرئەوە بووە کە شارەکە شارێکی کوردی بووەو پێشتر عارەبی تێدا نەبووە. بەڵکو لەدوای دەستپێکردنی شالاوەکانی داگیرکردنی ئیسلامی، شاری موسڵ بەرە بەرە بەعارەبکراوە.

شوان عوسمان مستەفا، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (کوردستان و پرۆسەی بەئیسلام کردنی کورد)داو لەباسی هەرێمە کوردنشینەکاندا باسی هەرێمی جەزیرە دەکات‌و، بەپشتبەستنی بەچەندین سەرچاوەی عارەبی‌و لەنێویاندا بە لاپەڕە (321)ی پەرتووکی (فتوح البلدان)، لەنووسینی میژوونووسی عارەبی (البلاذري)و لاپەڕەکانی (381-383)ی پەرتووکی (الخراج و صناعة الكتابة)، لەنووسینی (قدامة بن جعفر)و لاپەڕەکانی (18-20)ی پەرتووکی (الرسالة الثانية)، لەنووسینی (مسعر بن مهلهل)و لاپەڕە (375)ی بەرگی سێیەمی پەرتووکی (معجم البلدان)، لەنووسینی (یاقوت الحموي)و لاپەڕەکانی (139-140)ی پەرتووکی (الموصل في العهدين الراشدي والاموي)، لەنووسینی (عبدالماجود احمد سلمان)دا، دەڵێت: (لەبەشی باکوری جەزیرە کوردی تێدا نیشتەجێ بووە لەپشتی چیای جودی‌و هەروا دەوروبەری دەریاچەی وان، وە درێژ دەبێتەوە تا سنوری ئەرمینیا، ئەم دەڤەرەش چەندین شار لەخۆ دەگرێت وەک نووسەیبین، دارا، حەسەن کێف، ماردین، ئورفە، ڤاڤان و ئامەد (دیاربەکر)، ئەرزن.. تاد، واتە ئەو دەڤەرەی دەکەوێتە نێوان دیجلەو فورات، لەسەرووی ئەم دەڤەرە بەرەو باشوور، دەڤەری هەکاریە. کەشاری ئامێدی بنکەی سەرەکیەتی. وە زۆربەی قەڵاو گوندە شاخاوییەکان مولکی هۆزەکانی هەکارین‌و، لەوێشەوە بەرەو خوارتر سنوری جەزیرەی بۆتانە (جزيرة ابن عمر). بەرەو خوارتر

شاری موسڵو دەڤەرەکەیەتی کە چەندین شارو شارۆچکە لەخۆ دەگرێ، هەروەها دەڤەری شارەزووریش لەگەڵ موسڵ دەژمێردرێت کە ئەمیش شەش شار لەخۆ دەگرێ).

بەگوێرەی بۆچوونی ئەو مێژوونووسانەی کە لەسەرەوە ناویان هاتووە، شاری موسڵ سەر بە هەرێمە کوردنشینەکانە، چونکە ئەوان دەڤەری موسڵ بە بەشێک لەوێلایەتی جەزیرە (بۆتان) دەزانن. پێشتریش ئەوەمان روونکردەوە کە جەزیرە ناوی بەعارەبکراوی وڵاتی)بۆتان)ی کوردنشینو سەر بە کوردستانە. هەروەها ئەو راستییەش لەهیچ کەسێک شاردراوە نییە، کە تەواوی مێژوونووسانی کۆنی عارەبی کە پێناسەی نەخشەی عارەبستانیان کردبێت، خۆرهەڵاتو باکووری خۆرهەڵاتی نیمچە دوورگەی عارەبی بە وڵاتی عەجەم ناوەبەن، موسڵیش بە خۆرئاوای عەرەبستان دەزانن، نەخشەکانیان وەکو ئالوسی، ئەحمەد ئەمینو حەسەن پەنیا دیاریان کردووە. کاتێک کە شاری موسڵ یان وێلایەتی موسڵ بکەوێتە خۆرئاوای عەرەبستان، کەواتە بەهیچ شێوەیەک ناگونجێت ئەو شارە یان وێلایەتە، بەشێک بێت لەخاکی عارەب یان هی عارەب بن!

شوان عوسمان مستەفا، لە لاپەڕە (36)ی پەرتووکی (کوردستان و پرۆسەی بەئیسلام کردنی کورد)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (101)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (مروج الذهب و معادن الجوهر)ی المسعودیو لاپەڕە (195)ی (صورة الارض)ی ابن حوقل و لاپەڕەکانی (327و 329)ی (فتوح البلدان)ی البلاذریو لاپەڕەکانی (382-383)ی (الخراج و صناعة الكتابة)ی قدامة بن جعفرو لاپەڕەکانی (139-140)ی (الموصل في العهدين الراشدي و الاموي)ی عبدالماجود احمد سلمانو لاپەڕە (190)ی (نخبة الدهر في عجائب البر و البحر)ی الانصاري، دەڵێت: (کورد لەکۆنەوە لەموسڵو دەوروبەری نیشتەجێ بوون. هەرچی عارەبە دوای داگیرکارییەکانی ئیسلامی بۆ دەڤەری جەزیرە لەموسڵ نیشتەجێ بوون، کەواتە ئەم شارە شارێکی کوردیەو، لەناو شاردا گەڕەکی تایبەت بەخۆیان هەبووە، لەدەرەوەی شاریش لەوەڕگایان هەبووە، بەتایبەتی هۆزەکانی حەمیدیو لاریو هازبەنی، هەروا موسڵ لەسەردەمی داگیرکردنی ئیسلامەوە هەتا سەردەمی خەلیفە هارون ڕەشیدی عەباسی شارەزووریشی لەخۆگرتبوو).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی ئەو مێژوونووسە عارەب‌و ئیسلامییانەی سەرەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە کورد بەر لە عارەب لەشاری موسڵ جێگیربووینە، عارەبەکان دوای هاتنی ئیسلام لەڕێگای داگیرکارییەکانی خۆیانەوە هاتوون بۆ موسڵ‌و دەوروبەرەکەیی‌و تیایدا نیشتەجێبووینە. بەدانپێدانانی ئەو کۆمەڵە مێژوونووسە عارەبە کورد دانیشتووی رەسەنی شاری موسڵ-ن‌و، هەرچی عارەبیشە داگیرکەرن، کەواتە ئەو شارە (موسڵ) شاری خەڵکە رەسەنەکەی شارەکەیە کە کوردن، نەک شاری نەتەوەیەکی داگیرکەر بێت کە عارەبن، بۆیە شاری موسڵ هەر لەکۆنەوە شارێکی کوردی‌و بەشێک بووە لەخاکی باشووری کوردستان‌و، هەر دەبێ واش بمێنێتەوە!

شوان عوسمان مستەفا، لەلاپەڕە (229)ی پەرتووکەکەیداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (101)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (مروج الذهب و معادن الجوهر)ی المسعودي‌و لاپەڕە (195)ی پەرتووکی (صورة الارض)ی (ابن حوقل)دا، دەڵێت: (دانیشتوانی شاری موسڵ کە ئێستا بەشارێکی عارەبنشین دادەنرێت، تاهاتنی لەشکری عارەبە موسڵمانەکان‌و تا دوای سالی (20ک/641ز) عارەبی تیادا نیشتەجێ نەبووە، بەڵکو ناوشارو دەوروبەری کوردنشین بوون).

لێرەدا دیسان مەسعودی‌و ئیبن حەوقەل، کە دوو مێژوونووسی کۆنی ناسراوی عارەبی‌و ئیسلامین، گەواهی ئەوەمان بۆ دەدەن کە شاری موسڵ هەر لەکۆنەوەو بەر لەهاتنی میلیشیاکانی عارەبی ئیسلام، کوردی تێدا ژیاوەو، عارەبیش بەر لەداگیرکارییەکانی ئیسلام لەسالی (20ک/641ز)دا لەوێدا بوونیان نەبووە، بەڵکو دوای ئەو مێژووە وەکو داگیرکەر هاتوون بۆ شارەکە. ئەوەش ئەوەمان بۆ دەردەخات، کە هەموو ئەو بانگێشانەی کە دەکرێن‌و گوایە موسڵ شارێکی عارەبییە‌و عارەبەکان دروستیانکردووەو، راست نین‌و تەنیا بەمەبەستی چەواشەکاری‌و لەپێناوی بەعارەبکردنی شاری موسڵدا بەکاردێن! ئەم گەواهیدان‌و دەرخستنی راستییەکان لەلایەن هەردوو مێژوونووسی عارەب، گەورەترین بەڵگەنامەیە بۆ کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵ.

شوان عوسمان، لە لاپەڕە (260)ی پەرتووکەکەیدا، دیسان بەپشتبەستن بە لاپەڕە (220)ی بەرگی چوارەمی پەرتووکی (تاريخ الرسل‌و الملوک)ی الطبري‌و لاپەڕەی (146)ی بەرگی دووەمی (الكامل في التاريخ)ی ابن الاثیرو لاپەڕە (100)ی مجلدی

(2) بەرگی دووەمی (تاریخ ابن خلدون)ی ابو زید عبدالرحمن بن محمد (ابن خلدون)و لاپەڕە (87)ی مجلد (4) بەرگی (7)ی (البدایة و النهایة في التاریخ)ی ابن کثیرو لاپەڕە (327)ی (فتوح البلدان)ی البلاذريو لاپەڕە (315)ی (الخراج و صناعة الکتابة)ی قدامة بن جعفرو لاپەڕە (230-235)ی (معجم البلدان)ی یاقوت ئەلحەمەوی، دەڵێت: (بۆیە دەبینین هەر لەگەڵ گیرانی موسڵ لەلایەن لەشکری عارەبە موسڵمانەکانەوە چەند هۆزێکی عارەبی (بنو تغلبو ایادو نمیر) لەم شارەدا نیشتەجێ بوون، دوای گیرانی بەدوو سال (22ک/643ز) کاتێک (هرثمة بن عرفجة البارقي) بوو بەوالیی شاری موسڵ بۆ یەکەمجار بانگێشتی عارەبەکانی کردو لەشاری موسڵ نیشتەجێی کردن. هەروەها شاری نەوکرد (الحدیثة)، لەدوای موسڵ عارەبی تیادا نیشتەجێکراو تەنانەت ناوەکەشی کرا بە عارەبی).

بەگوێرەی ئاماژەکردنەکانی ئەو کۆمەڵە میژوونووسە ئیسلامیو عارەبانەی کە لەسەرەوەدا ناویان هاتووە، میلیشیا داگیرکەرەکانی عارەبی ئیسلامی لەگەڵ داگیرکردنی شاری موسڵ-دا بەمەبەستی بەعارەبکردنی ئەو شارو ناوچەیەدا، چەندین هۆزو خێڵی عارەبیان لەگەڵ خۆیاندا هێناوەو، لەو دەڤەرەدا نیشتەجێیان کردوون! ئەوەش بۆمان ڕوونەدەکاتەوە کە شاری موسڵ هەر لەکۆنەوە شارێکی کوردیو سەر بە خاکی کوردستان بووە، بەڵام هەوڵی بەعارەبکردنی زۆری دراوە بۆ ئەوەی سیما کوردیو کوردستانێتیەکەی خۆی لەدەست بدات! هەمووشمان دەزانین هۆکاری یەکەمی بەعارەبکردنی دەڤەری موسڵو دەوروبەرەکەی هۆکاری ئابووریو ڕامیاری لەپشتەوە بووە!

کەیوان ئازاد ئەنوەر، لە لاپەڕەکانی (75-76)ی پەرتووکی (کورد لەچەند تۆمارێکی میژووییدا)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (تاریخ الکنیسة الشرقیة من انتشار المسیحیة حتی مجي الاسلام)و، لەنووسینی الاب البیر ابونا، دەڵێت: (لەسەرەتای سەدەی سێیەمی زایینیشدا دووکەسایەتی مەسیحی بەناوەکانی (قەشە ئەحەیو قەشە مارماری) ڕوویان کردە کوردستانو لەچەند ناوچەیەکی جیاجیای کوردستاندا لەوانە (قردی، بایەزید، موسڵ، هەرێمی چیا، مەسۆپۆتامیا) دەستیان دایە بڵاوبوونەوەی ئەو ئایینە).

ئەوەی کە قەشە ئەلبێر ئەبونا ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دوو

قەشە رووبانکردۆتە چەند ناوچەیەکی کوردستان‌و، ناوی شاری موسڵ-ی وەکو یەکێک لەناوچەکانی کوردستان بردووە. کەواتە دەتوانین بڵێین شاری موسڵ شارێکی کوردی‌و سەر بە باشووری کوردستان بووە، چونکە ئەو نووسەرە بەناوچەیەکی سەر بەکوردستانی ناوبردووە.

سەلام ئەلعەبودی، لەبەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد العراق تأریخهم .. وتهجیرهم)دا کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، بەمەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، ئەلعەبودی لە لاپەرە (6)ی ڕۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)ی یەکشەممە (17.7.2005)دا بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە. سەلام ئەلعەبودی، لەشرۆڤەکردنی ئەو پەرتووکەدا نووسیوێتی: (السلطان عبدالحمید: مذکراتي السیاسیة، 1891-1908)دا باسی ئەوە دەکات کە چۆن نەوت لەناوچە کوردییەکان دۆزرایەوەو بووە هۆی ئەوەی کە ئیمپراتۆری ئەڵمانیا شاندێک کە پێکهاتبوو لە پسپۆرانی شوێنەوارناس، لەگەڵ خۆی بێنێت، ئەو شاندە لەڕاستیدا زۆرتر گرنگی بەدۆزینەوەی نەوت لەویلایەتی موسڵ دەدا). هەروەها سوڵتان عەبدولحەمید دەڵێت: (نەوت لەساڵی 1908دا لە ویلایەتی موسڵی کوردی دۆزرایەوە).

ئەو بەڵگەیە هەم بەڵگەیەکی عارەبی‌و هەم تورکیشە، چونکە سەلام عەبودی باسی ئەوە دەکات کە نەوت لەناوچە کوردییەکان کە ویلایەتی موسڵ-ە دۆزرایەوە، هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە سوڵتان عەبدولحەمید نووسیوێتی نەوت لەساڵی (1908)دا لەویلایەتی موسڵ-ی کوردی دۆزراوەتەوە. خۆ ئەگەر ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردی بێت هەروەکو وایە، ئەوە بەدڵنیاییەوە هەموو شارەکانی سەر بەو ویلایەتەش لەنێویاندا شاری موسڵی مەڵبەندو پایتەختی ویلایەتەکە، شاری کوردین‌و بەشێکن لەخاکی باشووری کوردستان.

سەلام ئەلعەبودی، لەبەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد العراق تأریخهم .. وتهجیرهم)دا کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، بەمەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، ئەلعەبودی لە لاپەرە (6)ی ڕۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)ی یەکشەممە (17.7.2005)دا بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە. سەلام ئەلعەبودی، پشت بە لاپەرەکانی (356-357)ی پەرتووکی (تاریخ العراق الحدیث)ی میژوونووسی عارەب، (عەبدولعەزیز سلیمان نەوار) دەبەستێت کە

نووسیوێتی: (بەتایبەت دەربارەی مەدحەت پاشا، ئەو ئێراقی عارەبی دابەشی دوو ویلایەت کرد کە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا بوون. هەرچی ناوچەی کوردی بوو لەدوو ویلایەت پێکدەهات: ویلایەتی موسڵو ویلایەتی شارەزوور. ویلایەتی شارەزوور ئەو ناوچانەی دەگرتە خۆی: کەرکوک، سلێمانیو هەولێر).

ئەوەی کە مێژوونووسی عارەب عەبدولعەزیز سلێمان نەوار ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو زۆر راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە مەدحەت پاشای والی عوسمانی، ئێراقی عارەبی بەسەر دوو ویلایەتی بەغداو بەسرا هەروەها وڵاتی کوردانیشی بەسەر دوو ویلایەتی موسڵو شارەزوور دابەشکردبوو. لەڕاستیدا ئەو دانپێدانانەی مێژوونووسی عارەب عەبدولعەزیز سلێمان نەوار، دەبێتە بەنرخترین بەڵگە بۆ سەلماندنی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵو دەڤەرەکەی. ئەو زۆر بەئاشکەرا پێمان دەڵێت کە خاکی عارەب بریتییە لە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا، هەروەها خاکی کوردیش بریتیە لەویلایەتی موسڵو شارەزوور کە لەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) پێکدێن.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، مامۆستا لەبەشی جوگرافیای زانکۆی هەولێر، لە لێکۆڵینەوەیەکدا لەژێر ناوی (چەمکو سنووری هەرێمی کوردستانی ئێراق)دا کە لەژمارە (44)ی گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی)دا لە لاپەڕەکانی (5-23)دا بلاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە بابەتی (کورد) لەنووسینی (أ.ج. حۆرانی)، کە لە لاپەڕە (41)ی ژمارە (1)ی ساڵی (9)ی گۆڤاری گەلاوێژ، وەریگرتووە، دکتۆر سلێمان لەسەر زاری نووسەری کورد (أ. ج. حوراني) پێمان دەڵێت کە : (نووسەری پەرتووکی (الاقليات في العالم العربي-کەمینەکانی جیهانی عارەب) نووسیوێتی: زۆرینەی کورد لە پارێزگاکانی موسڵ، سلێمانی، هەولێر، کەرکوکو دیالە نیشتەجێنو کۆمەڵەیەکی ئەتنۆگرافی تایبەت پێکدێنن).

ئەوەی بیرم بێت پەرتووکی (الاقليات القومية في العالم العربي) هی نووسەری شۆڤینی عارەب (رياض نجيب)ە، بەڵام سەدا سەد دڵنیا نیم، لەوانەشە کەسێکی تر پەرتووکێکی تری بەهەمان ناونیشان نووسیبێت. بەهەر شێوەیەک بێت نووسەری پەرتووکی ناوبراو، کەسێکی شۆڤینیو تا سەر ئێسقان دژ بەکوردو تەواوی ئەو نەتەوانەیە کە ژێردەستەی عارەبو خاکیان لەلایەن عارەبەوە داگیرکراوە، چونکە

نووسەری ناوبراوی رەگەزپەرست خاکی تەواوی نەتەوە ژێردەستەکانی عارەبی بە کوردستانی خۆشمانەوە بەخاکی عارەب ناوبردووە، بەڵام هەموومان دەزانین کە کوردستان ناوەکەی بەخۆیەوەیەو مانای خاکی کوردستان دەگەیەنێت. باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یش تەواوی پارێزگاکانی (موسڵ (نەینەواو دهۆک)، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) دەگرێتەوە، کەواتە تەواوی ئەو شارانەی ئەو نووسەرە عارەبە رەگەزپەرستە بەشاری کوردنشینی ناوبردوون بەشاری موسڵەوە، شاری کوردیو سەر بەخاکی باشووری کوردستانن، نەک شاری عارەبیو سەر بە عارەبستان. ئەو ئاماژە پێکردنەی نووسەری پەرتووکی (کەمینەکانی جیهانی عارەب)، بەوەی کە زۆربەی زۆری کوردەکان لەشارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوکو دیالە نیشتەجێن، بەڵگەیەکی پڕ بایەخە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو شارەکانی تریش کە ناوی بردوون. باشیشە ئەو نووسەرە شۆڤینییە، دانیشی بەوەدا ناوە کە کورد لەو شارانەی سەرەوەدا دەژین، چونکە بیری شۆڤینێتی نووسەرەکە ئەوەندە بااڵدەستە بەسەریدا، تەنانەت رێگە بەخۆی نادات ناوی کوردستان بهێنێت، هەر لەبەر ئەوەشە کە ناوی پەرتووکەکەی ناوە (کەمینەکانی جیهانی عارەب)و، کوردستانی بەخاکی عارەبو کوردی بەمیوانی جیهانی عارەبی داناوە.

دکتۆر باهۆز جۆمی، کە لێکۆڵەرەوەیەکی کوردە، لەوتارێکیدا کە بەزمانی عارەبی لەژێر ناوی (الکورد یتامی المسلمین ام ضحایاهم!) لەڕۆژی (17.1.2004)دا لە ماڵپەڕی (KDP.info) بڵاوکراوەتەوە، دکتۆر باهۆز بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (8)ی پەرتووکی (الکورد یتامی المسلمین) لەنووسینی (فهمی الشناوي)داو لەسەر زاری ئەلشناوی دەڵێت: (مامۆستا بووم لە کۆلێژی پزیشکی موسڵ لەباکووری ئێراق، هەرێمی کوردە ئێراقیەکان، لەگەڵ ئەوەشدا جگە لە یەک خوێندکاری کورد، هیچ خوێنکارێکی تری کوردم نەبینی لەنێو نەخۆشخانەی کۆلیژەکە، سەرەڕای ئەوەی کە ئەو شوێنە نیشتمانی ئەوانە کە دەیکێڵن، دەیچێنن و باجی بۆ دەدەن. بەڵای کەمەوە سێ لەسەر چواری نەخۆشەکانی ئەو نەخۆشخانەیە کورد بوون).

ئەوەی کە دکتۆر فەهمی شەناوی، کە دکتۆرو ئەکادیمیستێکی عارەبی میسرییە بەوەی کە موسڵ دەکەوێتە باکووری ئێراقو، باکووری ئێراقیش هەرێمو نیشتمانی کوردەکانی ئێراقە، کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە

دکتۆری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ دەکەوێتە باکووری ئێراق، باکووری ئێراقیش بەهەرێمی کوردەکان واتە وڵاتی کوردان ناوزەد دەکات. مادام باکووری ئێراق هەرێمو وڵاتی کوردان بێتو شاری موسڵ-یش بکەوێتە نێو سنووری ئەو هەرێمە، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیو بەشێکە لەخاکو نیشتمانی کورد.

یوسف مالک، کە مێژوونووسێکی ناسراوی ئاشووری ئێراقییە، لە لاپەڕە (48)ی پەرتووکی (کوردستان أو بلاد الکورد)دا کە ساڵی (1945) بەچاپی گەیاندووەو لەباسی شارەکانی کوردستاندا نووسیویەتی: (نزیکەی بیست شار ژمارەی دانیشتوانیان لەنێوان (30-50) هەزار کەسە، گرنگترین شارەکانی کوردستان لە تورکیا ئەمانەن: ئامەد (دیاربەکر)، خەرپوت، مەلاتییە، ئەرزرۆم، ئارزنجان، موش، وان، بەتلیس، خوزات، ماردینو جەزیرەی ئیبنو عومەر.

هەروەها شارەکانی کوردستانی ئێران ئەمانەن: مەهاباد (سابڵاخ)، سەقز، سنەو کرماشان.

لە کوردستانی ئێراقیش: سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ، زاخۆ، ڕەواندز، کۆیسنجەقو چەندینی تریش).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووسی ناسراوی ئاشووری یوسف مالک، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو زۆر ڕاشکاوانەو ڕاستەوخۆ باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ دەکەوێتە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان).

ڕۆژنامەنووسی ئێراقی عەدنان حوسێن، لێکۆڵینەوەیەکی لەژێر ناوی (مشکلة کرکوک .. الاحتمالات المنتهية والحل الباقي)دا پێشکەش بەو کۆنفرانسە زانستییە ئەکادیمیە کردووە کە (دەستەی پشتیوانی لە کەرکوک)، لە (24.9.2005)دا لەشاری لەندەنی پایتەختی بەریتانیا گرێیدا، دەربارەی چارەسەرکردنی کێشەی بەعارەبکردن لەشاری کەرکوک. تەواوی ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لەو کۆنفرانسەدا پێشکەش کراون، لە (2.10.2005)دا لەماڵپەڕی (پوک ئۆنلاین)دا بڵاوکراوەتەوە. ڕۆژنامەنووسی عارەب عەدنان حوسێن، لەلێکۆڵینەوەکەی خۆیدا دەڵێت: (ئەگەر بێتوو ڕێز لە پەیماننامەی (سێڤرە)ی ساڵی (1920) بگیرابایەو جێبەجێبکرایە هەروەکو چۆن پێشتر لەساڵی (1916)دا پەیماننامەی (سایکس بیکۆ)و دوای (سێڤرە)یش لەساڵی

(1923)دا پەیماننامەی (لۆزان)، جێبەجێکران، ئەوە بەدڵنیاییەوە دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ شانبەشانی کۆماری تورکیاو شانشینە عارەبییەکان لەدوای جەنگی جیهانی یەکەمەوە، دەردەکەوت. بەپێی پەیماننامەی سێڤرە، بڕیاری سەربەخۆیی درا بۆ کوردەکانی کوردستانی ناوەندیو باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). هەروەها ئەگەر بێتوو، رێز لەو کۆمیسیۆنە بگیرابایە کە لەلایەن (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ەوە لەساڵی (1924)دا دامەزرابوو لەپێناوی لێکۆڵینەوە لەکێشەی نێوان تورکیاو بەریتانیا لەسەر ویلایەتی موسڵ، دەگەیشتە ئەنجامێکی جیاوازو، ئەگەر ئاشکرا بکرایە کە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کەشارەکانی کەرکوک، هەولێر، سلێمانیو موسڵی دەگرتەوە، ئارەزووی سەربەخۆیی دەکەن، یان دەیانەوێت بە تورکیاوە بلکێنرێن نەک ئێراق، ئێستاکە کەرکوک، هەولێر، سلێمانی هەروەها لەوانەبوو موسڵ-یش بەشێک بووایە لەدەوڵەتی کوردی یان پارێزگایەکی وەکو دیاربەکرو ئەسکەندەرونە لە تورکیا).

بەگوێرەی دانپێدانانەکانی رۆژنامەنووسی عارەب عەدنان حوسێن، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە کوردییەکانی سەر بە باشووری کوردستان، چونکە رۆژنامەنووسی ناوبرا لەلایەک ناوی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان دەبات، لەلایەکی ترەوە بەوەی کە بەگوێرەی پەیمانی سێڤرە تەواوی ویلایەتی موسڵ بۆی هەبووە بچێتە پاڵ ئەو دەوڵەتە سەربەخۆییە کوردییەی، کە بڕیار وابوو لەباکووری کوردستان دامەزرێ، هەروەها دانپێدانانی ئەو بەوەی کە ئەگەر بێتوو پەیمانی سێڤرە جێبەجێ بکرایە، ئێستاکە کەرکوکو موسڵ-یش دوو شاری کوردی بوون، هەموو بەڵگەن بۆ کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی(أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (520)ی پەرتووکی (الاكراد)ی مێژوونووسی عارەب دکتۆر (شاکر خەسباک)، نووسیوێتی: (شاکر خەسباک، سنووری هەرێمی کوردستان بەمشێوەیە دیاری دەکات: لە مەندەلی-یەوە رووەو بەرزاییەکانی حەمرینو یەکەمین زنجیرە چیا لەچیاکانی شێخان، دواتر دەسوڕێتەوە بەرەو باکووری خۆرئاوا بەدرێژایی بەرزایی تەپۆلکەکان تاوەکو فیشخاپور لەسەر رووباری دیجلە، پاشان رووەو خۆرئاوا بەئاراستەی چیای شەنگال دەڕوات تاوەکو لەنزیک جەرابلس لەسەر رووباری

فوڕات کوتایی پێدێت. هەروەها دکتۆر خەسباک دەڵێت هەرێم پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، سلێمانی، کەرکوک دەگرێتە خۆی، دواتر درێژ دەبێتەوە بۆ پارێزگای دیالەو هەردوو ناوچەی خانەقینو مەندەلی دەگرێتە خۆی، هەروەها کوردی فەیلی لە پارێزگاکانی کوتو عمارە نیشتەجێن).

لەلایەک بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە دکتۆر شاکر خەسباک بۆ هەرێمی کوردستان (باشووری کوردستان)ی کێشاوە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو باشووری کوردستان، لەلایەکی تریشەوە نووسەری بەڕەگەز عارەبی ناوبراو راستەوخۆ ناوی شاری موسڵ-ی وەکو شارێکی کوردستانی هێناوە. بۆیە دەتوانین بڵێین بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر شاکر خەسباک، شاری موسڵ بەشێکە لەخاکو نیشتمانی کورد.

نووسەرو مێژوونووس، مەحمودی مەلا عزەت، لە لاپەڕە (17)ی پێشەکی وەرگێڕانی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لەخەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتیو سیاسی) لەنووسینی پرۆفیسۆری یۆگۆسلاڤی رادۆڤان پاڤیچ، لەباسی ئیبن بەتووتەی مێژوونووسی عارەب، کە لەیاداشتەکانی خۆیدا کە لەسالی (1334)دا نووسیویەتیو، ئیبن بەتووتە لەیاداشتەکانیدا بەم جۆرە راستی دیمۆگرافیای شاری موسڵ دەردەخات: (کەچوومە موسڵ خەڵکەکەی بەزمانێک قسەیان ئەکرد کە عارەبی نەبوو .. هەندێ خێزانیش گامێشیان بەخێو ئەکرد..).

کاتێک کە ئیبن بەتووتەی عارەب، کە لەسالانی (1303-1377ز ژیاوە)، واتە لەسەدەی چواردەمدا سەردانی شاری موسڵ-ی کردووەو، باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە دانیشتوانی شاری موسڵ بەزمانێک دەدوان کە عارەبی نەبووە، بۆمان رووندەبێتەوە کە لەپێکهاتەی ئەوسای دانیشتوانی موسڵ-دا هیچ عارەبێک نەبووە، یان ئەگەر هەبووبێتیش ئەوە یەکجار زۆر کەم بووینەو هەروەکو نەبووبن وابووە، بۆیە ئیبن بەتووتە تووشی بەتووشیان نەبووە لەشارەکەداو باسی نەکردوون. بەدڵنیاییشەوە ئەو زمانەی کە ئەوکاتی دانیشتوانی موسڵ قسەیان پێکردووەو ئیبن بەتووتە تێی نەگەیشتووە، زمانی کوردی بووە، چونکە هەر کوردەکان بووینە ئەو شارەیان دروست کردووەو یەکەمین نەتەوەش بووینە کە نیشتەجێی ئەوێ بووینە، بەر لەپەلاماری میلیشیا عارەبە موسڵمانەکان لەپێناوی داگیرکردنو دەست بەسەرداگرتنی ناوچەکەدا. هەروەها ئیبن بەتووتە بەهەمان شێوە لەیاداشتەکانی

خۆیدا باسی کوردستانێتی شاری شەنگاریش دەکات. بۆ نموونە خەسرەو گۆران، لە لەلاپەرە (153)ی پەرتووکی (کورد لەپارێزگای موسڵ)داو بەپشتبەستنی بەیاداشتەکانی ئیبن بەتوتەو لەسەر زاری ئەو نووسیوێتی: (پاشان بەرەو شارێکی میژوویی کوردنشین بەڕێکەوتین کە شەنگال-ە).

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەرەکانی (55-56)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەرە (407)ی پەرتووکی (فتوح البلدان)ی میژوونووس (ئەحمەد بن یەحیا بن جابر – ئەلبەلازری)و لەبابەتێکدا لەژێر ناوی (فتح الموصل) بەلازری دەڵێت: (عومەری کوڕی خەتاب، لەساڵی (20)ی کۆچیدا (عەتەبەی کوڕی فەرقەد ئەلسلمی) نارده موسڵو دانیشتوانی کوردی نەینەوا چوونە شەڕی.. دەستی گرت بەسەر قەڵاکەیان لە خۆرهەڵات کە بریتی بوو لە قەڵای عنوە، لەدیجلە پەڕییەوەو دانیشتوانی قەڵاکەی دیکە لەگەڵیدا ئاشتییان کرد بەوەی کە سەرانە بدەنو، ڕێگاشیان بەو کەسانەدا کە دەخوازن بڕۆنو شارەکە چۆلبکەن، هەروەها خەڵکی چەندین شوێنی تر لە موسڵ لەگەڵ عەتەبە پێکهاتن لەسەر ئەوەی کە سەرانە بدەن، لەدواییدا دەستیگرت بەسەر مەرەجو دێهاتەکانی هەروەها خاکی باهزرێ، باعەزرێ، حەیتون، حەنانە، مەعلە، دامیرو تەواوی ناوچە کوردەواریيەکانی گرت).

لێرەدا پێویست ناکات بەندە هیچ ڕوونکردنەوەیەک بدەم، چونکە نووسەر ئەحمەد شەوکەت باسی ئەوە دەکاتو، هیچ گومانێک ناهێڵێتەوە لە کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ یان نەینەوا، کاتێ کە دەڵێت: (ئەو قسانەی بەلازری جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوەو تەنانەت هیچ گومانێک ناهێڵنەوە دەربارەی کوردێتی نەینەوا یان موسڵ لەساڵی (520)و بەر لە فەتحی (داگیرکاری) ئیسلامی، ئەگەرنا لەبەرچی بەلازری کە میژوونووسێکی ئیسلامییە نەیدەگوت دانیشتوانی نەینەوای عارەب، گومان لەوەدا نییە لەبەرئەوەی لەوکاتیدا تەنانەت یەک عارەبیش لەشاری موسڵ نیشتەجێ نەبوو بوون، بەڵام داگیرکارییەکانی (فتوحاتی) ئیسلام چونکە شێوەی ئیمپریالیانەیی (داگیرکاری) هەبووە، ئەوان عارەبیان هێناو نیشتەجێی ئەوێیان کردن). زۆر لەمیژوونووسانی شۆڤینی عارەبی کاتێک باسی ئەو هێرشانەی میلیشیا ئیسلامییەکان دەکەن کە لەساڵی (20ک/641ز)داو، لەسەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا بەسەرکردایەتی (عەتەبەی کوڕی فەرقەد ئەلسلمی) بۆ سەر موسڵ-ی خاکی

کوردو کوردستان کراوە، ئەو دەستەواژەیەی (بەلازری)یان لاداوە کە دەڵێت: (*دانیشتوانی کوردی نەینەوا چوونە شەری*).

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (239)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەداو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (238-239)ی پەرتووکی دائرة (موسوعة) المعارف الاسلامیة، دەنووسێت: (شەبەکییەکان، هەروەک سارلییەکان، ئایینێکی ناوەوەی نەبێییە، ئەوان بەهەمان شێوە لەشەوی (کەشفاء) لەناو ئەشکەوتێکی نەبێنیدا کۆدەبنەوەو تاوەکو سەرەتای خۆر دەرکەوتن ئاهەنگ دەگێڕن، شەبەکییەکان هەروەها خۆ دەپارێزن لە سمێڵ تاشین. بەزۆری شەبەکییەکان لەکوردستاندا لەدەوروبەری موسڵو شەنگال-دا دەژینو ژمارەیان دەگاتە دە هەزار کەسێک).

بەگوێرەی ئاماژەکردنەکەی ئینسکلۆپیدیای ئیسلام کە مانای بانکی زانیاری ئیسلامی دەگەیەنێت، شاری موسڵو دەوروبەرەکەی بەتەواوی دەکەونە نێو سنووری کوردستان، چونکە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام کاتێک باسی شوێنی نیشتەجێبوونی کوردی شەبەک دەکات، نووسیوێتی: (بەزۆری شەبەکییەکان لەکوردستاندا لەدەوروبەری موسڵو شەنگالدا دەژین)، کەواتە ئینسکلۆپیدیای ناوبراو شاری موسڵ بەشارێکی کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە ناوی دەبات. بەمەش ئینسکلۆپیدیای ئیسلام بەڵگەیەکی تر دەخاتە سەر بەڵگەکانی کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارە داگیرو زەوتکراوەی کورد!

محەمەد مەلا قادر، ئەندامی نووسینگەی رامیاری پارتی دیموکراتی کوردستان، لەدیمانەیەکی ڕۆژنامەوانیدا لەگەڵ هەفتەنامەی (میدیا)دا کە لە لاپەڕە (3)ی ژمارە (240)ی (16.5.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (لەمێژووی کۆندا موسڵ شارێکی کوردستانی بووە، سەد دەر سەدیش کوردستانی بووە، یاقووتی حەمەوی کەنووسەرێکی میسرییەو واشی بۆ دەچم کە قیبتیش بێت، لە پەرتووکی خۆی بەناوی (اثار والبلدان) (500-600) ساڵ پێش ئیستا گەشتی هەبووە لەو ناوچەیەداو دێتە موسڵ، خۆی دەڵێ کەدەچووم بۆ موسڵ هیچ عارەبی لێنەبوو، کەسیشم دەست نەدەکەوت کەعارەبی زمان بێت، یا عارەبی بزانێ، تاهەوڵێکی زۆرمدا کوردێکم پەیداکرد کەشرە عارەبییەکی دەزانی، ئەوم کردە وەرگێڕ، دەڵێ لەو شارەدا سێ نەتەوەی سەرەکی هەبوون، کورد دوو بەرابەری هەموویان بوو، کلدانیو

جولەکەشی لێبوون. واتە عارەبی لێنەبووە، دوای ئەوەش هەتا 300 ساڵ پێش ئێستا عارەبی لێنەبووە، دواتر لەسەردەمی سوڵتانەکانی عوسمانی دەستییان بە بەعارەبکردنی موسڵ کردووە).

ئەو دانپێدانانەی نووسەرو مێژوونووسی عارەب یاقوتی حەمەوی (شەهابەددین کوڕی عەبدوڵڵای ڕۆمی بەغدادی)، کە لەنیوەی یەکەمی سەدەی سێزدەمی زایینییدا لەدایکبووە، بەوەی کە لەڕاستیدا نزیکەی هەشت سەدە (نەک پێنج شەش سەدە) بەر لەئێستا هاتۆتە شاری موسڵو دانیشتوانی شارەکە عارەبییان نەزانیوە، بۆمانی دەردەخات کە دانیشتوانی ئەو شارە عارەبی تیا نەبووە، هەروەها ناوبراو زۆر ڕاشکاوانەش باسی ئەوە دەکات کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ کورد بووینە، ئاماژە نەکردنی مێژوونووسی عارەبی ناوبراو بەبوونی عارەب لەشاری موسڵدا، ئەوە دەگەیەنێت کە عارەب بوونی نەبووە یان بوونێکی وای نەبووە کە شایەنی باسکردن بێت، بۆیە ئەو ئاماژەی بەبوونیان پێنەکردووە. ئەمانەش هەر هەمووی بەیەکەوە مانای کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت.

دکتۆر فازل حوسێن، لە لاپەڕە (108)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا نووسیوێتی: (سنووری ئێراق لە باکوورەوە لە هێتو تکریتو چیاکانی (حەمرین) تێپەڕ ناکات).

دکتۆر فازل حوسێن-یش وەکو چەندین جوگرافیناس، مێژوونووسو گەڕیدەی تری عارەبیو بیانی سنووری ئێراقی لە باکوورەوە لە شاری هێت کە (360) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای موسڵو، شاری تکریت کە (245) کیلۆمەتر دەکەوێتە باشووری موسڵ، هەروەها زنجیرە چیاکانی حەمرینیش کە نزیکەی (150) کیلۆمەترێک دەکەونە باشووری خۆرهەلاتی موسڵ تێنەپەڕاندووە. بەگوێرەی ئەو دەستنیشان کردنەی ئەو دکتۆرو ئەکادیمیە عارەبەی ئێراقی، شاری موسڵ ناکەوێتە نێو سنووری دەوڵەتی ئێراقو، بەڵکو دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان. کەواتە ئەو شارە (شاری موسڵ) شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، نەک شارێکی عارەبیو ئێراقی!

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، مامۆستا لە کۆلیژی پەروەردەی پۆرسەعیدو نووسەرێکی ناسراوە لە میسر، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في

العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004)دا نووسیوێتی: (دوا ئامانجی ئینگلیزەکان بەرەو پێشەوە چوونی زۆرتر بوو رووەو باکوور، لەپێناوی داگیرکردنی تەواوی ویلایەتی موسڵی دەوڵەمەند بە نەوتو گرنگ لەڕووی ستراتیژییەوە، دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بەشێوەیەکی بنچینەیی کوردن).

ئەوەی کە (دکتۆر حامید مەحمود عیسا) ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی تەواوی شارو ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە هەر ناوچەیەک، شارێک، هەرێمێک یاخود وڵاتێک ئەگەر زۆربەی یاخود زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی لە نەتەوەیەکی دیاریکراو پێکهاتبێ، ئەوکاتە بێگومان ئەو شوێنە هی ئەو نەتەوەیە، ئەگەر ئەوکارە بەزۆرو لەئەنجامی داگیرکردنو راگواستنو دەرکردنی هاوواڵتیانی تردەوە، هێنانی کەسانی سەر بە نەتەوەیەکی دیاریکراو ئەنجام نەدرابێت. لێرەدا کە دکتۆر حامید مەحمود عیسا باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی ویلایەتەکە بەشێوەیەکی بنچینەیی کوردن، ئەگەر بێتوو کەمێک لەدانیشتوانەکەی سەر بە چەند نەتەوەیەکی تر بن یان نا، ئەوە هیچ لە راستییەکەدا ناگۆڕێت، چونکە ویلایەتی موسڵ خاکو نیشتمانی کوردە.

دکتۆرو نووسەر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (90)ی پەرتووکی ئاماژە پێکراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (دوای سەقامگیربوونی پەیوەندییەکانی بەریتانی- ئێراقی لەدوای واژۆکردنی پەیماننامەی ئۆکتۆبەری ساڵی (1922)، هەروەها بەستنی پەیماننامەی لۆزان لە (24.7.1923)دا بەسترا، کە زرنگکاری (سیاسەتی) بەریتانیا جێگیر بوو لەسەر کارکردن لەپێناوی لکاندنی باشووری کوردستان کە بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو بە ئێراقەوە). دکتۆر حامد عیسا، لە لاپەڕە (65)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط)دا، هەمان بۆچوونی سەرەوەی دووبارە کردۆتەوە.

ناوبردنی باشووری کوردستان بە (ویلایەتی موسڵ)، لەلایەن دکتۆر حامید مەحمود عیساوە، مانای ئەوەیە کە هەردوو ناوی باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ دوو زاراوەی جوگرافین بۆ خاکو نیشتمانی کورد کە کوردستانە. هەموشمان دەزانین شارەکانی ویلایەتی موسڵ بریتین لە: (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، لەبەرئەوەی باشووری کوردستان هەر ویلایەتی موسڵ-ە کەواتە باشووری کوردستان-یش لەهەمان ئەو شارانەی کە لەسەرەوەدا ناوبران پێکدێت.

ئەو پێناسەیەی دکتۆر حامید عیسا، دەکرێت وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەکار بهێنرێت.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (124)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لۆرد کیرزۆنو عسمەت ئینونو کە هەردووکیان نوێنەرانی سەرەکی بەریتانیاو تورکیا بوون لە کۆنگرەی لۆزان، بەریتانیا لەو کۆنگرەیەدا داوای سنوورێکی دەکرد کە زۆرتر بوو لە سنووری ویلایەتی موسل-ی باکوور، لەهەمان کاتدا تورکیا داوای گەڕانەوەی تەواوی ویلایەتی موسڵ یان کوردستانی ئێراقی دەکردەوە).

ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە کوردستانی ئێراق، لەلایەن دکتۆر حامید مەحمود عیساوە، مانای ئەوەیە کە هەردوو ناوی ویلایەتی موسڵو کوردستانی ئێراق دوو زاراوەی جوگرافین بۆ خاکو نیشتمانی کورد کە کوردستانە بەکاردێت. هەروەکو پێشتریش باسکرا کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ بریتین لە: (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، کە بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆری ناوبراو ویلایەتی موسڵ هەر کوردستانی ئێراق بێت، کەواتە کوردستانی ئێراقیش لەهەمان ئەو شارانە پێکدێت کە ویلایەتی موسڵی لێ پێکدێت. کاتێک کە دکتۆر حامید، ویلایەتی موسڵ راستەوخۆ بە کوردستانی ئێراق ناودەبات، هەمووشمان دەزانین کە کوردستانی ئێراق نیشتمانو خاکی کوردانە، کەواتە بەبۆچوونی ئەویش ویلایەتی موسڵ خاکو نیشتمانی کوردانە، بەمەش تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە بەشاری (موسڵ)ی مەڵبەندی ویلایەتە، شارو خاکی کوردو کوردستانن.

شوێنەوارناسو مێژوونووسی ناوداری کورد، مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی (حدود کوردستان الجنوبیة تاریخیا وجغرافیا خلال خمسة الاف عام وما ترتب علی الحاقها بالعراق)دا نووسیوێتی: (ئیبن سەعید ئەلمەغریبی، ئەویش وێنەی نەخشەی ئێراقی کێشاوە کە لەباکووری تکریتەوە درێژ دەبێتەوە بۆ ناوچەی شەرگاتی باشووری موسڵ).

بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە ئیبن سەعید ئەلمەغریبی بۆ ئێراقی کێشاوە، موسڵ کەوتۆتە باکووری سنووری ئێراقو، شاری تکریت بەدووری (245) کیلۆمەترو

شارۆچکەی (شەڕگات)یش بەدووری (75) کیلۆمەتر دەکەونە باشووری شاری موسڵ، کەواتە شاری موسڵ سەر بەئێراق نەبووەو لەدەرەوەی سنووری ئەو ولاتە بووە، بۆیە شارەکە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستان بووە. ئەوەش دەبێتە بەڵگەیەکی تر بۆ کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارەو، هەروەها پەیوەندی نەبوونی نە بەعارەبو نە بەئێراقەوە. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

شوێنەوارناس، مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (82)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لە دلیل الجمهورية العراقية، ص 67) کە بەبڕیارێکی فەرمی لەلایەن ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقەوە بەسەرپەرشتی وەزارەتی فێرکردن لەسالی (1962)دا دەردەچوو، هەروەها داوا لە زانا دکتۆر مستەفا جەواد لەگەورە زانایانی ئێراقو دکتۆر ئەحمەد سوسەو مەحمود فەهمی دەرویش کرا بۆ نووسینی – سەبارەت بە دیاریکردنی جوگرافیو مێژوویی بۆ زاراوەی خاکەرەشو ئێراق هاتووە: (ئەوانەی پێشوو، ناوی خاکەرەش یان ئێراق یان خاکی بابل-یان بەناوچە نیشتووەکانی کە باشووری ئێراقو خاکی ئەهواز پێکدەهێنن دەگووت، ناوچە نیشتووەکان بریتیە لەدەشتێکی شێوە لاکێشەیی کە درێژیەکەی لەباکوورەوە بۆ باشوور درێژ دەبێتەوە، هەروەها پانییەکەی لەنێوان (160-200) میل دەبێت، ئەو شێوەیە لەباکوورەوە بەهێڵێکی دروستکراو کۆتایی دێت، کە درێژ دەبێتەوە لەنێوان فەلوجە لەسەر رووباری فوراتو باکووری بەلەد لەسەر دیجلە، دواتریش درێژبوونەوەیەتی بەرەو هەردوولا تا دەگاتە چیای حەمرین لە لایەکو، بیابانی سەماوە لە لاکەی ترەوە، لەخۆرهەلاتەوە کۆتایی دێت بە چیای حەمرینو چیاکانی پشتکێوو چیاکانی بەختیاری).

بەگوێرەی ئەو بڵاوکراوەیەی ئەنجومەنی وەزیرانی ئێراقو، وەزارەتی فێرکردن (لە دلیل الجمهورية العراقية)دا سنووری ئێراق لە لای فەلوجە کە (391) کمو بەلەد (350)کمو زنجیرە چیاکانی حەمرین (کە نزیکەی 150 کم دەکەونە باشووری خۆرهەلاتی موسڵ) کۆتایی پێدێتو، لەوێش بەدواوە بەرەو باکوور سنووری کوردستانو خاکی کوردان دەستپێدەکات. کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیو کاردستانیە، چونکە نزیکترین شاری ئێراقی لەشاری موسڵ شاری (تکریت)ە کە (245)کم کەتۆتە باشووری شاری موسڵو، لەوێ کۆتایی بە سنووری باکووری ولاتی ئێراقی عارەبی دێت.

شوێنەوارناس‌و مێژوونووسی ناوداری کورد، مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (208)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (دکتۆر جاسم محەمەد ئەلخەلەف، لەسەرەتای پەرتووکەکەیدا (محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية)دا لەدەستنیشانکردنی هەرێمی چیا دەڵێت: هەرێمی چیا دەکەوێتە بەشی باکووری خۆرهەڵاتی ئێراق‌و، درێژ دەبێتەوە بۆ سنوورە هاوبەشەکەی لەگەڵ سوریا لەخۆرئاوا، تورکیا لەباکوور، ئێران لەخۆرهەڵات تا سنووری (دەشتی نیشتوو)و (بانی بیابانی) لەباشوور، وە سنووری باشووری ئاشکەرایە کە لە گردۆلکەو زنجیرەیەک چیای نزمی وەکو چیاکانی حەمرین، مەکحول، عەتشانە،عدیە، ئیبراهیمیە، تەلەعفەر، شەنگال، ئەو ناوچەیە یەک لەسەر پێنجی پێوانەی خاکی ئێراق دەگرێتە خۆی‌و نزیکەی (90،370) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە. هەمان دەستنیشانکردن‌و پێناسە لە (الدليل الجغرافي العراقي، ص (27) للدكتور أحمد سوسة)و لەپەرتووکی (العراق الشمالي، لمحمد هادي الدفتري)دا هاتووەو ئەوەی کۆتاییش دەڵێت ئەو هەرێمە بە کوردستان ناودەبرێت. هەروەها جوگرافیناسی عارەب، دکتۆر ئەحمەد سوسە، لە پەرتووکی (فيضانات بغداد في التأريخ القسم الأول، ص 133)دا کۆکە لەسەر هەمان پێناسەو دەستنیشانکردنی سەرەوەو دەڵێت: (ناوچەی نیمچە چیایی ناکرێت یەکبگرنەوە لەگەڵ دەشتەکانی نیشتووی ئێراقی)، هەروەها بەردەوام دەبێت لەسەر هەمان دەستنیشانکردن لە پەرتووکی (الدليل الجغرافي العراقي، ص 27)و نەخشەیەکی داناوە بەناوی (چیاکانی ئێراق)و دەستنیشانی ئەو هێڵە جیاکەرەوەی باشووری کردووە لە دەشتەکانی ئێراقی (عارەبی). مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف، لە لاپەڕە (209)دا نەخشەکەی بڵاوکردۆتەوە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە دکتۆر جاسم محەمەد بۆ هەرێمی چیا (باشووری کوردستان) کردوویەتی، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری خاکی کوردان‌و سەر بە هەرێمی چیا (باشووری کوردستان)ە. لەلایەکی تر نووسەری ناوبراو سنووری خۆرئاوای باشووری کوردستان (وڵاتی چیا) دەباتەوە سەر سنووری سوریا، کەواتە دیسان شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان. هەروەها (محەمەد هادی دەفتەری)ش جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئەو ناوچەیە واتە

هەرێمی چیا (کوردستان)ە. سەرەڕای ئەمانەش ئەو نەخشەیەی کە ئەحمەد سوسە داینـاوە، نەخشەی هەرێمی چیاکانەو، هەرێمی چیاکانیش باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ەو، شاری موسڵ-یش کەوتۆتە نێو سنووری ئەو هەرێمە، بۆیە پارێزگای موسڵ بەتەواوی بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستانە. دواتر بەگوێرەی ئەو پێوانەیەی کە (دکتۆر جاسم محەمەد ئەلخەلەف، لە پەرتووکەکەی خۆیدا بەناوی (محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية)دا باسی کردووە، پێوانەی هەرێمی چیا (باشووری کوردستان) نزیکەی (90.370) نەوەت هەزارو سێسەتو حەفتا کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، ئەگەر بێتوو پارێزگای موسڵ کە پێوانەکەی نزیکەی (38.430) کیلۆمەتری چوارگۆشەیە دەرکەی لە پێوانەیەی گشتی هەرێمی چیا، ئایا هەمان ئەو پێوانەیە دەمێنێتەوە کە دکتۆر جاسم بۆ باشووری کوردستان داینـاوە، یان کەمتر لەوەی ئەو دەستنیشانی کردووە؟ نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (16)ی پەرتووکی (کورد لەپارێزگای موسڵ)دا، نووسیوێتی: (سالی (1931) حکومەتی ئێراقی یاسای زمانە ناوخۆییەکانی دەرکردو بڕیاریدا زمانی دادگاکانو قسەکردنی ناو دەزگای لیواکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی) زمانی کوردی بێت).

بەگوێرەی ئەو یاسایەی کە میری ئێراق، لەڕێکەوتی (30.5.1932)دا بەناوی (یاسای زمانە خۆجێیەکان) بە یاسای ژمارە (74) دەریکرد، مادەی نۆیەمی ئەو یاسایە، دەوڵەتی ئێراق بەڵێنیدا کە زمانی کوردی شانبەشانی زمانی عارەبی بکرێتە زمانی فەرمی لە هەریەک لەپارێزگاکانی (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو ئەو قەزایانەی کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن)، ئەمەش واتە بەفەرمی کردنی زمانی کوردی لە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ). میری ئێراق لەخۆڕا نییە لەیاسای زمانە ناوخۆییەکاندا زمانی کوردی بۆ شارەکانی موسڵ (نەینەواو دهۆک)، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی دیاریکردووە، دیارە پێیان وابووە ئەو شارانە شاری کوردیینو زۆربەی دانیشتوانەکەیان کوردن بۆیە ئەو بڕیارەیان داوە. کاتێک کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو شارانە کوردبن، کەواتە شارەکانیش بەشاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن.

ئیسماعیل شوکور رەسوڵ، لەوتاری (باچیتر مێژوومان چەواشە نەکرێت) کە بەختیار عەلی حەمە وەریگێڕاوە بۆ کوردیو، لەژمارە (4293)ی کوردستانی نوێ، چوارشەممە (13.6.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (رژێمی ئێراق لە (30ی مایسی 1932)دا لێدوانێکی فەرمی دەرکرد وەک مەرجێک بۆ وەرگرتنی ئێراق لە کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئەو بڕیارە دانرا بەبڕوانامەیەکی فەرمی کە (10) بڕگەی لەخۆگرتووەو لەناویاندا بڕگەی شەشەم کە دەقەکەی دەڵێت: (دەبێ زمانی کوردی ببێتە زمانی فەرمی لەپاڵ زمانی عارەبی لەپارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی)، کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاری وەرگرتنی ئەو لێدوانەیدا بەمەرجێک هیچ دەستوورو یاسایەک سەرپێچی ئەو بڕیارە نەکات ئەگەرنا ئێراق لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکان دەدرێتە دادگای دادی نێودەوڵەتی هەمیشەیی).

ئەوەی کە دکتۆر ئیسماعیل شوکور رەسوڵ ئاماژەی پێکردووە، کوردستانێتی شاری موسڵو شارەکانی تریش کە ناویان هاتووە دەگەیەنێت، چونکە ئەوەی کە دکتۆر ئیسماعیل باسی کردووە بریتیبوو لە بڕیارێکی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق (نوری سەعید) کە لەبەرواری (30.5.1932)دا دەریکردو، لەپێناوی وەرگرتنی ئێراق وەکو ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان، هەردوو مەرجەکەی ئەوانیانی پەسەندکردو، لەمادەی نۆیەمی ئەو راگەیاندنەوەدا، دووبارە زمانی کوردی بەزمانی فەرمی لەپارێزگاکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی)و هەندێک قەزای سەر بە دیالەدا ناسی، بەفەرمی ناسینی زمانی کوردی لەو ناوچانەش، ئاماژەیە بۆ کوردێتی ناوچە ناوبراوەکان.

خەسرەو گۆران، نووسەرو جێگری پارێزگاری موسڵو بەرپرسی لقی (16)ی پارتی دیموکراتی کوردستان، لە لاپەڕە (69)ی پەرتووکی (کورد لەپارێزگای موسڵ)داو، بەپشتبەستنی بە (دکتۆر عەبدولعەزیز نوار، تاریخ العراق الحدیث، القاهرة، 1968)، نەخشەیەکی ویلایەتی موسڵی بڵاوکردۆتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (1869)ی سەردەمی مەدحەت پاشا، کە شارەکانی: موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی و دهۆک دەگرێتە خۆی).

هەموومان دەزانین کە ویلایەتی موسڵ هەر لەسەردەمی کۆنەوە خاکی کورد بووە، کەواتە شارەکانی سەر بەو ویلایەتەش هەر شارو خاکی کوردین، لەکاتێکدا شارەکان شاری کوردی بن کەواتە موسڵ-یش وەکو شارێکی ئەو ویلایەتە خاکی

کورده. کاتێک که نووسەرێکی عارەبی وەکو (دکتۆر عەبدولعەزیز نەوار) شاری موسڵ دەخاتە ناو سنووری ویلایەتی موسڵ، ئەمە دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردێتی‌و کوردستانێتی ئەو شارە. هەروەها بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە دکتۆر عەبدولعەزیز نەوار بڵاویکردۆتەوە، ویلایەتی موسڵ لەتەواوی شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی‌و دهۆک پێکدێت‌و، ئێمەش دەزانین بەگوێرەی چەندین بەڵگەنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان‌و بیروبۆچوونی گەڕیدە، مێژوونووس، جوگرافیناس‌و نووسەری عارەب، تورک، فارس‌و بیانی ویلایەتی موسڵ خاکی کوردانە، کاتێک کە شاری موسڵ-یش بەشێک یان شارێک بێت لەو ویلایەتە کەواتە ئەویش خاکی کوردانەو بەشێکی جیا نەکراوەیە لە باشووری کوردستان. هەروەها ئەمەش بەڵگەیەکی روون‌و ئاشکرایە کە شاری موسڵ وەکو شارو پارێزگا سەر بەویلایەتی موسڵ بووەو، هیچ پەیوەندییەکی بەئێراق‌و عارەبەوە نەبووەو نییە. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر کەمال مەزهەر، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (65)ی پەرتووکی (العراق في العصر البویهي، التنظیمات السیاسیة والاداریة والاقتصادیة) لەنووسینی (محەمەد حوسێن ئەلزوبێدی)دا نووسیوێتی: (سنووری ئێراق هەر لەکۆتایی سەدەی چوارەم تاوەکو ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی کۆچی بەرەو باکور لەسامەڕا کۆتایی پێدەهات‌و هەرگیز لەوێی تێنەپەڕاندووە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی نووسەری عارەب (محەمەد حوسێن زوبێدی)، سنووری دەوڵەتی ئێراق تاوەکو سەدەی دوازدەهەمی زایینی بەرەو باکوور لە سامەڕا کە نزیکەی (280)کم لەباشووری شاری موسڵ-ە تێنەپەڕیوە. بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی نووسەری ناوبراوی عارەب، بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ نەشارێکی عارەبی‌و نە ئێراقی بووە، بەڵکو شارێکی کوردی‌و سەر بەخاکی کوردستان بووە، بەتایبەت کە سنووری باشووری کوردستان رووەو باشوور بەدووری نزیکەی (280)کم لەنزیک سامەڕا کۆتایی پێدێت.

نووسەری عارەب دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (262)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیوێتی: (مادەی (64) ئاماژەی

بەوەکردووە، ئەگەر کوردەکان خۆیان ویستیان دەوڵەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێنن و ئەو دەوڵەتە لەگەڵ کوردەکانی دانیشتوی ویلایەتی موسڵ-دا کە بە کوردستانی باشوور دادەنرێ لەخاکی عێراق، یەکبگرنەوە، ئەوا دەوڵەتە گەورەکان دەبێ ئەو یەکگرتنەوەیە پەسەند بکەن).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆر وەلید حەمدی، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە کوردییەکان و دەکەوێتە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، چونکە لەلایەک نووسەری ناوبراوی عارەب، باسی ئەوە دەکات کە بەگوێرەی پەیمانی سێڤرە، دەکرا ویلایەتی موسڵ لەگەڵ ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە نیازوابوو لەباکووری کوردستان دابمەزرێت، یەکبگرێتەوە. لەلایەکی تریشەوە ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە باشووری کوردستان، لەلایەن نووسەری عارەب دکتۆر وەلید حەمدی، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ناوبراو ویلایەتی موسڵو باشووری بەیەکسان دەزانێتو، بەکارهێنانی ئەو دوو زاراوەیە وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بۆ خاکی کورد کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە بەکاردەهێنێت. بەگوێرەی بۆچوونەکانی دکتۆری ناوبراو ویلایەتی موسڵو باشووری کوردستان هەریەکن، کەواتە باشووری کوردستانیش لەهەمان ئەو شارانە پێکدێت کە ویلایەتی موسڵی لێ پێکدێت. هەروەکو ئاشکرایە کە ویلایەتی موسڵ لەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) پێکدەهات، کەواتە باشووری کوردستانیش لەهەمان ئەو شارانە پێکدێت، لەئەنجامیشدا شاری موسڵ دەردەکەوێت کە شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانو سەرۆک کۆماری ئێستای ئێراق، لەوتارێکی خۆیدا کە بەبۆنەی چەژنەکانی نەورۆزو رزگارکردنی کەرکوک لەئاهەنگێکی جەماوەریدا، لە دەربەندی بازیان لە (20.3.1998)دا پێشکەشی کردووەو، دەقی وتارەکە بەزمانی عارەبی لە لاپەڕەکانی (3و 7)ی مانگنامەی (المنار الكوردي)، ژمارە (49)ی ڕۆژی هەینی، ڕێکەوتی (8.5.1998)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (لەسااڵی (1962)دا پەناهەندەکانی عارەبی ئێراقی دانیشتووی قاهیرە، کە زۆربەیان بریتیبوون لە عارەبە نەتەوەییەکان بە بەعسییەکانەوە، لەسەر داوای سەرۆک کۆمار جەمال عەبدولناسر، یاداشتێکیان دایە دەست جەمال عەبدولناسر، کە لەیاداشتنامەکەدا هاتبوو: سنووری کوردستان بەدرێژایی چ ی

حەمرین لەخواروی مەندەلییەوە دەست پێدەکاتو هەتا لەگەڵ دیجلەدا یەک دەگرێتەوەو لەوێشەوە بەئاراستەی سنووری سوریادا دەڕوات).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە عارەبە ناسیۆنالیستو بەعسییەکان بۆ سنووری کوردستان کردوویانە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو ئەو سنوورەو خاکی کوردستان. بەگوێرەی ئەو پێناسەیە دەتوانین بڵێین، ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی تر بۆ کوردستانی بوونی ئەو شارە (موسڵ).

سەلاح عوسام ئەبو شەقرا، کە نووسەرێکی عارەبی لوبنانییە، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکەکەیدا کە بەزمانی عارەبی نووسراوە لەژێر ناوونیشانی (الاکراد شعب المعاناة نافذة علی واقعهم في لبنان والعالم)دا، نەخشەیەکی کوردستانی بڵاوکردۆتەوە کە موسڵ لەو نەخشەیەدا لەنێو سنوری کوردستانە. هەروەها لە وەرگێڕدراوە کوردییەکەی ئەم پەرتووکەدا، هەمان نەخشە لە لاپەڕە (14)دا بڵاوکراوەتەوە).

بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کوردستان، کە نووسەری عارەب سەلاح ئەبو شەقرا لەپەرتووکەکەی خۆیدا بڵاویکردۆتەوە، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە گرنگەکانی کوردو دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان. دانانی موسڵ وەکو شارو پارێزگا لەنێو سنووری کوردستان، بەڵگەیەکی زیندووە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارە. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

پرۆفیسۆر دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، مامۆستای مێژووی نوێ لەزانکۆی دهۆک، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (جريدة الحقيقة – راستی أول جريدة عربية كوردية في مدينة الموصل دراسة وثائقية)داو، بەپشتبەستنی بە (ابو زكريا الازدي، تأريخ الموصل، ص208)، (إبن حوقل، صورة الارض، ص195-196)، نووسیوێتی: (بوونی کورد لە موسڵ دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی زۆر کۆنو، زۆربەی زۆری ئەو گەڕیدەو مێژوونووسو جوگرافیناسانەی کە سەردانی موسڵ-یان کردووە، ئاماژەیان بەبوونی کورد لەم شارە کردووە. لەنووسینەکانی ئەلئەزدی (سالی 945ی زایینی مردووە)، مەسعودی (سالی 956ی زایینی مردووە)، ئیبن حەوقەل (سالی 977ی زایینی مردووە) هەروەها ئەلئەنساری (سالی 1326ی زایینی مردووە)، هاتووە: (کوردەکان هەر لەکۆنەوە لەموسڵو دەوروبەریدا دانیشتوونو.... چەندین گەڕەکیان لەناو شارو دەرەوەی شار هەیە).

دانپێدانانی ئەو کۆمەڵە میژوونووسەی عارەب و ئیسلام بەوەی کە کوردەکان هەر لەکۆنەوە لە موسڵ و دەوروبەریدا ژیاون، کە میژوونووسەکان خۆیان لەسەدەی دەیەمی زایینیدا ژیابن و ئاماژەش بەبوونی کورد لەموسڵ هەر لەکۆنەوە بدەن، مانای وایە دەبێت چەند سەدەیەک پێشتر کورد لەموسڵ ژیابن! هەروەها ئەو میژوونووسانە ئامەژە بەوە دەکەن کە کوردەکان نزیکەی پازدە سەدەیەک بەر لەئێستا لەناو شاری موسڵ-دا چەندین گەڕەکیان هەبووە. باشە خودی شاری موسڵ ئەوکاتی دەبێت لەچەند گەڕەک پێکهاتبێ، تاوەکو کورد چەندین گەڕەکیان هەبووبێ؟ پێموایە ئەوکاتی زۆربەی شارەکەو گەڕەکەکان هی کورد بووە، هەروەکو چەندین میژوونووس و گەڕیدەی عارەبی، ئیسلامی و بیانی ئاماژەیان بەوە داوە کە سەرجەم دانیشتوانی شاری موسڵ کورد بوون لەسەدەی دەیەمی زایینی، نەک چەند سەدەیەک بەر لەو سەدەیەدا هەروەکو ئەوان باسی دەکەن. بۆ نموونە نووسەری بیانی (کەی. مالکۆلم لیسترەنج)، کە لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکەکەیدا (ولاتانی خەلافەتی رۆژهەلات)دا دەڵێت: (لەسەدەی چوارەمی کۆچیدا (دەیەمی زایینی) خەڵکی موسڵ بەشێوەیەکی گشتی کورد بووینە). ئەوەی لوسترەنج باسی دەکات ئەو کاتەیە کە ئەو نووسەرانەی تێدا ژیاوە، واتە لەسەردەمی ئەوانیشدا زۆربەی هەرە زۆری و بەشێوەیەکی گشتی دانیشتوانی موسڵ کورد بووینە، بەڵام ئەوان تەنیا دانیان بەوەدا ناوە کە کوردەکان هەر لەکۆنەوە لەو شارەو دەوروبەریدا ژیاون و، چەندین گەڕەکیشیان لەناو شاردا هەبووە، ئەو بۆچوونەیان رەنگدانەوەی بیری شۆڤینی خۆیانە، کە وای لێکردوون راستییەکان بشارنەوە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (74)ی وتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدینة العرب والکورد جغرافیا وتاریخیا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (22)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (تاریخ الموصل)ی میژوونووسی عارەب، (سەعید ئەلدیوەچی)دا، دەڵێت: (میژوونووسی موسڵ، سەعید ئەلدیوەچی، کورد بە دانیشتووی کۆنی شاری موسڵ ناودەبات، کاتێک کە دەڵێت: کوردەکان لەناو شار (موسڵ)و دەوروبەری دانیشتوون).

بەگوێرەی ئەو دانپێدانانەی میژوونووسی عارەب سەعید ئەلدیوەچی، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە میژوونووسی ناوبراوی

عارەب (هەرچەندە لەپێشەکییەکەدا باسی ئەوەکرا کە دیوەچی کورد بوویتەو، بە عارەبکراون)، باسی ئەوە دەکات کە کۆرد دانیشتووی ناو شاری موسڵو دەوروبەری بووینە، لەهەمانکاتیشدا کورد بەدانیشتووی کۆنی شاری موسڵ دادەنێت. بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی مێژوونووسی ناوبراو، بە بەڵگەیەکی پڕ لەبایەخ بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دابنرێت.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (74)ی سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەداو، بەپشتبەستنی بە (عماد عبدالسلام رؤوف، الموصل في العهد العثماني، فترة الحكم المحلي 1726-1834، ص27)، عیماد عەبدولسەلام نووسیوێتی: (بە دانپێدانانی سەرچاوەی باوەڕپێکراو پەیوەندییەکانی موسڵ بە جەزیرە (ئەو ناوچەیەی کە دەکەوێتە نێوان دیجلەو فورات لە تکریتەوە لەسەر رووباری دیجلە بۆ حەدیسە لەسەر رووباری فورات بەرەو باکوور بۆ سەرچاوەکانی دیجلەو فورات)، پتەوترن لەوەی بە ویلایەتی بەغدا، لەبەرئەوەی ئاراستەی رامیاری بەرەو باکوورە نەک بەرەو باشوور).

بەگوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی مێژوونووسی عارەب عیماد عەبدولسەلام رەئوف، بەو پەیوەندییە پتەوترەی ویلایەتو شاری موسڵ بە وڵاتی جەزیرەوە، لەو پەیوەندییەی کە لەگەڵ ویلایەتی بەغدادا هەیەتی، ناڕاستەوخۆ بۆمان دەردەکەوێ کە ویلایەتی موسڵ بەچەشنی ویلایەتی جەزیرە (بۆتان) ویلایەتو شارێکی کوردیو سەر بە کوردستانە. هەروەها نووسەری ناوبراوی عارەب، لەدیاریکردنی سنووری وڵاتی جەزیرە (بۆتان)، سنووری باشووری وڵاتی جەزیرە دەگەیەنێتە شاری تکریت لەسەر رووباری دیجلە کە (245)کم و شاری حەدیسە لەسەر رووباری فورات کە (390) کم لەباشووری شاری (موسڵ)ەوەن. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە شاری موسڵ-یش سەر بەوڵاتی بۆتان (جەزیرە) بووە، هەروەکو چەندین گەڕیدە، مێژوونووس و جوگرافیناس شاری موسڵ-یان بە بەشێک لە وڵاتی جەزیرە (بۆتان) ناوبردووە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی(الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958)دا، نووسیوێتی: (سنووری ئێراق لەڕابردوودا بەقەد سنووری ئێستای ئێراق نەبوو، بەڵکو تەنیا دەگەیشتە ئەو بەشە یان ئەو ناوچە جوگرافییەی کە دەکەوێتە باشووری ئەو هێڵەی کە ئەنبار یان (قەزای حەدیسە

بەپشتبەستن بەبۆچوونێکی تر) لەسەر ڕووباری فوراتو، تکریت لەسەر ڕووباری دیجلە بەیەک دەبەستێتەوە، (ئیبن ئەسیر) کە (لەسالی 630ک/1232ز مردووە) ئاماژە بەوە دەکات کە ئێراق بریتییە لەو خاکەی کە درێژ دەبێتەوە لەنێوان بەسراو تکریت (الكامل في التأريخ 305/8) .

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، ئاماژە بە بۆچوونی ئیبن ئەسیر دەکات کە پێی وایە سنووری ئێراق دەکەوێتە نێوان بەسراو تکریت، بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی ئیبن ئەسیر شاری موسڵ ناکەوێتە نێو سنووری ئێراق، کەواتە ئەو شارە شارێکی کوردیو کوردستانیەو دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە شاری تکریت (245)کمو شاری حەدیسە-ش (390)کم دەکەونە باشوورو باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (349)ی پەرتووکی (معالم الثقافة العربية الاسلامية)ی نووسەری عارەب (هاشم ئەلمەلاح)، کە نووسیویەتی: (موسڵ، ڕۆڵەی خێڵە عارەبەکانی ئەیادو تەغلب کە بەشداربیان لە داگیرکردن (فەتح)ی ئەو شارەدا کردبوو، گرتە خۆیو دواتریش چەندین خێڵی تری لە بەسراو کوفەوە لەسەردەمی ڕاشدییەوە بۆ هات. نیشتەجێکردنی عارەب لەو شارەدا بەردەوام بوو لەسەردەمەکانی ئەمەویو عەباسی تا وای لێهات موسڵ بوو بە یەکێ لەشارە گەورەکانی موسڵمانان).

ئەو دانپێدانانەی نووسەری عارەب هاشم ئەلمەلاح، بەداگیرکردنی موسڵو هێنانی خێڵو هۆزە عارەبییەکان بە بەردەوامیو لەسەردەمی جیاجیادا، دەبێتە بەڵگەیەکی هاشا هەڵنەگر بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شارەکە. وە هیچ شارێکیش لەڕێگەی بەزۆر داگیرکردنەوە سیمای نەتەوەی ڕەسەنی خاوەنی شارەکە لەدەست نادات، تاوەکو شاری موسڵ-ی بەزۆر داگیرو بەعارەبکراو ئەو سیمایە کوردیەی خۆی لەدەست بدات، ڕۆژێک لەڕۆژانیش هەر دەبێت وەکو کۆرپەیەکی بەزۆر دابڕاو لەدایکیدا بگەڕێتەوە بۆ باوەشی دایکی نیشتمانی کوردستان. کاتێک کە هاشم ئەلمەلاح دەڵێت: (تا وای لێهات موسڵ بوو بە یەکێ لەشارە گەورەکانی موسڵمانان)، مەبەستی ئەوەیە کە لەئەنجامی بەعارەبکردندا بوو بەشارێکی عارەبی!

دکتۆرو پرۆفیسۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (137-141)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)دا وتارێکی لەژێرناوی (كوردية كركوك في ظل الحقائق التاريخية – الجغرافية)دا نووسیوەو لە لاپەڕە (138)دا بەپشت بەستنی بە لاپەڕە (479)ی پەرتووکی (مفصل جغرافية العراق)، لەنووسینی (تەها ئەلهاشمي)دا، باسی ئەوە دەکات کە ئەلهاشمی دەڵێت: (مەسعودی سنوری ئێراقی لەلای باکوورەوە بەوە دەستنیشان کردووە کە لە (تکریت) لەسەر رووباری دیجلەو لە (هیت) لەسەر رووباری فورات کۆتایی دێت).

مێژوونووسی ناسراوی ئێراقی تەها هاشم، ئاماژە بە پێناسەی مەسعودی دەکات بۆ سنووری ئێراقو، پێی وایە کە سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە لە تکریت لەسەر رووباری دیجلە کە (245)کم و هیت لەسەر رووباری فورات کە (360)کم لە باشوورو باشووری خۆرئاوای موسڵ-ن کۆتایی پێدێت، ئەوەش بەڵگەیەکە لە بەڵگەکان بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (138-139)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (41)ی پەرتووکی (محاضرات في جغرافية العراق)دا لەنووسینی (جاسم محەمەد ئەلخەلەف)دا، ئەلخەلەف ئاماژە بەوە دەکات کە: (سنووری نێوان دەشتی لێتەئامێزەکان لەلای شاری (سامەڕا) لەسەر رووباری دیجلەو (رومادی) لەسەر رووباری فورات کۆتایی دێت).

کۆتایی هاتنی سنووری دەشتی لێتەئامێزەکان کۆتایی پێهاتنی سنووری عارەبو ئێراقە لەلای باکوورەوە، کاتێک کە سنووری دەشتی لێتەئامێزەکان لەسەر رووباری دیجلە لەلای شاری سامەڕا کە نزیکەی (280)کمو، لەسەر رووباری فورات لەلای شاری رومادی کە (320)کم کەوتوونەتە باشوورو باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ کۆتایی بێت، هەر لەوێشەوە سنووری خاکی عارەبو ئێراق کۆتایی پێدێت، کەواتە شاری موسڵ ناکەوێتە سنووری وڵاتی عارەبو دەوڵەتی ئێراق، بەڵکو موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری وڵاتی کوردو خاکی کوردستان. کەواتە موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە! هەروەها بە بۆچوونی مێژوونووسی عارەبی (تەها ئەلهاشمی)، بەرزاییەکانی حەمرین سنووری نێوان هەردوو هەرێمی چیاکانو دەشتی لێتەئامێزەکانەو، سنووری نێوان ئێراقی سەروو و ئێراقی ژێرییە، بەگوێرەی ئەو

پێناسەیە، کەواتە شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە شاری کوردستانین.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (139)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (18)ی پەرتووکەکەی (تەها ئەلهاشمي)دا (مفصل جغرافية العراق)، ئاماژە بەوە دەکات کە ئەلهاشمی دەڵێت: (سنوری جیاکەرەوەی نێوان ئێراقی سەروو و ئێراقی ژوورووە، هێڵێکە درێژ دەبێتەوە لەنێوان (بەلەد) لەسەر رووباری دیجلەو (هیت) لەسەر رووباری فورات).

بەگوێرەی ئەو هێڵەی کە مێژوونووسی عارەب تەها هاشمی لەنێوان ئێراقی سەروو و ئێراقی ژوورووو یاخود کوردستانو ئێراقی کێشاوە، موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان، چونکە سنووری لای باکووری ئێراق لەشاری (بەلەد) لەسەر رووباری دیجلەو (هیت) لەسەر رووباری فورات کۆتایی پێدێت، هەروەکو پێشتریش ئاماژەم پێکردووە کە شاری بەلەد (350)کم و شاری هیت-یش (360)کم لەباشوورو باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ-ن. کەواتە ئەو پێناسەیەی ئەو مێژوونووسە عارەبە دەبێتە بەڵگەیەکی گرنگ لەپێناوی سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ-ی بەزۆر داگیرکراوو بەعارەبکراو. سەرەڕای ئەوەش کە مێژوونووسی ئیسلامیو عارەبی (یاقوتی حەمەوی) شاری موسڵ بەشارێکی سەر بەموسڵ-ی جەزیرە دەزانێتو، پێشی وایە بەلەد لەدەرەوەی سنووری ئێراقەو هیچ پەیوەندییەکی بەو وڵاتەوە نییە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دیسان لە لاپەڕە (139)ی سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەداو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (6-7)ی پەرتووکەکەی فازل ئەلئەنساری (مشكلة السكان)دا ئاماژە بەوە دەکات کە ئەلئەنساری نووسیوێتی: (کۆتایی هاتنی دەشتی لیتەئامێزەکانی بەهێڵێک دەست نیشانکردووە کە درێژ دەبێتەوە لەنێوان بەلەد - رومادی).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی نووسەری عارەب فازل ئەنساری، شاری موسڵ شارێکی کوردییەو دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە هەروەکو لەپێشتریش گوتمان بەلەد (350)کم و (رومادی)یش (320)کم دەکەونە باشوورو باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا عومەر، سیروان کاکەیی‌و مەحمود حاجی، لە لاپەڕە (2)ی (سیاسة التعریب في أقلیم کوردستان العراق – دراسة وثائقیة – محور الموصل)دا نووسیوێتیان: (هەروەکو (ئیبن فوقیه) جەختی لەوە کردۆتەوە کە نیشتەجێکردنی عارەب لەشاری موسڵ لەسەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب دەستیپێکردووە).

بەگوێرەی قسەکانی مێژوونووسی عارەب (ئیبن فوقیه) نیشتەجێکردنی عارەب لەسەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا لە موسڵ دەستیپێکردووە، لەلایەک ئەوە بەڵگەیەکە بۆ نەبوونی عارەب پێش ئەو بەرواڕە لەو شارەدا، کەواتە ئەو شارە شارێکی عارەبی نییەو شارێکی کوردی‌و کوردستانییە، چونکە کورد بەر لەعارەب بوونی هەبووە لەو شارەداو، شارەکەش کورد دروستی کردووە نەک عارەب، بەڵکو عارەب داگیرکەر بووە نەک دروستکەر، شاریش هەردەم هی دروستکەرە نەک هی داگیرکەر! لەلایەکی تریشەوە هەموو ئەو بانگێشانە بەدرۆ دەخاتەوە کە گوایە، شاری موسڵ لەسەردەستی عارەبەکانەوە دروستکراوە.

دکتۆر خەلیل اسماعیل محەمەد، دکتۆر محەمەد عەبدوڵڵا عومەر، سیروان کاکەیی‌و مەحمود حاجی، لە لاپەڕە (3-11)ی (سیاسة التعریب في أقلیم کوردستان العراق – دراسة وثائقیة – محور الموصل)دا نووسیویانە: (ئەوەی کە بەرچاو دەکەوێت ئەوەیە کە ڕێڕەوەکانی زرنگکاری بەعارەبکردن (سیاسة التعریب) سێ تەوەری سەرەکی گرتۆتە بەر کە ئەمانەن: 1. تەوەری موسڵ 2. تەوەری کەرکوک 3. تەوەری خۆرهەڵاتی بەغدا. بەڵام تەوەری موسڵ گرنگییەکی تایبەتی لەڕووی بەعارەبکردنەوە پێدراوە، ئەوەش لەبەر هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافی، گرنگی بازرگانی‌و نەوتی هەروەها ئەتنۆگرافی کە پێشتر ئاماژەمان پێکردبوو. لە ئاراستەکانی زرنگکاری بەعارەبکردنی تەوەری موسڵ:

1. دروستکردنی نیشتەنگای عارەبی 2. دەستبەسەراگرتنی خانووبەرەو زەوی کشتوکاڵی 3. ڕاگوێزان‌و کۆچپێکردن 4. یاسای ڕاستکردنەوەی نەتەوەیی 5. گۆڕانکاری لەپێکهاتەکانی بەڕێوەبردن).

بەگوێرەی دروستکردنی ئەو هەموو نشینگانەی کە لەکوردستان‌و بەتایبەت لەدەوروبەری شاری موسڵ، بۆ عارەبی کۆچەرو عارەبی ناوەڕاست‌و خواروی ئێراق، بۆمان دەردەکەوێ کە شاری موسڵ‌و دەروبەرەکەی درێژکراوەی خاکی

کوردو بەشێکی کوردستانن، بەڵام حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی عارەبی شۆڤینی، هەوڵی بەعارەبکردنو سڕینەوەی سیمای کوردێتیو کوردستانێتی شارەکەو ناوچەکە دراوە. هەروەها بەڵگەنامەکانی حکومەتە شۆڤینییەکانی عارەبی ئێراقو، ئەو ڕاگوێزانە زۆرەملێیانەی کە لەشاری (موسڵ)دا بەرامبەر بە هاووڵاتیانی ڕەسەنی شارەکە (کورد) پەیڕەو دەکراو بەچاوەکانی خۆمانەوە دەمانبینین، بەڵگەیەکی زیندووی کوردستانێتیو کوردێتی ئەو شارە بەزۆر داگیرو بەعارەبکراوەیە.

ئەحمەد شەوکەت، لەلاپەڕەکانی (49-50)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (10)ی پەرتووکی (معجم البلدان)ی میژوونووسی عارەبی ناسراو یاقوت الحموی (شەهاب ئەددین بن عەبدوڵڵا ئەلڕۆمی ئەلبەغدادی) کە ئەو میژوونووسە دەڵێت: (ناوی شاری موسڵ لەسەردەمی فارسەکاندا –(نەوادشێر) بووە، وە یەکەم کەس کە بەم ناوە (موسڵ) ناوی بردبێت (رواند بیوراسف) بووە)، ئەو کەسە بەناوەکەیەوە دەردەکەوێت کەسێکی کوردو دانیشتووی شاری ئەلقودەماء –موسڵ- بووبێت).

بەپێی قسەکانی یاقوت ئەلحەمەوی شاری موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە، چونکە هەروەکو ئەو ئاماژەی پێکردووە، پێشتر لەسەردەمی هاتنی فارسەکان یاخود ساسانییەکان (ساسانییەکان بوون هاتن بۆ موسڵو زۆر لەمیژوونووسان دەڵێن ئەوان کوردن نەک فارس) ناوی شاری موسڵ (نەوادشێر/نیو ئەردەشێر/نەو ئەردەشێر) بووە، (نەوادشێر)یش ناوێکی کوردییەو مانای ئەردەشێری نوێ یان تازە دەگەیەنێت، ناونانی موسڵ بەو ناوە دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەی کوردی میدی (نەوادشێر). پێشتریش گوتمان شەبەکەکان شاری موسڵ-یان دروستکردووەو، ئەوان نەوەی کورد میدییەکانی دانیشتووی موسڵ-ن، کە بەر لەهەموو نەتەوەکانیتر لەشاری موسڵ نیشتەجێبوونو ناوی ئەو شارەیان نا (نەوادشێر)، کەواتە ئەو شارە (موسڵ) شارێکی کوردییەو کوردیش دروستی کردووە.

فائیزە محەمەد عزەت، لە لاپەڕە (50)ی ماستەرنامەکەی خۆیدا کە لەژێرناوی (الکورد في اقلیم الجزیرة وشهرزور في صدر الاسلام من 637-749)داو، بەپشتبەستنی بە میژوونووسانی عارەب (ئەلئەزدی، تاریخ الموصل، بەرگی (2)، لاپەڕەکانی (32، 33، 208)، (المسعودي، مروج الذهب، ج2، ل251)، (إبن حوقل، صورة الارض، ل195)، (الانساري، نخبة الدهر، ل255)، دەنووسێت: (کوردەکان

هەر زۆر لەکۆنەوە لە موسڵو ئەو شوێنانەی سەر بەو شارەن نیشتەجێ بووینە، وە بەتایبەتیش کوردەکانی حەمیدی، لاری‌و هەزبانی کە چەندین گەڕەکیان لەناو شارو لەوەڕگەیان لەدەرەوەی شاردا هەبووە، هەروەها ئەلئەزدی ئاماژەی بەوەکردووە کە سنووری ئەو شارۆچکانەی کە سەر بەو شارە بووینە گەیشتۆتە ئازربێجان).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووسانی ئیسلامی‌و عارەبی وەکو (ئەلئەزدی، ئەلمەسعودی، ئیبن حەوقەل‌و ئەلئەنساری)دا، شاری موسڵ شارێکی کوردی‌و سەر بە خاکی کوردستانە، چونکە ئەوان گەواهی ئەوەمان بۆ دەدەن کە کوردەکان هەر لەزۆر کۆنەوە لەناو شاری موسڵو شارو شارۆچکەو دێهاتەکانی سەر بەو شارە ژیاون، کەچی عارەب وەکو داگیرکەر زۆر لەدوای کوردەکان هاتوون بۆ موسڵو ئەو شارەیان لەکورد داگیرکرد، هەروەکو بەلازری دەڵێت لەکاتی هێرشی عارەبە ئیسلامییەکان دانیشتوانی کوردی نەینەوا چوونە شەڕی هێرش بەرانی ئیسلام، ئەمەش دەیسەلمێنێ کە لەکاتی هێرشی میلیشیا ئیسلامییەکان بۆ سەر کوردستان، شاری موسڵ هەمووی کورد بووەو عارەبی تیا نەبووە.

هەڵبەستوان‌و نووسەر خالید دلێر، لە لاپەڕەکانی (10و 11)ی پەرتووکی (کیف الحقت کوردستان الجنوبیة بالدولة العراقیة؟)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (قاسم .. والاکراد خناجر وجبال) لە نووسینی "ئەحمەد فەوزی"دا دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ خاکی باشووری کوردستان دەگرێتەوە، بەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە، بەشێکی کوردستان گواسترایەوە بۆ سەر ئێراق، ئەو بەشەیە کەمتر لەچارەگێکی کوردستانەو کەمێک لەنیوەی زۆرتر لەسەر تورکیا مایەوەو ئەوەی تریش لەسەر ئێران).

نووسەری عارەب ئەحمەد فەوزی، ناڕاستەوخۆ داندەنێت بە کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵ، کاتێک کە دەڵێت :ویلایەتی موسڵ خاکی باشووری کوردستان دەگرێتەوە، لەکاتی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەئێراقەوە، بەشێکی کوردستان گواسترایەوە بۆ سەر ئێراق). هەموومان دەزانین کە ویلایەتی موسڵ لەشارەکانی: (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە) پێکدێت، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ خاکی باشووری کوردستان بێت، کەواتە موسڵو شارەکانی تریش کە لەسەرەوەدا ناویان هاتووە، شارن لەشارەکانی باشووری کوردستان. هەروەها کاتێک کە لکاندنی ویلایەتی موسڵ گواستنەوەی بەشێکی کوردستان بێت بۆ ئێراق،

کەواتە موسڵ شارێکی کوردستانییە، چونکە هەموومان دەزانین کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ-ی کوردی کە بەئێراقی عارەبییەوە لکێنران بریتیبوون لە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە). لێرەدا شاری موسڵ-یش وەکو بەشێک لەویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) گواستراییەوە بۆ سەر ئێراق!

نووسەری عارەب، ئەحمەد فەوزی، لەلاپەڕەکانی (26 و 67)ی پەرتووکی (قاسم .. وألاکراد خناجر وجبال!)داو بەپشتبەستنی بە (کازم حەیدەر)، نووسەری پەرتووکی (ألاکراد من هم وإلی أین؟)دا، نووسیوێتی: (دوای شەڕی گەورە، ئینگلیزەکان بەگوێرەی پەیماننامەی سایکس پیکۆی نهێنی، دەوڵەتی ئێراقیان دامەزراند، سنووری ئەو وڵاتە هەرسێ ویلایەتی بەسرا، بەغداو موسڵ-ی عوسمانی دەگرتەوە. بەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بەئێراقەوە، بەشێکی کوردستان گواستراییەوە بۆ سەر ئێراق کە کەمتر لەچارەگێک بوو، لەنیوەی زۆرتریش لەسەر تورکیاو ئەوەی ماوەش لەسەر ئێران. ئەو گۆڕانکارییانەش بووە هۆی ئەوەی کە بەشێکی کوردستان بخرێتە سەر ئێراق).

میژوونووسی عارەب ئەحمەد فەوزی، ناڕاستەوخۆ داندەنێت بە کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، لەلایەک کاتێک کە باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ-ی عوسمانی بەئێراقەوە دەکات، لەلایەکی تریشەوە کە دەڵێت بەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بەشێکی کوردستان گواستراییەوە بۆ سەر ئێراق. ئەو دانی بەوەدا ناوە کە ویلایەتی موسڵ بەشێکی کوردستان بووە نەک خاکی عارەب یان ئێراق، کەواتە شاری موسڵ-یش وەکو شارێکو پایتەختی ویلایەتی موسڵ، نابێتە شارێکی عارەبی یان ئێراقی. هەموو لایەکیشمان دەزانین کە عوسمانییەکان لەسالی (1516ز)دا خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان داگیرکرد، هیچ خاکێکیش بەداگیرکردنو زەوتکردن تاسەر نابێتە خاکو نیشتمانی نەتەوەی داگیرکەر، ویلایەتی موسڵ-یش وە بەتایبەت شاری موسڵ تاسەر بەژێردەستەیی عارەب نامێنێتەوەو، رۆژێک دادێت قارەمانانی کورد ئەو خاکە داگیرکراوەی خۆیان لەدوژمنان بستێننەوە!

نووسەری عارەب ئەحمەد فەوزی، لەلاپەڕەکانی (137)ی پەرتووکی (قاسم .. وألاکراد خناجر وجبال!)دا نەخشەیەکی بڵاوکردۆتەوەو لەژێر نەخشەکەدا نووسیوێتی: (نەخشەیەک کە ناوچە کوردییە راپەڕیوەکان دەردەخات)، شاری موسڵ بەتەواوی لەم نەخشەیەدا دیارە.

دووبارە میژوونووسی عارەب ئەحمەد فەوزی داندەنێت بە کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ-ی بەزۆر داگیرکراو، کاتێک کە نەخشەیەکی ناوچەی کوردە راپەڕیوەکان بڵاودەکاتەوەو شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری ناوچە کوردییەکان، هەر ناوچەیەکیش ناوچەیەکی کوردی بێت، کەواتە بێ هیچ گومانێک شارێکی کوردیو سەر بەخاکی کوردستان-یشە. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، لە لاپەڕە (20)ی پەرتووکی (بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی عێراق)و، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (33-34)ی پەرتووکی (العراق قدیما وحدیثا)، لەنووسینی میژوونووسی گەورەو ناسراوی عارەب، (عەبدولڕەزاق حەسەنی)، کە بەمشێوەیە سنووری باشووری کوردستانی دیاریکردووە: (کورد لەو شارو گوندانە نیشتەجێیە کە لەسنووری ئێراق – ئێرانەوە بەهێڵێکی ڕێک دەست پێدەکا تا دەگاتە چیای حەمرینو دواتر دەگاتە چیای شەنگال تا سەر سنووری ئێراق – سوریا).

بەگوێرەی دیاریکردنی ناوچە کوردییەکان لەلایەن میژوونووسی عارەب عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنی، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، نەک بکەوێتە ناو خاکی عارەبو ئێراق، چونکە هەروەکو میژوونووسی عارەبی ئێراقی (عەبدولڕەزاق حەسەنی)، ئاماژەی پێداوە، سنوورەکە بەهێڵێکی ڕاست لەحەمرینەوە بۆ شەنگال دەپەڕێتەوە، بەمەش شاری موسڵ بەچەندین کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری هێڵەکەوە. مادامیش شوێنی نیشتەجێبوونی کورد بەگوێرەی ئەو دەست نیشانکردنەی میژوونووسی ناوبراو، بەسەدان کیلۆمەتر لەباشووری شاری موسڵ-ەوە بێت، کەواتە شاری موسڵ بەدڵنیایی دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان.

ئەرشەد هورمزی، لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی (حقیقة الوجود التركماني في العراق)دا دەربارەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بەگوێرەی خەملاندنەکانی ساڵی (1921)، نووسیوێتی: (ژمارەی کورد لە شاری موسڵ (179.820)، عەرەب (170.663)، فەلە (57.425)، تورکمان (14.895)، یەهودی (9.665)، کۆی گشتی (432.468).

هەولێر – کورد (77.000)، عەرەب (5.100)، تورکمان (15.000)، یەهودی (4.800)، فەلە (4.100)، کۆی گشتی (106.000).
کەرکوک – کورد (45.000)، تورکمان (35.000)، عەرەب (10.000)، یەهودی (1.400)، فەلە (600)، کۆی گشتی (92.000).
سلێمانی – کورد (152.900)، تورکمان (1.000)، یەهودی (1.000)، فەلە (100)، عەرەب هیچ، کۆی گشتی (155.000).
کۆی گشتی هەر نەتەوەیەک لە ویلایەتی موسڵ، کورد (454.720)، عەرەب (185.763)، تورکمان (65.895)، فەلە (62.225)، یەهودی (16.865)، هەروەها تێکڕای دانیشتوانی ویلایەتەکە (785.468) کەسە).
ئەرشەد هورمزی کە نووسەرێکی تورکمانەو بەدەگمەنیش ڕێک دەکەوێت تورکمانەکان دانبنێن بەڕاستییەکان، ئەوان کە ژمارەی تورکمان لە نزیکەی (500) هەزارێک بگەیەننە پێنج ملیۆنو شارەکانی کەرکوک، هەولێر، موسڵو خانەقینی کوردستانی بەشاری تورکمانی بزانن، ڕاستی کوانێ؟ بەگوێرەی ئەو بەڵگەیەی ئەرشەد هورمزی، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە کوردستانە، چونکە ئەگەر بەگوێرەی ژمارەی دانیشتوانیش بێت ئەوە ژمارەی دانیشتوانی کورد لەساڵی (1921)دا لەژمارەی عارەب زۆرتر بووە، سەرەڕای هەموو فڕتوفێڵێکی ئەو سەرژمێرانەی کە لەلایەن تورکیا، ئینگلزو کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەنجام دراون، کە هەردەم ژمارەی کوردیان بە ئەنقەست کەم کردۆتەوەو ژمارەی عارەبو تورکمانیان بەرزکردۆتەوە، لەپێناوی هەوڵدان بۆ لکاندنی ئەو ویلایەتەی کە خاکی کوردان بووە، بە تورکیا یان بەئێراقی عارەبییەوە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا). بۆ نموونە هەروەکو دکتۆر جەبار قادر ئاماژەی پێداوە، تورکەکان لەڕاپۆرتی خۆیاندا بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان سەبارەت بەکێشەی ویلایەتی موسڵ نووسیبوویان کە (32.960) هەزار تورک لەپارێزگای سلێمانیدا هەن. ئەوە لەکاتێکدا کە پارێزگای سلێمانی بەتەواوی لەوکاتیدا تاکە تورکمانێکی تیادا نەبووە، ئەی باشە دەبێت چەندیان خستبێتە سەر ژمارەی چەند تورکمانێکی هەولێرو کەرکوک؟
عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی، کە نووسەرێکی عارەبی میسرییەو تا سەر ئێستقان شۆڤینیو دژ بە کوردو کوردستانە، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی (قصة الكورد في شمال العراق)دا، لەباسی (جەزیرە)دا نووسیوێتی: (جەزیرە: ئەو ناوە لەکۆنەوە بەو

ناوچەیەی کە دەکەوتە نێوان چیاکانی کوردستان لەباکوورو خۆرهەلاتەوە وە خاکی رەش لەباشوورەوە .. و دۆڵی فورات لە خۆرئاواوە. لەکۆنەوە دابەشی سەر (3) بەش کرابوو کە ئەمانەن:

1- دیار ربیعة: کە موسڵ دەگرێتەوە.
2- دیار مضر: بریتییە لەخاکی رقە.
3- دیاربەکر.

ئەوەی کە سامی ئەلغەمراوی لەسەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی راستەوخۆی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ-ە، چونکە هەموومان دەزانین کە جەزیرەی بۆتان ویلایەتێکی کۆنی کوردیو خاکی کوردستان بووە بەگشت شارو شارۆچکەکانی. هەروەکو لەو بەڵگەیەشدا ئەلغەمراوی پێمان دەڵێت کە شاری موسڵ بەشێک بووە لەخاکی جەزیرە، کەواتە شاری موسڵ وەکو شارو پارێزگا بەشێکی دانەبڕاوی خاکی کوردو کوردستانە. هەروەها رقەو دیاربەکر (ئامەد)یش دوو شاری کوردینو سەر بە جەزیرە بووینە.

عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی، لە لاپەڕە (100)ی پەرتووکی (قصة الكورد في شمال العراق)دا نووسیوێتی: (کوردەکان لەئێراقدا لەکۆی (14) پارێزگادا کە ئێراقی لێ پێکدێت تەنیا لەپێنج پارێزگادا نیشتەجێن ... ئەو پارێزگایانەش بریتین لە: پارێزگای موسڵ، پارێزگای هەولێر، پارێزگای کەرکوک، پارێزگای سلێمانیو پارێزگای دیالە).

ئەو ئاماژەیەی نووسەری شۆڤێنیستی عارەب (عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی)، بەوەی کە کوردەکان لەو پێنج پارێزگایەی کە ناوبراو، ناوی بردوون دەژین، دانپێدانانێکە بەکوردستانێتی شارو پارێزگای موسڵ بەتەواوی، چونکە کورد وەکو بوون لەشارەکانی (بەغداو تکریتو واست)یش بوونیان هەیە، تەنیا لەبەغدا ژمارەیەکی یەکجار زۆری کورد هەبووە، کە ئێستاکە پتر لە دوو ملیۆن دەبن، بەڵام نووسەر ئاماژەی پێنەداون، چونکە ئەو تەنیا ئاماژەی بەو کوردانە داوە کە لە کوردستاندا دەژین!

عەقید ئەمین سامی ئەلغەمراوی، لە لاپەڕە (278-279)ی پەرتووکی (قصة الكورد في شمال العراق)دا ئاماژەی بەبروسکەیەکی سەرکردەی ناسراوی کورد، مستەفا بارزانی کردووە کە لە (28.3.1963)دا بە ئامێری بێتەل بۆ (ئاکرێ) - حەسکۆ

بارزانی - ناردووە، ناوەڕۆکی بروسکەکە لە (11) خاڵی گرنگ پێکهاتووە، کەگرنگترینیان ئەمانەن:

1- میری ئێراق پەسندی ئەوەی کرد کە مافی خۆبەڕێوەبردنی ناناوەندی بدات بە کوردەکان.

5- سوپای ناوچەی کوردستان لەکوردەکان هەڵدەبژێردرێتو، چەکو کەرەستەو ئامێری نوێی وەکو فڕۆکەو تۆپ بەهەموو جۆرەکانیەوە بۆیان ئامادە دەکرێت.

6- دوو لەسەر سێی داهاتی نەوتی کوردستان تایبەت دەکرێت بۆ کوردەکانی ناوچەی کوردستان.

8- سنووری کوردستان بەمشێوەیە دەبێت:

لەباکوورەوە: تورکیا.

لەباشوورەوە: حەمرین.

لەڕۆژئاواوە: سوریا.

لەڕۆژهەلاتەوە: ئێران.

بەگوێرەی ئەو بروسکەیەی کە نووسەری عارەب ئەمین سامی ئەلغەمراوی ئاشکەرای کردووە، دەردەکەوێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردییەو دەکەوێتە ناو سنووری ئەو ئۆتۆنۆمییەی کە میری ئێراق بەگوێرەی بروسکەکە دانیپێداناوە. کاتێک کە سنووری ناوچەی ئۆتۆنۆمی کوردستان لەڕۆژئاواوە وڵاتی سوریا بێتو، تەواوی شارو پارێزگای موسڵ بکەونە خۆرهەڵاتی سوریا، گومان لەوەدا نامێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان دەبێت.

دکتۆر سەعد ناجی جەواد، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (العراق والمسألة الكوردية 1958-1970)دا نووسیوێتی: (هۆکارێکی تر کە هاندەر بوو بۆ ئاواتی سەربەخۆیی کوردەکان لەدوای کۆتایی جەنگ (جەنگی یەکەمی جیهان)، ئەو پەیمانەی کە بەریتانیا دابووی بۆ دابینکردنی مەڵبەندێکی تایبەت بە کوردەکان لەویلایەتی موسڵی هەرێمی پێشووی عوسمانی، کە زۆربەی زۆری کوردستانی ئێراقی دەگرتە خۆی).

بەگوێرەی قسەکانی نووسەر دکتۆر سەعد ناجی جەواد، شاری موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە، چونکە لەلایەک ئەو مەڵبەندەی کە بەریتانییەکان وەکو بەڵێنێک بەکوردیان دابوو، لەتەواوی ویلایەتی موسڵ دروست دەکراو، لەلایەکی تریشەوە نووسەر ویلایەتەکەش بەهەرێمێکی عوسمانییەکان ناو دەبات (کە

لەڕاستیدا هەرێمێکی کوردییەو لەسالّی (1516)دا عوسمانییەکان داگیریان کردووە)، هەر لەسەر قسەی خۆی ئەو هەرێمە هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە. هەروەها دکتۆر سەعد ناجی دان بەوەدا دەنێت کە ویلایەتی موسڵ زۆربەی کوردستانی ئێراق یان باشووری کوردستان دەگرێتەوە، واتە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) لەوەش گەورەترە. کەواتە شاری موسڵ بەگوێرەی دەستنیشانکردنەکەی دکتۆر سەعد شارێکی کوردییەو دەکەوێتە کوردستان.

نووسەرو رۆژنامەنووسی ئێراقی، طالب الصحفي، لە لاپەڕە (241)ی پەرتووکی (الاستقرار المفقود في عهد صدام)دا، نووسیوێتی: (بەریتانیای مەزن، لەسالّی (1920)دا دەسەلاتی ئینتیدابی لە ئێراق وەرگرتو، سەرکەوتنی بەدەست هێنا لەوەی کە ویلایەتی کوردەکان، موسڵی دەوڵەمەند بەسامانی نەوت بخاتە سەر ناوچەی ئینتیداب (لەدژی بەرژەوەندی تورکیا. ئەوەی شایانی باسە (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ لە کوردەکان پێکدەهات).

کاتێک کە رۆژنامەنووس تالیب ئەلسحوفی، ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکیی کوردی ناو دەبات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، هەر هەموویان شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن، هەرگیز ناشکرێت شارێک یان دەڤەرێکی لێ هاوێر بکرێت، بەتایبەتیش مەڵبەندی ویلایەتەکە کە شاری موسڵ بووە. دیسان کە ویلایەتی موسڵی کوردی کە (85%)ی دانیشتوانەکەی کوردبن، هەر دەبێت ئەو خاکە خاکی کورد بێتو بەشێکی کوردستان بێت.

نووسەری ناسراوی عارەب، دکتۆر زوهێر عەبدولمەلک، لە لاپەڕە (74)ی پەرتووکی (الکورد وبلادهم کوردستان بین سؤال وجواب)دا، نووسیوێتی: (ژمارەیەکی زۆر لە ئاشوورییەکان کە گوندەکانیان دەکەوتە دەوروبەری موسڵ تا کەنار دەریاچەکانی وانو ورمێ، کوردستانیان جێهێشت بەهۆی ئەو بەکۆمەڵ کوشتنانەی کە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەمو سەرەتای سەدەی بیستەم لەسەردەستی سوڵتانی تورکی تووشی هاتن).

لێرەدا نووسەری ناسراوی عارەب، دکتۆر زوهێر عەبدولمەلک، راستەوخۆ دانی پێدادەنێت کە شاری موسڵو دەڤەرەکەی خاکی کوردو بەشێکی کوردستانن، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کەژمارەیەکی زۆری ئاشوورییەکانی دەوروبەری موسڵ

کوردستانیان بەجێهێشت لەترسی کۆمەڵکوژییەکانی دەوڵەتی عوسمانی. کەواتە نووسەر موسڵ بە بەشێکو شارێکی کوردستان دەزانێت، کاتێ کە دەڵێت ژمارەیەکی زۆر لە ئاشووربیەکان کە گوندەکانیان دەکەوتە دەوروبەری موسڵ، کوردستانیان جێهێشت. بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی نووسەری ناوبراو بکرێتە بەڵگەیەک بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ.

دکتۆر زوهێر عەبدولمەلک، لە لاپەڕە (75)ی سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (کەمەنەتەوەی تورکمان لە کوردستاندا لەدوو ناوچەی سەرەکیدا کۆبوونەتەوە کە دەکەونە نێوان ئەو ناوچەیەی کە لە کفریو کەرکوک درێژ دەبێتەوە بۆ هەولێرو موسڵ، هەروەها لەناوچەی ئالازیغ درێژ دەبێتەوە بۆ مەلاتیەو عەینتاب).

نووسەری ناسراوی عارەب، دکتۆر زوهێر عەبدولمەلک، دووبارە شاری موسڵ دەخاتەوە نێو سنووری کوردستان، کاتێک کە باسی تورکمانەکان دەکاتو پێی وایە ئەوان لەکوردستاندا لەناوچەکانی نێوان کفریو کەرکوک تا هەولێرو موسڵ دەژین، کە دەڵێت لەکوردستاندا لەناوچەی نێوان ئەو شارانەدا دەژین، کەواتە هەموو ئەو شارانەی کە ناوی بردوون، شاری کوردیو سەر بەکوردستانن. لێرەدا دکتۆر زوهێر ناوی شارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوکو کفری وەکو شاری کوردستانی بردووە، کەواتە موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، لە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر دراسة وثائقیة عن القضیة الکوردیة في العراق)داو، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (العراق في العصر البویهي – التنظیمات السیاسیة والاقتصادیة)ی نووسەری عارەب (محەمەد حوسێن ئەلزوبێدی) کە ناوبراو لەلاپەڕە (65)ی پەرتووکەکەیدا نووسیوێتی: (لەسەردەمی بوەیهییەکاندا کە دەکاتە سالانی (945-1058)ی زایینی، هەرێمی ئێراق بەمشێوەیە بووە: لەباکوورەوە هێڵێک کە بە ئەنباردا تێدەپەڕی لەسەر رووباری فوراتو دەڕۆیشت بەرەو تکریت لەسەر رووباری دیجلە).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە نووسەری عارەب (محەمەد حوسێن زوبەیدی) بۆ ئێراقی دیاریکردووە، شاری موسڵ دەکەوێتە دەرەوەی سنووری دەوڵەتی ئێراق، بەوەش بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە،

چونکه لەو شوێنەی که سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە کۆتایی پێدێت، شاری موسڵ (245)کم لە تکریتو (320)کم لە ئەنبارەوە دوورە، بۆیە دەکرێت ئەوەش وەکو بەڵگەیەکی کوردستانی بوونی ئەو شارە بەکاربهێنرێت.

هەروەها دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (95)ی سەرچاوەی سەرەوەدا نووسیوێتی: (زۆر گرنگە کە هەست بەوە بکەین کە شەریف حوسێن، لەنامە نهێنییەکانی خۆیدا بۆ بەریتانیا لەسالانی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، ئاماژەیەکی راستگۆیانەی بەوە داوە کە مەبەستی لە ئێراق "هەردوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای پێشووی تورکیایە").

نامە نهێنییەکانی (شەریف حوسێنی مەککە) بەنرختترین بەڵگەن بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتی موسڵ، چونکە ناوبراو لە پێناسەکردنی ئێراقدا ئاماژەی بەهەردوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا کردووەو باسی ویلایەتی موسڵی نەکردووە، کەواتە ویلایەتو شاری موسڵ خاکی کوردو بەشێکی کوردستانن، کە شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری ویلایەتی موسڵی کوردی نەک ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای عارەبی.

دکتۆر حوسێن بدێوی، لە لاپەڕە (63)ی پەرتووکی (خطوة على الطريق الى البيت الكوردي الكبير)دا نووسیوێتی: (هاوپەیمانەکان (بەریتانیاو فەرەنسا) لەکۆنگرەی (سان ریمۆ) لە (24.7.1920)دا بەگوێرەی ئەو پەیماننامەیەی کە بە (پەیماننامەی نەوت) ناوبرا پێکهاتن بۆ دیاریکردنی (20%)ی نەوتی موسڵ بۆ حکومەتی نیشتمانی ئێراقی، هەروەها لەهەمان کاتدا هاوپەیمانەکان لە سان ریمۆدا هەروەها دواتر لەپەیماننامەی سێڤرە لە (10.8.1920)دا دان بەوەدا بنێن کە ناوچەی موسڵ بەشێک بێت لەو دەوڵەتە کوردییەی کە پێشنیارکراوە دروست بکرێت، هەر لەبەر ئەو هۆیەشە کە بەگوێرەی یاساو دادپەروەری موسڵ بۆ کوردەکان دەگەڕێتەوەو هی ئەوانە).

ئەو دانپێدانانەی دکتۆر حوسێن بدێوی بەوەی کە بەگوێرەی پەیماننامەی (سێڤرە) دەبوایە ناوچەو ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە پێشنیاری دامەزراندنی کرابوو لە باکووری کوردستان، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە ویلایەتی موسڵ ئەوکاتیش شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالەی دەگرتەوە، ئەگەر بخرابانایە سەر

باکووری کوردستان، هەر شەش شارەکە دەخرانە سەریو موسڵ یان شارێکی تری لێ هاوێر نەدەکرا.

دکتۆر حوسێن بدێوی، لە لاپەڕە (96)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (مەندوبی سامی بەریتانی لەو نامەیەدا کە بۆ سەرۆک وەزیرانی ئێراقی کە لە پەراوێزی ژمارە (1)دا ئاماژەی پێکراوە، کۆکە لەسەر داواکاری یەکەم، بەڵام دژی داواکاری دووەمەو پاڵپشتو هانی هیچ ئاراستەکی جیابوونەوە ناکات. ترسی بەریتانییەکان، سەرچاوەکەی ترسی دۆڕاندنی نەوتی موسڵو کەرکوک بوو کە کەوتوونەتە ناو خاکی کوردستانی ئێراق). هەروەها دکتۆر حوسێن بدێوی، لەهەمان لاپەڕەداو چەند دێرێک خوارتر نووسیوێتی: (بۆشاییەکی گەورە لەسیستەمی خوێندنو فێرکاری لەکوردستاندا هەبوو، بەڕێوەبەرایەتییەک بۆ خوێندنی یەکگرتووی کوردی نەبوو بۆ هەر چوار پارێزگای هەولێر، سلێمانی، کەرکوکو موسڵ (جگە لە ناوەندی موسڵ کە عارەبییە هەموو قەزاو شارەدێکانی تر هی کوردن).

ئەوەی کە نووسەری عارەب نەژار حوسێن بدێوی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونو شارەکانی موسڵو کەرکوک دەگەیەنێت، کاتێک کە نووسەری ناوبراو دەڵێت: (سەرچاوەکەی ترسی بەریتانیا دۆڕاندنی نەوتی موسڵو کەرکوک بوو کە کەوتوونەتە ناو خاکی کوردستانی ئێراق)، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە هەردوو شارەکە، شارو خاکی کوردو کوردستانن. هەرچی سەبارەت بەوەی کە دکتۆر حوسێن بدێوی داندەنێت بە کوردێتیو کوردستانێتی پارێزگاکانی هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو موسڵ جگە لەناوەندی موسڵ، هەموو قەزاو شارەدێکانی تر بەهی کورد دەزانێت. تێناگەم کە هەموو قەزاو شارەدێکانی هەرچوار دەوری شاری موسڵ هی کورد بن، بۆ دەبێ لەو ناوەڕاستەدا بەتەنیا ناوەندی موسڵ شارێکی عارەبی بێت؟ ئایا حوسێن بدێویو عارەبە رەگەزپەرستەکان تەنیا بەوە وەستاون، کە بەتەنیا ناوەندی شاری موسڵ هی عارەب بێت، یاخود ئێستاکە چەندین قەزاو شارەدێی دەوروبەری شاری موسڵ-یش بە هی عارەب دەزانن؟ ئاخر چۆن دەبێت ناوەندی شاری موسڵ کە بەشارو ناوچەی کوردی دەورە دراوە، عارەبی بێت؟ ئاخر چۆن دەکرێت ناوەندی شاری موسڵ بەتەنیا لەو ناوەدا شارێکی عارەبی بێت، مادام دەوروپشتەکەی هەر هەمووی خاکی کوردو کوردستان بێت؟ یان وەکو

سەرەتایەک بۆ بەعارەبکردنی تەواوی پارێزگاکە، سەرەتا لەناو ناوەندی شاری موسڵ دەتیان پێکرد؟ راستییەکان لەبەر چاوانن، دوای گواستنەوەی عارەبێکی زۆر بۆ ناوەندی موسڵو دەرکردنی دانیشتوانی رەسەنی کورد لەشارەکەدا، دیمۆگرافیای شارەکە گۆڕدراوە، بەڵام ئەوە مانای ئەوە نییە کە ئەوشارە شارێکی عارەبی بێت، بۆیە دانپێدانانی ئەو بەوەی کە تەنیا ناوەندی موسڵ عارەبییەو تەواوی قەزاکانی تری سەر بەوشارە کوردین، لەلایەک دەبێتە بەڵگەیەک بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی ئەوشارە، لەلایەکی تریشەوە دەبێتە بەڵگەیەک بۆ سەلماندنی هەوڵی بەعارەبکردنی ناوەندی موسڵو پارێزگای موسڵ بەگشتی.

نووسەرو رۆشنبیری عارەب، دکتۆر کازم حەبیب، لە لاپەڕە (5)ی ئەو چاوپێکەوتنە رۆژنامەنووسییەی کا ئاکۆ محەمەدی سەرنووسەری رۆژنامەی (میدیا) لەگەڵی ئەنجام داوەو، لە لاپەڕەکانی (5و7)ی رۆژنامەی میدیا، ژمارە (132)ی یەکشەممە (22.9.2002)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (لەکۆتایی ساڵی (1925)دا کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاریدا باشووری کوردستان کە بەویلایەتی موسڵ ناسرابوو بەئێراقەوە بلکێنرێ. لەسەردەمی عوسمانییەکاندا ویلایەتی موسڵ یەکێک بوو لەو سێ ویلایەتانەی کە سەر بەدەوڵەتی عوسمانی بوو، دواتریش دەوڵەتی ئێراقیان پێکهێنا، ئەو سێ ویلایەتەش ئەمانە بوون: موسڵ، بەغداو بەسرا).

نووسەرو رۆشنبیری عارەبی ئێراقی، دکتۆر کازم حەبیب باشووری کوردستان بەویلایەتی موسڵ ناودەبات، کەواتە هەردووکیان پێشتریش رووبەرایەوە کە باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ دوو ناوی جوگرافین بۆ خاکو نیشتمانی کورد بەکاری دەهێنن. کەواتە باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ هەر یەک خاکو یەک هەرێم دەگرنەوە، بەگەواهی چەندین مێژوونووس، جوگرافیناس، گەڕیدە، رۆژنامەنووسو رۆشنبیری عارەب، تورکو بیانی ویلایەتی موسڵ لەشارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە پێکدێت، کەواتە باشووری کوردستان-یش لەهەمان ئەوشارانە پێکدێت کە ویلایەتی موسڵی لێ پێکدێت، بۆیە شاری موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە.

دکتۆر فرسەت مەرعی ئیسماعیل، مامۆستا لەکۆلیژی پەروەردەی زانکۆی دهۆک، لە لاپەڕە (60)ی پەرتووکی (الامارات الكوردية في العصر العباسي الثاني 350-

511هجري/ 960-1117م)داو، بەپشتبەستنی بە (إبن حوقل: صورة الارض، 187، المقدسي: أحسن التقاسيم، 121، ياقوت الحموي: معجم البلدان، 2،134، 136)دا نووسیوێتی: (شاری بەلەد کە سەر بە موسڵ-ە دەکەوێتە نێو سنووری هەرێمی جەزیرە بە بۆچوونی تەواوی گەڕیدەکان، هیچ پەیوەندییەکی بەهەرێمی ئێراقەوە نییە).

ئەو دانپێدانانەی مێژوونووسی عارەب ئیبن حەوقەل، بەوەی کە شاری بەلەد (350)کم کەوتۆتە باشووری خۆرئاوای شاری موسڵ سەر بەو شارە بێتو، هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقەوە نەبێت، کەواتە شاری موسڵ بەدڵنیاییەوە شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە.

نووسەرو ئەفسەری شۆڤینستی عارەب، مەحمود دورە، لە لاپەڕە (78)ی پەرتووکی (القضية الكوردية)دا نووسیوێتی: (کاتێک کە شەڕی نێوان ئێرانییەکانو تورکیا نوێ بووەوە لە لایەن نادرشا لەسالی (1730)دا، ئەوکاتە باشووری کوردستان بوو بە قۆچی قوربانی ئەو شەڕە. سوپای نادرشا لەڕێگای خۆی بەرەو کەرکوک توانی شارەزوورو شەهربازار (شارباژێڕ) داگیر بکات، دواتر لە زێی بچووک پەڕییەوەو دووبارە هاتەوە ناو باشووری کوردستانو هەولێری داگیرکرد، دوای ئەوە لەنزیک شوورەی موسڵ راوەستێنرا کە وەلامێکی توندی نادر شایان دایەوە بە خۆڕاگری پاڵەوانانەیان لە رووبەڕوو بوونەوەیان بەرامبەر بە سوپایەکی بەهێزتر لەخۆیان).

نووسەرو ئەفسەری عارەب، مەحمود دورە یەکێک بووە لەسەرسەختترینو شۆڤینیترین ئەفسەرە عارەبەکانی دژ بەکوردو کوردستان، ئەو ئەفسەرە لەپەرتووکەکەی خۆیدا لە لاپەڕەی هەرە پێشەوەدا نەخشەیەکی کوردستانی بڵاوکردۆتەوە، ئەگەر بە چەقۆو مقەسیش بیبریت وا دەرناچێت، هەرچی شوێنو ناوچەی گرنگی باشووری کوردستان هەیە دایبڕیوە، کەچی لەکاتی نووسیندا فەڵتەیەکی باشی داوەو کوردستانێتی شاری موسڵ-مان بۆ دەسەلمێنێ. نووسەری شۆڤینی عارەب مەحمود دورە بیئەوەی هەست بەخۆی بکات باسی کوردستانێتی شاری موسڵ دەکات، کاتێک کە دەڵێت سوپای نادرشا لەسالی (1730)دا لەڕێگای شارەزوورەوە هاتە ناو باشووری کوردستانو کەرکوکی داگیرکرد، دواتر لەزێی بچووک پەڕییەوەو دووبارە هاتەوە ناو باشووری کوردستانو هەولێری داگیرکردو لەنزیک شورەی موسڵ وەستێندرا، کەواتە ئەو ئەفسەرە رەگەزپەرستە شاری

موسڵ بەشارێکی کوردستانی دادەنێت، بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی مەحمود دورە وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.
عەبدولمەئجود ئەحمەد سەلمان، لە لاپەرە (31)ی پەرتووکی (الموصل في العهدين الراشدي والاموي)دا، لەبابەتی داگیرکردنی (ئەوەی ئەوان ناویان ناوە (فەتح) رزگارکردن)ی موسڵ-دا نووسیوێتی: (عومەری کوڕی خەتاب، سوپای ئیسلامی بەدوو قۆڵدا نارد، قۆڵی یەکەم بەسەرکردایەتی سەعد کوڕی وەقاسو ئەرکی رزگارکردنی ئێراقی پێسپێردرا لەژێردەستی فارسەکان، وە قۆڵی دووەم بەسەرکردایەتی ئەبی عوبەیدەی جەڕاح بۆ رزگارکردنی وڵاتی شام لەژێر دەسەڵاتی بێزەنتییەکان، لەوکاتیدا جەزیرەو موسڵ-یش لەژێردەستی بێزەنتییەکان بوون).
بەر لەهەموو شتێک ئەوەی نووسەر ناوی ناوە (سوپای ئیسلام) جگە لە (میلیشیا) شتێکی تر نییەو، ئەوەی ئەویش پێی دەڵێت (فەتح) داگیرکردنە، چونکە ئەوەی کە عارەب بەچاوێکی پڕ لە پیرۆزی سەیری کردووەو ناوی لێناوە (فتوحاتی ئیسلامی)، جگە لەزایۆنیزمی ئایینیو هەڵخەڵەتاندنی نەتەوەکانی ترو داگیرکردنی خاکو وڵاتانی کەسانی تر شتێکی تر نییە!!! هەرچەندە (عەبدولمەئجود ئەحمەد سەلمان)و چەندین نووسەری تری شۆڤینستو دژ بەکورد لەباسی مێژووی موسڵ-دا ئاماژە بە بوونی کورد لەو شارەدا ناکەن، بەڵام بەبێ ئەوەی ئاگایان لێبێت دان بە کوردستانێتی ئەوشارە دادەنێن. کاتێک کە نووسەر باسی هاتنی میلیشیای ئیسلامی دەکات بۆ داگیرکردنی شاری موسڵ، ئەوە گەورەترین بەڵگەیە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی ئەوشارە. تا هاتنی ئیسلامو داگیرکردنی ئەوشارە عارەب لەشاری موسڵ-دا نەبووینە، کەچی دوای داگیرکردنی ئەوشارە عارەبیان نیشتەجێکردووە بەمەبەستی بەعارەبکردنو دەست بەسەراگرتنی شارەکەو ناوچەکە.
القس سليمان الصائغ لە لاپەرە (51)ی پەرتووکی (تاريخ الموصل)دا دەربارەی شاری موسڵ نووسیوێتی: (موسڵ بەر لەداگیرکارییەکانی (فتوحاتی ئیسلامی) کەم ئاوەدانی بەخۆوە دیبوو، جگە لەدوو گەرەک کە گەرەکێکیان ئاگرپەرستی فارسو گەرەکەکەی تریشیان کریستانی تێدا دەژیا. بەڵام ئاوەدانکردنەوەی موسڵ پەرەی پێدرا لەدوای هاتنی ئیسلام بەهۆی خێڵە عارەبە جیاجیاکان، یەکەمینیان خەزرەجییەکان، بنەچەی خەزرەجییەکان (یەسروبەکانن) کە بەر لەکۆچکردن ئیسلام بوونو، بوون بەپشتیوانانی ئیسلامو لە داگیرکارییەکان (فتوحاتی ئیسلامی)

دەرکەوتنو ئازایەتی بێوێنەیان نیشاندا. بەڵام کاتێ کە خالیدی کوڕی وەلید هات بۆ موسڵ لەگەڵ سوپا (میلیشیای) عارەبیو فەتحیان (داگیریان) کرد لەساڵی (20ک/640ز)، چەندین هۆزی کە لەگەڵ هێرشەکەدا هاتبوون نیشتەجێکردن، لەنێویاندا خەزرەجییەکان کە مزگەوتێکیان بۆ دروستکردن، ئەو مزگەوتە یەکەمین مزگەوت بوو لەسەردەمی ئیسلامدا کە لە موسڵ دروست بکرێت، کە تاوەکو ئێستا بەمزگەوتی خەزرەج دەناسرێت، دواتر چەند مزگەوتی تر لەشێوەی ئەو مزگەوتە لە شارەکەدا، هەروەها گەڕەکێکیش بەناوی گەڕەکی خەزرەجی دروستکرا).

ئەوەی کە نووسەر سلێمان سائغ باسی دەکات ئەوە نیشاندەدات کە بەر لەساڵی (640ز)دا عارەب بوونی نەبووە لەناو شاری موسڵو ناوچەکانی دەوروبەر. هەروەها مەبەستی سلێمان سائغ لەگەڕەکی ئاگرپەرستەکان گەڕەکی زەردەشتیە کوردەکانە نەک فارس. لێرەدا شتێکی تریشمان بۆ دەردەکەوێت ئەویش ئەوەیە کە چەندین نووسەری کورد نووسیویانە، نووسەری ئێراقی سلێمان سائغ، لە پەرتووکی (تاریخ الموصل)دا دەڵێت: (شاری موسڵ لەساڵی (4ک/625ز)دا تەنیا لەسێ گەڕەک پێکهاتبوو، گەڕەکی مەسیحیەکان، زەردەشتیەکانو گەڕەکی یەهودیەکان)، کە لەڕاستیدا ئەو قسەی وای نەکردووە، ئەوەش بۆمان دەردەخات کە تەواوی ئەو نووسەرانەی ئەو قسەیە دەدەنە پاڵ (سلێمان سائغ)، هیچیان پەرتووکەکەی ئەویان نەدیوەو نەخوێندۆتەوە!

القس سلیمان الصائغ لە لاپەڕەکانی (58-59)ی پەرتووکی (تاریخ الموصل)دا، دەربارەی هاتنی میلیشیای عارەبی ئیسلامی نووسیوێتی: (عومەری کوڕی خەتاب لەساڵی (16ک/637ز) بۆ (سەعد کوڕی وەقاس)ی نووسی بۆئەوەی (عەبدوللای کوڕی موعتەم، ربعی کوڕی ئەفکەل، حارس کوڕی حسان ئەلزهلی، فورات کوڕی حەیانی عەجەمی، هانی کوڕی قەیسو عەرجەلە کوڕی هەرسەمە) بۆ تکریت بنێرێت. کاتێ کە عارەبەکان هێرشیان هێناو هەواڵیان گەیشتە رۆمەکان، سوپای رۆمەکان لەموسڵەوە بەرەو تکریت هاتن بۆئەوەی خاکی خۆیان بپارێزن، شەڕی نێوانیان روویداو بۆ ماوەی چل رۆژ درێژەی کێشا. دواتر هۆزە عارەبەکانی تەغلب، نەمر، ئەیادو شارجە لەژێر ئاڵای رۆمەکاندا شەڕیان دەکرد، هەموویان پاڵیاندایە لەشکری عارەبو دژی رۆمەکان شەڕیانکرد بەهۆی کارتێکردنی هەستی نەتەوەیی عارەبییانەوە. موسڵمانو رەبیعییەکان شمشێریان لەڕۆمەکان هەڵکێشاو خەڵکێکی

زۆریان لێکوشتن. وە ئەوانەی بەزیندوویی مانەوە هەڵاتنو، عارەبەکانیش چوونە ناو هەردوو قەڵای موسڵو نەینەوا، لەگەڵ دانیشتوانەکەیدا ئاشتییان بەست بەرامبەر بە سەرانە دانیان).

لێرەدا دووبارە سلێمان سائغ جەخت دەکاتەوە لەسەر کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە ئەو دەری دەخات عارەبەکان لەسەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا هاتوون بۆ داگیرکردنی شاری موسڵو ناوچەکە، بەر لەهاتنی ئەوان موسڵ نەعارەبی لێ بووەو نە لەژێردەستی ئەوانیش بووە، بەڵکو ئەوان لەساڵی (625ز)دا هاتوون. پێشتریش ئاماژەم بەوەکرد کە شاری موسڵ لە لایەن کوردانی شەبەکەوە دروستکراوە، شەبەکەکانیش نزیکەی (500) ساڵێک بەر لەهاتنی ئاشوورییەکان بۆ موسڵ لەو شارەدا نیشتەجێبوون.

مێژوونووسی ئێراقی، سلێمان سائغ، کە بەڕەگەز کریستانە لە لاپەڕە (59)ی پەرتووکی (تأریخ الموصل)دا نووسیوێتی: (عیاض بن غنم لەساڵی (18ک/639ز)دا هات بۆ جەزیرەو فەتحی (داگیری) کرد. پاش هەمووانیش موسڵـی فەتح (داگیر)کرد).

هەرچەندە ئەو نووسینانەی سلێمان سائغ ئاماژەکردنە بە بۆچوونی نووسەرانی تر، بەڵام هەرکەسێک پشت ببەستێت بە بۆچوونی نووسەرێکی تر ئەو بۆچوونە دەبێتە بۆچوونی خۆیشی. لێرەشدا کە سلێمان سائغ باسی هاتنی میلیشیاکانی ئیسلامو داگیرکردنی موسڵ دەکات لەلایەن ئەوانەوە، کەواتە بەر لەو مێژووە یان مێژووانە شاری موسڵ عارەبی لێ نەبووە، بەڵکو شارێکی کوردیو کوردستانی بووە.

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستانو جێگری پارێزگای موسڵو، نووسەری پەرتووکی (کورد لەپارێزگای موسڵ)دا لە لاپەڕە (6)ی ئەو پەرتووکەدا نووسیوێتی: (تەنانەت لە پەرتووکی (تاریخ الموصل)ی ئەبی زکریا الازدي-یش کە لەساڵی (925ز)دا نووسراوە لەکاتی فەرمانڕەوایی عارەبە موسڵمانەکان (عەباسییەکان) دەڵێت: (دەنگوباس گەیشتە (ئەبو جەعفەر ئەلمەنسور)ی خەلیفەی بەغدا کە کوردەکان لە موسڵ بڵاوبوونەتەوەو هەڕەشەی گرتنی موسڵ دەکەن لەسەردەمی والی عەباسی موسڵ (ئەلمسیب بن زوهێر).

بڵاوبوونەوەی کورد بەشێوەیەکی وائاسان لەناو شاری موسڵ-دا، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو شارە شاری کوردان بووەو، لەلایەن میلشیای عارەبە

موسڵمانەکانەوە داگیرکراوە، بۆیە هەرکاتێ کوردەکان ویستبێتیان لەدژی داگیرکەران راپەڕن، ئەوە زۆر بەئاسانی بەناو شارەکەدا بڵاوبوونەوەو هەڕەشەی ئازادکردنو دەرکردنی داگیرکەرانیان لەناو شاری موسڵو ناوچەکەدا کردووە. عارەبەکان لەگەڵ داگیرکارییەکانی ئیسلامدا هاتوون بۆ ئەو شارەو داگیریان کردووە، کوردەکانیش بەمەبەستی رزگارکردنو نەهێشتنی داگیرکەران لەشارەکەو ناوچەکەدا چەندینجار لەسەردەمی دەسەڵاتی ئیسلام، ئەمەوی‌و عەباسییەکاندا لەدژی داگیرکردنو ستەمی ئەواندا راپەڕیونو شارەکەیان ئازاد کردووە، بەڵام هەموو جارێک دەسەڵاتدارانی ئیسلام هێزی تریان ناردووەو، راپەڕینەکانیان خامۆشکردووە. بەرچاوترینو گەورەترین راپەڕین راپەڕینەکەی جەعفەری داسنی بوو.

دکتۆر حامید محمود عیسا، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط)دا نوسیوێتی: (لەکوردستاندا (ویلایەتی موسڵ)، ئارنۆلد ویلسن بەخێرایی دەستیکرد بەجێبەجێکردنی هەڵبژاردنی سەرۆکەکانی کوردستانو سەرکردەکانیان کە لایەنگری زرنگکاری (سیاسەت)ی بەریتانی بوون).

ئەوەی کە دکتۆر حامید محمود عیسا باسی کردووە، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە دکتۆر حامید ویلایەتی موسڵو کوردستان هەر بەیەک دەزانێت، کاتێکیش کە هەردووکیان هەر یەکبن، کەواتە شاری موسڵو تەواوی شارەکانی سەربەو ویلایەتە، شاری کوردستانین. ئاشکەراشە کە بەکارهێنانی ئەو دوو زاراوەیە وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بەکاردەهێنێت بۆ خاکو نیشتمانی کورد کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە.

دکتۆر حامید مەحمود عیسا، نووسەری عارەبی میسری لە لاپەڕە (55)ی سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (هەردوو ناوچەکانی موسڵو کیلیکیا زۆربەی دانیشتوانەکانیان کوردن).

لێرەدا دکتۆر حامید عیسا، ناڕاستەوخۆ بۆمان رووندەکاتەوە کە موسڵ شارێکی کوردییە، چونکە هەر شارێک، ناوچەیەک یان هەرێمێک کە زۆربەی دانیشتوانەکەی پێکهاتبێ لەهەر نەتەوەیەک، ئەوە خاکی ئەو نەتەوەیە، لەکاتێکدا ئەگەر بێتوو ئەو شارە دووچاری گۆڕینی دیمۆگرافی نەبووبێت لەبەرژەوەندی ئەو نەتەوەیە، شاری موسڵ بەپێچەوانەوە لەلایەن نەتەوەی بااڵدەستو بەرژەوەندی داگیرکەری

عارەبەوە رووبەڕووی گۆڕینی باری دیمۆگرافی بووە، نەک لەلایەن نەتەوەی چەوساوەو خاک داگیرکراوی کورد. لەکاتێکدا سەرەڕای ئەو هەموو بەزۆر راگوێزانەی کورد لەو شارەداو هێنانی عارەبی داگیرکەر بۆ ناو موسڵ، دانیشتوانی شارەکە زۆربەی کورد بێت، ئەوە بەدڵنیاییەوە دەیسەلمێنێت کە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستانە.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (85)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (257)ی پەرتووکی (الموقع الجغرافي للعراق) لە نووسینی دکتۆر ئیبراهیم شەریف، نووسیوێتی: (دکتۆر ئیبراهیم شەریف لەدکتۆرا نامەکەیدا ئەگەرچی مەبەستی نەبووە سنووری کوردستانی باشوور دەستنیشان بکات، لەشوێنێکدا ئاوا هێمای بۆ سنووری ئەم بەشەی کوردستان کردووە: (پشتێنەی سەربازگە (حامیە) سەربازییەکانی تورک، کە تورکە سەلجوقیو تورکە عوسمانییەکان دروستیان کردبوون، لەشێوەی جیاکەرەوەیەکدا لەنێوان ئەو ناوچانەی لەلایەک عارەبەکانی تێدا دەژینو لەولاکەی تریشەوە کوردەکانی تێدادەژین، درێژ دەبێتەوە. ئەو پشتێنەیە لەناوچەی مەندەلییەوە دەست پێدەکاتو بەخانەقینو قزڵرباتو قەرەتەپەو کفریو توزخورماتوو داقوقو تازەخورماتو کەرکوکو پردێو هەولێرو موسڵدا دەڕوات هەتا تەلەعفەر).

ئەو ئاماژەپێکردنەی دکتۆر ئیبراهیم شەریف بەسنووری باشووری کوردستان، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دان پێدانانە بە کوردستانێتی شاری موسڵ، کاتێک کە سنووری جیاکەرەوەی نێوان ناوچەکانی سەر بە باشووری کوردستانو ناوچەکانی سەر بە ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) دەستنیشان دەکات. ئەو دەستنیشانکردنەی دکتۆر ئیبراهیم دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردستانێتی شاری موسڵ، لەبەرئەوەی تورکە سەلجوقییەکانو عوسمانییەکان هەموو ئەو سەربازگانەی خۆیان لەناو خاکی کوردستان دانابوو، لەپێناوی پاراستنی کاروانە بازرگانییەکانی خۆیان کە بەو رێگایەدا دەهاتنو، بەرەو ووڵاتی فارسو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا دەڕۆیشتن.

نووسەری عارەب، دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (28-29)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەداو بەپشتبەستنی بە یاداشتی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی، ژمارە (F 0371/3386) لە (14ی کانونی یەکەمی ساڵی 1918)دا کە سنووری

کوردستانی گەورەی دەستنیشان کردووە، ئەو یاداشتنامەیەی وەزارەتی دەرەوە دەڵێ: (زەویەکانی کوردستان دەکەونە باشووری رووباری بۆتان کە دەڕژێتە هەردوو رووباری دیجلەو فوراتەوە لەنزیک شاری (سرت) کە دەکەوێتە سەر هێڵی پانی پلەکانی (35 و 45)و هێڵی درێژی پلەکانی (41 و 50)وە. هەروەها ئەو زەویانەی دەکەونە رۆژهەڵاتی رووباری دیجلەو چیای حەمرینەوە (کە سنووری وڵاتی فارس دەکەوێتە رۆژهەڵاتیەوە). بەم جۆرە ئەو یاداشتەی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا هەموو ئەو بەشانەی ویلایەتەکانی (بەتلیس، وانو موسڵ) دەگرێتەوە جگە لەناوەندی شاری موسڵ، کە دەکەوێتە سەر رووباری دیجلەوە).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی کەناری چەپی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، ئەوە نیە خۆی دەڵێت ئەو خاکەی کە دەکەوێتە بەری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە سەر بە کوردستانە. هەروەها شارێک کە هەر چوار دەوری بەشارو شارۆچکەی کوردی ئابلۆقە درابێ، بۆ دەبێت شاری ئابلۆقە دراو شارێکی ناکوردی بێت، لەکاتێکدا کورد دانیشتوانی ڕەسەنی شارەکەو عارەبەکانیش داگیرکەرو هاوردە بن؟؟؟؟؟؟؟؟؟؟

جەعفەر ئەلخەیات، لە لاپەڕە (376)ی پەرتووکی (اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث)ی (مستر ستیڤن هیمسلی لۆنگریک)دا کە لە ئینگلیزییەوە بۆ عارەبی وەریگێڕاوە، بەم شێوەیە باسی ویلایەتی موسڵ دەکات:

(ویلایەتی موسڵ لەسێ سەنجەق پێکدێت:

1- سەنجەقی موسڵ کە قەزاکانی دهۆک، زاخۆ، ئامێدی، شەنگاڵو ئاکرێ دەگرێتەوە.
2- سەنجەقی کەرکوک کە قەزاکانی هەولێر، رانیە، ڕەواندوز، کۆیسنجەقو کفری دەگرێتەوە.
3- سنجەقی سلێمانی کە قەزاکانی بازیان، هەڵەبجە، شارەزوور و مەرگە دەگرێتەوە).

جەعفەر خەیات، بۆمان روونەدەکاتەوە کە تەواوی قەزاکانی سەر بە پارێزگای موسڵ، قەزای کوردینو هیچ لەوانە قەزای عارەبی یان نەتەوەکانی تر نین، هەروەها هەر قەزایەکی نوێی تریش دوای ئەو بەرواڕە پێکهاتبێ لەسەر خاکی کوردو لەناو سنووری باشووری کوردستان بووە، کە بەمەبەستی بەعارەبکردن دروستکراون

وەکو قەزاکانی حەزەر، شەڕگاتو بەعاج لەگەڵ شارەدێی ڕەبیعە لە کەناری ڕاستی ڕووباری دیجلە یاخود کەناری خۆرئاوا، هەروەها حەمدانیە لە کەناری چەپی ڕووباری دیجلە یاخود بەری خۆرهەڵات. ئەگەر سەیری ئەو قەزایانە بکەین کە جەعفەر خەیات ئاماژەی پێکردووە دەبینین چوار دەوری شاری موسڵ-یان داوەو ئەوشارەیان ئابلۆقە داوە، هەروەها لەناوەندی شاری موسڵ-یش کوردێکی یەکجار زۆری شەبەک، ئێزیدیو کوردی تریش هەن. ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارە.

مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، دکتۆر کەمال مەزهەر، لە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر)دا، بەئاماژەکردن بەمێژونووسی ناسراوی ئێراقی عەباس عەزاوی کە لە لاپەڕە (42)ی بەشی چوارەمی پەرتووکەکەیدا بەناوی (تاریخ العراق بین الاحتلالین)دا نووسیوێتی: (میری میرنشینی سۆران، میر سەیدی کوڕی پادشا عەلی بەگ دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی خۆی فراوانکرد تا دەسەڵاتی میر گەیشتە هەولێر، هەروەها سنوری فەرمانڕەوایەتیەکەی پەرەی سەندو گەیشتە تەواوی کەرکوکو موسڵ-یش").

دانپێدانانی نووسەری عارەب، عەباس عەزاوی بەوەی کە میری میرنشینی سۆران، میر سەید دەسەڵاتی گەیشتۆتە هەولێرو تەواوی کەرکوکو موسڵ، بەڵگەیە بۆ کوردستانی بوونی هەسێ شارەکە، چونکە کورد هەرگیز نەیویستووە جگە لەخاکی خۆی دەست بگرێت بەسەر خاکی هیچ نەتەوەیەکی تر. بۆ نموونە یەکێ لە پادشاکانی بابانی بەناوی (عەبدولڕەحمان پاشا) لەساڵی (1207ک/1780ز)دا دەسەڵاتی میرنشینی بابانی گرتە دەست، لەکاتی فەرمانڕەوایەتی خۆیدا توانی شاری بەغدا بگرێت، دوای چەند ڕۆژێک گەورە پیاوانی شاری بەغدای کۆکردنەوەو داوای لێکردن کە والییەک بۆ خۆیان هەڵبژێرن، بەڵام ئەوان داوایانکرد کە عەبدولڕەحمان پاشا خۆی بمێنێتەوەو ببێتە والی بەغدا. کەچی پیاوماقوڵانی بابان قایل نەبوون گوتیان: پاشا ناکرێت لە دابونەرێتی کوردەواری لادات، لە لایەک ناکرێت دەست لە کوردستان هەڵگرێتو، لە لاکەی تریشەوە ژیانی بیابانی عارەب سەختەو پاشا بەبێ نانو دۆی کوردەواری ناتوانێو، ئێمەش نامانەوێت ئەو خەریکی کاروباری بێگانە بێتو کوردستان لەیاد بکات! دوای ماوەیەک عەبدولڕەحمان پاشا کەسێکی بەناوی

(عەبدوللا پاشای کهیا)ی دەستنیشانکرد بەوالی بەغداو، خۆی گەڕایەوە بۆ کوردستان.

دکتۆر کەمال مەزهەر، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکەکەیداو بەئاماژەکردن بۆ (الدليل الرسمي العراقي لسنة 1936)دا لاپەڕەکانی (51-52)، هەروەها (دليل الجمهورية العراقية لسنة 1960)دا لاپەڕە (94)دا، نووسیوێتی: (پارێزگای موسڵ: مەڵبەندەکەی موسڵ-ە، قەزاکانی بریتین لە موسڵ، دهۆک، زاخۆ، زێبار، ئاکرێ، شەنگال).

مرۆڤ کە سەیری ئەو قەزایانەی سەر بەشاری موسڵ دەکات، بێ هیچ گومانێک دەزانێت کە شاری موسڵ شارێکی کوردییە، چونکە ئەو قەزایانە هەر هەموویان قەزای کوردیو کوردنشینن، هەروەها ئەو قەزایانە ئابلۆقەی شارەکەیان داوەو لەناو قەزای موسڵ-یش کوردێکی زۆری شەبەک، ئێزیدیو هیتریش هەن. بۆیە ئەگەر موسڵ وەکو شارو پارێزگا تەنیا تاکە کوردێکی تیا نەمێنێت، ئەوکاتەش هەر شارو پارێزگایێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە شاری موسڵ لەسەر خاکی کوردو بەدەستی کورد دروستکراوە، هەرچی سەبارەت بە قەزاکانی حەزەر، شەڕگات، بەعاج، حەمدانیەو شارەدێی ڕەبیعەیە، هەر هەموویان لەناو خاکی باشووری کوردستان دروستکراون.

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (ناوچەی کەرکوکو هەولێ گۆڕینی باری نەتەوەیی ئەم ناوچەیە)داو بەپشتبەستنی بە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام (بەزمانی فەرەنسی)، دەڵێت: (ویلایەتی موسڵی عوسمانی لەسێ سەنجەق یان سێ لیوا پێکدەهات کە موسڵو کەرکوکو سلێمانین. لەساڵی (1918)شدا سێ قەزا لەباکووری ڕووباری زێی گچکەوە لەکەرکوک جوێکرانەوە تا لیوای هەولێریان لێپێک بێ).

ئەو ئاماژەپێکردنەی ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام کە بەزمانی فەرەنسی نووسراوە، دان بەوەدا دەنێت کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی عوسمانی بووە، ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو ڕاستییەی کە بڵێین، کەواتە ویلایەتی موسڵ بەهەرسێ پارێزگاکەی ئەوسای کە ئێستاکە دەکاتە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، هیچ پەیوەندییەکیان بەعارەبو ئێراقەوە نییە، هەروەها سەنجەقەکانیش هەر هەموویان شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستان بوونە.

مام جەلال تاڵەبانی، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانو سەرۆک کۆماری ئێستای ئێراق، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (اغد ديموقراطي وحرمان الشعب حتى من حق الحلم؟)داو، لەباسی ئەوەدا کە هەردوو حکومەتەکانی ئێراقو بەریتانیا لە (22.12.1922)دا دانیان بەحکومەتەکەی شێخ مەحمود داناوە، دەڵێت: (هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆ (بەریتانیا)و حکومەتی ئێراقی دان بە مافی کوردەکانی ناو چوارچێوەی سنوری ئێراقدا دەنێن بەوەی کە لەناو چوارچێوەی ئەو سنورەدا حکومەتی کوردی دابمەزرێنن، هیواشیان وایە تەواوی کوردان بەجیاوازی توخمەکانیانەوە لەزووترین کاتدا بگەنە رێککەوتنێک لەنێوان خۆیاندا دەربارەی ئەو حکومەتەی ئارەزووی دەکەن لەگەڵ دیاریکردنی سنوری حکومەتەکەیان، کوردەکان دەبێت نوێنەری بەرپرسەکانی خۆیان بنێرن، بەمەبەستی باسکردنی پەیوەندییە ئابوورییەکان لەگەڵ هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆ حکومەتی ئێراقدا).

بەر لەهەموو شتێک دانپێدانەکەی جووتە حکومەتی بەریتانیاو ئێراق بەحکومەتی شێخ مەحمود لە (24.12.1922) بوو نەک (22.12.1922) وەکو ئەوەی مام جەلال نووسیوێتی، شێخی نەمر لەڕۆژی (22.12.1922)دا، دوو نوێنەری خۆی بەناوەکانی (حەمە ئاغاو تاهیری ئەمین ئاغا)ی نارد بۆ کەرکوک، بۆئەوەی داوا لەکاربەدەستانی بەریتانی بکەن دان بە سەربەخۆیی کوردستاندا بنێن بەسەرۆکایەتی شێخ مەحمود، دوای دوو رۆژ واتە لە (24.12.1922)دا جووتە حکومەت، بەیاننامەیەکیان ئاشکەراکرد کە بەبروسکەی ژمارە (676ی رۆژی 28.11.1922)ی وەزارەتی وڵاتانی داگیرکراوی بەریتانی ناردرابوو بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی لەئێراقو، نوێنەری باڵاش لە بەرواری (24.12.1922)دا بەشێوەی زارەکی ناوەڕۆکی ئەو بروسکەیان بە شێخ مەحمود گەیاند. هەروەها سەبارەت بەسنووری ئەو حکومەتە کوردییەش کە بەریتانیاو ئێراق دانیان پێیدا نابوو، هەر دەبوایە تەواوی ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بگرێتەوە، چونکە هەر دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی ئینگلیزەکان، خۆیان بەجیاو دوور لەدەسەلاتی حکومەتی ئێراق، ویلایەتی موسڵ-یان بەڕێوەدەبرد تا ئەو رۆژەی کە لەبەرواری (16.12.1925)دا لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بەزۆر خرایە سەر ئێراق.

مێژوونووسی عارەبی میسری، یەحیا خەشاب، لەلاپەڕە (153)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ چاپی عارەبی پەرتووکی (شەرەفنامەی) نووسیوە دەڵێت: (ئینگلیز کە سەربەخۆیی کوردی باس دەکرد یان لەتورکانی دادەبڕین؟ هەر لەبەرئەوەبوو کە موسڵ لەتورک ببڕێو دەگەڵ ئەوەش کەزۆربەی دانیشتوانەکەی عارەب نین بیخاتە سەر ئێراق. موسڵ-یشی بۆ نەوتەکەی بوو. زرنگکاری بەریتانی لەمەڕ تورکو کوردو کەمایەتییەکانی دیکەو بۆ هەموو شوێنێکی ئێراق بناغەی لەسەر نەوت بوو).

کاتێک کە مێژوونووسی عارەبی میسری، یەحیا خەشاب باسی ئەوە دەکات کە ئینگلیزەکان مەبەستیان دابڕینی موسڵ بووە لەتورکیا، بۆمان دەردەخات کە ویلایەتی موسڵ سەر بەتورکیا بووەو، هیچ پێوەندییەکی بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە، هەموشمان ئەوە دەزانین کە تورکیا خاکی کوردی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان)ی داگیرکردبوو. کاتێکیش کە باسی ئەوە دەکات کە سەرەڕای ئەوەش کە زۆربەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ عارەب نەبووە، بۆمان دەردەخات کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بووە.

کامەران مەنتک، نووسەری پەرتووکی (کوردستان لەنێوان ململانێی نێو دەولەتییو ناوچەییدا 1890-1932)، لە لاپەڕە (158)دا بەئاماژەکردن بە پەرتووکی (مشکلة الموصل)ی دکتۆر فازل حوسێن، نووسیوێتی: (لەکۆنگرەی لۆزان، تورکەکان دەیانگووت مادامەکونێ باشووری کوردستان کوردی تیایە، کەواتە هی تورکانە، چونکە کورد لەڕەگەزی تورکن! ئینگلیزەکان دەیانگوت کورد لەڕەگەزی تورک نین. موسڵ شارێکی عارەبییەو بە چەند ناوچەیەکی کوردنشین دەوردراوە).

لەو ئاماژەکردنەی (دکتۆر فازل حوسێن)دا چەندین راستیمان دەست دەکەوێت، یەکێک لەوانە ئەوەیە کە هەموو نەتەوە داگیرکەرەکان مافی ئەوەیان هەیە شەڕ بکەن لەسەر خاکی کوردو کوردستان، جگە لە کورد خۆی، بەبەرچاوی کوردەوە خاکەکەی بەئاشکەرا داگیرو دابەشدەکەن بێ ئەوەی پرس بەکورد بکەنو بۆچوونی ئەو وەرگرن! داگیرکەران زۆر بێشەرمانە دەڵێن: مادامەکونێ باشووری کوردستان کوردی تیایە، کەواتە هی تورکانە، چونکە کورد لەڕەگەزی تورکن). ئاخر ئەوە کوردستانەو هەر بەناوەکەی دەردەکەوێت کە ئەو خاکە خاکی کوردەو، کوردیش زۆر جیان لەتورکو تورکیش نین! هەروەها بانگێشەی ئینگلیزەکانیش بەوەی کە موسڵ شارێکی عارەبییە، بانگێشەیەکی بێ بنچینەو دوورە لەڕاستی، ئاخر ئەگەر

شارێک هەرچوار دەوری بەشارۆچکەو خاکی کورد دەورە درابێ، ئەو شارە دەوردراوە بۆ دەبێت خاکی کورد نەبێتو خاکی نەتەوەیەکی داگیرکەری وەکو عارەب بێت؟ ئاخر تاوەکو دوای کۆتایی پێهاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ-ی پایتەختی ویلایەتەکە، هیچ پەیوەندییەکی بەویلایەتەکانی بەغداو بەسرای عارەبییەوە نەبووە! شەڕکردنی داگیرکەرانو دەسەڵاتداران لەسەر شارێکی وەکو موسڵ-ی داگیرکراو، هەروەها سەرکوتکردنی کوردو پرس پێ نەکردنی نیشانەی ئەوەیە کە هی هیچ کامێک لەوان نییە، بەڵکو خاکی کوردەو شارێکی سەر بە کوردستانە!

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (61)ی ماستەرنامەی لەچاپ نەدراوی (عەلی شاکر عەلی)، لەژێرناوی (ولاية الموصل في القرن السادس عشر)دا هاتووە: (لەوکاتەی عوسمانییەکان دەسەڵاتیان لە موسڵ-دا گرتەدەست، دیارترین بنەماڵەکانی موسڵ پێکدەهات لە چەندین بنەماڵەی عارەبیو بنەماڵەی کوردی).

هەموو لایەک ئەوە باش دەزانێت کە ویلایەتی موسڵ لەسەرەتای سەدەی شازدەهەمو لە (4.5.1516)داو، دوای کۆتایی پێهاتنی شەڕی (چاڵدێران)ی نێوان عوسمانییەکانو سەفەوییەکان بەتەواوی کەوتە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانی تاوەکو کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی. بەڵام لەو ماوە دوورو درێژەی داگیرکردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەلایەن تورکەوە نزیکەی (46) میرنشینی کوردی نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبووە. دانپێدانانی نووسەری عارەب عەلی شاکر عەلی بەبوونی چەندین بنەماڵەی کوردیو عارەبی، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارەیە، بە دەگمەن رێک دەکەوێ مێژوونووس یاخود نووسەرێکی عارەبی پێ لەجەرکی خۆی بنێتو راستییەکان باس بکات، چونکە دانپێدانان بەڕاستییەکان پووچەڵکردنەوەی زرنگکاری (سیاسەتی) چەپەڵی بەعارەبکردن ریسوا دەکات! زۆرێک لەمێژوونووسو نووسەرانی عارەبیو ئیسلامی باسی ئەوە ناکەن کە شارەکە هی کورد یان عارەبە، بەڵام باسی ئەوە دەکەن کە دانیشتوانی شارەکە لەکوردو عارەب پێکدێن، یان باسی ئەوە ناکەن کە شاری موسڵو تەواوی پارێزگاکە بەهەموو قەزاو شارەدێو دێهاتەکانیەوە دەکەونە

سەر خاکی باشووری کوردستان، بۆئەوەی لەدواڕۆژداو پاش بەعارەبکردنی شارەکە ئەوجا باسی ئەوە بکەن کە ئایە شارەکە هی کوردە یان هی عارەبە!

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (142-143)ی پەرتووکی (مذكرات سليمان فيضي، من رواد النهضة العربية في العراق)، کە لەنووسینی (باسل سليمان فيضي)یە، دەڵێت: (دوای ئەوەی سلێمان فەیزی لە تەموزی (1913)دا سەردانی موسڵ-ی کرد لەپێناوی کردنەوەی لقی (کۆمەڵەی نەتەوەیی عارەبی) لەو شارەدا، دەڵێت: باوەڕبووان بەکێشەی عارەبی زۆر کەمنو کارکەران لەو پێناوەدا زۆر کەمتر، ململانێی ئایینی کە دانیشتوانی موسڵ-ی پێ دەناسرێتەوە، رێگرێکە لەنێوان ئەوانو یاخێتی لەدژی دەوڵەتی عوسمانی کە مۆرکی ئیسلامیو خەلافەتی پیرۆزی پێوەبوو. گوتم کاتێ گەیشتمە موسڵ بینیم ژمارەی باوەڕهێنەران بە بیری عارەبی لەژمارەی پەنجەکانی دەست تێناپەڕن).

لاوازی هەستی نەتەوەپەرستی عارەبی لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا لە ویلایەتی موسڵ، هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کەمی ژمارەی عارەبو خۆنەزانیان بە هاوواڵاتی ویلایەتی موسڵ، هەروەها نەبوونی هیچ پەیوەندییەکی ویلایەتو شاری موسڵ بەئێراقو عارەبەوە، هەروەها بوونی عارەب لەو شارەدا (شاری موسڵ) وەکو داگیرکەرو خەڵکی ناڕەسەنی شارەکە، وای لەو عارەبانە کردوە کە هەردەم خۆیان بە بێگانە بزانن، بۆیە هەستی نەتەوەپەرستی عارەبیو ئێراقییان لاوازو بێهێزبووە، ئەوەش یەکێکە لەبەڵگەکانی کوردستانێتی ئەو شارەیە. بەڵام دواتر بەرە بەرە بەریتانیاو عارەبو دەوڵەتی ئێراق، لەپێناوی کارئاسانی بۆ لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەئێراقی عارەبییەوە، لەنێوان سالانی کۆتایی (1918)دا تاوەکو ڕۆژی لکاندنی ئەو ویلایەتە لەبەرواری (16.12.1925)دا بەئێراقی عارەبییەوە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)، توانیان لەو ماوەیەدا بگرە نەک تەنیا بیری نەتەوەپەرستی بەڵکو بیری شۆڤێنیشیان لەناو عارەبەکانی ویلایەتی موسڵدا بڵاوکردەوە.

مێژوونووسو مامۆستای زانکۆ، دکتۆر جەبار قادر، لەووتارێکیدا بەناوی (الانفال: نتائج أيديولوجيا البعث ونظامه الشمولي، ئەنفال: بەرهەمی ڕەگەزپەرستی، تۆتالیتاری کولتووری توندوتیژی) کە لەلاپەڕەکانی (191- 214)ی ژمارە (20)ی گۆڤاری

(کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، لەسەر زاری تاوانکار عەلی کیمیاویدا نووسیوێتی: (ئێمە داوامان لە موسڵ کرد تاوەکو کوردەکان ڕەوانەی چیاکان ڕاگوێزنەوە، بۆ ئەوەی وەکو بزن بژین، ژنەکانیان (....). ئەو سەگانە سەریان پان دەکەمەوە، وەکو خەیار لەت لەتیان دەکەم، من دەمگوت لەوانەیە کەسانێکی باش لەنێوانیاندا هەبێت، چونکە ئەوانیش هەر میللەتی خۆمانن، بەڵام بەهیچ شێوەیەک مرۆڤێکی باشم لەناویاندا نەدۆزییەوە).

لێدوانە سادییەکەی تاوانباری دڕندە عەلی حەسەن مەجید (عەلی کیمیاوی) سەبارەت بەدەرکردنی هاووڵاتیانی کورد لەشاری موسڵ-دا مانای بەعارەبکردنو کوردێتی شارەکە دەگەیەنێت، لەهەر شارو ناوچەیەکیش بەعارەبکردن پیادەبکرێت ئەو شوێنە خاکی کوردە، چونکە عارەب پێویستی بەوە نییە خاکی خۆی بەعارەب بکات، بەڵکو هەردەم خاکی نەتەوەکانی تر بەعارەب دەکات. کەواتە مادام بەعارەبکردنو ڕاگواستنی کوردی ڕەسەنی دانیشتووی ناو شاری موسڵو تەواوی پارێزگاکە پەیڕەو دەکرێت، بێ هیچ گومانێک شارو پارێزگای موسڵ خاکو وڵاتی کوردنو بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستانن.

پرۆفیسۆری یاساناس، دکتۆر مونزر ئەلفەزل، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (قضیة الکورد و کوردستان) کە لەماڵپەڕی (الفیدرالیة)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی لەساڵی (1918)دا، وڵاتە سوێندخۆرەکان دەستیانکرد بەجێبەجێکردنی پەیماننامەی (سایکس بیکۆ)، وە ئێراق بەر بەریتانیای مەزن کەوت، لەوکاتیدا ئێراق لەسێ ویلایەت پێکدەهات، ویلایەتی موسڵی باکوور کە زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەی کوردنو تەواوی پارێزگاکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێرو سلێمانی دەگرتەخۆی، ویلایەتی بەغدا لەناوەڕاستو زۆربەی دانیشتوانەکەی عارەبی سوننەن، هەروەها ویلایەتی بەسرە کە زۆربەی دانیشتوانەکەی شیعەن).

ئەوەی کە دکتۆر مونزر فەزل باسی دەکات دانپێدانانێکی ناڕاستەوخۆیە بە کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە دکتۆر فەزل پێمان دەڵێت ویلایەتی موسڵ کە لە شارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێرو سلێمانی پێکدەهات شارو ویلایەتی کوردی بوون، ویلایەتی بەغداش هی عارەبی سوننەو ویلایەتی بەسرا-ش هی عارەبی شیعە بوو. دکتۆر مونزر ئەلفەزل، کە دەڵێت لەساڵی (1918)دا، ئێراق لەسێ ویلایەتی موسڵ، بەغداو بەسرا پێکدەهات، ئەوە هەڵەیەکی گەورەیەو ئەو

نەدەبوایە بکەوتایە ناو هەڵەیەکی وا زەق، چونکە هەر لەو وتارەدا دکتۆر فەزل خۆی وەلامی ناڕاستی ئەو قسەیەی خۆی دەداتەوە کاتێک کە دەنووسێت: (ولاتی ئێراق لە (10.11.1920)دا لە بەغدا دامەزرا، بەڵام نوێنەری باڵای بەریتانی مافی بەڕێوەبردنی ویلایەتی موسڵی بۆخۆی هێشتبووەوە، بەبێ ئەوەی ڕێگا بدات میری ئێراقی دەست لەکاروبارەکانی ئەو ویلایەتە وەربدات. ویلایەتی موسڵ بەبڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە (25.12.1925)دا بەئێراقەوە لکێندرا). کەواتە لەلایەک حکومەتی ئێراقی دوو ساڵ دوای ئەو مێژووەی کە دکتۆر فەزل دیاریکردووە دروست بووەو، لەلایەکی تریشەوە هەر لەساڵی (1918)ەوە تاوەکو بەروارێ (16.12.1925)دا کە بەزۆرو لەدژی خواستی نەتەوەی کورد بەئێراقەوە لکێنرا، ویلایەتی موسڵ لەلایەن نوێنەری باڵای بەریتانی بەڕێوەبردراوەو، نە لەنزیک وە نە لەدوورەوە هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقەوە نەبووە.

دکتۆر مونزر فەزل، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (قضية الكورد و كوردستان) کە لەماڵپەڕی (الفيدرالية)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (لەئەنجامی زۆرکردنەکانی میری تورکیا بەسەرکردایەتی (کەمال ئەتاتورک)، بەندەکانی (63.62.61)ی پەیماننامەی سیڤرە هەڵوەشایەوەو پەیماننامەی لۆزان لە (20.11.1923)دا شوێنی ئەوی گرتەوە کەتیایدا هاتووە: زۆر گرنگە ویلایەتی موسڵی باشووری هێڵی برۆکسل بەئێراقی عارەبییەوە بلکێنرێت لەگەڵ ڕەچاوکردنی مافی کوردەکان بۆ خۆبەڕێوەبردنو دامەزراندنی فەرمانبەرە خۆجێییەکانو گرنگیدان بە ڕۆشنبیری کوردی).

بەر لەهەموو شتێک بەستنی پەیمانی لۆزان لە بەرواری (24.7.1923)دا لەشاری لۆزانی سویسرا بوو نەک لە (20.11.1923)دا، هەروەها مافەکانی کورد بەگوێرەی بەندەکانی (64.63.62)ی پەیماننامەی سیڤرە بووە، نەک وەکو ئەوەی کە دکتۆر فەزل لەسەرەوەدا باسی کردووە. ئێنجا دکتۆر مونزر فەزل باسی پەیمانی لۆزان دەکات کە ویلایەتی موسڵی باشووری هێڵی برۆکسل–ی بەئێراقی عارەبییەوە لکاند. کاتێک کە باسی لکاندن دەکرێت واتە شارەکە، ناوچەکە، هەرێمەکە یان وڵاتەکە هی خۆی نییە، ئەگەر هی خۆی بوایە دەیانگوت بۆ نموونە ویلایەتی موسڵ خرایەوە سەر یان گەڕایەوە سەر ئێراق، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بەشێک

نەبووە لەوڵاتی ئێراق، کەواتە ئەوە بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتەکە.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (89)ی پەرتووکی (الاحوال الاجتماعية والاقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية)ی نووسەری عارەب (عبد محەمەد سەوادی) کە ناوبراو نووسیوێتی: (ئەلهەمەدانی .نووسیوێتی یەکەمین کەس کە موسڵ-ی نەخشە کێشاو عارەبی لێ نیشتەجێکرد بریتی بوو لە (هەرسەمە ئەلبارقی) هەروەها (بەلازری) یەکەمین ئاماژەی بە نیشتەجێکردنی خێڵە عارەبییەکان کردووە لەناوچەی شەنگال دوای داگیرکردن (فەتح)ی ئیسلام بۆ ئێراق، هەروەها نووسیوێتی کە (عەیاز) شەنگالی لەڕێی ئاشتییەوە داگیر (فەتح) کردووەو هەندێک عارەبی لێ نیشتەجێکردووە).

بەگوێرەی قسەکانی هەمەدانیو بەلازری تاهاتنی میلیشیاکانی ئیسلام بۆ موسڵ ئەو شارە عارەبی لێ نەبووە، هەروەها هیچ مێژوونووسێکی عارەبی ئاماژە بە بوونی عارەب ناکەن بەر لەدەرکەوتنی ئیسلام، باشە خۆ ئەو شارە بەر لەهاتنی ئیسلامیش هەبووە. میدییەکان لەساڵی (612 پ.ز) دەسەلاتی ئاشوورییەکانیان کۆتایی پێهێناو نەینەوایان کاولکرد، زەینەفۆن لەساڵی (401 پ. ز)دا بەخۆییو لەشکرە (10) هەزاریەکەی بە کوردستاندا تێپەڕیوەو باسی شوێنەواری کەلاوەی نەینەوای کردووە. پێشتریش رووونمان کردەوە کە کوردانی شەبەک یەکەمین کەس بووینە ئەو شارەیان دروستکردووەو تیایدا نیشتەجێ بووینە، کەواتە موسڵ شارێکی کوردیو سەر بەخاکی کوردستانە، بەداگیرکردنیش سیمای کوردیو کوردستانی وون ناکاتو نابێتە شارێکی عارەبی.

دکتۆرو پرۆفیسۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (153-154)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی (تطور العراق تحت الحكم الاتحادين) لەنووسینی (فەیسەڵ محەمەد ئەلڕەحیم)و، لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (وزارة التخطيط هيئة التخطيط الاقليمي، تحديد المناطق التخطيطية في العراق)دا کە تیایاندا هاتووە: (لەنیوەی دووەمی سەدەی نوزدەهەم، ئێراق دابەشکرا بەسەر سێ ویلایەت کە ئەمانەن:

1- ویلایەتی بەغدا: کە ئەو سنجەقانەی دەگرتەوە: بەغدا، دیوانیەو کەربەلا.
2- ویلایەتی بەسرا: کە ئەو سنجەقانەی دەگرتەوە: بەسرا، ئەلمنتفک، عمارە.
3- ویلایەتی موسڵ: کە ئەو سنجەقانەی دەگرتەوە: موسڵ، شارەزوور، سلێمانی، لەکاتێکدا کە ویلایەتی بەسرا پەیوەست بوو بە ویلایەتی بەغدا، بەڵام ویلایەتی موسڵ سەربەخۆ بوو).

ئەو دانپێدانانەی نووسەری عارەب (فەیسەڵ محەمەد ئەلرەحیم)، لەلایەک بەوەی کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ بووەو، هیچ پەیوەندییەکی نە لەنزیک نە لەدوورەوە بە ویلایەتی بەغدا نەبووە، لەلایەکی تریشەوە ئەو ویلایەتە لە سەنجەقەکانی موسڵ، شارەزوورو سلێمانی پێکدەهات، بەڵگەیەکی تر لەبەڵگە بەنرخەکان بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕەکانی (137-141)ی ژمارە (6)ی گۆڤاری (الانفال)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (سکان إقلیم کوردستان)دا لەنووسینی (دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب)دا باسی ئەوە دەکات کە نووسەری ئەو پەرتووکە نووسیوێتی: (مێژوونووس عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنیو مامۆستا فائیق ئەلسامەڕائی جەختیان لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە سنووری کوردستان دەگاتە چیای حەمرین کە دەکەوێتە باشووری کەرکوک بەدەیەها میل).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە مێژوونووسانی عارەبی ئێراقی عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنیو فائیق ئەلسامەڕائی بۆ کوردستان دیاریان کردووە، شارەکانی کەرکوکو موسڵ دەکەونە سنووری کوردستان، چونکە کێوەسوور (چیای حەمرین) نزیکەی (150) کم دەکەوێتە باشووری خۆرهەلاتی شاری موسڵو نزیکەی (148) کیلۆمەترێک دەکەوێتە باشووری شاری کەرکوک. کەواتە هەردوو شاری موسڵو کەرکوک شاری کوردینو دەکەونە باشووری کوردستان، نەک شاری عارەبی وەکو ئەوەی کە عارەبەکان بانگێشەی بۆ دەکەن.

دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە وتارێکیدا کە لەژێرناوی (پشتێنە بەعارەبکراوەکانی دەوراندەوری شاری کەرکوک هەڕەشە لە ئاسایشی شارەکە دەکەن)، کە لە لاپەڕەکانی (11-32)ی گۆڤاری (توێژینەوە)، ژمارە (4)ی ئۆکتۆبەری (2005)دا بڵاویکردۆتەوە، لەلاپەڕە (14)دا نووسیوێتی: (بەڵگەنامە نهێنییە دەستکەوتووەکانی حکومەتی ئێراقیش ئاماژە بەپێویستی دروستکردنی چەند

پشتێنەیەکی (ئەمنی) لەدەوری شاری موسڵ دەکەن لەڕێگەی پێکهێنانی چەند ئۆردوگایەکی عارەبنشین بەرەو رووبان تەوەری شێخان – موسڵ، مەخمور – موسڵو تلکێف – موسڵو، تەوەری فایدە - موسڵ).

ئاماژەکردنی بەڵگەنامەکانی رژێمی سەددام بەدروستکردنی چەند پشتێنەیەکی (ئەمنی) لەدەوروبەری شاری موسڵ، بەڵگەیەکە لەو بەڵگانەی کە دەیسەلمێنێت ئەو شارە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستان بووە، ئەگینا چ پێویست دەکات پشتێنەی عارەبیو ئەمنی بە چوار دەوری شارێکی وەکو شاری موسڵ دروست بکات، بۆ پشتێنەیەکی ئەمنی لەچوار دەوری شارەکانی رومادیو دیوانیەدا دروست نەدەکرد؟ دوایی پشتێنەی ئەمنی (عارەبی) لەدژی کێ؟

ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕەکانی (17 و 49)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)داو بە پشتبەستنی بە لاپەڕە (258)ی پەرتووکی (الکامل في التاریخ)ی مێژوونووسی ئیسلامیو عارەبی ناسراو ابن الاثیر (عزەددین ئەبو ئەلحەسەن عەلی بن ئەبی ئەلکەرەم ئەلشیبانی) کە ناوبراو دەڵێت: (کاتێک کە ساسانییەکان دەستیان گرت بەسەر ئیمپراتۆرییەتی ئاشوریدا دوای لەناوبردنی دەوڵەتی ئاشوریو بوونیان بەخاوەنی چەمی دیجلە، هەڵسان بە نوژەنکردنەوەی (قەڵای عەبوری) - ئارامییە کۆنەکان بوون ئەو ناوەیان سەپاند بەسەر شاری موسڵ- قەڵای موسڵو سەربازەکانی خۆیان تیا نیشتەجێکردو، چەندین دێهاتو خانوویان لەدەورەبەریدا دروستکردو کە جووتیارەکانو پیشەکارەکانی خۆیان لە فارس، لوڕ، کوردو هەندێک لە نەستووری تیا نیشتەجێبوون).

بەگوێرەی ئاماژە پێکردنی مێژوونووسی عارەب ئیبن ئەسیر، کە باسی هاتنی لەشکری ساسانییەکان (پێم وایە نووسەر مەبەستی هاتنی کورده میدیەکان بێت کە لەساڵی (612 پ. ز) هاتنو ئاشووریەکانیان لەناوبردو دەستیان بەسەر شاری نەینەوا داگرت) دەکات بۆ سەر دەسەڵاتی ئاشووری لەشاری موسڵ، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە کوردییەکانو دەکەوێتە باشووری کوردستان، چونکە لەلایەک ئارامییە کوردەکان شاری موسڵ (قەڵای عەبوری)یان ئاوەدان کردۆتەوە، لەلایەکی تریشەوە ژمارەیەکی زۆری مێژوونووسان ساسانیەکان بەکورد دادەنێن، هەروەها هیچ ئاماژەیەک بەڕۆڵی عارەب نەکراوە نە ئاشوورییەکانو نە ساسانییەکان هیچ

لایەکی دوو هێزە نەیارەکە عارەب نەبووینە بەتایبەت کە شەڕی نێوانیان لەناو شاری موسڵ (نەینەوا)و دەوروبەرەکەی رووبداوە. سەرەڕای هەموو ئەوانەش مێژوونووسان ئاماژەیان بەوەکردووە کە کوردی شەبەک شاری (موسڵ)یان دروستکردووە. هەموو ئەمانەش دەیسەلمێنن کە کورد بەر لەعارەبەکان لەموسڵو دەڤەرەکەی نیشتەجێ بووینە، ئەوەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین موسڵ شارێکی کوردیو لەناو خاکی کوردستانە، نەک شارێکی عارەبیو بکەوێتە ناو خاکی ئێراق!

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (52)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا)، نووسیوێتی: (لە پەرتووکی ئیبن حەوقەل (صورة الارض)دا نووسراوە: هەرچی موسڵ-ە شارێکە لەڕۆژئاوای دیجلە... هۆبەی عارەبو هۆبەی کوردەکانی هەزەبانیو حەمیدیو ئاریو گەرمیانو کوێستانی تێدا دەکەن... خانووی شکۆداری لێ هەن... بازاریشی هەن).

ئیبن حەوقەل دانیپێدادەنێت کە کوردی هەزبانی، حەمیدیو ئاری لەناو شاری موسڵ-دا لە کەناری خۆرئاوادا دەژینو گەرمیانو کوێستانیش دەکەن. ئیبن حەوقەل لەشوێنێکی تریش باسی ئەوەی کردووە کە کوردەکان هەر لەکۆنەوە لەناو شاری موسڵو دەوروبەریدا دانیشتوون. ئەو بۆچوونانەی ئەو دەیێتە بەڵگەیەک بۆ کوردێتی ئەو شارە بەتایبەتی کە باسی ئەوە دەکات کوردەکان لەکەناری خۆرئاوادا دەژین، چونکە بەری چەپی موسڵ واتە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە گفتوگۆ هەڵناگرێتو خاکی کوردستانە، هەروەها زۆر لەمێژوونووسانی عارەبی وەکو دکتۆر شاکر خەسباک، یەحیا خەشاب، فەهمی ئەلشەناوی، دکتۆر فازل حوسێن، دکتۆر وەلید حەمدی، ئەلبەلازری، ئیبن بەتووتە، ئەبو ئەلفیداء، ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، ئیبن حەوقەلو محەمەد ئەلخزری شاری موسڵ بە شارێکی کوردی دادەنێن، کەواتە تەواوی شارەکە بەهەردوو بەری دەستە راست یان کەناری خۆرئاوای رووباری دیجلەو بەری دەستە چەپ یان کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە کوردین، کاتێک کە ئەوان گوتوویانە موسڵ شارێکی کوردییە، واتە تەواوی موسڵ بەهەردوو بەریەوە هی کوردن.

لەیلا نامیق جاف، لە لاپەرە (50)ی پەرتووکی (کرکوک لمحات تاریخیة)داو، بەپشتبەستنی بە نامەیەکی زەعیمی روکن نازم ئەلتەبەقچلی، فەرماندەی تیپی دووی

سوپای ئێراق، بۆ سەرۆکی ئەرکانی سوپای ئێراق، کە ئەلتەبەقچلی نووسیوێتی: (ئەو پلانەی کە کوردەکان دایان رشتبوو بۆ جێبەجێکردنی ئامانجەکانیان، ئەویش بەسوود وەرگرتن لەمادەی چوار لەدەستووری کۆماری ئێراقی، کە عارەبو کوردی بەهاوبەش داناوە لەم وڵاتەدا. مەبەستی ئەوان بەمشێوەیەی خوارەوەیە:-

1- کارکردن بەشێوەیەکی راستو ڕەوان لەپێناو باوەڕ پێهێنانی میری کۆماری، بە دانپێدانان بە داخوازییە نەتەوەییەکانیان لەچوارچێوەی ناوچەی کوردستاندا کە لەنێو میری کۆماریدا نەخشەی بۆ کێشراوە. ئەمەش زۆربەی ئەو خاکانە دەگرێتەوە کە دەکەونە ڕۆژهەڵاتی دیجلە تا دەگاتە کەنداوی بەسرا، هەرچەندە کە ڕازی دەبن بەوەی لەچوارچێوەی یەکێتیی ئێراقدا بمێنن).

بەگوێرەی قسەکانی زەعیمی ڕوکن نازم ئەلتەبەقچلی شۆڤینیو ڕەگەزپەرستی عارەب، بەری خۆرهەڵات یان کەناری دەستە چەپی شاری موسڵ دەکەوێتە سەر کوردستان، چونکە ئەو کەناڕە کە (نەینەوا)ی پێ دەڵێن دەکەوێتە کەناری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە، کەواتە ئەو شارە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستانە. هەروەها تەبەقچی لەنامەکەیدا، سنووری کوردستان دەگەیەنێتە سەر کەنداوی فارس، ئەوەی کە ئەو ناوی ناوە کەنداوی بەسرا.

وەلید محەمەد سالح، ناسراو بە (وەلید شەریکە)، ئەمیندارێ گشتی پارتی برایەتی تورکمانی، لە لاپەڕەکانی (71-98)ی پەرتووکی (کرکوک بحث الندوة العلمية حول کرکوک 3-5 نیسان 2001 اربیل)دا لێکۆڵینەوەیەکی لەژێر ناوی (إصالة التنوع الاثني وستراتيجية الموقع الجغرافي في کوردستان العراق)دا نووسیوەو، لەباسی جیاوازییەکانی نێوان تورکمانو تورک-دا دەڵێت: (تورکە عوسمانییەکان، تێکەڵ بەتورکمانەکان بوون هەروەکو تێکەڵاو بوونیان بە نەتەوەکانی تر، تورکە عوسمانییەکان کشانەوە دوای ئەوەی کە ئینگلیزەکان ئەو وڵاتەیان داگیرکرد، هەروەها دەوڵەتی ئێراقیان جێهێشت، ئەو دەوڵەتەی کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)یان پێوە لکاند).

بەگوێرەی تۆژینەوەکەی وەلید محەمەد سالح، ئەمیندارێ گشتی پاتی برایەتی تورکمانی، شاری موسڵ یەکێکە لەشارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ئەو ویلایەتی موسڵو باشووری کوردستان بەیەک خاکو بەیەکسان دەزانێت.

بەکارهێنانی ئەو دوو ناوە وەکو دوو زاراوەی جوگرافی بەکاردەهێنێت بۆ خاکی کورد کە باشووری کوردستانە. کەواتە مادام ویلایەتی موسڵ یەکسان بێت بە باشووری کوردستان، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شاری سەر بە باشووری کوردستانن. هەروەکو لەشوێنی تریش ئاماژەم پێکردووە کە ویلایەتی موسڵ خاکی کورد بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتەش دەبێت شارو خاکی سەر بەکوردو کوردستان بن.

دکتۆر نوری تالەبانی، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (ناوچەی کەرکوکو هەولێ گۆڕینی باری نەتەوەیی ئەم ناوچەیە)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (147)ی ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام (بەزمانی فەرەنسی) لەنووسینی هەردوو رۆژهەلاتناسان (کرامەرزو تۆماس بوا)، کە لەو ئینسیکلۆپیدیایەدا هاتووە: (ویلایەتی موسڵی عوسمانی لەسێ سەنجەق یان سێ پارێزگا پێکدەهات کە موسڵ، کەرکوکو سلێمانین. لەساڵی (1918)یشدا سێ قەزا لە باکووری رووباری زێی گچکەوە لە کەرکوک جوێکرانەوە تا پارێزگای هەولێریان لێ پێک بێ).

بەگوێرەی ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، شاری موسڵ شارێکی کوردییەو سەر بەخاکی باشووری کوردستانە، چونکە لەلایەک کە دەڵێت ویلایەتی موسڵی عوسمانی، کەواتە ئەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقو بەعارەبەوە نەبووە، هەموو لایەکیشمان ئەو راستیە دەزانین کە ویلایەتی موسڵ لەساڵی (1516)دا لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی داگیرکرا. لەلایەکی تریش کە ناوی سەنجەقەکانی موسڵ، کەرکوک، سلێمانیو هەولێری سەر بە ویلایەتی موسڵ دەبات، هەر هەموویان شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن.

رۆژنامەنووسی عارەبی میسری، فەهمی هوەیدی، لە لاپەڕەکانی (169-174)ی گۆڤاری (هاواری کەرکوک)، ژمارە (4)دا وتارێکی لەژێر ناوی (الاکراد شعب الله المختار! کرکوک سبقت کوسوڤو في خطط الاقلاع والابادة)دا بڵاوکردۆتەوە، لەلاپەڕە (170)دا نووسیوێتی: (کورد بەبەردەوامی دەیانویست قەوارەیەکی تایبەت بەخۆیان لەکوردستانی عوسمانیدا دامەزرێنن، ئەوە لە پەیماننامەی (سێڤرە)ش بڕیاری لەسەر درابوو کە وڵاتە رۆژئاواییەکان لەساڵی (1920)دا واژۆیان لەسەر کردبوو، بەڵام

ئەو ئینگلیزانەی کە ئەو ناوچەیان داگیر کردبوو، هەوڵیاندا بۆ لکاندنی ویلایەتی موسڵ-ی عوسمانی کە کەرکوک بەشێکی بوو بە شانشینی ئێراقی نوێ، کە هەردوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرای دەگرتە خۆی).

بەگوێرەی ئەو وتارەی رۆژنامەنووسی عارەبی میسری فەهمی هوەیدی، پارێزگای موسڵ بەتەواوی خاکی کوردەو سەر بەخاکی کوردستانە، چونکە ئەو ناوی ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی عوسمانی دەبات‌و، ئێراقیش بەدوو ویلایەتی (بەغداو بەسرا) دەستنیشان دەکات، لەکاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی عوسمانی بێت، کەواتە ویلایەتەکە هیچ پەیوەندییەکی بەعارەب‌و ئێراقەوە نییە، هەروەها کە ئێراق هەردوو ویلایەتەکاتی (بەغداو بەسرا) بگرێتەوە، کەواتە شاری موسڵ سەر بەو ئێراقە نەبووە، هەموشمان دەزانین کە ئێراق لەلای باکوورەوە لە هیت، تکریت، رومادی، حەدیسە یان بەلەد تێ نەپەڕیوە کە بەسەدان کیلۆمەتر دەکەونە خوار شارو پارێزگای موسڵ.

رۆژنامەنووسی عارەبی میسری، فەهمی هوەیدی، لەلاپەڕە (171)ی سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (دۆزینەوەی نەوت بەبڕێکی زۆر لەناوچەی کەرکوک، هۆی سەرەکی لکاندنی ویلاتی موسڵ-ی عوسمانی بوو کە کەرکوک بەشێک بوو لەو ویلایەتە، بەدەوڵەتی نوێی ئێراقەوە).

دووبارە بەگوێرەی قسەکانی رۆژنامەنووسی عارەب فەهمی هوەیدی، شارو ویلایەتی موسڵ بەتەواوی، شارو خاکی کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو لەلایەک ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی عوسمانی ناودەبات (کە لەسالی (1516)دا لە کوردیان داگیریان کردووە)، لەلایەکی تریش ناوبراو زۆر راشکاوانە باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەئێراقی عارەبەوە دەکات لەبەر هۆکاری دۆزینەوەی نەوت. ئەمانەش دەیسەلمێنن کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە عارەب‌و بە ئێراقەوە نەبووەو نییە. مادامیش ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراق‌و عارەبەوە نە بووبێت‌و ویلایەتێکی عوسمانی بووبێت، کەواتە ویلایەتێکی کوردی بووە بەتەواوی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە)، چونکە هەروەکو رووبکرایەوە ئەو ویلایەتە پێشتر لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە داگیرکرابوو. ئەو رۆژنامەنووسە عارەبە دوای رووخاندنی رژێمی سەددام لەدۆستی کوردەوە بوو بە

ـوژمنێکی سەرسەختی نەتەوەکەمانو، قۆڵی شۆڤینییەتی بەرامبەر بەکورد لێ هەلمالیو هێرشی زۆر ناڕەوای کردە سەرمان!

عەدنان زیان فەرحان، لەلاپەڕە (53)ی پەرتووکی (الکورد الایزیدیون في أقلیم کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (39-57)ی پەرتووکی (الموصل في العهد العثماني) کە هی نووسەری عارەب، (عیماد عەبدولسەلام ڕەئوف)ە، هەروەها لاپەڕەکانی (158-160)ی پەرتووکی (تأریخ العراق في العهد العثماني) لەنووسینی نووسەری عارەب، عەلی شاکر عەلی)یە نووسیوێتی، کە ئەو دوو نووسەرە عارەبە نووسیویانە: (جەلیلییەکان: ئەو کەسانە بوون کە فەرمانڕەوایەتی ویلایەتی موسڵ-یان کرد لەنێوان ساڵانی (1726-1834ز)، بنەماڵەی جەلیلییەکان بەم ناوە ناسران بەبۆنەی عەبدولجەلیل کوڕی عەبدولمەلیک، وە بەگوێرەی هەندێک سەرچاوە بنەچەکەی ئەو بنەماڵەیە لەناوچەی ئامەد (دیاربەکر)ەوە بووەو، دواتر کۆچیان کردووە بۆ شاری موسڵو تیایدا نیشتەجێبووینە. لەکۆتایی سەدەی حەفدەهەمو چارەگی یەکەمی سەدەی هەژدەهەمدا ئەو بنەماڵەیە پایەیەکی ئابووری، کۆمەلایەتیو رامیاری گەورەیان هەبووە لەناو خەڵکی شاری موسڵ، هەر لەبەر ئەوەش بووە عوسمانییەکان فەرمانڕەوایەتی ویلایەتی موسڵ-یان هەر لەساڵی (1726)ەوە بەو بنەماڵەیە سپارد).

ئەو دانپێدانانەی هەردوو نووسەری عارەب (عیماد عەبدولسەلام ڕەئوفو عەلی شاکر عەلی)، بەوەی کە بنەماڵەی جەلیلیەکان کە بۆماوەی نزیکەی (100) ساڵێک فەرمانڕەوایەتی شاری موسڵ-یان کردووە، بنەماڵەیەکن لەناوچەی (ئامەد)ی باکووری کوردستانەوە هاتوون بۆ موسڵ، بەڵگەیەکە بۆ کوردێتی ئەو بنەماڵەیەو دواتریش بۆ بەعارەبکردنیان. هەرچەندە سەرەڕای بەعارەبکردنی خاکی کورد، بەعارەبکردنی مرۆڤی کوردیش پلانێک بووە لەپێناوی داگیرکردنو بەعارەبکردنی ئەو شارەو بەدەیان بنەماڵەی گەورەی دانیشتووی کوردی موسڵ، کە ژمارەیان بەسەدان هەزار کەس دەبێت، ئەگەر نەگاتە ملیۆنێک بەعارەبکراون. بۆیە ئەوەش بەڵگەیەکە لەو بەڵگانەی کە بۆ سەلماندنی کوردستانێتی ئەوشارە بەکار دەهێنرێت.

گۆران ئیبراهیم سالح، لەلاپەڕە (145)ی پەرتووکی (کەرکوک لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەنێوان سالانی 1876-1909ی ز)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (23)ی پەرتووکی (تطور التعليم الوطني في العراق (1869-1932)، لەنووسینی دکتۆر ئیبراهیم خەلیل ئەحمەددا، نووسیوێتی: (بارودۆخی خوێندن لەویلایەتی موسڵ-دا بەشێوەیەکی گشتی تاکۆتایی سەدەی نۆزدەش لەخراپیدا بوو، بەجۆرێکی وەها تاوەکو سالی (1888ز) تەنها حەوت خوێندنگا لەم ویلایەتەدا بووە، ئەوانیش لەشارەکانی: موسڵ، کەرکوک، هەولێر، کفری، ئاکرێ، رەواندوزو سلێمانی، ژمارەی خوێندکارەکانیش تا ئەو ساڵە (318) خوێندکار بووە).

بەگوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی دکتۆر ئیبراهیم خەلیل، شاری موسڵو شارەکانی تری سەر بە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردو بەشێکی کوردستانن، چونکە لەسەرەتای سالی تۆژینەوەکەی دکتۆر ئیبراهیم کە سالی (1869)یە تاوەکو رێکەوتی (16.12.1925)، کە رۆژی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بووە لەلایەن کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بەبێ خواستی کورد بەئێراقی عارەبی، ئەو ویلایەتە بەشێکی ئێراق نەبووە. کاتێک کە دکتۆری ناوبراو، شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، هەولێر، کفری، ئاکرێ، رەواندوزو سلێمانی) بەچەند شارێکی سەر بە ویلایەتی موسڵ ناودەبات، ئەوەمان دەداتە دەست کە شاری موسڵ-یش یەکێکە لەشارەکانی باشووری کوردستان، چونکە ویلایەتی موسڵ، باشووری کوردستان، کوردستانی خواروو، کوردستانی ئێراقو میسۆپۆتامیای سەروو هەر هەموویان چەند زاراوەیەکنو بۆ خاکو ولاتی کوردان لەباشووری کوردستاندا بەکار دێن.

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لەوتارێکی خۆیدا کە لەدوو بەشدا لە (هەفتەنامەی ئاوێنە)دا، لەژێرناوی (باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بەدەوڵەتی ئێراق لکێندراوە)دا بڵاوکراوەتەوە، لەبەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (56)ی سێشەممە (13.2.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (دکتۆر عەبدولڕەحمان بەزار لەسالی (1964) لە پەیڤێنێکی تەلەفزیۆنیدا لەگەڵ کەنالی (BBC) بەزمانی ئینگلیزی، سوپاسی دەوڵەتی بەریتانیای کرد کە بەهۆی ئەوانەوە ویلایەتی موسڵ خرایە سەر ئێراق).

ئەو پەیڤینەی دکتۆر عەبدولڕەحمان بەزازی سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی ئێراق، بەوەی کە سوپاسی بەریتانیای کردووە، لەبەرئەوەی ئەوان بوونەتە هۆی ئەوەی کە

ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر دەوڵەتی ئێراق، لەلایەک دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بەعروبەو ئێراقەوە نەبووە، لەلایەکی تریشەوە بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتەکە، چونکە بەزاز باسی ئەوە دەکات کە بەریتانیەکان بوونەتە هۆی ئەوەی کە ئەو ویلایەتە بخرێتە سەر ئێراق، کەواتە ویلایەتەکە هی عارەب نەبووە. کاتێک کە تەواوی ویلایەتی موسڵ، خاکی کوردو بەشێکی کوردستان بێت، گومان لەوەشدا نامێنێتەوە کە شاری موسڵ-یش یەکێکە لەشارەکانی کوردستانو خاکی کورد.

سەرچاوە مزورى، بەڕێوەبەرى مالپەڕى (KDP.info)، لەڕۆژى شەممە رێكەوتى (12.4.2003)دا وتارێكى لەژێرناوى (تركيا تؤكد أنها تلقت ضمانات أمريكية بشأن انسحاب القوات الكوردية من كركوك والموصل)دا، كە ئەو وتارەى لەڕۆژنامەى (الشرق الاوسط)ى عارەبييەوە وەرگرتووەو لەمالپەڕەكەى خۆيدا بڵاويكردۆتەوە، رۆژنامە عارەبييەكە نووسيوێتى: (تورکیا بەهاتنە ژوورەوەی سەربازی هەڕەشەی کرد، ئەگەر هاتوو شارەکانی کەرکوکو موسڵ-ی دەوڵەمەند بەنەوت بکەوێتە دەست جەنگاوەرانی کورد. ئەنقەرە ترسی ئەوەی هەیە کە داهاتی نەوت کوردە ئێراقییەکان پاڵ پێوەبنێت بۆ راگەیاندنی سەربەخۆیی خۆیان، ئەو کارەش ببێتە هۆی هاندانی کورد هاوخوێنەکانی خزمیان لەباشووری خۆرهەڵاتی تورکیا لەپێناو هەمان ئامانج. کوردەکانی ئێراق سووڕن لەسەر ئەوەی کە مافیان بەسەر شارەکانی کەرکوکو موسڵ-ەوە هەیە، لەبەرئەوەی کوردەکان زۆربەی زۆری دانیشتوانی ئەو دوو شارەیان پێکدەهێنا، بەرلەوەی عارەبەکان لەسەردەمی سەرۆکی ئێراقی لەکارکەوتوو سەددام حوسێن دەست بەسەر ئەو دوو شارەدا بگرن).

ئەوەی کە رۆژنامەی (الشرق الاوسط)ی عارەبی ئاماژەی پێکردووە، تەواو کوردستانێتیو کوردێتی هەردوو شارەکانی موسڵو کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە رۆژنامەی ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی شارەکانی موسڵو کەرکوک بریتی بووینە لەکورد، پێش ئەوەی رژێمی سەددام حوسێن دەسەڵات بگرێتە دەستو پرۆسەی بەعارەبکردنی ئەو دوو شارەو چەندین شارۆچکەو شاری تریش بگرێتەبەر. مادامیش زۆربەی زۆری دانیشتوانی ڕەسەنی هەردوو شاری موسڵو کەرکوک لەکۆندا کورد بووینەو، گۆڕینی باری دیمۆگرافیای ئەو دوو شارەش لەبەرژەوەندی نەتەوەی عارەبی دەسەڵاتدار، لەئەنجامی پرۆسەی

دەرکردنی کورد لەم دوو شارەو، بە بەعارەبکردنی هەردوو شارەکە لەڕێگای هێنانی عارەبی هاوردەو نیشتەجێکردنیان لەناو ماڵو خاکی کورددا ئەنجام دراون، کەواتە هەردوو شاری موسڵو کەرکوک هەر بەدوو شاری کوردیو بەشێک لەخاکی کوردستان دەمێننەوە، هەرچەندەش هەوڵی گۆڕینی سیمای کوردی شارەکان درابێت.

تاریق هاشمی، جێگری سەرۆک کۆماری ئێراق، لەسەردانێکیدا بۆ شاری موسڵو پێشوازیکردنی لەلایەن پارێزگارو جێگرەکەی، کە هەواڵەکە لەلایەن رۆژنامەنووس (سەعید مەموزینی)دا لەژێرناوی (تاریق هاشمی: موسڵ شاری هەموو پێکهاتەکانە)، ئامادەکراوەو لەلاپەڕە (1)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2771)ی یەکشەممە (24.2.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، هاشمی گوتویەتی: (شاری موسڵ شاری هەمووانەو شاری کوردو عارەبو هەموو پێکهاتەکانە).

ئەوەی لێرەدا جێگری سەرۆک کۆماری ئێراق، تاریق هاشمی دەربڕیووە، ئاماژەیەکی نارەستەوخۆیە بە کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە عارەبی شۆڤینی کە تاریق هاشمی یەکێکە لەناسراوترینیانو هەر مانگێک لەمەوبەر دەبێت باسی ئەوەیکرد کە موسڵ شارێکی عارەبییە. دانپێدانان بەڕاستییەکان لای ئەوان وەکو ئەوەیە کە تیر بکەن بەجەرگی خۆیاندا، ئەگەر شاری موسڵ شارێکی کوردستانی نەبووایە، یەکێکی وەکو هاشمی هەرگیز باسی ئەوەی نەدەکرد کە ئەو شارە شاری کوردو عارەبو هەموو پێکهاتەکانی تر! سەیرکەن چونکە لەناو شاری کەرکوک گلۆرەیان لە لێژییەو، قایلن بە دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لەسەر بنەمای (32%) بۆ هەریەک لە کورد، تورکمانو عارەب، کە سەردەمانێک بوو پەسندیان نەدەکرد جگە لەخۆیان دەسەڵاتی شارەکە بەسەر کورددا دابەشکرێت!

لەتیف فاتح فەرەج، لە لاپەڕە (12)ی پەرتووکی (تەعریب و راگواستن لەبەڵگەنامەکانی بەعسدا)، نووسیوێتی: (شۆڤینییەکی عارەب لەنامیلکەیەکی جنێوئامێزدا بەناوی (ضوء علی شمال العراق) کە خۆی ناوی (نەعمان ماهیر کەنعانی)یە دەڵێ: لەهەموو ئەو شوێنانەی نەوت هەیە کوردنیە، کەرکوک، موسڵو خانەقین خاکی عارەبن).

ئەوەی ئەو عارەبە شۆڤینیو عروبییە نووسیوێتی بەڵگەی کوردستانێتیو کوردێتی هەرسێ شاری کەرکوک، موسڵو خانەقین دەگەیەنێت، چونکە ئەو تەنیا لەبەرئەوەی

ئەو شارانە نەوتی تیایە بەخاکی عەرەبی دادەنێت، خۆ ئەگەر بیزانیایە نەوت لە تەقتەق، دیبەگە، زاخۆو چەندین ناوچەی تری کوردستان هەیە، ئەوکاتە بەدڵنیایی ئەوانیشی بەخاکی عارەب دەزانی، بەڵام بۆ کورد لەو ناوچانە چی دەکرد، خۆ تەواوی دانیشتوانی تەقتەق، دیبەگەو زاخۆ کوردنو تاکە عارەبێکیان تێدا ناژیت!.

لە پەرتووکی (المنجد في الاعلام) کە بریتییە لە ئینسکلۆپیدیاییەکی عارەبی سەبارەت بەشاری موسڵ نووسراوە: (موسڵ، مەڵبەندی پارێزگای نەینەوایە، ئەم شارەش بۆ یەکەم جار لەمێژوودا ساسانییەکان دروستیانکردووە).

ئەوەی کە ئینسکلۆپیدیای (المنجد في الاعلام) ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ساسانییەکان کوردنو، مادامیش ساسانییەکان (کوردەکان) ئەو شارەیان دروستکردبێت، کەواتە شارەکە شارێکی کوردیو بەشێکیشە لە کوردستان.

دکتۆر سەعد ئەبو دیە کە عارەبێکی ئوردەنییە، لەلاپەڕەکانی (5_7)ی ئەو پێشەکییەی کە بۆ پەرتووکی (من عمان الى العمادية أو جولة في كوردستان الجنوبية)ی نووسەری کوردی بەناوبانگی ئوردەنی عەلی سەیدۆ گۆرانی نووسیوێتی، دەڵێت: (موسڵ باژێرێکی کوردستانییە).

ئەوەی کە دکتۆر سەعد ئەبو دیە باسی دەکات، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراوی عارەب دکتۆر سەعد شاری موسڵ بە باژێرێکی کوردستانی ناودەبات، مادام شاری موسڵ باژێرێکی کوردستانی بێت، گومانیش لەوەدا نامێنێت کە شارێکی کوردیو بەشێکیشە لە خاکو وڵاتی کورد لە باشووری کوردستاندا.

کامیل ژیر، لە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (کوردایەتیو دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ)دا نووسیوێتی: (شا حوسێنی شەریفی مەکە) لەڕۆژی (14.7.1915)دا نامەیەکی بۆ (سێر هێنری مەکماهۆن)ی باوەڕپێکراوی بەریتانیا لە قاهرە ناردبوو، کە لەنامەکەدا نووسیبووی: (ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بخەرە ناو سنووری وڵاتی عارەبی سەربەخۆ). بەگوێرەی ئەو نامەیەی کە (شا حوسێنی شەریفی مەکە) بۆ (سێر هێنری مەکماهۆن)ی ناردووە، لەلایەک بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە، لەلایەکی تریشەوە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان بووە،

چونکه باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ دوو ناوی جوگرافینو گوزارشت لەوڵاتی کوردو خاکی کوردستان دەکەن.

م. س. لازاریف، لەبەشی سێیەمی وتارێکدا کە لەژێرناوی (کوردستان لەسەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان)دا، لەوەرگێڕانی (هەژار هەورامی)دا کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2891)، پێنجشەممە (26.6.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (هەکاریەکان رۆڵی بەرچاویان هەبووە لەمێژووی کوردستاندا، تویژینەوەکەی ئیمە ناتەواوو بەکەموکوڕییە ئەگەر باسی موسڵو دەوروبەری نەکەین، بەباوەڕی ئیبن حەوقەل حەشیمەتو دانیشتوانی سەرەکی ئەم ناوچەیە کوردەکانن). هەر لەو وتارەدا نووسیوێتی: (لەئاکامو دەرەنجامی داگیرکردنی (بەکۆلۆنیکردنی) ویلایەتی موسڵ لەلایەن عارەبەکانەوە، کۆچی زۆرەملێی هۆزە کوردەکان بەرەو بەشی سەرەوەی وڵاتی نێوان دوو رووبارو ئازەربایجان دەست پێدەکات).

ئەو نووسینەی لازاریف، دەکرێت هەم وەکو بەڵگەیەکی عارەبیو هەم بیانیش بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەکاربێت، چونکە نووسەری ناوبراو لەلایەک ئاماژە بەوە دەکات کە ئیبن حەوقەل پێکهاتەو دانیشتوانی سەرەکی موسڵ بەکورد دادەنێت، لەلایەکی تریشەوە لازاریف باوەڕی خۆیمان بۆ دەردەبڕێت کە داگیرکردنی شاری موسڵ-ە لەلایەن عارەبەکانەوەو، دەرکردنی زۆرەملێیانەی کورد لەموسڵو دەوروبەرەکەی لەلایەن عارەبی داگیرکەری شاری موسڵ.

عەبدوڵلا کەریم مەحمود، لە لاپەڕە (149)ی پەرتووکی (رەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی دووەم)دا، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (بەها جوانەکانی کوردەواری)دا کە لە لاپەڕەکانی (146-152)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (عەلی حەسەن مەجید لە کۆبوونەوەیەکی (1ی ئابی 1988) لەگەڵ ژمارەیەک کاربەدەستانی بەعسی دەڵێ: دەتانەوێ دانیشتوانی عارەب بەم خەڵکە خوێڕیو هیچو پوچانە زیاد بکەن؟ ئیمە دەبێ ناوچەکەتان (موسڵ) بەعارەب بکەین، بەڵام عارەبی راستەقینە، نەک ئێزیدی کە ئەمڕۆ دەڵێن کوردینو بۆ سبەینێ دەڵێن عارەب، ئیمە لەسەرەتاوە چاومان لەخەڵکی ئێزیدی پۆشی، بچنە لای جاش، بۆئەوەی نەهێڵین تێکدەران زیاد بکەن، بێجگە لەمە ئێزیدی ئیتر بەکەڵکی چی دێن، بێگومان بەکەڵکی هیچ نایەن).

هەروەکو پێشتریش ئاماژە بەوە کرا، لەهەر ناوچەیەک یان شارێک شالاوی دڕندانەی بەعارەبکردنو راگواستنی زۆرەملێیانەی کورد ئەنجام درابێت، ئەوە بێ هیچ گومانێک ئەو ناوچەیە یان شارەیە خاکی کوردو بەشێکی کوردستان بووە. ئەوەی کە تاوانباری عەلی حەسەن مەجید درکاندوویەتی، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەتەواوی دەسەلمێنێت، چونکە عەلی کیمیاوی دەبێژێت: (ئێمە دەبێ ناوچەکەتان (موسڵ) بەعارەب بکەین)، ئەمەش بۆمان رووندەکاتەوە کە موسڵ شارێکی عارەبی نییە، چونکە ئەگەر وابووایە پێویستی بە بەعارەبکردن نەدەکرد، بەڵام لەبەرئەوەی شارەکە شارێکی کوردیو پارچەیەکی گرنگو ستراتیژی کوردستانە، بۆیە لەلایەن عارەبو حزبی بەعسی عارەبییەوە پێویستی بە شالاوی بێوێژدانانەی بەعارەبکردن هەیە.

In The Name Of God

Decision NO. 5[illegible]
Decision date [illegible] /Muharam/ 1419 H
24/9 [illegible]

in accordan
rule of for
edict.
Revolution council decided:

First: The Iraqi who is not one of self judgement governorates residents has the right to own residency land in the self judgement governorate according to the determined arrangements, in addition what he owns in his born place and he would be included by mortgage bank lend as an exceptional case.

Second: The Iraqi who is one of self – Judgement governorates residents has the right to own residency land in Baghdad city and other Governorates except (Nynawa, Tameem and Dyala), as well as, what he owns in his born place and he would be included by mortgage bank lend as an exceptional case.

Third: Publish this decision in the formal newspaper and do not depend on any sentencing, which might oppose the rule of this decision.

Saddam Hussein
Chief Revolution Command council

رقم القرار : ٥٢٩

تاريخ القرار : ٢٢/محرم/١٤١٠ هـ
١٩٨٩/٨/٢٤ م

استنادا الى احكام الفقرة (أ) من المادة الثانية والاربعين من الدستور ،

قرر مجلس قيادة الثورة ما يلي :-

اولا – يحق للعراقي من غير سكنة محافظات منطقة الحكم الذاتي تملك قطعة ارض سكنية في منطقة الحكم الذاتي وفق السياقات النافذة بتوزيع قطع الاراضي السكنية المحددين بالاضافة الى ما يملكه في مسقط رأسه ويشمل قرض المصرف العقاري استثناء .

ثانيا – يحق للعراقي من سكنة محافظات منطقة الحكم الذاتي تملك قطعة ارض سكنية في بغداد والمحافظات الاخرى عدا محافظات (نينوى ، التاميم ، ديالى) بالاضافة الى ما يملكه من سكن في مسقط رأسه ويشمل بقرض المصرف العقاري استثناء .

ثالثا – ينشر هذا القرار في الجريدة الرسمية ولا يعمل باي نص يتعارض واحكامه .

صدام حسين
رئيس مجلس قيادة الثورة

الوقائع العراقية – العدد ٣٢٧١ ٥٥٠ ١٩٨٩/٩/٤

التشكيلات الادارية

رقم ١٠٦٦

بسم الله الرحمن الرحيم

مرسوم جمهوري

بناء على ماعرضه وزير الداخلية وفق الفقرة الثانية من قرار مجلس قيادة الثورة المرقم ٢١١ في ١٩٦٩/٥/٣٧ واستنادا الى الفقرة الثالثة من القرار المشار اليه ،

رسنا بما هو آت :-

أولا - يتألف لواء دهوك من الاقضية التالية :-

١ - قضاء دهوك
٢ - قضاء زاخو
٣ - قضاء العمادية
٤ - قضاء عقرة

تكون حدوده الادارية هي نفس الحدود الخارجية للاقضية المذكورة .

ثانيا - أصبح لواء الموصل متألفا من الاقضية التالية :-

١ - قضاء مركز الموصل
٢ - قضاء الشيخان
٣ - قضاء تلعفر
٤ - قضاء سنجار
٥ - قضاء الحضر
٦ - قضاء الشرقاط

وتكون حدوده الادارية هي نفس الحدود الخارجية للاقضية المذكورة .

ثالثا - فك ارتباط ناحية المزوري بكامل حدودها الادارية من قضاء الشيخان بلواء الموصل والحاقها بقضاء دهوك في لواء دهوك .

رابعا - يرتبط قضاء عقرة بصورة مؤقتة بلواء الموصل وكذلك تبقى ناحية المزوري مرتبطة مؤقتا بقضاء الشيخان في لواء الموصل ، وذلك الى أن تزول الاسباب الادارية الحالة وفق بيان يصدره وزير الداخلية .

على وزير الداخلية تنفيذ هذا المرسوم .

كتب ببغداد في اليوم الخامس من شهر رجب لسنة/١٣٨٩ المصادف لليوم السابع شهر أيلول لسنة/١٩٦٩ .

احمد حسن البكر

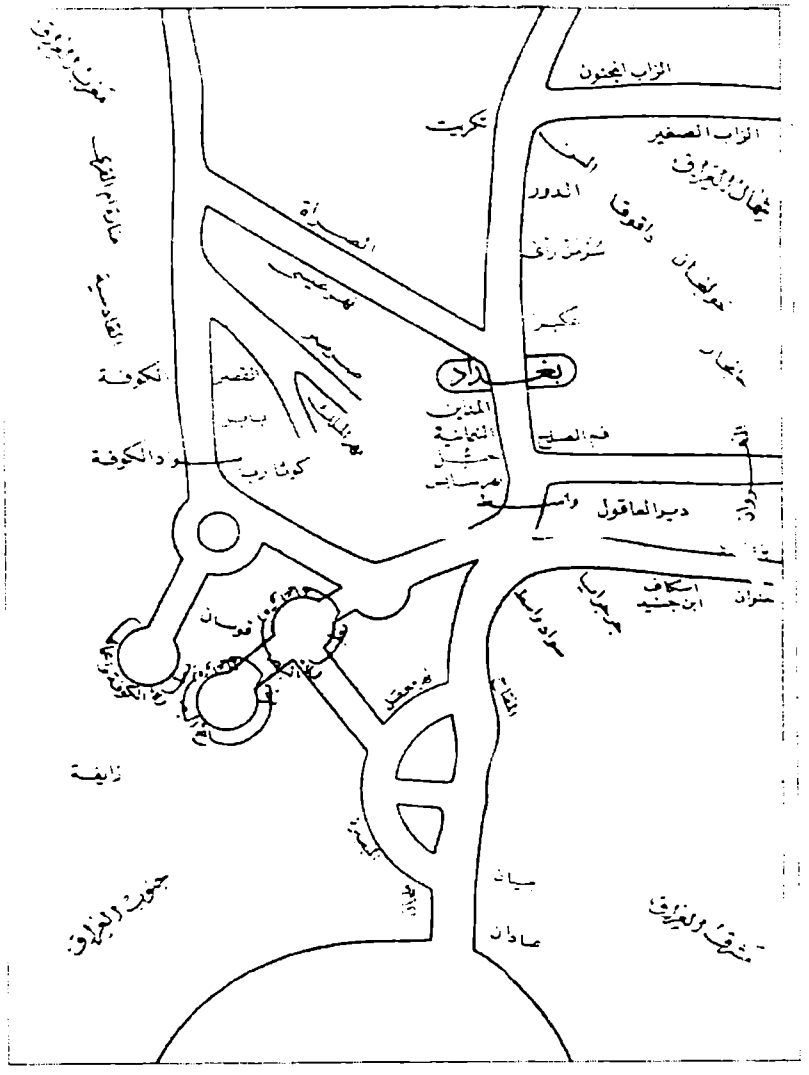
الزاب الصغير
كركيت
الدور
الصالحية
بغداد
المدينة
دير العاقول
الكوفة
كوثا رب
الكوفة
زاية
جنوب العراق
صادان
شرقي دجلة

(الخارطة ٧)

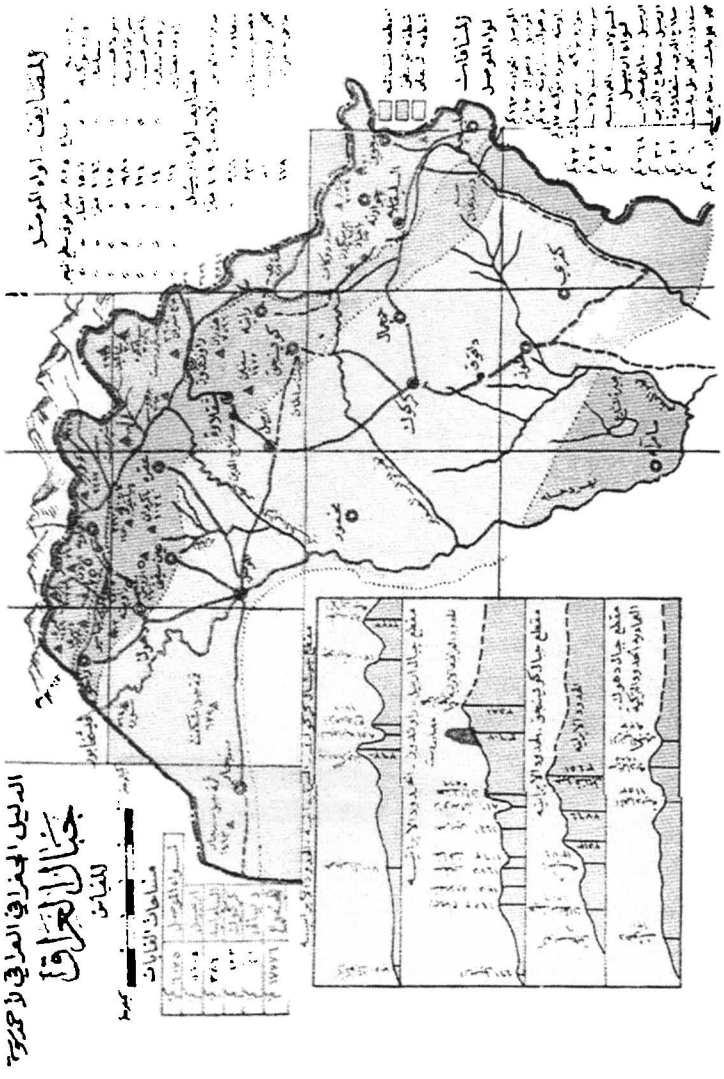

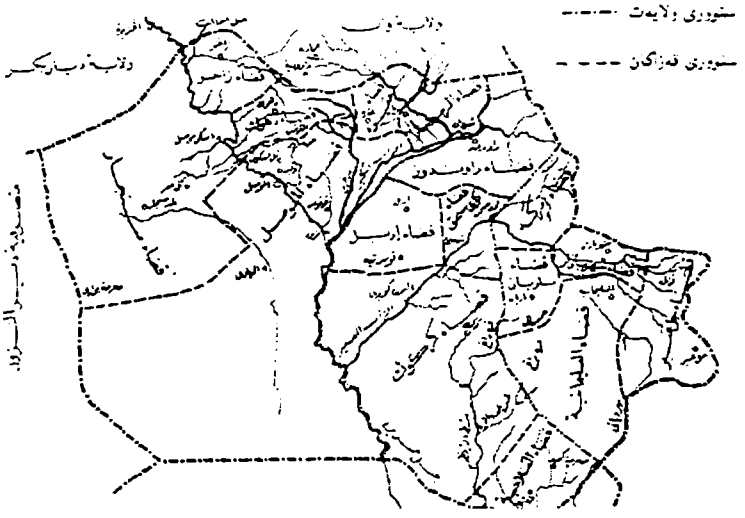

نەخشەی ژمارە -٢٢-

شكل رقم ١

خريطة كردستان

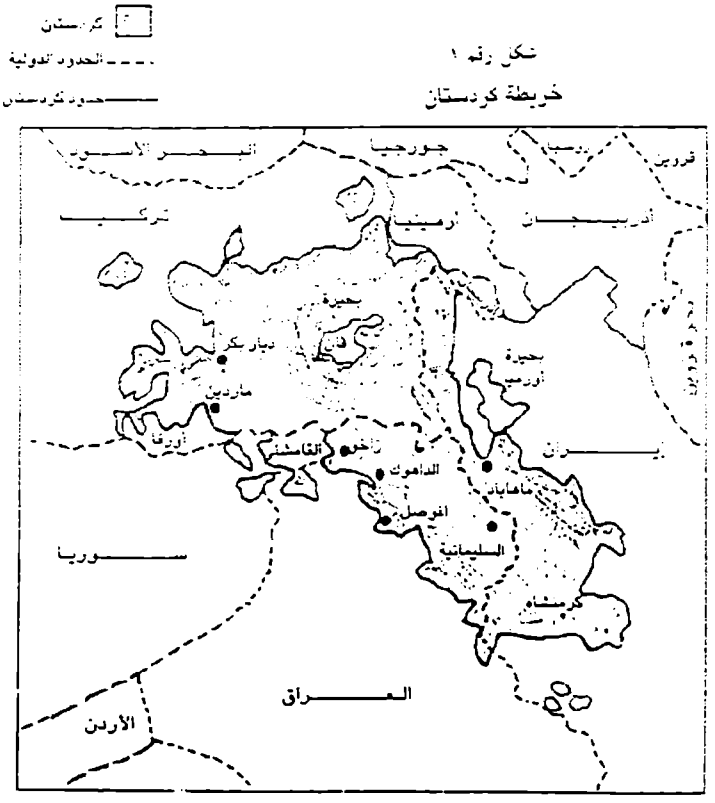

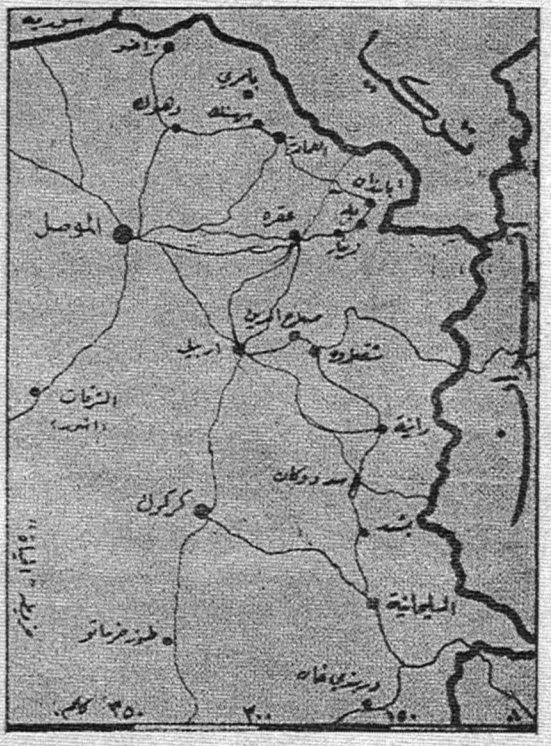

خريطة تبين المناطق الكردية الثائرة .

سەرچاوەکانی بەشی سێیەم
(بەڵگەنامە ئێراقیو عارەبییەکان):

1- Ethnic Cleansing Documents in Kurdistan–Iraq Part Two Kurdistan-Kirkuk 2004.

2- دکتور خلیل اسماعیل محمد، دکتور محمد عبدالله عمر، سیروان کاکەییو محمود حاجي، سياسة التعريب في أقليم كوردستان العراق – دراسة وثائقية – محور الموصل، جنوب كوردستان – هەولێر 2003.
3- دکتۆر شاکر خەسباک، کوردو مەسەلەی کورد، ئەمجەد شاکەلی کردوویە بەکوردی، بنکەی چاپەمەنی ڕۆژ، سوێد-1997.
4- دکتۆر شاکر خەسباک، الأكراد دراسة جغرافية أثنوغرافية، دار العربية للموسوعات، بيروت – لبنان 2005.
5- دکتۆر شاکر خەسباک، العراق الشمالي دراسة لنواحه الطبيعية والبشرية ، مطبعة شفيق، بغداد 1973.
6- مراد حەکیم محەمەد، ئاکامە کۆمەڵایەتییەکانی سیاسەتی ڕاگواستنی کورد لەئێراق لەسەردەمی بەعسدا، لەبڵاوکراوەکانی مەڵبەندی لێکۆڵینەوەی ستراتیژیی کوردستان، سلێمانی – باشووری کوردستان 2004.
7- محەمەد ئەمین زەکی، خوڵاسەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپی نوێ، سلێمانی - باشووری کوردستان 2000.
8- محەمەد تۆفیق وردی، کوردستان المناضلة 1959.
9- عبدالرقيب يوسف، حدود كوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق، الطبعة الاولى، مطبعة شڤان، سليمانية - جنوب كوردستان 2005.

10- دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004، مكتبة مدبولي، مصر، الطبعة الاولى 2005.
11- خەبات عەبدوڵڵا، بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، چاپخانەی تیشک، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.
12- اللواء الركن محمد نجم‌الدين النقشبندي، الكورد و كوردستان ترجمة بحث منشور في دائرة المعارف الاسلامية باللغة الانگليزية عام 1986، مطبعة المعروف- شارع السعدون 2002.
13- کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی لەفارسییەوە حەمە کەریم عارف، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، باشووری کوردستان - هەولێر 1997.
14- دکتۆر وەلید حەمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپخانە ئۆفسێتی هەوڵ، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
15- یەحیا خەشاب، شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەژار کردویە بەکوردی، کۆڕی زانیاری کورد لەچاپی داوە، چاپخانەی نعمان، ئێراق - نەجەف 1973.
16- سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبی‌یەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیان، باشووری کوردستان - هەولێر 2000.
17- مازن بلال، المسالة الكوردية الوهم والحقيقة، طبعة اولى، بيسان للنشر والتوزيع والاعلام، بيروت، لبنان-1993.
18- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان – هەولێر 2003.
19- شوان عوسمان مستەفا، کوردستان و پرۆسەی بەئیسلام کردنی کورد (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی‌یە)، چاپە یەکەم، باشووری کوردستان-سلێمانی 2002.
20- کەیوان ئازاد ئەنوەر، کورد لەچەند تۆمارێکی مێژووییدا، چاپخانەی کارۆ، باشووری کوردستان - سلێمانی 2005.
21- سلام العبودي، جريدة التاخي، العدد (4536)، الاحد (17.7.2005)، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
22- دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، چەمکو سنووری هەرێمی کوردستانی ئێراق، ژمارە (3)، ساڵی دوانزەهەم، تشرینی دووەمی 2004، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی (44)، گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان دەریدەکا.

23- دکتۆر باهۆز جۆمی
www.kdp.info.com
24- يوسف مالک، كوردستان أو بلاد الكورد، منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكوردستاني، جنوب كوردستان – سليمانية 2006.
25- عـــەدنـــان حوســـێن
http://www.pukonline.com/2005/arabi/wtar/oct/4.htm
26- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، جنوب كوردستان – هەولێر 1999.
27- پرۆفیسۆر رادۆفان پاڤیچ، جولانەوەی ڕزگاریخوازانەی کورد لەخەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتیو سیاسی، وەرگێڕانی مەحمود مەلا عزەت، چاپخانەی شەهید جەمال تاهیر لە سوید، سوید-1985.
28- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب كوردستان – سليمانية 2004.
29- محەمەدی مەلا قادر، هەفتەنامەی میدیا، ژمارە (240)، ساڵی یانزەهەم، سێشەممە (16.3.2006)، ڕۆژنامەیەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان دەریدەکات.
30- الدكتور فاضل حسين، مشكلة الموصل دراسة في الدبلوماسية العراقية-الانكليزية-التركية وفي الراي العام، الطبعة الثانية، مطبعة اسعد-بغداد- 1967.
31- دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914-2004، مكتبة مدبولى، مصر، الطبعة الاولى 2005.
32- دکتور حامد محمود عيسى، المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولي، القاهرة-المصر-1992.
33- سەرچاوەی ژمارە (9). عبدالرقيب يوسف، حدود كوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق، الطبعة الاولى، مطبعة شڤان، جنوب كوردستان - السليمانية 2005.
34- خەسرەو گۆران، کورد لەپارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.
35- دکتۆر ئیسماعیل شوکور ڕەسوڵ، کوردستانی نوێ، ژمارە (4293) چوارشەممە (13.6.2007)، ساڵی شانزەهەم، ڕۆژنامەیەکی ڕامیاریی ڕۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.

36- دكتور كمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق، الجزء الاول مطبعة رينوين.
37- دکتۆر وەلید حەمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپخانە ئۆفسێتی هەوڵ، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
38- مام جەلال تاڵەبانی، المنار الكوردي، العدد (49) الجمعة 8 ايار 1998، نصف شهرية سياسية يصدرها الاتحاد الوطني الكوردستاني – مكتب الخارج.
39- صلاح عصام ابو شقرا، الاكراد شعب المعاناة نافذة على واقعهم في لبنان والعالم، الطبعة الاولى، دار الهادى للطباعة والنشر والتوزيع، لبنان - بيروت 1999.
40- دكتور عبدالفتاح علي بۆتاني، جريدة الحقيقة – راستى اول جريدة عربية كوردية في موصل، مطبعة خەبات، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان - دهۆک 1998.
41- دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، گۆڤاری دهۆک، ژمارە (21)، ئۆکتۆبەری ساڵی 2003، کۆڤارەکا وەرزی، رەوشەنبیری، گشتیيە، سەروکاتیا باژێرڤانیا دهۆک دەردئێخیت.
42- دكتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان – هەولێر 2003.
43- دكتۆر خەليل ئيسماعيل محەمەد، أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، جنوب كوردستان – هەولێر 1999.
44- دكتور خليل اسماعيل محمد، الانفال، العدد 6، سنة السادسة 2005، مجلة تصدرها وزارة حقوق الانسان وشؤون المرحلين والمؤنفلين.
45- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الكورد المنسيون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب كوردستان – سليمانية 2004.
46- فائزة محەمەد عزەت، الكورد في اقليم الجزيرة وشهرزور في صدر الاسلام من (647-749م)، اطروحة ماجستر غير منشورة، قدمت الى مجلس كلية الاداب في جامعة صلاح‌الدين، جنوب كوردستان – هەولێر 1991.
47- خالید دلێر، كيف الحقت كوردستان الجنوبية بالدولة العراقية؟، الطبعة الثانية، جنوب كوردستان – سليمانية 2004.
48- أحمد فوزي، قاسم والكورد خناجر وجبال، القاهره 1961.
49- جەزا تۆفیق تالیب، بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، باشووری کوردستان - سلێمانی 2000.

50- ئەرشەد هورمزی، حقيقة الوجود التركماني في العراق، كوردستان - كەركوک 2005.
51- عقيد أمين سامي ألغمراوي، قصة الكورد في شمال العراق، دار النهضة العربية، الطبعة الاولى، مصر - القاهرة 1967.
52- دكتور سعد ناجي جواد، العراق والمسألة الكوردية 1958-1970، بريطانيا – لندن 1990.
53- طالب الصحفي، الاستقرار المفقود في عهد صدام، دار الوفاء، الطبعة الاولى 1995.
54- دكتور زهير عبدالملک، الاكراد وبلادهم كوردستان بين سؤال وجواب، سوى – ستوكهولم 1999.
55- دكتور كمال مظهر احمد، كركوک وتوابعها حكم التاريخ والضمير دراسة وثائقية عن القضية الكوردية في العراق، الجزء الاول مطبعة رينوين.
56- دكتور حسين بديوي، خطوة على الطريق الى البيت الكوردي الكبير دراسة في الوثائق البريطانية، المطبعة: وزارة التربية – هەولێر، جنوب كوردستان – هەولێر 2006.
57- دكتۆر كاظم حبيب، ميديا، العدد (132)، السنة السابعة، الاحد 22.9.2002. ميديا، (صحيفة سياسية، تصدر عن الاتحاد القومي الديمقراطي الكوردستاني).
58- دكتۆر فرست مرعي اسماعيل، الامارات الكوردية في العصر العباسي الثاني 350-511ه/ 960-1117م، دار سپيريز للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، الطبعة الاولى، هەولێر – جنوب كوردستان 2005.
59- محمود الدرة، القضية الكوردية، الطبعة الثانية، منشورات دار الطليعة – بيروت - لبنان، نيسان 1966.
60- عبدالمأجود احمد السلمان، الموصل في العهدين الراشدي والاموي، منشورات مكتبة بسام، الطبعة الاولى، موصل – جنوب كوردستان 1985.
61- القس سليمان صائغ الموصلي، تأريخ الموصل،المطبعة السلفية بمصر، الجزء الاول، 1342-1923.
62- خەسرەو گۆران، كورد لەپارێزگای موسڵ، چاپی یەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس، باشووری كوردستان - هەولێر 2002.
63- دكتور حامد محمود عيسى، المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولي، القاهرة-المصر-1992.

64- خەبات عەبدوڵڵا، بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، چاپخانەی تیشک، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.
65- دکتۆر وەلید حەمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپخانە ئۆفسێتی هەوڵ، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
66- المستر ستیڤن هیمسلي لونگریک، اربعة قرون من تاریخ العراق الحدیث، ترجمة جعفر الخیاط، الطبعة السادسة، بغداد-عراق 1985.
67- دکتور کمال مظهر احمد، کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر دراسة وثائقیة عن القضیة الکوردیة في العراق، الجزء الاول مطبعة رینوین.
68- دکتۆر نوری تاڵەبانی، ناوچەی کەرکوک و هەوڵی گۆڕینی باری نەتەوەیی ئەم ناوچەیە، چاپی یەکەم، کتێبی هەرزان، سوید 1998.
69- جلال طالباني، اغد دیموقراطي وحرمان الشعب حتی من حق الحلم؟، من منشورات الاتحاد الوطني الکوردستاني، مرکز ئەرکی نوێ الثقافي 1989.
70- یەحیا خەشاب، شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەژار کردویە بەکوردی، کۆڕی زانیاری کورد لەچاپی داوە، چاپخانەی نعمان، ئێراق - نەجەف 1973.
71- کامەران مەنتک، کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتیی و ناوچەییدا 1890-1932، دەزگای سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2000.
72- دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، گۆڤاری دهۆک، ژمارە (21)، ئۆکتۆبەری ساڵی 2003، گۆڤارەکا وەرزی، رەوشەنبیری، گشتیێە، سەروکاتیا باژێرڤانیا دهۆک دەردئێخیت.
74
73- دکتۆر جەبار قادر، کەرکوک 20، گۆڤارێکی ڕووناکبیریی گشتیی وەرزییە (کۆمەڵەی ڕوناکبیریو کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک دەریدەکات) ژمارە 4 ساڵی پێنجەم، بەهاری 2004.
74- دکتـــــــــــــــــۆر مـــــــــــــــــونزر فـــــــــــــــــەزل
http://federation.jeeran.com/kurdistan.html
75- دکتور خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقلیم کوردستان العراق دراسات فی التکوین القومي للسکان، الطبعة الثالثة، جنوب کوردستان – هەولێر 1999.
76- دکتور خلیل اسماعیل محمد، الانفال، العدد 6، سنة السادسة 2005، مجلة تصدرها وزارة حقوق الانسان وشؤون المرحلین والمؤنفلین.

77- دکتور خلیل اسماعیل محمد، گۆڤاری توێژینەوە، ژمارە (4) ئۆکتۆبەری 2005، گۆڤارێکە دوو مانگ جارێک لە دەزگای موکریانی دەردەچێت.
78- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الکورد المنسیون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب کوردستان – سلیمانیة 2004.
79- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان-هەولێر 2005.
80- لیلی نامق الجاف، کرکوک لمحات تاریخیة، مطبعة خبات، جنوب کوردستان-هەولێر 1992.
81- وەلید محمەد صالح، کرکوک بحث الندوة العلمیة حول کرکوک 3-5 نیسان 2001 اربیل، مجموعة من الباحثین-من منشورات ئاراس، الطبعة الاولی،مطبعة وزارة التربیة، جنوب کوردستان - هەولێر 2002.
82- دکتۆر نوری تاڵەبانی، ناوچەی کەرکوکو هەوڵی گۆڕینی باری نەتەوەیی ئەم ناوچەیە، پەرتووکی هەرزان، بەرگی یەکەم، سوئێد 1998.
83- فەهمی هوەیدی، هاواری کەرکوک، ژمارە 4، ساڵی 1999، گۆڤارێکی رامیاریو ڕۆشنبیریی گشتییە، ناوەندی ڕۆشنبیریی کەرکوک دەریدەکات.
84- عدنان زیان فرحان، الکورد الایزیدیون في أقلیم کوردستان، من منشورات مرکز کوردستان للدراسات الاستراتیجیة، جنوب کوردستان – سلیمانیة 2004.
85- گۆران ئیبراهیم سالح، کەرکوک لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەنێوان ساڵانی 1876-1909ی زایینداا، دەزگای چاپو پەخشی حەمدی، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ک)، باشووری کوردستان – سلێمانی 2007.
86- دکتۆر نوری تاڵەبانی، باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بەدەوڵەتی ئێراق لکێندراوە (بەشی یەکەم)، هەفتەنامەی ئاوێنە، ژمارە (56)ی سێشەممە (13.2.2007)، ئاوێنە، ڕۆژنامەیەکی رامیاری گشتییە کۆمپانیای ئاوێنە دەریدەکات.
87- سەگڤان مزوری، مالپەڕی (www.kdp.info)، ترکیا تؤکد أنها تلقت ضمانات أمریکیة بشأن انسحاب القوات الکوردیة من کرکوک والموصل، لەڕۆژی شەممە رێکەوتی (12.4.2003)دا لەڕۆژنامەی (الشرق الاوسط)ی عارەبییەوە وەریگرتووە.
88- تاریق هاشمی، تاریق هاشمی: موسڵ شاری هەموو پێکهاتەکانە، خەبات، ژمارە (2771)ی یەکشەممە (24.2.2008)، خەبات ڕۆژنامەیەکی رامیاری ڕۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان.

89- لەتیف فاتح فەرەج، تەعریب و راگواستن لەبەڵگەنامەکانی بەعسدا، بڵاوکراوەکانی نووسینگەی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ک)، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.
90- المنجد في الاعلام، الطبعة 12، دار الشرق.
91- علي سيدو الگوراني، من عمان الى عمادية أو جولة في كوردستان الجنوبية، تقديم الدكتور سعد أبو دية، جامعة اليرموك.
92- کامیل ژیر، کوردایەتیو دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ، سوید – ئابی 1994.
93- م. س. لازاریف، کوردستان لەسەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان – بەشی سێیەم، لەوەرگێڕانی (هەژار هەورامی)، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2891)، پێنجشەممە (26.6.2008)، لاپەڕە (5)، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان.
94- عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، رەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری – بەڕێوەبەرێتیی گشتیی چاپو بڵاوکردنەوە، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.

بەشی چوارەم

بەڵگەنامـــــــــە

عوسمانییەکـــــــــانو تورکییەکان

بەڵگەنامە عوسمانیو تورکییەکان ژمارەیان (42) بەڵگەنامەیەو (36) سەرچاوەیان بۆ بەکار هاتووە. هەموو مێژوونووسو گەڕیدەکانی عوسمانیو تورکی تەواوی شاری موسڵ بەشارێکی کوردی یان تەواوی ویلایەتی موسڵ بەخاکی کوردو بە بەشێک لە کوردستان دەزانن. لەخوارەوەشدا یەکە یەکەی بەڵگەنامەیەک دەخەینەڕوو کە ئەمانەن:

عەبدولعەزیز یامولکی، کە کوڕی مستەفا یامولکیو پووڕزای شەریف پاشای خەندانی نوێنەری کوردە لە کۆنگرەی ئاشتی پاریسدا، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (کوردستانو راپەڕینەکانی کورد)، وەرگێڕانی لەتورکیەوە شێرزاد کەریم، باسی وەلامی نوێنەری تورکان دەربارەی ویلایەتی موسڵ بۆ کۆنفرانسی لۆزان بەم شێوەیە دەکات: (لەنێو دانیشتوانە جێگیرەکانی ویلایەتی موسڵ-داو، هەر لەدەوروپشتی شاری موسڵو کەناری دیجلە، نەژادی عارەب لەچەند گوندێکی کاولو پەرێشاندا نەبێ، لەهیچ شارۆچکەو گوندێکی دیکەدا نیشتەجێ نییە. لەخێڵە کۆچەرەکانی عارەب، خێڵی (تەی) لە موسڵو دیاربەکرو هەردوو خێڵی جبوورو شەممەریش لە دەوروبەری موسڵو (دیرالزور) لەهاتووچوو و نائارامیدانو پێوەندییان بەم ویلایەتەوە نییە).

بەگوێرەی ئەو وەلامەی نوێنەری حکومەتی تورکی کەمالی (عیسمەت ئینینۆ) بۆ کۆنگرەی لۆزان، کە کۆنگرەکە لەڕۆژی (24.7.1923)دا، لەنێوان ئیتالیا، بەریتانیا، فەرەنسا، ڕۆمانیا، ژاپۆنو یۆگۆسلاڤیا لەلایەکو تورکیای کەمالی لە لاکەی تردا واژۆکرا، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتو شاری موسڵ خاکو نیشتمانی کوردن، چونکە هەروەکو عیسمەت ئینونۆی تورک ئاماژەی پێکردووە، عارەب جگە لەچەند گوندێکی وێرانو بەشێوەی کۆچەری نەبێت کە لەنێوان دێرەزورو موسڵدا

هاتووچۆی گەرمیان‌و کوێستانیان کردووە، هیچ بوونێکیان نەبووە لەویلایەتی موسڵدا. کاتێک کە بوونی عارەب بەو ئەندازە کەمە بێت، گومان لەوەدا نامێنێت کە لەلایەک عارەب‌و ئێراق هیچ پەیوەندییەکیان بەو ویلایەتەوە نییە، لەلایەکی تریشەوە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردییە.

بیبلیۆگرافیست‌و زاناو گەڕیدەی بەناوبانگی تورک شەمسەددین سامی لە لاپەڕە (3846)ی قاموسی ئەعلامی تورکی عوسمانی (ئەنسکلۆپیدیای عوسمانی)، کە لەساڵی (1314ک/1897ز)دا لەچاپدراوەو دەقی ئەو لاپەڕەیە بەزمانی تورکی لەگەڵ وەرگێڕدراوە عارەبییەکەی لەلاپەڕە (5)ی ژمارە (474)ی هەینی (24.5.2002)ی رۆژنامەی (الاتحاد)ی سەر بە (یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان)دا بڵاوکراوەتەوە، دەڵێت: (کەرکوک شارێکە.. دەکەوێتە ناو ویلایەتی موسڵ-ی کوردستانی بەدووری (160) کم لەلای باشووری رۆژهەلاتی شاری موسڵ، لەنێو چەند گردو تەپۆلکەیەکدا هەڵکەوتووەو نزیکە لەدۆڵێکی فراوان کە پێی دەگوترێت (دۆڵی ئەدهەم). کەرکوک شارێکی کۆنەو ناوە کۆنەکەی (کەرکورە) بووەو مەڵبەندی هەرێمی شارەزوورە، شاری سلێمانی دەکەوێتە خۆرهەلاتی کەرکوک‌و، لەلای باکوور شارەکانی هەولێرو کۆیە، لە خۆرئاواش شاری موسڵ، لەباشووری خۆرئاواش ویلایەتی بەغداو قەزای سەلاحیە. ژمارەی دانیشتوانی کەرکوک (30) هەزار کەسە، سێ بەشی (22500 کەسی) ئەو ژمارەیە کوردەو، بەشەکەی تری بریتییە لە تورک‌و عارەب‌و خەڵکانی تر، هەروەها 670 جولەکەو 430 کلدانی تیا دەژیت).

کاتێک کە زاناو گەڕیدەی ناسراوی تورک شەمسەددین سامی، باسی ئەوە دەکات کە شاری کەرکوک دەکەوێتە ناو ویلایەتی موسڵ-ی کوردستانی، گەورەترین دانیپێدانانی ئەو زانایە دەگەیەنێت بەکوردستانێتی‌و کوردێتی شاری موسڵ‌و تەواوی شارو شارۆچکەکانی ویلایەتەکە، چونکە ئەگەر ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردستانی‌و کوردی بێت، کەواتە تەواوی خاک‌و شارەکانی سەر بەو ویلایەتە خاک‌و شاری کوردستانی‌و کوردین. بۆیە ئەو راستییەی کە زاناو بیبلیۆگرافیستی ناسراوی تورک شەمسەددین سامی درکاندوویەتی، دەکرێت بەیەکێ لەبەڵگە هەرە نایابەکانی کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵ بژمێردرێت.

گەڕیدەی بەناوبانگی تورک، ئەولیا چەلەبی کە لەسەدەی حەڤدەدا تەواوی کوردستان گەڕاو لەساڵی (1646)دا پەرتووکی (سیاحەتنامەی ئەولیا جەڵەبی)ەکەی خۆی نووسیو، ئەحمەد جەودەت لەساڵی (1896-1900) ەوە لە (10) بەرگدا بەچاپی گەیاندووە، کە بەرگی سێیەم تایبەت بووە بە کوردو کوردستانو مامۆستا سەعید ناکام وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. گەڕیدە ئەولیا چەلەبی لە لاپەڕە (90)دا، لەباسی دیاریکردنی شارەکانی کوردستاندا دەڵێت: (کوردستان لای باکوری دەگاتە (ئەرزڕۆم)و لە وانیشدا (هەکاری)و (جەزیرە)و (ئامێدی-عەمادیە)و (موسڵ)و (شارەزور)و (هەریر)و (ئاردەڵان)و (بەغدا)و (درنە)و (دەرتەنگ) تا دەگاتە (بەسرە) خاکێکی حەفیا قۆناخی بە کوردستانو بە ئەردەڵان دەژمێردرێ کە لەنێوان ئێراقی عارەبو ولاتی غمانیدا بەچیاو شارەکانیەوە شەش هەزار هۆزو خێڵی کوردی تێدایە).

ئەوەی گەڕیدەی بەناوبانگی تورک ئەولیا چەلەبی ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی پڕ بایەخی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ-ە، چونکە ئەو لەدەستنیشانکردنی شارەکانی کوردو کوردستاندا، ناوی شاری موسڵ-ی هێناوە وەکو یەکێک لەشارەکانی کوردستان. بەمەش (ئەولیا چەلەبی)ش بەڵگەیەکی تر دەخاتە سەر خەرمانی بەڵگەکانی کوردستانی بوونی ئەو شارە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدینة العرب والکورد جغرافیا وتاریخیا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوە لە لاپەڕە (74)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (74-75)ی بەرگی چوارەمی (سیاحەتنامە)ی ئەولیا چەلەبی هاتووە: (کوردستان لەسەردەمی ئەودا لە نۆ ویلایەت پێکهاتووە کە ئەمانەن: ئەرزڕۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جەزیرە (جەزیرەی بۆتان)، ئامێدی، موسڵ، شارەزوورو ئەردەڵان).

ئەوەی کە گەڕیدەی ناسراوی تورک ئەولیا چەلەبی ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ-یشەوە دەگەیەنێت، چونکە زانای ناوداری تورک (ئەولیا چەلەبی)، زۆر راشکاوانە ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتێکی سەر بە کوردستان ناو دەبات. کاتێکیش کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردستانی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە بە شاری موسڵی مەڵبەندی ویلایەتەکەش شاری کوردیو کوردستانین.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر دراسة وثائقیة عن القضیة الکوردیة في العراق)داو، بەپشتبەستنی بە جوگرافیاناسی تورک حاجی خەلیفە ناسراو بە (کاتب چەلەبی)، نووسەری پەرتووکی (جیهان نامە)دا، نووسیوێتی: (جوگرافیاناسی تورکی ناسراو (کاتب چەلەبی) کە لەسەردەمی (ئەولیا چەلەبی)دا ژیاوە، لەلاپەڕەکانی (445-448)ی پەرتووکی (جیهان نامە)دا جەختی لەسەر هەمان ئەو راستیانەی (ئەولیا چەلەبی) کردووە. بەپێی دوالیست ژمارەی سەنجەقەکانی ویلایەتی شارەزوور لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا بەرز بۆتەوە بۆ 32 سەنجەق). (دکتۆر کەمال لەلاپەڕە (34)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕەکانی (74-75)ی بەرگی دەیەمی (سیاحەتنامە)ی ئەولیا چەلەبی، بەمشێوەیە بۆچوونی ئەوی تۆمارکردووە کە دەڵێت: کوردستان لە ویلایەتەکانی ئەرزڕۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جەزیرە، ئامێدی، موسڵ، شارەزوورو ئەردەلان پێکدێو رێی حەڤدە رۆژە).

لێرەدا جوگرافیناسی تورک حاجی خەلیفە (کاتب چەلەبی)، هەمان بۆچوونی ئەولیا چەلەبی هەیە بۆ دەستنیشانکردنی شارو ویلایەتەکانی کوردستانو،هەمان ئەو ویلایەتانەی کە ئەولیا چەلەبی بە ویلایەتی کوردستانیان دەزانێت، ئەویش بەویلایەتی کوردستانیان دادەنێت. ئەو ویلایەتانەی کە بە بۆچوونی ئەولیا چەلەبی کوردستانن بریتین لە ویلایەتەکانی: ئەرزڕۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جەزیرە، ئامێدی، موسڵ، شارەزوورو ئەردەلان، کەواتە (کاتب چەلەبی)ش پێی وایە ئەوانە ویلایەتی سەر بە کوردستانو خاکی کوردانن. کەواتە ئەگەر ویلایەتەکە (ویلایەتی موسڵ) ویلایەتێکی سەربە کوردستان بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتەش کە: موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە دەگرێتەوە، شارو ناوچەی کوردینو سەر بە باشووری کوردستانن.

نووسەر ئەحمەد شەوکەت، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (39)ی پەرتووکی (کشف الظنون)ی گەڕیدەی تورک (کاتب چەلەبی زادە)دا، نووسیوێتی: (کاتب چەلەبی زادە لەسالّی (1000)ی کۆچی لەدایک بووەو لەسالّی (1067)ی کۆچی مردووە، لەکاتی خۆیدا سەردانی موسڵ-ی کردووەو لەسالّی (1638)ی زایینیدا پەرتووکێکی بەناوی (کشف الظنون)

نووسیوەو باسی ئەوە دەکات کە بەچاوەکانی خۆی بینیوێتی دانیشتوانی موسڵ بەکوردی قسەیان دەکرد).

ئەو گەواهیدانەی گەڕیدەی تورک (کاتب چەلەبی زادە) بەوەی کە بەچاوەکانی خۆی بینیویەتی دانیشتوانی موسڵ بەزمانی کوردی قسەیان کردووە، دەبێتە بەڵگەیەکی پڕ بایەخ بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی ئەوشارە، چونکە ئەگەر بەپێچەوانە بووایە ئەوکاتە کاتب چەلەبی بەشێوەیەکی تر دەینووسی. هەروەها ئەو یەکەم کەسو دواکەسیش نییە کە ئەو گەواهییەی دابێو راستی درکاندبێ، بەڵکو ئیبن بەتووتەو یاقووتی حەمەوی-ش باسی ئەو راستییەیان کردووە کە خەڵکی شاری موسڵ بەکوردی قسەیان کردووە.

فەیسەل دەباغ، لە لاپەڕە (131)ی پەرتووکی (کوردستان لەچاپکراوە عوسمانلییەکاندا)، کە لە تورکی عوسمانلییەوە کردوویەتی بەکوردی، نووسیوێتی: (کەرکوک لە ویلایەتی (موسڵ)ی کوردستاندایەو 160 کم لە باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری (موسڵ)ەە، لەدامێنی زنجیرەیەک تەپۆلکەو لەدۆڵی بەرفراوانو پانو بەرینی دۆڵی (ئەدھەم)، مەڵبەندی بەڕێوەبەرایەتی سنجەقی (شارەزوور)و ناوە کۆنەکەی (قور کورا)یەو خاوەن قەڵایەکی سەختە. ژمارەی دانیشتوانی (30.000) کەسە کە (28.000)یان موسڵمانو (400)یان کلدانیو (1600)یان جونو موسڵمانەکانیش لە کورد، تورکو عارەب پێکهاتوونو زۆربەشیان کوردن).

دانپێدانانی سەرچاوەیەکی تورکی بەناوی (کوردستان لەچاپکراوە عوسمانلییەکاندا)، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردستانییە، بەڵگەیەکی بەنرخی سەلماندنی کوردستانێتی شاری موسڵ-ە، چونکە کاتێک کە تەواوی ویلایەتەکە بەشێکی سەر بە کوردستان بێت، کەواتە یەکە یەکەی شارو ناوچەو دێهاتەکانی ئەو ویلایەتەش لەنێویاندا شاری موسڵ-یش هی کوردنو سەر بە کوردستانن.

ڕۆژنامەنووسی تورک، ئیلنوور چەفێک، لەدیمانەیەکدا لەگەڵ ڕۆژنامەی ئاسۆ، ژمارە (60)ی یەکشەممە (6.3.2005)دا ئەنجامی داوەو لە لاپەڕە (5)دا لەژێر ناوی (ئیلنوور چەفێک: ڕەوشی تورکمانەکانی کوردستان بەبەراورد لەگەڵ ناوچەکانی دیکەی ئێراق زۆر باشە)دا باڵاوکردۆتەوە. لەو چاوپێکەوتنەدا، بابزانین چۆن ئیلنوور چاڤێک، ناڕاستەوخۆ دان بە کوردستانێتی شاری موسڵو کەرکوک دادەنێت کاتێ کە دەڵێت: (پێموایە ڕۆژێک دادێت سنووری ئەوروپا دەگاتە کەرکوکو موسڵ، بەڵکو

رۆژێک دادێت برا کوردەکانمان لەکوردستانی ئێراق بارودۆخی ئێراقیان بەدڵ نابێتو ئەوکاتە دەبنە پارچەیەک لەپارچە گەورەکەی خزمەکانی خۆیان).

کاتێک کە رۆژنامەنووسی تورک، ئیلنوور چەفێک باسی ئەوە دەکاتو هیوای ئەوە دەخوازێت کە رۆژێک لەڕۆژان کوردەکانی باشووری کوردستان لەئێراق جیابنەوەو لەگەڵ دەوڵەتی تورکیدا یەکبگرنەوە، پێی وایە سنووری ئەوروپا دەگاتە شارەکانی کەرکوکو موسڵ، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات ئەگەر هاتوو کوردەکان لەئێراق جیابوونەوەو هاتنە سەر تورکیا، ئەوکاتە سنووری ئەوروپا دەگاتە شارەکانی موسڵو کەرکوک، کەواتە ئیلنوور چەفێک هەردوو شارەکانی موسڵو کەرکوک بەبەشێکی کوردستانو شاری کوردیو کوردستانی دەزانێت، بۆیە بۆچوونەکانی خۆی بەمشێوەیە دەردەبڕێت.

رۆژنامونووسی تورک حوسنی مەحلی، لەدیمانەیەکدا کە لەڕۆژی (3.10.2006)دا لە رۆژنامەی (ئاکشام)ی تورکی بڵاوکراوەتەوەو، شنۆ هیرانی وەرگێڕاوە بۆ کوردیو لە لاپەڕە (4)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (4091)، پێنجشەممە (5.10.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، حوسنی مەحلی دەڵێت: (تاڵەبانیو بارزانی سەرەڕای هەموو ململانێو کێشمە کێشی نێوان خۆیان، بەڵام هیچ کاتێک ئامادەنین لەبەرامبەر (پ.ک.ک)دا رێوشوێنی چەکداری بگرنەبەر، ئەو دوو کەسایەتیە لەبارودۆخی ئێستایان هەموو ئاراستەی گفتوگۆکانیان سەبارەت بە موسڵو چارەنووسی کەرکوک-ە کە بڕیارە لەکۆتایی (2007)دا یەکلابکرێتەوە. بەمەش هەرگیز نزیک (پ.ک.ک) نابنەوە، چونکە (پ.ک.ک) کارتێکی زۆر بەنرخە بۆئەوەی لەدۆزی کەرکوکو موسڵدا بەرامبەر بە تورکیاو سوریا بەکاربهێنن، کە هەردوو وڵات هەستاریيەکی زۆریان بەرامبەر بە کەرکوکو موسڵ هەیە).

ئەو بۆچوونەی رۆژنامەنووسی تورک، حوسنی مەحلی بەوەی لەلایەک هەموو هەوڵێکی هەردوو سەرکردەی کورد (تاڵەبانیو بارزانی) بەئاراستەی موسڵو کەرکوک دایەو، لەلایەکی تریشەوە هەستیارێتی هەردوو دەوڵەتی داگیرکەری تورکیاو سوریا بەرامبەر بەو دوو شارە، بەڵگەیەکی ناڕاستەوخۆیە بۆ کوردستانێتیو کوردێتی هەردوو شارەکە، چونکە ئەوان دڵنیان کە هەردوو شارەکە (موسڵو کەرکوک) دووشاری کوردستانینو، دواتریش ئەوان نەک تەنیا هەستیارن

بەرامبەر بەو دووشارە، بەڵکو ئەوان هەستیارن بەرامبەر بەهەموو شتێکی کوردی بگرە هەتا بەقسەکردنیش بەزمانی کوردی!

بیلال ن. شمشیر، لەو پێشەکییەی کە لە لاپەڕە (8)ی پەرتووکی (بەڵگەنامەکانی ئینگلیز لەبارەی کێشەی کوردی تورکیاوە (1924-1938) شۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران، ئاگریو دەرسیم)دا، نووسیوێتی: (بەریتانیا یەکێکە لەو دەوڵەتانەی کە بەدەنگ گرفتی کوردەوە هاتووەو، ڕێکخەری ئەو بەندانەی (سێڤرە)یش بووە، کە تایبەت بوون بەکورد. ئەم وڵاتە، لەبەرئەوەی کە لەماوەی هەردوو جەنگی جیهاندا دەسەڵاتدار بووەو، فەرمانڕەوایی ئێراقی کردووە، ڕووبەڕووی کێشەی کورد بووەتەوە. هەروەها بەهۆی کێشەکانی سنووری ئێراق-تورکیاو موسڵەوە، شەڕێکی دیبلۆماسیی لەنێوان تورکیاو بەریتانیادا هاتووەتە گۆڕێ. ناوچە کوردنیشینەکان پانتاییەکی فراوانی دەوڵەمەندی نەوتن‌و، بەریتانیاش بایەخ بەهەر جێیەک دەدات کە نەوتی تێدابێ).

لێرەدا ناوبردنی موسڵ وەکو ویلایەتێک یان هەرێمێکی سەربەخۆ شانبەشانی تورکیاو ئێراق لەلایەن نووسەری تورک بیلال شمشیر، بەڵگەیەکی زیندووە بەوەی کە ویلایەتی موسڵو شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان بەعارەب‌و ئێراقەوە نەبووە، بەڵکو وەکو خاکو شار هی کوردو کوردستان بووینە. گەورەترین بەڵگەی کوردستانی بوونی ئەو شارە ئەوەیە، کاتێک کە نووسەری ناوبراو دەڵێت: (بەهۆی کێشەکانی سنووری ئێراق – تورکیاو موسڵەوە)، کەواتە ئەو موسڵ-ی لەئێراق‌و تورکیا جیاکردۆتەوە، ئەویش لەبەرئەوەی نیشتمانێکی جیایە لەوان‌و، وڵات‌و خاکی کورد بووەو هیچ پەیوەندییەکی بەتورک‌و عارەبەوە نەبووە.

شوکر مستەفا، لەوتارێکدا کە لەتورکی کردوویە بەکوردی‌و لەژێر ناوی (کوردو کوردستان لەنێگای چەند گەڕیدەیەکی ڕۆژئاواییەوە) لە لاپەڕەکانی (121-158)دا لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق – دەستەی کورد، بەرگی هەشتەم، ساڵی 1981دا بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕەکانی (141-142)دا هاتووە: (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی (1605-1689)، لە بەشە نووسینێکی خۆیدا کە دواتر لەساڵی (1718)دا لە لاهای بەزمانی فەرەنسی، بەسەردێری (شەشەم سەفەری ج.ب. تاڤێرنێیەوە) بڵاوکراوەتەوە. تاڤێرنێی لەم گەشتانەیدا بەسێ ڕێگای جۆی جۆیدا لەکوردستان ئاوابووە.

(ڕێگای یەکەم لە موسڵ-ەوە دەردەچێ، بە مەزەنە هەر لەو ڕێگەوەی، کە دێلاڤال پێیدا هاتوو، لە ئاوی زێ دەپەڕێتەوە، لەهەرێمی هەولێرەوە بۆ شارەزوورو، ئەنجا ئەو کاروانە شارێ بازرگانییە دەگرێ، کە لە قەسری شیرینو هەمەدانو مایدەشتەوە تاکەنگەوەر دەڕواو کوردستانی ئێران دەبڕێ).

کاتێک کە ئەو سەرچاوە تورکییە باسی ئەوە دەکات کە گەڕیدەی فەرەنسی (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی) بەسێ ڕێگای جیاوازدا سەردانی کوردستانی کردووەو، یەکێک لەو ڕێگایانە ڕێگای موسڵ – هەولێر شارەزوور بەرەو ڕۆژهەلاتی کوردستان بووە، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو سەرچاوە تورکییە شاری موسڵ بەشارێکی کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسێ دەکات.

ئیسماعیل بێشکچی، زاناو توێژەری کۆمەڵایەتی تورک، لەوتارێکیدا کە لەژێر ناوی (پرسی سەرەکی لەدۆزی کوردیدا) کە لە (کۆنفرانسی دۆزی کورد لەتورکیا) لەئەستەمبوڵ کەڕۆژانی (11-12)ی ئاداری (2006) بەڕێوەچوو، پێشکەشیکردووەو، دوای وەرگێڕانی لەلایەن (کەتیف ئیپزدەمیر)دا، دەقی وتارەکە لە لاپەڕە (10)ی ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (3951)ی دووشەممە (24.4.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، بێشکچی دەربارەی کێشەی ویلایەتی موسڵ نووسیوێتی: (لەئابی (1921)دا کاتێک کە بەڕیوەبەرایەتی ماندات لەئێراق پێکدەهێنرا، یاخود ئەو کاتەی کە فەیسەڵ لەبەغدا تاجی پاشایەتی نایەسەر ئەو دەم کۆمەڵەی نەتەوەکان هەندێک ڕێوشوێنی دانابوو کەتێدا ئۆتۆنۆمی بۆ کورد دیاریکردبوو، بەڵام جارێکی دیکە بەریتانیای گەورە لەموسڵ، گەر بەشێوەیەکی ڕاستتر بگوترێت لەکوردستاندا بەڕیوەبەرایەتییەکی ئۆتۆنۆمی پێک نەهێنا، سەرەڕای ئەوەی کورد داوای ئۆتۆنۆمییان کرد، لەگەڵ ئەوەی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەمەی پێشنیازکردبوو، دیسانەوە بەریتانیای گەورە هەرگیز وەلامێکی ئەرێنی بۆ ئەو داخوازییانەی کورد نەدایەوە).

ئەوەی کە زاناو توێژەری کۆمەڵایەتی تورک ئیسماعیل بێشکچی لەسەرەوەدا ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شارو ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناردراری تورک بێشکچی ناوی موسڵ (ویلایەتی موسڵ) بە کوردستان دەبات، کەواتە ناوبراو ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانی

(موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بەشاری کوردیو پارچەیەک لەخاکی باشووری کوردستان دادەنێت.

ئیسماعیل بێشکچی، لە لاپەرە (8)ی نامەیەکی خۆیدا لەژێرناوی (دفاعا عن الامة الكوردية المستعبدة)دا بۆ (یۆنسکۆ)ی ناردووە، نووسیوێتی: (ئێنگلتەرە بەپەلە بەهێز رووبەڕووی داخوازییەکانی کوردەکان بووەوە لەئازادیو سەربەخۆییو مافەکانیان لەدامەزراندنی دەوڵەتی تایبەت بەخۆیان. هەموو هەوڵەکان بەکاردەهێنرا لەپێناوی لکاندنی گەورەترین بەشی نەتەوەی کورد بەشانشینی ئێراقی تازە دامەزراو کە لەژێر مانداتی ئینگلیزیدا بوو. کەچی کەماڵییەکان، بەتایبەت هەرێمی دەوڵەمەند بە پەترۆڵی کەرکوکو موسڵ-یان دەویست).

ئەو قسانەی کە تۆیژەری تورک ئیسماعیل بێشکچی کردوویەتی، بەڵگەیەکی تری بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات بەریتانیا گەورەترین بەشی خاکی کوردستانی خستەسەر ئێراق، هەموشمان دەزانین ئەو پارچەیەی کوردستان کە خرایەسەر ئێراق ویلایەتی موسڵ بوو، کەواتە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، خاکی کوردو کوردستانن.

سەلام ئەلعەبودی، لەبەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (كورد العراق تأريخهم .. وتهجيرهم)دا کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، بەمەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، ئەلعەبودی لە لاپەرە (6)ی رۆژنامەی (التأخي)، ژمارە (4536)ی یەکشەممە (17.7.2005)دا بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە. سەلام ئەلعەبودی، لەشرۆڤەکردنی ئەو پەرتووکەدا نووسیوێتی: (السلطان عبدالحميد: مذكراتي السياسية، 1891-1908)دا باسی ئەوە دەکات کە چۆن نەوت لەناوچە کوردییەکان دۆزرایەوەو بووە هۆی ئەوەی کە ئیمپراتۆری ئەڵمانیا شاندێک کە پێکهاتبوو لە پسپۆرانی شوێنەوارناس، لەگەڵ خۆی بێنێت، ئەو شاندە لەڕاستیدا زۆرتر گرنگی بەدۆزینەوەی نەوت لەویلایەتی موسڵ دەدا). هەروەها سوڵتان عەبدولحەمید دەڵێت: (نەوت لەساڵی 1908دا لە ویلایەتی موسڵی کوردی دۆزرایەوە).

ئەو بەڵگەیە هەم بەڵگەیەکی عارەبیو هەم تورکیشە، چونکە سەلام عەبودی باسی ئەوە دەکات کە نەوت لەناوچە کوردییەکان کە ویلایەتی موسڵ-ە دۆزرایەوە،

هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە سوڵتان عەبدولحەمید نووسیوێتی نەوت لەسالی (1908)دا لەویلایەتی موسڵ-ی کوردی دۆزراوەتەوە. خۆ ئەگەر ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردی بێت هەروەکو وایە، ئەوە بەدڵنیاییەوە هەموو شارەکانی سەر بەو ویلایەتەش لەنێویاندا شاری موسڵی مەڵبەندو پایتەختی ویلایەتەکە، شاری کوردینو بەشێکن لەخاکی باشووری کوردستان.

کەمال کەرکوکی، ئەندامی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستانو جێگری سەرۆکی پەرلەمانی کوردستان، کەیەکێک بوو لە ئەندامانی لیژنەی پشتیوانی لە نوێنەرانی کورد لە لیژنەی دارشتنی دەستووری عێراقدا، بەپشبەستن بە مالپەڕی (پەیامنێر)، لە کۆنفرانسێکی رۆژنامەوانیدا لەتەلاری پەرلەمانی هەرێمی کوردستان رایگەیاند کە: (یەکێک لەو نەخشانەی لە بەردەستدان نەخشەیەکی سالی (1794)ەو تێیدا کەرکوک وەک ناوچەیەکی کوردستانی دەستنیشان کراوە، نەخشەی دووەمیش هی سەردەمی سوڵتان عەندولحەمیدی عوسمانییە کە لەسەر ویلایەتی موسڵ بە خەتێکی گەورە نووسراوە (کوردستان)و کەرکوکیشی تێدایە).

ئەو دوو نەخشەیەی کوردستان کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی عوسمانییەکانو، لەسەر ویلایەتی موسڵ نووسراوە کوردستان، گەورەترینو بەنرختترین بەڵگەن بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ. مادام لەسەر ویلایەتی موسڵ نووسرابێ کوردستان، کەواتە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن.

دکتۆر جەمال نەبەز، لەلاپەڕە (192)ی پەرتووکی (الامیر الکوردی-میر محمد الرواندزی- الملقب ب (میری کۆرە)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (40و 51)ی پەرتووکی (تاریخ الموصل)ی نووسەری عارەب سلێمان سائغ، نووسیوێتی: (لە جیهان نامە)ی تورکی لەدانانی حاجی خەلیفەی ناسراو بە میرزا چەلەبی خاوەنی ئاشکراکردنی گومانەکان، دەڵێت: (هەروەها دانیشتوانی خودی شاری موسڵیش کوردن، ئەوان جگە لەزمانی کوردی، زمانەکانی عارەبی، تورکیو فارسی دەزانن. هەروەها لەسەرەتای سەدەی حەوتەم، کوردەکان زۆرینەی دانیشتوانی موسڵ-یان پێکدەهێنا).

ئەوەی کە حاجی خەلیفە (میرزا چەلەبی) دانیپێداناوە، بەڵگەیەکی هاشا هەڵنەگرە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە زانای ناوبراوی تورک

زۆر راشکاوانەو بەئاشکرا ئەو لەلایەک دانیشتوانی شاری موسڵ بەکورد دادەنێتو، لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوەی کردووە کە کوردەکان لەسەدەی حەوتەمدا زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ-یان پێکهێناوە. هەروەها مێژوونووسی ناسراوی کورد، محەمەد ئەمین زەکی، ئاماژەی بەهەمان شت کردووە کە دکتۆر جەمال جاسی کردووە. محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (25)ی (کورتەیەکی مێژووی کوردو کوردستان)داو بەپشتبەستنی بە بەرگی چوارەمی مێژووەکەی (فۆن هامەر)، نووسیوێتی: (فۆن هامەر لەبەرگی چوارەمی مێژووەکەیدا، سۆزێ ئەکاتە سەر مێژووی (جیهان نامە)و ئەڵێ: خەڵکی ناو شاری موسڵ-یش هەمووی کوردنو ئەمانە بێجگە لەکوردی، بەفارسیو عارەبیو تورکیش قسە ئەکەن).

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (313-314)ی پەرتووکی (یقظة الکورد تاریخ سیاسي 1900-1925 و مما یتناول النزاع علی جنوب کوردستان امام عصبة الامم مع الوثائق و المذکرات المتعلقة بە)دا، دەنووسێت: (ئەتاتورک، لەو باوەڕەدایە کە بەریتانییەکان لەدواوەی ئەو شۆڕشەی کوردنو هاوکارییان دەکەن بەتەقەمەنی، خۆراکو چەک. ئەتاتورک رقی شاردراوەی خۆی تەقاندەوە لەو وتارەیەی کە لەبەردەم ئەندامانی ئەنجومەنی گەورەدا پێشکەشی کردو گووتی: ئەوەی کەبارودۆخەکەی زۆرتر ئاڵۆزکرد ئەوەیە کە ئینگلتەرە لەدوای ئەو هەموو کارەدابوو. ئینگلتەرە هەمیشە کوردەکانی بۆ زیان گەیاندن بەتورکیا بەکار هێناوە. لەشەڕی گشتیدا ئینگلتەرە هەردووکیان (لۆرەنس)و (نۆئیل)ی هاندا بۆ شۆڕش بەرپاکردن، لەپێناوی لێدانی تورکیا لەدواوە. لە پەیماننامەی سێڤرە بەڵێنی دامەزراندنی میرییەکی سەربەخۆی پێدان. ئێستا ئەو دووانە بۆ جارێکیتر سەریان هەڵدایەوە لەوێ بەمەبەستی پڕ چەککردنو هاندانی هۆزەکان. ئینگلتەرە موسڵو نەوتەکەی دەوێت، کوردەکان کلیلی موسڵو تاکە ڕێگان بۆ گەیشتن بەنەوتی ئێراق. ئەوان ئەو (مشتە کۆلەیە) بۆ ناچارکردنی تورکیا بەکاردەهێنن لەپێناو دەست هەڵگرتنی لەویلایەتی موسڵ).

ئەو دانپێدانانەی ئەتاتورکی فاشیست بەوەی کە کوردەکان کلیلی موسڵو تاکە ڕێگان بۆ گەیشتن بەنەوتی ئێراق، بەڵگەیەکی تری بۆ کوردێتیو کوردستانێتی تەواوی ویلایەتو شاری موسڵ، چونکە ئەتاتورک باسی ئەوە دەکات کە کوردەکان

کلیلی ویلایەتی موسڵ-ن، ئەمەش دەیسەلمێنی کە تەواوی شارەکانی ئەو ویلایەتە، شارو ناوچەیەکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن.

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (515)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (عیسمەت پاشا ئەو خاڵەی خستە سەر مێزی گفتوگۆ، کاتێک کە گووتی: ویلایەتی موسڵ خاکی ئێراقی عارەبی نییە، بەڵکو بەشێکە لە خاکی جەزیرە). هەروەها لەیاداشتنامەیەکی تردا ئەمەی خستەسەروو گووتی: میری بەریتانیا تاوەکو ماوەیەکی زۆر کەم لەمەوبەر ویلایەتی موسڵ-ی بەبەشێکی ئێراق نەدەزانی، هەروەها پەیماننامەی ساڵی (1916)ی ئەنگلۆ فەرەنسی ناسراو بەپەیماننامەی (سایکس پیکۆ)، موسڵ-ی لەئێراق جیاکردبووەوە خستبوویە سەر ناوچەی فەرەنسی، هەروەها داواکارییەکانی کوردستان-یش کە (شەریف پاشا) لەسەر داخوازی وڵاتانی هاوپەیمان رێکیخستبوون بەچاوی جیا دەیڕواننیە هەریەک لە موسڵو ئێراق، دیسان یاداشتەکەی ئەو دەڵێت: هەرگیز ڕۆژێ لەڕۆژان دانیشتوانی موسڵ خۆیان بەدانیشتوانو خەڵکی ئێراق دانەناوە).

ئەو گوتانەی سەرۆکی شاندی تورکی (عیسمەت ئینینۆ پاشا) بۆ هەردوو کۆنفرانسو کۆنگرەی لۆزان (24.7.1923)، بەڵگەیەکی بەنرخە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانی شارو ویلایەتی موسڵ. کاتێک کە دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ بەشێکە لەخاکی جەزیرەو هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقەوە نییە)، دەیسەلمێنی کە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردو بەشێکیشە لە کوردستان، چونکە جەزیرە هەر لەکۆنەوەو تاوەکو ئێستاش هەر خاکو نیشتمانی کورد بووە. هەروەها ئەو قسانەی ئەو لەلایەک بەوەی کە بەریتانیا تا بەدواییانە ویلایەتی موسڵ-ی بەبەشێک لەئێراق نەزانیوەو، لەلایەکی تریش پەیمانی (سایکس پیکۆ)ش موسڵ-ی لەئێراق جیاکردۆتەوە، هەروەها تێڕوانی (شەریف پاشای خەندان) بەجیا بۆ هەریەک لە ئێراقو ویلایەتی موسڵو، خۆ بەئێراقی نەزانینی کوردەکانی دانیشتووی ویلایەتی موسڵ، ئەمانەش هەمووی بەڵگەی بەڕەچدانەوەی بانگێشەکانی ئێراقو تورکیان بەوەی کە ئەو ویلایەتە (ویلایەتی موسڵ) هی ئەوان بێت، بۆیە تەنیاو بەتەنیا تەواوی شارو خاکی ویلایەتی موسڵ، خاکی کوردنو سەربە کوردستانن!

جەرجیس فەتحوڵڵا، هەر لە لاپەڕە (515)ی پەرتووکی ناوبراودا نووسیوێتی: (چار نییە هەر دەبێت باسی ئەوە بکەین کەناوی نوێی ئێراق لەدوو ناو وەرگیراوە کە:

ئێراقی عەجەمیو ئێراقی عارەبین، یەکەمیان بەبەشێکی گەورەی ئێرانی نوێو ویلایەتی موسڵ دەگووترا. شتێکی باشە ئامازە بدەین بە ناملکەیەکی بەڕێوەبەرایەتی تاپۆی تورکی بە بەرواری (5ی سەفەری 1310ک) کە دەکاتە بەرواری (10.10.1908)، کە راستگۆیانە باسی ئەوە دەکات کە (شارەزوور) لە قەزاکانی کەرکوک، رانیە، هەولێر، رەواندوز، کۆیێو کفری پێکدێت، وە هەمووشیان سەر بەویلایەتی موسڵ-ن).

بەگوێرەی ئەو نامیلکەیەی بەڕێوەبەرایەتی تاپۆی تورکی ویلایەتی شارەزوور سەر بەویلایەتی موسڵ-ە، هەروەکو مێژوونووسی ناوداری کورد جەرجیس فەتحوڵڵا بۆمانی روونکردەوە ویلایەتی موسڵ پارچەیەکی ئێراقی عەجەمی بووە، شتێکی ئاشکەراشەو باش دەیزانین کە ئێراقی عەجەمی کوردستان بووەو هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقی عارەبییەوە نەبووە، کەواتە تەواوی خاکی ویلایەتی موسڵ بەگشت شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شارو خاکی کوردنو سەر بە کوردستانن.

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (523)ی هەمان پەرتووکدا، نووسیوێتی: (لە سالنامەکانی یەکەمی ئیمپراتۆری عوسمانی (1700)دا دابەشکردنە سەرەکییەکان دیاریکراوە، بەگوێرەی ئەو سالنامەیە، هەرێمی دیاربەکر دابەش دەبێت بەسەر پارێزگاکانی (دیاربەکر، موسڵو ئورفە)، هەروەها هەرێمی (ئێراقی عارەبی) دابەش دەبێت بەسەر پارێزگاکانی (بەغداو بەسرا).

بەگوێرەی سالنامەی تورکی عوسمانی پارێزگای موسڵ لەسالی (1700)دا سەر بە هەرێمی ئامەد (دیاربەکر) بووەو، ئێراقی عارەبیش لەوکاتیدا لەپارێزگاکانی (بەغداو بەسرا) پێکدەهات، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووەو، هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو بەئێراقەوە نەبووە، لەبەرئەوەی ئەو شارە لەلایەک سەر بە ویلایەتێکی کوردی بووەو، لەلاکەی تریشەوە سالنامەی عوسمانی تەنها پارێزگاکانی بەغداو بەسرا بە ئێراقی عارەبی دەژمێرێتو باسی شاری موسڵ یاخود ویلایەتی موسڵی نەکردووە وەکو بەشێک لە ئێراق!

جەرجیس فەتحوڵڵا، لە لاپەڕە (555)ی هەمان پەرتووکدا دەنووسێت: (هەتا حکومەتی تورکیش لەو یاداشتنامەیەی کە پێشکەشی کۆمەڵەی نەتەوەکانی کرد دەڵێت: کە زۆربەی هەرەزۆری دانیشتوانی شاری موسڵ کوردو تورکن، دواتر دەڵێت زۆربەی هەرە زۆری بەڕەچەڵەک بێ هیچ گومانێک تورکن، هەروەها دانیشتوانی موسڵ نەخوێان بەعارەب دەزانن نە بەبەشێک لەدانیشتوانی ئێراق).

بەگوێرەی ئەو یاداشتنامەیەی کە حکومەتی تورکی بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکانی بەرزکردۆتەوە، شاری موسڵ یەکێکە لەشارەکانی باشووری کوردستان، چونکە سەرەتا حکومەتی تورکی دانیپێدادەنێت کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ کوردو تورکن. هیچ متمانەیەک بە سەرژمێرە تورکییەکان ناکرێت، چونکە سەیرکەن ئارشاک سافراستیان لە لاپەڕە (139-140)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان)دا چۆن باسی سەرژمێرەکانی تورکان دەکات: (تائێستا سەرژمێرییەکی راستو ڕێکوپێک لەتورکیادا نەکراوە. گابرێیل ئەفەندی ئۆرۆدۆنکیان، کە بەدرێژی چل ساڵ راوێژکارێکی یاسایی دڵسۆزی دەرگای بڵند هەروەها سەناتۆرو وەزیری دەرەوەش بووە، ساڵانی (1912-1913) بۆی گێڕامەوە کە لەساڵانی پێش (1914)دا تورکەکان سەرژمێری گشتی دانیشتوانیان بەمجۆرە کرد: (25%)ی ژمارە گشتییەکەیان دەخستە سەر ژمارەی تورکەکانو (25%)یان لەژمارەی هەموو رەگەزو نەتەوەکانی تری دانیشتووی ئیمپراتۆریەت دادەشکاند. کە بیرو بۆچوونیم دەربارەی یەکەم سەرژمێریی کە لەساڵی (1927)دا دوای هاتنە سەرکاری رژێمی کۆماری کرا پرسی وتی: تورکەکان لەنێوان (1911-1923)دا ئەوەندەیان لێ فەوتا، ئەمجارە کە سەرژمێرییان کرد (50%)یان خستە سەر ژمارەی تورکەکانو (50%)یان لەژمارەی نەتەوەکانی تر داشکاند). ئاخر ئەگەر سەرژمێرەکانی تورک بەمشێوەیە بێت، چۆن دەبنە جێگای باوەڕی خەڵک، هەرچەندە دڵنیاشم لەوڵاتانی عارەبیو ئێرانیش هەمان شت دەکرێ لەدژی نەتەوەکانی تر وە بەتایبەت لەدژی کورد.

نەوزاد عەلی ئەحمەد، لە لاپەڕە (35)ی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ لە دوو ڕۆژنامەی سلێمانیدا)، دەڵێت: (عەبدولحەمید لە وتارێکدا بەناونیشانی (کوردو تورک هەرگیز پێکەوە ناژین) کە لە ژمارە -17ـی ڕۆژنامەی (ژیانەوە)، لاپەڕە (2)دا دەنووسێت: فائیق سەبری کەخۆی تورکەو ڕێگا پێدراوە لە خانەی هونەری

سۆربۆنو یەکێکە لە پیشەگەرانی تایبەت بە زانستی نەتەوەکانو جوگرافیا لەپەرتووکێکدا لەباسی ویلایەتی موسڵ دا وەها باس ئەکات: دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بەشێوەیەکی گشتیو زۆربەی هەرە زۆری سەربە میللەتی کوردە، ئەم میللەتە جەسورە هەردەم بەرامبەر بەحکومەت لەشەڕو شۆڕدابووینە).

بەگوێرەی پەرتووکەکەی فائیق سەبری تورک، شارو ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە خاکی کوردو بەشێکن لە باشووری کوردستان، چونکە هەروەکو ئەو نووسەرە تورکە باسی دەکات زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن، سەرەڕای هەموو هەوڵێکی بەعارەبکردنی ئەو ویلایەتە بەتایبەتی شارەکانی موسڵو کەرکوکو ناوچەکانی دەوروپشتی ئەو دوو پارێزگایە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا)، نووسیوێتی: (بەپێی هەندێ سەرچاوە - ئەو رێککەوتنامە نهێنیەی لەئەیلولی (1919)دا لەنێوان بەریتانیاو حکومەتی ئەستەنبوڵ بەسرا دەیگوت: (تورک دژی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ نین.. کە وەک دەوڵەتێکی دابڕ بۆ موسڵ پێویستە).

بەگوێرەی ئەو نووسینەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کە حکومەتی تورک دژی پێکهێنانی کوردستانێکی سەربەخۆ نەبووە، کە پێیان وابووە پێویستە وەک دەوڵەتێکی دابڕ بۆ موسڵ، دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردستانێتی شاری موسڵو ویلایەتەکە بەتەواوی، چونکە ئەو دەوڵەتە سەربەخۆییەی کە تورکیا دژی دامەزراندنی نەبوو بەگوێرەی رێکەوتنەکەی نێوان تورکیاو بەریتانیا، تەواوی ویلایەتی موسڵی دەگرتەوە بەشاری موسڵ-یشەوە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (140)ی پەرتووکی (دراسة سياسية حول إحتلال وتقسيم كوردستان)دا، باسی ئەوە دەکات لە کۆبوونەوەکەی مانگی حوزەیرانی ساڵی (1926)ی نێوان ئێراقو تورکیاو بەریتانیادا، بڕیاردرا کوردستان دابەش بکرێت سەرەڕای ئەوەی کە تورکیا بە بەشێکی خۆی دادەنا، بەڵام دوای دۆڕاندنی ئەو پارچەیە، تورکیا دەیگوت: (ئەو قوربانیەمان (رازیبوون بەداگیرکردنو دابەشکردنی ویلایەتی موسڵ لەلایەن عارەبو ئینگلیز) بەرامبەر بەدۆستایەتی لەگەڵ ئینگلیزو ئاشتی لەگەڵ ئێراقدا).

کاتێک که حکومەتی تورکیا باسی ئەوە دەکات که رازیبوونی ئەوان بەداگیرکردنو دابەشکردنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەلایەن ئینگلیزو عارەب، لەبەرامبەر بە دۆستایەتی لەگەڵ یەکەمیانو ئاشتی لەگەڵ دووەمیاندا بوو، بەڵگەیەبۆ کوردێتیو کوردستانێتی شارو ویلایەتی موسڵ، چونکە تورکیا باسی داگیرکردنو دابەشکردنی ئەو ویلایەتە دەکات لەلایەن ئینگلیزو عارەبەوە، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت که ویلایەتی موسڵ نەهی عارەبو نەهی ئینگلیزەکان بووە، هەروەها دەشزانین که تورکەکانیش خاوەنی ئەو ویلایەتە نین، بەڵکو ئەوان لەساڵی (1516)دا داگیریان کردووە، بۆیە خاکی ویلایەتی موسڵ هی کوردەو سەر بە کوردستانە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (112)ی پەرتووکی (دراسة سياسية حول إحتلال وتقسيم كوردستان)دا، نووسیوێتی: (لەبەڵگەنامەیەکی عوسمانی سالانی (1539-1540)دا سنووری ویلایەتی موسڵی بەمشێوەیە دیاریکردووە: لەباکوور ویلایەتی دیاربەکر، لەخۆرهەڵات ویلایەتی شارەزور، لەباشوور ویلایەتی بەغداو لەخۆرئاوا ویلایەتی ریقە).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامە عوسمانیەی ناوەڕاستی سەدەی شازدەهەم، شاری موسڵ وەکو شارێکی سەر بە ویلایەتی موسڵو پایتەختی ئەو ویلایەتە، بۆمان دەردەکەوێت هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە، چونکە ئەو بەڵگەنامە عوسمانییە ویلایەتی بەغدا بەسنووری باشووری ویلایەتی موسڵ دەستنیشان دەکات، کەواتە موسڵو بەغدا دوو ویلایەتو دوو خاکی لەیەک جیا بووینە، هەروەها پێشتریش باسی ئەوەمان کردووە که عوسمانییەکان لەساڵی (1516)دا ویلایەتی موسڵ-یان داگیرکرد که ویلایەتێکی کوردیو سەر بە کوردستان بوو، ئەوکاتیش باشووری کوردستان لەهەردوو ویلایەتی شارەزوورو موسڵ پێکدەهات. بەمەش بۆمان دەردەکەوێت که تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شارو خاکی باشووری کوردستانن.

مام جەلال، لە لاپەڕە (1)ی ئەو پێشەکیەی که بۆ وەرگێڕدراوە کوردییەکەی پەرتووکی (کێشەی ویلایەتی موسڵ) لەوەرگێڕانی مامۆستا محەمەد شاکەلی نووسیوە، دەڵێت: (کێشەی موسڵ لەجەوهەردا کێشەی ک دستانی باشوور بوو، که پێشتر ویلایەتەکەی موسڵ ناوی ویلایەتی شارەزوور بوو، پایتەختەکەشی شاری

کەرکوک بوو. ئەو ویلایەتەی شارەزوورەش لەلایەن دەوڵەتی عوسمانلیەوە بە کوردستان دادەنرا بەشایەدی هەموو مێژوو نووسەکانی عوسمانلی و ئەنسکلۆپیدیاکەی عوسمانلی کە بە (قاموسی الاعلام) ناونرابوو).

بەگوێرەی قسەکانی مام جەلال، بەوەی کە ناوی پێشووی ویلایەتی موسڵ ویلایەتی شارەزوور بووە، ویلایەتی شارەزووریش بەپێی ئەنسکلۆپیدیای عوسمانی و مێژوونووسە عوسمانییەکان بە کوردستان ناوبردراوە، کەواتە شاری موسڵ وەکو پایتەختی ویلایەتەکە، شارێکی تەواو کوردی و سەر بە باشووری کوردستانە. بۆیە ئەو دانپێدانانەی مێژوونووس و ئینسکلۆپیدیای عوسمانی، دەکرێت وەکو بەڵگەیەکی بایەخدار بەکاربهێنرێت بۆ سەلماندنی کوردێتی و کوردستانێتی شاری موسڵ و تەواوی ویلایەتەکە.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (152)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم (مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)و لاپەڕە (76)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)ی دکتۆر فازل حوسێن، بۆچوونی تورکەکان لەسەر ویلایەتی موسڵ بەمشێوەیە دەردەبڕێ: (عیسمەت پاشا ئەوەی رووننکردەوە کە ویلایەتی موسڵ تا ئەم دواییەش هەرگیز بەشێک نەبووە لە ئێراق، بەڵکو سەر بە جەزیرە بووە، هەروەها پشتی بە دەقی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ) بەست، لەگەڵ داواکارییە تایبەتییەکانی کوردستان لەلایەن (شەریف پاشا) لەساڵی (1919)دا کە پێشکەش بە سوێندخۆرەکان کراو ئەوکاتە ویلایەتی موسڵ جیابوو لە ئێراق، دیسان بەپشتبەستنی بە ئینسکلۆپیدیاکانی بەریتانی و فەرەنسی کە تیایاندا هاتووە ویلایەتی موسڵ جیابووە لە ئێراق).

بۆچوونی تورکەکان و (عیسمەت پاشا)ی سەرۆک شاندی تورکی بۆ هەردوو کۆنفرانس و کۆنگرەی لۆزان لە (24.7.1923)دا لە سویسرا، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقەوە نەبووەو بەشێک بووە لەویلایەتی جەزیرە کە ویلایەتێکی کوردی بووە، هەروەها پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)ش کە وەکو دوو خاکو دوو نیشتمانی جیا سەیری موسڵ و ئێراقی کردووە، لەگەڵ ئاماژەکردنیشی بە ئینسکلۆپیدیاکانی بەریتانی و فەرەنسی، بەڵگەی دەگمەن و بەنرخی سەلماندنی کوردستانێتی شارو ویلایەتی موسڵ-ن.

دکتۆرو پرۆفیسۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (154)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (27-28)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم (مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)دا دەنووسێت: (بەگوێرەی زۆر نەخشەی جوگرافی مێژوویی، کوردستان بریتیيە لە بەشی رۆژهەلاتی رووباری دیجلە تاوەکو دەگاتە رێگای کرماشان، بەلام ناوچەکانی باشوور بەئێراق ناودەبردرێن، هەروەها ئەتلەسێکی مێژوویی دەوڵەتی عوسمانی کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (1913)، ئێراقی بە حکومەتەکانی ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا دیاریکردووە).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی ئەتلەسە مێژوویيەکەی دەوڵەتی عوسمانی، کە لەساڵی (1913)دا دەرچووە، دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە، لەلایەک نیشتمانی کوردو خاکی کوردستان بووە، لەلایەکی تریش هیچ پەیوەندییەکی بە عارەبو بە ئێراقەوە نەبووە. بەڵکو ئێراقی عارەبی ئەوکاتی لەهەردوو ویلایەتەکانی بەغدای سوننەو بەسرای شیعە پێکدەهات.

نەجم عومەر سورچی، سەرۆکی پارتی پارێزگارانی کوردستان لە لاپەڕەکانی (31و 38)ی پەرتووکی (مصير ولاية الموصل (كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000)دا دوو نەخشەی بڵاوکردۆتەوە کە هەردووکیان نەخشەی ویلایەتی موسڵ-ن و لەلایەن عوسمانییەکانەوە کێشراونو شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی دەگرنە خۆ).

بەگوێرەی ئەو دوو نەخشەیەی، کە کاتی خۆی لەلایەن عوسمانیەکانەوە هەردوو نەخشەکە کێشراونو، لەلایەن نووسەر نەجم عومەر سورچی بڵاوکراونەتەوە، بەڵگەن بۆئەوەی کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی ئەو شارانەی کە لەسەرەوەدا ناویان هاتووە، شارو خاکی کوردنو سەربە کوردستانن. هەروەها ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستانە، بەتایبەت کە تورکەکان خۆیان لەسەر نەخشەی ویلایەتی موسڵ نووسیویانە کوردستان. نەخشەکان لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراون.

دکتۆر جەبار قادر، هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرا لە مێژوودا، لەوتارێکی خۆیدا بەزمانی عەرەبی لەژێر ناوی (السياسات الحكومية بحق الكورد في كركوك خلال العهد الملكي 1921-1958)، کە لە لاپەڕەکانی (185-216)ی ژمارە (14)ی

گۆڤاری کەرکوک بڵاوکراوەتەوەو، لە لاپەڕە (194)دا، نووسیوێتی: (مستەفا کەمال، لەیەکەم سەردانی خۆیدا بۆ ئەنقەرە لە (31.12.1919)دا، جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە: سنووری تورکیا هەموو ئەو خاکانە دەگرێتەوە کە بەڕاستی لەژێر دەستی هێزەکانماندا بوون تاڕۆژی ئاگربەست، ئەو سنوورەش لەخاڵی کەنار دەریای باشووری کەنداوی ئەسکەندەرۆنەوە دەست پێدەکات‌و، بە ئەنتاکیەداو دواتریش بە حەلەب‌و بەهۆی هێڵی ئاسنی قتمەوەو تادەگاتە کەناری رووباری فورات‌و باشووری جەرابلس، لێرەوە بەئاراستەی باشووردا دەڕوات بەرەو دێرەزوورو پاشان رووەکاتە لای خۆرهەڵات‌و دێتەوە ناو خاکەکانمان لە موسڵ، کەرکوک‌و سلێمانی. ئەو سنوورانە بەکردەوە لەلایەن هێزە چەکدارەکانی خۆمانەوە ناپارێزرێن، بەڵکو ئەو ناوچانە بریتین لەخاکی خۆمان کە تورک‌و کورد تێیدا نیشتەجێن. هەروەها لەباشووری ئەو هێڵەدا برایانی هاوئایینمان کە بەعارەبی دەدوێن نیشتەجێن. ئێمە تەواوی ئەو خاکانەی کە دەکەونە نێو ئەو سنوورە بەخاکی خۆمانی دەزانین‌و، ناکرێت هیچ بەشێکی لێ دابەشدرێت یان جیا بکرێتەوە).

ئەو سنوورەی کە کەمال ئەتاتورکی فاشی‌و شۆڤینی وەکو سنووری ولاتەکەی خۆی دەستنیشانی کردووە، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵ‌و کەرکوک، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە شارەکانی موسڵ، کەرکوک‌و سلێمانی خاکی ئەوانە چونکە کوردو تورکی تێدا دەژیت، بەڵام باسی عارەبی نەکردووە، چونکە عارەب خاوەنی ئەو خاکە نەبووە کە ناوی ویلایەتی موسڵ بووە، بەڵکو عارەب هەروەکو کەمال ئەتاتورک باسی دەکات لە باشووری ئەو سنوورەدا واتە باشووری سنووری ویلایەتی موسڵدا دەژین، ئەمەش بۆمان رووندەکاتەوە کە عارەب‌و ئێراق هیچ پەیوەندییەکیان بە سەر شارو ویلایەتی موسڵدا نەبووە.

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستان‌و جێگری پارێزگای موسڵ، لەلاپەڕە (12)ی پەرتووکی (کورد لەپارێزگای موسڵ)داو، بەپشتبەستینی بە سەرچاوەیەکی عارەبی کە لەلایەن زانکۆی موسڵ بەناوی (موسوعة الموصل الحضارية المجلد 4. الموصل 1922)دا دەرچووەو، نەخشەیەکی ویلایەتی موسڵ-ی بڵاوکردۆتەوە، ئەم نەخشەیە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەردەمی عوسمانی‌و لەسالنامەی ویلایەتی موسڵ سالی (1912) وەرگیراوە، شارەکانی:

(موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی‌و دهۆک)، ئەو ویلایەتە واتە ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) پێکدێنن). نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

سالنامەی موسڵ، کە ڕۆژنامەی فەرمی ویلایەتی موسڵ بووەو لەلایەن عوسمانیەکانەوە دەردەچوو، گشت فەرمان، زانیاری‌و ڕووداوی گرنگی ویلایەتەکەی تۆمار دەکردو لەچەشنی (الوقائع العراقية)دا بووە، ژمارەی سالی (1912)ی سالنامەی موسڵ کە نەخشەی ویلایەتی موسڵ-ی بڵاوکردۆتەوە، پێمان ڕادەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی تەواو سەربەخۆ بووەو هیچ پەیوەندییەکی بەعارەب‌و ویلایەتی بەغداو ئێراقەوە نەبووە. هەروەها شاری موسڵ-یش وەکو شارەکانی تری باشووری کوردستان لەسنووری ویلایەتی موسڵ-ی ژێردەستی عوسمانی بووەو، شاری دیالە-ش کە شارێکی سەر بە باشووری کوردستانە لەژێر دەسەلاتو سنووری ویلایەتی بەغدای عارەب بووە، چونکە لەلایەن عارەبەوە داگیرکرابوو. سەربەخۆیی‌و جیایی ویلایەتی موسڵ لە ئێراقی عارەبی (هەردوو ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)، دەیسەلمێنێ کە ئەو ویلایەتە بەتەواوی شارەکانییەوە لەنێویاندا شاری موسڵ-ش خاکی کوردەو سەر بە کوردستانە.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، مامۆستای یارمەتیدەر لەبەشی جوگرافیای کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغداو، دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، مامۆستا لەبەشی جوگرافیای زانستە مرۆییەکانی زانکۆی سلێمانی، لەوتارێکی هاوبەشیاندا لەژێر ناوی (مؤتمر لوزان مؤتمر تقسيم كوردستان دراسة جيوبولتيكية)دا کە لەژمارە (1)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیویانە: (عیسمەت ئینینۆ، سەرۆکی شاندی تورکی بۆ کۆنگرەی لۆزانی سالی (1923)، ئاماژەی بەوەکرد کە تورکیا هەرگیز ناتوانێت دەست هەڵگرێ لەویلایەتی موسڵ بۆ هیچ وڵاتێکی تر، لەبەر هۆکارە ئەتنۆگرافییەکان، رامیارییەکان، مێژوویییەکان، جوگرافییەکان، ئابووریییەکان‌و سەربازییەکان. هۆکارە ئەتنۆگرافییەکان: بەگوێرەی دوا سەرژمێری تورکی کۆی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ دەگاتە (503.000) کەس، لەگەڵ (17.000) کۆچەری عەرەب، کوردو تورکمان، بەمشێوەیە: ژمارەی کورد = 62.000 سلێمانی + 97.000 کەرکوک (کەرکوک + هەولێر) + 104.000 موسڵ (نەینەوا+دهۆک)+18.000 ئێزیدی = 281.000 کەس ژمارەی تێکڕای کورد لە

ویلایەتی موسڵ، بەرامبەر بە 43.210 عەرەب لەسنجەقەکانی موسڵ 28.000 + کەرکوک 8.000+ سلێمانی 7.210).

هەروەها لەهۆکارە جوگرافیو ئابووریپەکاندا، عیسمەت ئینینۆ دەڵێت: (بەگوێرەی راستییە جوگرافییەکان (تۆپۆگرافیو ئاووهەوا)، سنووری جیاکەرەوەی نێوان ئەنادۆلو ئێراق درێژ دەبێتەوە شانبەشانی چیاکانی حەمرین – چیای مەکحول – دۆڵی سەرسار – چیای شەنگال. بەرەو باکووری ئەو هێڵە، ویلایەتی موسڵ لەڕووی جوگرافییەوە زۆر لە ئەنادۆل دەچێت. ویلایەتی موسڵ هەرگیز بەشێک نەبووە لەوەی کە بەئێراقی عارەبی ناسراوە، بەڵکو بەشێک بووە لەوڵاتی جەزیرە. لەڕووی جوگرافیو مێژووییشەوە دەکەوێتە دەرەوەی سنووری ئێراق. هەروەها بەشێکیش نییە لەئاووهەوای ئێراق، بەگوێرەی ئەوەی کە دارخورما ناڕوێت لەباکووری هێڵی کفری – تکریت، کەواتە مەرزی جوگرافی کە ئانادۆل لەلای باکوورەوە لەئێراق جیادەکاتەوە ئەوە هێڵی چیای حەمرین – چیای مەکحول – چیای شەنگالە، وە باکووری ئەوێ ویلایەتی موسڵ–ە کە هەمان تایبەتمەندی کەشو جوگرافی ئەنادۆلی هەیە، بەڵام بەغدا جیاوازە لەڕووی ئەو تایبەتمەندییانەوە لەموسڵو ئەنادۆل).

عیسمەت ئینینۆ، لەدرێژەی قسەکانیدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە: (چیاکانی حەمرین – مەکحول – دۆڵی سەرسار – چیای شەنگال، مەرزی جیاکەرەوەی نێوان ئەنادۆلو ئێراق، لەبەرئەوەی دوور لەهەموو رەچاوکردنێکی ئەتنۆگرافی، جوگرافی، ئابووریو رامیاری، هێڵێکی جیاکەرەوە دروست دەکەن لەنێوان ئەو دوو ناوچەیەدا کە لەڕووی سرووشتەوە لێک جیاوازن. ئەو هێڵەیەی کە ئێمە پێشنیاری دەکەین (چیاکانی حەمرین) بریتین لەزنجیرەی چیایی، هەروەها جیاکەرەوەیەکی سروشتی نێوان تورکیاو ئێراقەو، هێڵێکی ستراتیجی نێوان هەردوو وڵاتە).

ئەو هۆکارانەی کە عیسمەت ئینینۆ بۆ جیاکردنەوەی ویلایەتی موسڵ لەئێراقی عارەبییەوە باسی کردوون، دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ یاخود باشووری کوردستان لەبەر هۆکارە ئەتنۆگرافی، رامیاری، مێژوویی، جوگرافی، ئابووریو سەربازییەکان لەیەک جیان لەگەڵ ئێراقی عارەبی، هەروەها ئینینۆ چیاکانی حەمرین، مەکحول، دۆڵی سەرسار، چیای شەنگال بەسنووری جیاکەرەوەی نێوان ویلایەتی موسڵو ویلایەتی بەغدا (ئێراق) دادەنێت، کەواتە ویلایەتی موسڵ نە بەشێک بووە

هەروەها نە هیچ پەیوەندییەکیشی بە ئێراقی عارەبییەوە هەبووە، بەتایبەت شاری موسڵ کە دەکەوێتە باکووری ئەو هێڵەی کە سنووری هەردوو ویلایەتەکە لەیەکتر جیادەکاتەوە، بۆیە ئەوەش دەبێتە بەڵگەیەک بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ.

ئاسۆ گەرمیانی، لە لاپەڕەکانی (48)ی پەرتووکی (دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟)دا دەنووسێت: (سەرۆکی دەستەی نوێنەری عوسمانییەکان، (عیسمەت ئینینۆ) کەوتە تەڵەکەبازیو درۆو دەلەسەی ئەوەی کە ئینگلیز بەو وتەیە قایل بکات، کە وتوویەتی: سەرۆکی دەستەی نوێنەرانی ئینگلیز لۆرد کۆرزۆن دەڵێ: کورد نەتەوەیەکی ترنو نایانەوێ لەگەڵ تورکداو لەناو دەوڵەتێکدا بژین). ئەمە راست نییە کە سەدان ساڵە تورکو کورد پێکەوە دەژین. ئێمە لەڕووی نەژادو خوو و رەوشتو ئایینەوە یەکین. کوردی هەرێمی موسڵ-یش نایانەوێ لەکوردی هەرێمەکانی تریان جیا ببنەوە. لەبەر ئەوە دەبێ موسڵ-یش لەناو سنووری تورکیادا بێ).

بەگوێرەی قسەکانی نوێنەری تورکیا بۆ کۆنگرەی لۆزان (عیسمەت ئینینۆ)، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو ویلایەتی موسڵ، بەویلایەتێکی کوردی دەزانێت، کە دەڵێت کوردی هەرێمی موسڵ دەیانەوێت لەگەڵ کوردی هەرێمەکانی تر بژین، بۆیە دەبێت موسڵ بدرێتە تورکیا. ئەمانەش دەیسەلمێنن کە تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ، شاری کوردینو سەر بە باشووری کوردستانن بەشاری موسڵ-ەوە.

عومەر محەمەد محەمەد کەریم، لە لاپەڕە (263)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في الصراع البريطاني – العراقي 1918-1932م)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (7)ی رۆژنامەی (التأخي) برایەتی، ژمارە (2992)ی (16.12.1999)دا، نووسیوێتی: (مستەفا کەمال ئەتاتورک، لەوتارێکیدا دەربارەی ویلایەتی موسڵ گوتوویەتی: (ئامانجی یەکەمو سەرەکیمانە کە سنووری باشوورمان دەستنیشان بکەین کە لەباشووری ئەسکەندەرۆنەوە دەست پێدەکاتو رووەو خۆرهەلات دەڕوات، بەمشێوەیە سنووری وڵاتەکەمان موسڵ، سلێمانیو کەرکوک دەگرێتە خۆی). هەروەها عومەر محەمەد، لەهەمان لاپەڕەی سەرچاوەی ناوبراو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (6)ی رۆژنامەی برایەتی، ژمارە (3002)ی (30.12.1999)دا نووسیوێتی کە ئەتاتورک گوتوویەتی: (ویلایەتی موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری نیشتمانی دەوڵەتی

تورکی‌و، هیچ کەسێک مافی ئەوەی نییە ئەو هەرێمە لەتورکیای دایک دابببڕێتو، وەکو دیارییەک بیدات بەکەسانی تر).

کاتێک کە ئەتاتورک سنووری ولاتەکەی دەگەیەنێتە باشووری شارەکانی موسڵو کەرکوک هەروەها سلێمانیش دەگرێتەوە، لەبەرئەوەی نییە کە ئەو خاکانە خاکی تورکن بەڵکو لەبەرئەوەیەتی کە ئەو خاکانە خاکی کوردن، ئەگینا جگە لە فەرمانبەرو سەربازانی عوسمانی یەک تورک لە شارەکانی موسڵ، کەرکوکو سلێمانی نەژیاون. هەروەها ئەگەر ئەتاتورک ویلایەتی موسڵ بخاتە ناو سنووری دەوڵەتی تورکی، ئەوە لەبەرئەوەیەتی کە ئەو ویلایەتە خاکی نەتەوەی کوردی بێکەس‌و بێدەسەڵات بووە، دەنا لەبەرئەوەی نەبووە کە خاکی خۆیان بووبێت، خۆ ئینگلیزو عارەبەکانیش هەمان بەنگەشەی دەوڵەتی تورکیایان دەکردو، ویلایەتی موسڵ-یان بەخاکی ئێراق دادەنا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتەکە کوردن‌و، ئەگەر عارەب یاخود تورک هەبووبن لەو ویلایەتە لەڕێگەی داگیرکردنەوە هاتوون، بۆیە شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ خاک‌و نیشتمانی کوردن، چونکە تەنیا ئەوانن دانیشتوانی رەسەنی ئەو ویلایەت‌و نیشتمانە.

رۆژنامەی خەبات، لەژمارە (2374)ی چوارشەممە (10.1.2007)داو، لە لاپەڕەکانی (1و13)دا لەوتارێکدا لەژێر ناوی (پاشماوەی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی داوای ویلایەتی موسڵ دەکەن)دا، کە لە مالپەڕی (نەوا)دا وەریگرتووە، نووسیوێتی: (ئەندامانی بنەماڵەی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی داوا لە حکومەتی ئەمەریکا دەکەن وەکو میراتی باو و باپیرانیان ویلایەتی موسڵ بدەنەوە بەوان. گۆڤاری (ئاکسیۆن)ی تورکی لە هەواڵێکدا باڵاویکردەوە: ژمارەیەک لە ئەندامانی بنەماڵەی عوسمانی لەترسی ئەوەی کە خاکی موسڵ بخرێتە سەر هەرێمی کوردستان داوایان لە ئەمەریکا کردووە کە وەکو میراتی عوسمانییەکان خاکی موسڵ-یان بدرێتێ لەو بارەیەشەوە هەندێک بەڵگەی سەردەمی عوسمانییەکانیان ئاشکراکردووە. گۆڤارەکە باسی ئەوەش دەکات کە حکومەتی تورکیا بەنیازە بەشێوەیەکی فەرمی داوای خاکی موسڵ لە ئەمەریکا بکات، ئەگەر بێتوو دەوڵەتی سەربەخۆی کورد لە ئێراقی فیدرال دابمەزرێ).

نیازی گلاوی حکومەتی تورکی‌و بنەماڵەی عوسمانی ئاشکەرایەو، مەترسی ئەوان لەوەی نەوەکو خاکی موسڵ بگەڕێتەوەو بخرێتەوە سەر هەرێمی کوردستان، وای

لێکردوون داوای ئەو خاکە بکەن، ئەگینا لەبەرئەوە نییە کە خاکەکە خاکی ئەوان بێت. تورکەکان باش دەزانن کە شارەکانی موسڵو کەرکوک بەشێکن لە باشووری کوردستان، بۆیە داوای دەکەن. خۆ ئەگەر بێتوو شارەکانی موسڵ، کەرکوکو شارەکانی تری باشووری کوردستان هەر بەداگیرکراوی لەلایەن عارەبی ئێراقەوە بمێننەوە، یاخود سودانیو ئەریتیریو ئیسرائیلیش بێنو دەوڵەتی سەربەخۆ لەو پارچەیەی کوردستان دامەزرێنن، ئەوکاتە تورک نوقەی لێوەنایەتو هەرگیز داوایان ناکاتو بەخاکی خۆیانی نازانن، چونکە دەوڵەتی هیچێکیان وەکو دەوڵەتی کوردی، کوردەکانی تورکیا لەتورکیا ناوروژێنێو هانیان نادات لەدژی دەوڵەتی تورکو، تەنیا دەوڵەتی کوردییە کە ئاگر بەردەداتە گیانی دەوڵەتی تورکو کزە لەجەرگیەوە دێنێت. بۆیە مەترسییەکانی تورکیا لەدامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی لەسەر خاکی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) کە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) دەگرێتەوە، لەگەڵ داواکردنی شارەکانی ویلایەتی موسڵ-ی کۆن لەلایەن دەوڵەتی تورکییەوە، یەکێکە لە بەڵگەنامەکانی کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شاری موسڵو تەواوی شارەکانی ویلایەتەکە.

نووسەرو ئەفسەری شۆڤینی عارەب، مەحمود دوڕە، لە لاپەڕە (118)ی پەرتووکی (القضیة الکوردیة)دا نووسیوێتی: (لەکۆنگرەی ئەستانبوڵ کە لە 19ی مایسی ساڵی 1924دا بەسترا لەپێناو لێکۆڵینەوە لەسەر کێشەی موسڵ، سەرۆکی شاندی تورکی گوتی: تورکو کورد رۆڵەی یەک نیشتمانن، هەرگیز ناکرێت لە نیشتمانەکەیان دابڕدرێن لەپێناو چەند هەزار ئاشوورییەک، دواتر کوردەکانی ویلایەتی موسڵ نوێنەری خۆیان هەڵبژاردووە بۆ ئەنجومەنی نیشتمانی گەورە).

گوتەکانی سەرۆکی شاندی تورکی لەکۆنگرەی ئەستانبوڵ بەوەی کە تورکو کورد رۆڵەی یەک نیشتمانن، تەنیا لەپێناوی ئەوەیان بوو کە خاکی کوردستانیش بکەن بەخاکی خۆیان، پاش بەدیهێنانی ئەو ئامانجەشیان کورد نەک خاوەنی هیچ نییە، بەڵکو هاوبەشیش نینو رێگەی بەکارهێنانی قسەکردن بەزمانی خۆیانو بەکارهێنانی زمانەکەیان لێ قەدەغە دەکرێت! نەک تەنها سەرۆکی شاندی تورکی لەکۆنگرەی ئەستانبوڵ، بەڵکو هەموو سەرکردەکانی دەوڵەتە داگیرکەرەکانی هەرچوار پارچەی کوردستان، هەمان قسە دووبارەو سەتبارە دەکەنەوە تاوەکو دەگەنە مەرامەکانی خۆیانو، دواتریش هەوڵی سڕینەوەو لەناوبردنی کورد دەدەن! بەگوێرەی قسەکانی

سەرۆکی شاندی تورکی بۆ کۆنگرەکە، ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە لەنێویاندا شاری موسڵ، شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن.

عەباس سلێمان سمایل، لە بەشی یەکەمی وتارێکیدا لەژێرناوونیشانی (مێژووی ناوچەی گەرمەسێر)دا کە لە لاپەڕەکانی (14-26)ی ژمارە (1)ی گۆڤاری (هاواری کەرکوک)دا کە گۆڤارێکی رامیاریو رۆشنبیری گشتیە ناوەندی رۆشنبیری کەرکوک دەریدەکات، بڵاوکراوەتەوە دەڵێت: (ویلایەتی موسڵیش لەگەڵ ویلایەتی دیاربەکر پێی دەگوترا (قسمەتی عوسمانی) واتە کوردستانی ئیمپراتۆری عوسمانی).

ئەوەی نووسەر عەباس سلێمان سمایل ئاماژەی پێکردووە، لەلایەکەوە دانپێدانانی عوسمانیەکانە بە کوردبوونو کوردستانی بوونی تەواوی ویلایەتەکانی موسڵو دیاربەکر (ئامەد)ەوە، کاتێکیش کە ویلایەتێکی وەکو ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەر بە خاکی کوردستان بێت، کەواتە شارەکانی ئەو ویلایەتەش بەشاری موسڵ-یشەوە شاری کوردیو کوردستانین، لەلایەکی تریشەوە مانای وایە نە ویلایەتی موسڵ هەروەها نە شاری موسڵ-یش بەشێک نەبووینە لەئێراقو، تەنانەت هیچ پەیوەندییەکیشیان بەئێراقو بەعارەبەوە نەبووە.

هاوڕێ قەندیل، لە لاپەڕە (75)ی پەرتووکی (کوردستان ناسنامەی من)دا، نووسیوێتی: (مستەفا کەمال ئەتاتورک، لە ئەرزەڕۆمو سیواس کۆنگرەی هاوبەشی لەگەڵ کورد گرێداو، دواتریش لە (28.1.1920)دا لە ئەستانبوڵ لەکۆبوونەوەیەکی فراواندا کە دواتر بەناوی (میساقی میللی) ناسرا، تورکەکان ئەو بڕیارەیاندا: (دەبێ کوردستان بۆ هەمیشە لەژێردەستی حکومەتی تورکیادا بمێنێتەوەو دەبێ ویلایەتەکانی موسڵو کەرکوک بخرێنە سەر وڵاتی تورکیا. حکومەتی تورکیا تا جێبەجێکردنی ئەم بڕیارە دەبێت بەبەردەوامی لەهەوڵو تێکۆشاندا بێت).

بەگوێرەی نووسینەکەی نووسەر هاوڕێ قەندیل، بۆمان دەردەکەوێت کە تورکەکان هەردوو شاری موسڵو کەرکوک-یان پێ بەشێک بووە لەخاکی کوردو کوردستان، بەڵام ئەوان بۆ بەژەوەندیو چڵیسی خۆیان بەباشیان زانیوە ئەو دوو شارە بخرێنە سەر دەوڵەتی تورکی، چونکە هەروەکو تورکەکان باسی دەکەن کە دەبێت کوردستان هەتا هەتایە لەژێردەستی ئەواندا بێت بۆئەوەی سامانو داهاتەکانی شارەکانی موسڵو کەرکوک-ی کوردان ببەن بۆخۆیان.

پوک ئۆنلاین، رۆژی شەممە، ریکەوتی (24.11.2007)، لە هەواڵێکدا لەژێر ناوی (یوسف حەلاج ئۆغلو: تورکیا مافی خۆیەتی داوای موسڵو کەرکوک بکاتەوە)، نووسیوێتی: (یوسف حەلاچ ئوغلو سەرۆکی دەزگای میژووی تورک جەختی کردەوە لەسەر ئەوەی کە ئەگەر خاکی ئێراق دابەشبکرێت، تورکیا مافی خۆیەتی داوای ویلایەتی موسل و کەرکوک بکاتەوە. دەزگای میژووی تورک دەزگایەکی فەرمی دەوڵەتی تورکیایەو پێشتریش سەرۆکی ئەو دەزگایە وتبووی کە کوردەکان لە بنەڕەتدا پاشماوەی تورکمانەکانو ئەرمەنەکانن).

ئەوەی کە یوسف حەلاج ئۆغلو باسی دەکات، گەواهی دانە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی هەردوو شاری دەوڵەمەند بە نەوت (موسڵو کەرکوک)، چونکە ئەو باسی داواکردنی ئەو دوو شارە دەکات لەکاتی دابەشبوونی دەوڵەتی ئێراق، بەبیانوی ئەوەی کە پێشتر سەر بەدەوڵەتی عوسمانی بووینە. کوردەکان دانیشتووی راستەقینەی ئەو دوو شارە بووینە، کە ئەو کوردەکان دەباتەوە سەر رەگەزی تورکو ئەرمەنو، مادامیش کوردەکان هەروەکو ناوبراو باسی دەکات تورک بن، بۆیە دەبێت شارەکانی موسڵو کەرکوک بدرێنەوە تورکیا! هەموو جیهان دەزانێ کە کورد کوردنو تورکیش تورک، کورد تورک نینو بەزۆریش نابن بە تورک، بۆیە موسڵو کەرکوک-یش دوو شاری کوردینو هەر دەبێت بۆ کوردو کوردستان بگەڕێنەوە.

کەریم یەڵدز، لە لاپەڕە (221)ی پەرتووکی (کورد لە عێراق)دا نووسیوێتی: (لەئاوگۆستی ساڵی (2002)دا لەدیمانەیەکی رۆژنامەی (گاردیان)دا لەگەڵ ژەنەرال ئارمان کۆلۆگلو، کە فەرماندەیەکی پێشووی سوپای تورکیا بوو، رایگەیاند کە ئەو لەسەر ئەو باوەڕەیە تورکیا لەدۆخی شەڕدا کوردستانی ئێراق داگیر ئەکات، چونکە نایەوێت شارەکانی موسڵو کەرکوک بکەونە دەست کوردان).

ئەوەی کە کەریم یەڵدز، نووسەری پەرتووکی (کورد لە عێراق)دا لەسەر زاری (ژەنەرال ئارمان کۆلۆگلو) کە ژەنەرالێکی پێشووی سوپای تورکیا بووە بۆمان باسدەکات، مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو ژەنەرالە تورکەو دەوڵەتی تورکیاش پێیان وایە شارەکانی کەرکوکو موسڵ دوو شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن، چونکە لەلایەک تاوەکو کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی تەوای ویلایەتی موسڵ بەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بەناوی

کوردستانی عوسمانی سەر بە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بووە، لەلایەکی تریشەوە ژەنەرالەکە باسی ئەوە دەکات کە تورکیا نایەوێت شارەکانی موسڵو کەرکوک بکەونە دەست کوردەکان، چونکە تورکیا باش دەزانێت کوردەکان هەوڵی رزگارکردنو گەڕانەوەی شارو ناوچە داگیرکراوەکانیان دەدەن بەشارەکانی موسڵ، کەرکوک، خانەقینو ئەوانەی تریش.

کەریم یەڵدز، لە لاپەڕەکانی (225-226)ی پەرتووکی (کورد لە عێراق)دا نووسیوێتی: (لە مانگی فێبریوەری ساڵی (2003)دا، وەزیری دەرەوەی تورکیا بەیانێکی دەرکردو تێیدا وتی: (سوپای تورکیا ئەچێتە ناو ناوچەکە بۆ بەربەست بوون لەبەردەم کۆڕەوەکەدا، بۆ بەرگرتن لە دامەزراندنی کوردستانێکی ئازاد لەلایەن کوردانەوە، بۆ بەرگرتنیان لەچوونە ناو کەرکوکو موسڵو بۆ پاڕێزگاری کردنی تورکمانەکان).

ئەوەی کە نووسەر کەریم یەڵدز ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیو کوردستانێتی هەردوو شاری موسڵو کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە تورکیا دڵنیایە لە کوردستانی بوونی هەردوو شارە بەنەوت دەوڵەمەندەکە، کە بۆماوەی زۆرتر لەچوار سەدە لەلایەن ئەوانەوە داگیرکرابوو. ئەوکاتی هەردوو شاری موسڵو کەرکوک لەگەڵ شارو ناوچەکانی تری باشووری کوردستان لەچوارچێوەی ویلایەتەکانی موسڵو شارەزووردا کە دوو ویلایەتی کوردی بوون، کە دواتر هەردوو ویلایەتەکە کران بەیەک ویلایەت بەناوی (ویلایەتی موسڵ) یان باشووری کوردستانو لەلایەن سوڵتانە داگیرکەرەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە بەڕێوەدەبردران.

مام جەلال، سەرۆک کۆماری ئێراقو، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانی کوردستان، لەڕۆژی دووشەممە رێکەوتی (9.2.2004)دا، کۆمەڵێک بەڵگەنامەی کوردستانی بوونی شاری کەرکوکی لەناو هۆڵی کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی فەرمانڕەوایی ئێراق (مجلس الحكم العراقي)دا خستەڕوو، کە لەنێویاندا نەخشەیەکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، کە لەسەر ویلایەتی موسڵ بەگەورەیی نووسرابوو کوردستان. ئەو رۆژە بۆ مام جەلال بەڕۆژی مورافەعە ناسراوە. کوردستانی نوێ، ژمارە (3291)، لە لاپەڕە (12)ی رۆژی پێنجشەممە (12.2.2004)دا ئاماژەی بەو رۆژە کردووە.

بڵاوکردنەوەی نەخشەیەکی وای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە ساڵی (1893)ی لەسەر نووسراوە، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتەکە دەگەیەنێت، تەمەنی نەخشەکە (115) ساڵێک دەبێت، واتە بەر لەماوەی (115) ساڵێک تورکەکان خۆیان شاری موسڵو شارەکانی تری سەر بە ویلایەتی موسڵ-یان بەشاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستان زانیوە. بۆیە ئەو نەخشەیە یەکێکە لە بەنرخترین بەڵگەنامەکانی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتەکە.

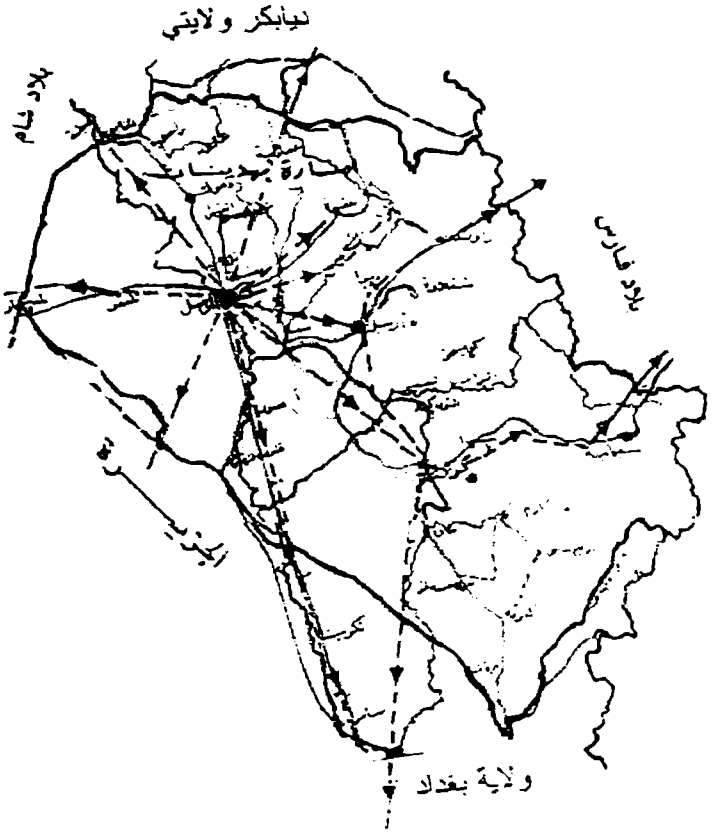

/ موقع الاستراتيجي لولاية الموصل
من الناحية العسكرية و التجارية

خارطة طرق التجارية والعسكرية بين ولاية الموصل و ولاية بغداد مقتبسة عن خارطة المهندس خانه العثمانية ١٢٦٥ الهجري حيث تعتبر موقعهااستراتيجيا تربط الشرق الاقصى باوروبا عن طريق خليج العربي_حلب

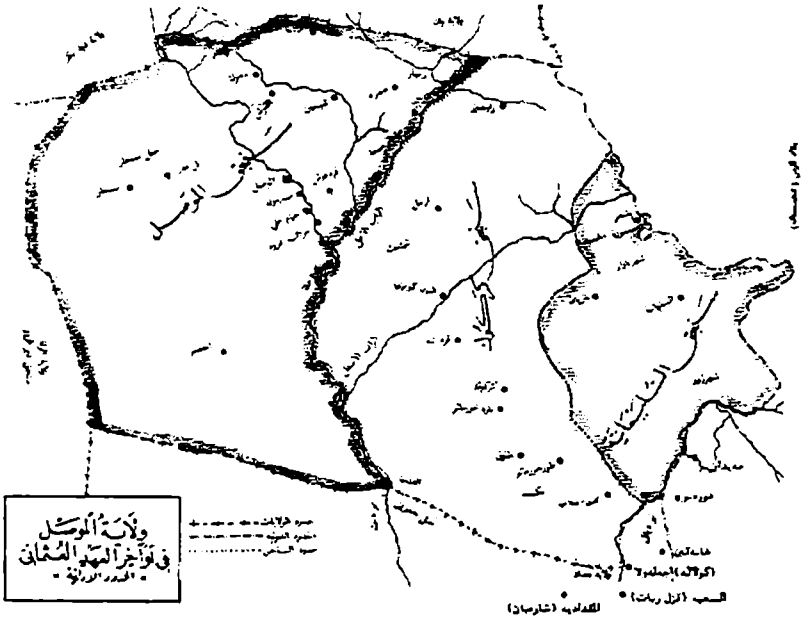

نەخشەی ژمارە -٢-

[redacted]

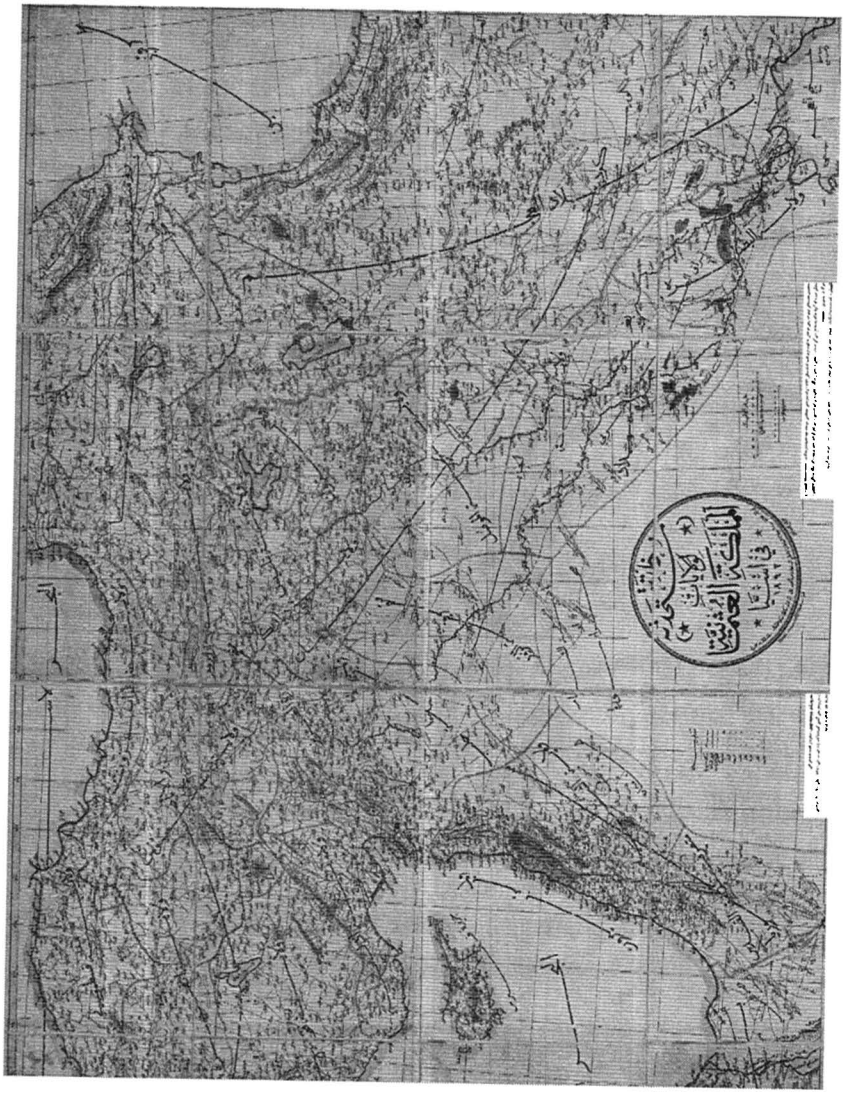

سەرچاوەکانی بەشی چوارەم
(بەڵگەنامە عوسمانیو تورکییەکان):

1- عەبدولعەزیز یامولکی، کوردستانو راپەڕینەکانی کورد، وەرگێڕانی لە تورکیەوە شێرزاد کەریم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
2- شەمسەددین سامی، الاتحاد، ژمارە (474)، ڕۆژی (24.5.2002)، ڕۆژنامەیەکە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان بەزمانی عارەبی دەردەکات.
3- ئەولیا چەلەبی، کورد لەمێژووی دراوسێکانیدا سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، وەرگێڕانی سەعید ناکام، چاپخانەی ئەشبیلیەی نوێ 1987.
4- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، گۆڤاری دهۆک، ژمارە (21)، ئۆکتۆبەری ساڵی 2003، کۆڤارەکا وەرزی، ڕەوشەنبیری، گشتییە، سەرۆکاتیا باژێرڤانیا دهۆک دەردئێخیت.
5- دکتور کمال مظهر احمد، کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر دراسة وثائقیة عن القضیة الکوردیة في العراق، الجزء الاول مطبعة رینوین.
6- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الکورد المنسیون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب کوردستان – سلیمانیة 2004.
7- فەیسەڵ دەباغ، کوردستان لەچاپکراوە عوسمانلییەکاندا، کە لە تورکی عوسمانلییەوە کردوویە بەکوردی، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان – هەولێر 2003.
8- ئیلنوور چەڤیک، ئاسۆ، ڕۆژنامەیەکی ڕامیاری گشتییە دەزگای خەندان بۆ پەخشو وەشاندن دەریدەکات. www.xandan.com

9- حوسنی مەحلی، کوردستانی نوێ، ساڵی پانزەهەم، ژمارە (4091)، پێنجشەممە (5.10.2006)، ڕۆژنامەیەکی ڕامیاری ڕۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.

10- بیلال ن. شمشیر، بەڵگەنامەکانی ئینگلیز لەبارەی کێشەی کوردی تورکیاوە (1924-1938) شۆڕشەکانی شێخ سەعیدی پیران، ئاگرێو دەرسیم، وەرگێڕانی سەلمان عەلی، چاپخانەو ئۆفسێتی ئاسا، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.

11- شوکر مستەفا لەتورکی کردوویە بەکوردی. کوردو کوردستان لەنیگای چەند گەڕیدەیەکی ڕۆژئاوایی‌یەوە، گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق – دەستەی کورد، بەرگی هەشتەم 1981، چاپخانەی کۆڕی زانیاری ئێراق، بەغدا – 1981.

12- ئیسماعیل بێشکچی، کوردستانی نوێ، ساڵی پانزەهەم، ژمارە (3951)، دووشەممە (24.4.2006)، ڕۆژنامەیەکی ڕامیاری ڕۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان.

13- اسماعيل بيشكچي، دفاعا عن الامة الكوردية المستعبدة، رسالي الى اليونسكو، من منشورات مركز عامورة للثقافة الكوردية (24)، (27.3.2003). موقع عامورة الالكتروني.

14- سلام العبودي، جريدة التاخي، العدد (4493)، الاحد (8.6.2005)، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني. له پەرتووکی "السلطان عبدالحميد: مذكراتي السياسية، 1891-1908، مؤسسة الرسالة، بيروت 1977" وەرگیراوە.

15- دکتۆر کەمال کەرکوکی
www.peyamner.com

16- دکتۆر جەمال نەبەز، الامير الكوردى – مير محمد الرواندزى – الملقب ب (میری کۆرە)، ترجمة فخرى سلاحشور، دار ئاراس للطباعة والنشر، الطبعة الثانية، جنوب كوردستان – هەولێر 2003.

17- محەمەد ئەمین زەکی، خولاسەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، چاپی نوێ، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.

18- جرجيس فتح‌الله، يقظة الكورد تاريخ سياسي 1900-1925 و مما يتناول النزاع على جنوب كوردستان امام عصبة الامم مع الوثائق و المذكرات المتعلقة به، دار اراس، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر2000.

19- نەوزاد عەلی ئەحمەد، کێشەی ویلایەتی موسڵ لە دوو رۆژنامەی سلێمانیدا، لەپەرتووکە چاپکراوەکانی شارەوانی سلێمانی، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.

20- دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی میژوویيدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - هەولێر 2005.

21- سەلام ناوخۆش، دراسة سياسية حول إحتلال وتقسيم كوردستان. الطبعة الاولى، المطبعة نازه، هەولێر – جنوب كوردستان 2002.

22- دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، باشووری کوردستان – سلێمانی 1999.

23- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقليم كوردستان العراق دراسات فی التكوين القومي للسكان، الطبعة الثالثة، جنوب كوردستان – هەولێر 1999.

24- نجم عمر السورچي، مصير ولاية الموصل(كوردستان الجنوبية) ما بعد عام 2000، جنوب كوردستان - سليمانية 1998.

25- دکتۆر جەبار قادر، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە (14)، پاییزی 2002، گۆڤارێکی روناکبیری گشتی وەرزیيە کۆمیتەی بالای ئاوارەکانو کۆمەڵەی روناکبیریو کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بەهاوبەشی دەریدەکات.

26- خەسرەو گۆران، کورد لەپارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.

27- دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، گۆڤاری سەردەم، العدد الاول لسردم العربي ، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، سليمانية – جنوب كوردستان.

28- ئاسۆ گەرمیانی، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟ لێکۆلینەوەیەکی میژوویی‌ی رامیارییە، دەزگای چاپو بەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2004.

29- عومەر محەمەد محەمەد کەریم، القضية الكوردية في الصراع البريطاني – العراقي 1918-1932م، رسالة غير منشورة أعدت لنيل درجة الماجستير في الدراسات الاسلامية، كلية الامام الاوزاعي للدراسات الاسلامية بيروت – لبنان 2005.
30- بنەماڵەی عوسمانییەکان، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2374)، چوارشەممە (10.1.2007)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە، ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستانە.
31- محمود الدرة، القضية الكوردية، الطبعة الثانية، منشورات دار الطليعة – بيروت - لبنان، نيسان 1966.
32- عەباس سلێمان سمایل، گۆڤاری هاواری کەرکوک، ژمارە(1)ی ئەیلولی (1998)، گۆڤارێکی رامیاریو رۆشنبیریی گشتییە، ناوەندی رۆشنبیریی کەرکوک دەریدەکات.
33- هاوڕێ قەندیل، کوردستان ناسنامەی من)دا، چاپی یەکەم، بەفرانباری 2706ی کوردی، چاپخانەی سان لەند.
34- پۆک ئۆنلاین، یوسف حەلاج ئۆغلو: تورکیا مافی خۆیەتی داوای موسڵو کەرکوک بکاتەوە، شەممە (24.11.2007). پۆک ئۆنلاین، ماڵپەڕی ڕێکخستنەکانی دەرەوەی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانە.
35- کەریم یەلدز، کورد لە عێراق، وەرگێڕانی شاهۆ بوڕهان، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، چاپخانەی کارۆ، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان 2007.
36- مام جەلال، هەرگیز سنووری ئێراق لە چیای حەمرین تێنەپەڕیوەو لەچیای حەمرینەوە بەولاوە کوردستانە، کوردستانی نوێ، ساڵی سیانزەهەم، ژمارە (3291)، دووشەممە (12.2.2004)، کوردستانی نوێ، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان.

بەشی پێنجەم

کوردستانێتی شاری موسڵ لە بەڵگەنامـــــــــە بیانییەکـــــــــاندا:

بەڵگەنامە بیانییەکان ژمارەیان (227) بەڵگەنامەیەو (138) سەرچاوەی بۆ بەکارهاتووە. هەموو مێژوونووس، گەڕیدە، جوگرافیناسو نووسەرە بیانییەکان تەواوی شاری موسڵ بەشارێکی کوردی یان وەکو پارێزگایەکی باشووری کوردستان ناو دەبەن. هەشیانە ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی کوردی یان بە بەشێکی کوردستان ناودەبات. بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە بەڵگەنامەکان وا لە لەخوارەوەدا یەکە یەکەیان دەخەینەڕوو:

کۆمەڵێک لە پسپۆرانو ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، لە لاپەڕەکانی (12–13)ی پەرتووکەکەی بەناوی (کوردو کوردستان)دا نووسیویانە: (کوردستانی باکوور ئەم ویلایەتانە دەگرێتەوە: دیاربەکر، (معمورة العزیز)، ئەرزەڕووم، ڤانو بەتلیس. کوردستانی خواروش ئەم ویلایەتانەی گرتۆتە باوەش: تەواوی ویلایەتی موسڵو چەند بەشێکی ویلایەتی بەغدا، بەشەکانی تری کوردستانی خواروو دەکشێن تادەگەنە پشت سنووری ئێران).

ئەو ئاماژەیەی ئەو کۆمەڵە پسپۆرو ئەفسەرە بەریتانییە، بەڵگەیەکی گرنگو پڕ بایەخی کوردستانی بوونی شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ–ە، کاتێک کە ئەوان تەواوی ویلایەتی موسڵو بەشێک لەویلایەتی بەغدا بە کوردستان

دەزانن، مادام تەواوی ویلایەتی موسڵ کوردستان بێت، کەواتە شاری موسڵ– یش وەکو شارێکی ئەو ویلایەتە، هەم خاکی کوردو هەم شارێکی باشووری کوردستانە.

کۆمەڵێک لە پسپۆرانو ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی ناوبراودا نووسیویانە: (لە کوردستانی باشووردا هەندێک شاری کوردنشینی تر هەن وەک (جەزیرەی ئیبنو عومەر)، زاخۆ، ئاڵتون کۆپری، هەولێر، کەرکوک، رواندز، سلێمانی، کۆیە، موسڵ، کە پایتەختو بازاڕی هەرێمنو بەشێوەیەکی ئاسایی زۆربەی دانیشتوانیان کوردن).

بە بۆچوونی ئەو کۆمەڵە پسپۆرو ئەفسەرە بەریتانییە، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە کوردییەکانی سەر بە باشووری کوردستان، چونکە ئەوان راشکاوانە باسی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەکەنو، ناوی ئەو شارەیان وەکو شارێکی باشووری کوردستان ناوبردووە. ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ.

پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ، کە بەڕەگەز بەلجیکییە، لە لاپەڕە (13)ی پەرتووکی (دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سۆسیۆلۆجی)دا نووسیوێتی: (کوردستان یاخود نیشتمانی کوردەکان لەناو دڵی ئاسیای ناوەڕاستدایە، لەناوچەیەکی شاخاوی فراواندا کە رووبەرەکەی لەسەروو (530،000) کیلۆمەترەو، لەکەنداوی ئەسکەندەرییەوە تا کەنداوی فارس بەشێوەی مانگی یەکشەوە لەناو زنجیرە شاخو دەشتەکانی کەناری قەفقاز لەباکوورو، تەورێزو هەمەدان لەڕۆژهەڵاتو، دوو رووبار لەباشوورو رۆژئاوایدا هەڵکەوتووە).

بەگوێرەی سنووری باشوورو رۆژئاوای کوردستان کە دوو رووبارە، شاری موسڵ بەتایبەتی بەشی رۆژهەڵاتی دەکەوێتە کوردستان، بۆیە دەتوانرێت ئەمەش وەکو بەڵگەنامەیەک بۆ کوردستانێتی ئەو شارە بەکاربهێنرێت.

پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ، لە لاپەڕە (53)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (زرنگکاری (سیاسەتی) ئینگلیز ئەوەبوو کە شاری موسڵ بکا بەبەشێک لەئێراق. لەتشرینی یەکەمی ساڵی (1922)دا هێزێکی گەورە لەعارەبەکان بەفەرماندەیی ئەفسەرانی ئینگلیزیو هیندی هێرشیان کردەسەر

ئەو خاکانەی کە ناڕێکبوون لەسەری لە نێوان دووڕووبار (بین النهرین)داو ئامانجیان بەئاشکرا بریتی بوو لە (بەرگری کردن لەبراکانو رزگارکردنیان لەهێرشی تۆندوتیژی تورکەکان)و سەرئەنجام شاری موسڵیان بۆ شارێکی عارەبی گۆڕی).

لەسەرەوەدا بۆچوونەکانو بیروڕای (پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ)مان بۆ دەردەکەوێت، ئەویش ئەوەیە کە پرۆفیسۆری ناوداری بەلجیکی شاری موسڵ بەشارێکی کوردیو کوردستانی دادەنێت، چونکە ناوبراو لەباسی نیازەکانی ئینگلیز سەبارەت بەو شارە، باسی ئەوە دەکات کە ئینگلیزەکان دەیانەوێت موسڵ بکەن بە بەشێک لەئێراق، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نە شاری موسڵو نە ویلایەتەکە پێشتر بەشێک نەبوونە لەئێراقو خاکی عارەبیش نەبوونە، بەڵکو لەهەوڵی ئەوەدان بیکەن بە بەشێک لەو وڵاتە. هەروەها دکتۆر جویس بلۆ باسی ئەوەشمان بۆ دەکات کە هێزەکانی عارەب، ئینگلیزو هیندی بەیەکەوە کوردستانیان داگیرکردو لەئەنجامیشدا تواناییان باری دیمۆگرافیای شاری موسڵ بگۆڕنو، لەشارێکی کوردییەوە بۆ شارێکی عارەبی. ئەمانەش هەمووی بەڵگەن بۆ کوردبوونو کوردستان بوونی شاری موسڵ.

پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ، لە لاپەڕە (107)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (کوردستان بریتییە لە سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، قارسو ناوچەکانی موسڵو دیالە کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن).

ئەو ئاماژە پێکردنەی پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ سەبارەت بەشاری موسڵ، بەڵگەی سەلماندنی کوردستانێتیو کوردێتی شارەکەیە، چونکە دکتۆری ناوبراو ناوی شاری موسڵ وەکو یەکێک لەشارەکانی کوردستان بردووە.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکەکەی خۆیدا (کورتەیەکی مێژووی کوردو کوردستان)، وە بەپشتبەستنی بە نووسەر (کەی. مالکۆلم لیسترەنج)، کە لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکەکەیدا (وڵاتانی خەلافەتی رۆژهەڵات)دا دەڵێت: (لەسەدەی چواردەمی کۆچیدا (دەیەمی زایینی) خەڵکی موسڵ بەشێوەیەکی گشتی کورد بووینە).

ئەوەی مێژوونووسو رۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (کەی. مالکۆلم لیسترەنج) نووسیوێتی، کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە

مێژوونووسی ناوبراو تەواوی دانیشتوانی شاری موسڵ لەسەدەی چواردەمی کۆچیدا/دەیەمی زایینی بەکورد دادەنێت. هەر شارێکیش تەواوی دانیشتوانەکەی کورد بووبێت، کەواتە شارێکی کوردستانیو کوردی بووە. بەڵام دوای داگیرکارییەکانی عارەبو ئیسلام ئەوەی کە ناویان ناوە (فەتح) کردن، ئەو شارە (موسڵ)یان بەرە بەرە بەعارەب کردووە.

جەبار سابیر، لەوتارێکیدا کە لە لاپەڕە (9)ی کوردستانی نوێ، ژمارە (3307)، سێشەممە (2.3.2004)دا، لەژێر ناونیشانی (کەرکوک شارێکی کوردستانییە)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (بەپێی بەڵگەکانی م.دیانۆکوف کە لەپەرتووکی (میدیا)دا باسیدەکات شاری موسڵ–یش هەر کورد دروستی کردووە، دیاکۆنۆف دەڵێت: پیاوێک ناوی (نین) بوو ئەو شارەی دروستکرد، ئەو پیاوە کورد بوو بۆیە گووتیان نین ئاوەدانی کردۆتەوە واتە نین ئاوا بەتێپەڕبوونی رۆژگار بۆتە نەینەوا).

ئەوەی کە (م. دیانۆکوف) ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کورد بوونی شاری موسڵ–ە، چونکە ئەگەر بێتوو هەر شارێک لەلایەن هەر نەتەوەیەک دروست بکرێت، ئەوکاتە شارەکە هی ئەو نەتەوەیە. سەبارەت بە موسڵ–یش کە کوردێک بەناوی (نین)ەوە ئەو شارەی لەسەر خاکی کوردو لەباشووری کوردستان دروست کردووە، بۆیە شارەکە شارێکی کوردییەو سەربە کوردستانە. بۆ زۆرتر ڕوونکردنەوە (بڕوانە: بێدەنگی لەو فڕۆکەوانانەی.. هەڵەبجەیان کیمیاباراںکرد تاوانە!!، نووسینی دەرسیم دیبەگەیی، کە لە ڕۆژی یەکشەممە (1.8.2004)دا لەژمارە (167)ی ڕۆژنامەی (میدیا)دا بڵاوکراوەتەوە، دواتریش لەماڵپەڕەکانی (کلاوڕۆژنە، دەنگەکان، کوردستان نێتو کوردستان پۆست)دا بڵاوکراوەتەوە)، لەو وتارەدا هاتووە: (دووەم شاری کورد شاری (نین= نوون ئاوا) کە بەم دواییە زرنگکاری (سیاسەتی) عارەبی ئێراقی، بۆ تێبزرکردنی راستیو بۆ بەعارەبکردنی کردی بە موسڵ. ناوی (نین ئاوا= نوون ئاوا) واتا شاری یان گوندی – نون – کە زۆر کەس دەڵێن بەناوی (نون) پێغەمبەر کراوە، چونکە لەسەردەمی ئەودا دروستکراوە. ئەو نوون پێغەمبەرە کوردەی کە قورئانیش ئاماژەی پێکردوە لە سورەتی الانبیاء– ئایەتی ژمارە / 87–88).

تۆربن روگبێرگ راسموسن، لەوتارێکدا لەژێرناوی (کورتە باسێکی مێژوو، جوگرافیا، دانیشتوان، رامیاریو ئابووری ئێراق)دا، کە لە لاپەڕەکانی (65–69)ی (پەرتووکی رێنوێنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست–زانیاری دەربارەی وڵاتانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستو ئەفریقیای باکوور)دا، بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە (65)دا نووسیوێتی: (موسڵ گەورەترینو سەرەکیترین شارە لەناوچەی کوردەکانو ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی یەک ملیۆن کەس دەبێت).

ئەوەی کە نووسەری دانیمارکی (تۆربن روگبێرگ راسموسن)، ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی زۆر گرنگو بەنرخی کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارەمان دەداتە دەست، چونکە نووسەری دانیمارکی ناوبراو شاری موسڵ بە گەورەترینو سەرەکیترین شار لەناوچە کورددییەکان دادەنێت، مادامیش موسڵ گەورەترینو سەرەکیترین شار بێت لەناوچەی کوردەکات، کەواتە گەورەترینو سەرەکیترین شاری کوردیشە لە باشووری کوردستان.

ئینسکلۆپیدیای (Gyldendals Leksikon) واتە (ئینسکلۆپیدیای دۆڵی زێڕینی)، لە لاپەڕە (654)داو لەباسی موسڵ–دا نووسیوێتی: (موسڵ شارێکە لەئێراق. ژمارەی دانیشتوانی (1.4) ملیۆن کەسە. شارێکی کوردیو پڕ لەنەوتە لەباکووری ئێراقدا. موسڵ لەسەدەکانی ناوەڕاستدا شارێکی بازرگانی گرنگ بووەو بەدروستکردنی قوماشی مۆسلین بەناوبانگ بووە).

ئینسکلۆپیدیای زێڕین زۆر بەئاشکراو راشکاوانە باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە شاری موسڵ شارێکی کورددییەو دەکەوێتە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان)، هەروەها ئەو ئینسکلۆپیدیایە تەواوی شاری موسڵ بەهەردوو کەناری چەپو کەناری راستی شارەکە بەهی کورد دەزانێت، بۆیە دەکرێت ئەوەی کە سەبارەت بەو شارەیە لەو ئینسکلۆپیدیایەدا هاتووە وەکو بەڵگەنامەیەکی گرنگ بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شارەکە سەیری بکرێت. هەر بەتەنیا دەوڵەمەندیو بوونی نەوت لەو شارو ویلایەتەدا وای لەتەوای دراوسێ چڵێسەکانمان کردووە، هەوڵی زەوتکردنو دەستبەسەر داگرتنی ئەو ناوچەیە بدەنو، هەوڵی گۆڕینی سیمای کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارە دێرینەی کوردستان بدەنو، کوردی رەسەنی شارەکە بەزۆر راگوێزنو عارەبی هاوردەو داگیرکەر لەشوێنی ئەواندا لەشارەکەدا نیشتەجێ بکەن.

مێژوونووسی بەناوبانگی روسی، میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (کێشەی کورد 1891–1917)دا، نووسیوێتی: (لەسەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەمدا، کورد لەناوچەیەکی فراواندا ئەژیا. لەڕۆژهەڵاتەوە، لە هەمەدانو ورمێ (ئێستا رەزائییەی پێ ئەڵێن)و خوێو ماکۆوە، هەتا هێڵی بریجیکو مەڵاتیاو ئەرزنجان لەڕۆژئاواوا درێژ ئەبێتەوە. لێرەشەوە بەرەوخوار هەتا خانەقینو کورکوکو موسڵو حەڵەب ئەکشێت. لەباکوریشەوە لە جولفەو قارسو ئەرزڕۆمەوە دەست پێئەکات).

مێژوونووسی ناسراوی رووسی لازاریف، لەدەستنیشانکردنی سنووری کوردستانو شارەکانیدا، شاری موسڵی خستۆتە ناو سنووری کوردستانو وەکو شارێکی سەربە کوردستان ناوی بردووە، ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی بەنرخ بۆ سەلماندنی کوردستانێتی ئەو شارە.

م.س. لازاریف، لە لاپەڕە (37)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1891–1917)دا، دەڵێت: (پێوانەی کوردستان لە چوار سەد هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە زۆرترە، (واتە بەقەد پێوانەی تەواوی ئینگلتەرە، ئێرلەندا، بەلجیکا، هۆڵەندەو دانمارک). هەروەها لەنێو ئەو سنووردا (کوردستان) چەندین ناوچەی مێژوویی و نەژادی هەبووە وەکو ئەوانەی خوارەوە: ئەرمینیای (تورکی) خۆرئاوا، کە لەڕاستیدا کوردستانە، هەروەها ئازربێجانی (ئێرانی) باشوورو (ویلایەتەکانی ئەرزڕۆم، وان، بەتلیس، خارپووت، (مارموت عەزیز)، ئامەد، حەلەبو ویلایەتی موسڵی تورکی. لەگەڵ سابڵاغ، ورمێ، تەورێزو پارێزگاکانی کرماشانو ماکۆ لە ئێران).

لێرەدا دووبارە لازاریفی مێژوونووس ئاماژە بەویلایەتی موسڵ دەکاتو دەیخاتە نێو سنووری کوردستان، کەواتە مادام ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردیو بەشێکی کوردستان بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە بەشاری موسڵ–ی پایتەختی ویلایەتەکەوە، خاک، شارو نیشتمانی کوردن.

م.س. لازاریف، لە لاپەڕە (38)ی هەمان سەرچاوەدا، دەڵێت: (دوای شەڕی جیهانی یەکەم زۆربەی هەرە زۆری کورد لەم ویلایەتانەدا بوون: ئەرزڕۆم، وان، بەتلیس، خارپوت (مارموتو عەزیز)، ئامەد (دیاربەکر)، حەلەبو ویلایەتی موسڵ لەدەوڵەتی عوسمانی).

ئەو ئاماژە پێکردنەی مێژوونووسی روسی لازاریف، بەناو هێنانی ویلایەتی موسڵ وەکو ویلایەتێکی کوردنشین، بەڵگەیەکی تری سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی تەواوی ویلایەتەکەیە بەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە). لە بیریشمان نەچێت لازاریف باسی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی دەکاتو شاری موسڵ بەیەکێک لەو شارانە دادەنێت، کە تا ئەوکاتیش زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کورد بووە.

م.س. لازاریف، لە لاپەڕەکانی (66–67)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراودا، نووسیوێتی: (بەشێک لەکوردەکان لەشارەکانی تورکیاو ئێراندا ئەژین (نیازی لەشارە کوردەکانی تورکیاو ئێرانە–وەرگێڕ) وەک شاری موسڵ، ورمێ، سنە، وانو ئامەد (دیاربەکر) بۆ یەکەم جار لەو شوێنانە چینی کرێکاری پێشڕەوو دەستەی رۆشنبیران لەدایکبوو).

بەڵام لەوەرگێڕدراوە عارەبییەکەی ئەکبەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (72)دا بەمشێوەیە نووسراوە: (کوردەکان لەهەندێ شاری کەم لەهەریەک لە کوردستانی تورکیاو ئێراندا ئەژین وەک (موسڵ، سلێمانی، سابڵاخ، ورمێ، وانو ئامەد (دیاربەکر).

ئەوەی لێرەدا لازاریف باسی کردووە، بەڵگەیەکی تڕە بۆ کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ، چونکە مێژوونووسی ناوبراوی روسی ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانی تورکیاو کوردەکانی تورکیا دەبات. کەواتە شاری موسڵو ویلایەتەکە هیچ پەیوەندییەکیان نە بەعارەبو نە بەئێراقەوە نەبووە، بەڵکو ئەو شارە شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان بووە.

م.س. لازاریف، لە لاپەڕە (78)ی هەمان سەرچاوەدا، نووسیوێتی: (لەسااڵەکانی هەشتای سەدەی نۆزدەهەمدا، لە کوردستانی تورکیادا، روسیا کۆنسۆڵخانەیەکی گشتی لە ئەرزڕۆم، کۆنسولخانەیەکیش لەموسڵ وە لەشاری وانیش جێگرێکی کۆنسۆڵخانەی هەبوو. بەریتانیاش چەند کۆنسۆڵخانەیەکی لەئەرزڕۆم، وان، موسڵو دیاربەکر کردەووە. فەرەنساش لە ئەرزڕۆمو موسڵ–دا کۆنسۆڵخانەی کردەووەو لە دیاربەکریش جێگرێکی کۆنسولخانەی دانا. لەدواییشدا روسیا کۆنسۆڵخانەیەکی بۆستەی لەبایەزیدو بەتلیس دامەزراند. هەرچی ئەڵمانیایە ئەوە تەنیا لە موسڵ هەیبوو).

ئەوەی لەسەرەوەدا کە میژوونووسی ناسراوی روسی لازاریف ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردستانی تورکیا دەبات، کاتێک کە باسی کۆنسۆڵخانەکانی روسی، بەریتانی، فەرەنسیو ئەڵمانی دەکات لە کوردستانی تورکیادا، ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی کوردی سەر بەو پارچەیەی کوردستان دەبات. لازاریف لەلایەک کە ناوی شارەکە وەکو شارێکی کوردستانی دەبات ئەوە بایەخێکی گرنگی هەیە بۆ ئێمەی کورد، گرنگ ئەوەیە سەربە کوردستان بێت گرنگ نییە سەربە کام پارچە بێت باشوور، باکوور، رۆژهەڵات یان رۆژئاوا، لەلایەکی تریش دەریدەخات کە نە شاری موسڵو نە ویلایەتی موسڵ هیچ پەیوەندیەکیان بەعارەبو بەئێراقەوە نەبووە، بۆیە دەکرێت ئەمە وەکو بەڵگەیەکی سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەکاربهێنین.

میژوونووسی بەناوبانگی روسی (م.س. لازاریف)، لە لاپەڕە (508)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1891–1917)دا، دەڵێت: (لەسەرەتای تشرینی دووەمی ساڵی (1918)دا هێزەکانی ئینگلیز کوردستانیان بەتەواوی داگیرکرد، ئەمەش لەدوای ئاگربەستی (مۆدروس)و بەپێچەوانەی ئەو ئاگربەستە ئینگلیزەکان دەستیان بەسەر شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ–دا گرت).

ئەو ئاماژە پێکردنەی میژوونووسی ناسراوی رووسی لازاریف، بەوەی کە باسی ئەوە دەکات لەساڵی (1918)دا هێزەکانی بەریتانیا کوردستانیان داگیرکردو دەستیان گرت بەسەر شارو ویلایەتی موسڵ–دا، بەڵگەیەکی بەنرخە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ بەتەواوی، چونکە ناوبراو راشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە دوای ئاگربەستی مۆدرۆس ئینگلیزەکان کوردستان (شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ–یان گرت). کەاتە لازاریف، باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ بەیەک خاکو یەک نیشتمان دادەنێت. مادام کوردستانو ویلایەتی موسڵ هەر یەکبن، کەواتە شاری موسڵو تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ، شاری سەربە کوردستانن بە شاری موسڵ–یشەوە.

مێژوونوسی بەناوبانگی روسی، م. س. لازاریف، لە لاپەڕە (108)ی وتارێکی خۆیدا لەژێر ناوی (کورد و کوردستان)دا کە لە لاپەڕەکانی (103–146)ی پەرتووکی (چەند وتارێکی کوردناسی)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (یەدەگی نەوت لەژێر خاکی کوردستاندا ئێجگار گەورەیە. لە هەمووشیان دەوڵەمەندو بەبەرهەم تر کانە نەوتەکانی کەرکوک (کوردستانی ئێراق)ە، ئەم کانانە کەوتوونەتە پێدەشتە باشوورییەکانی زاگرۆسەوەو بایەخێکی جیهانیان هەیە. بەبەراورد بەماندا بەشێوەیەکی کەمتر لەهەندێ شوێنی تری کوردستانی ئێراقدا، بۆ نموونە لەسەرووی موسڵ–ەوەو لەناوچەی خانەقین نەوت دەردەهێنرێت).

کاتێک کە لازاریف باسی یەدەگی نەوتی کوردستان دەکات، ئاماژە بەوە دەدات کە یەدەگی نەوتی کوردستانی ئێراق بەپلەی یەک لە کەرکوکو بەشێوەیەکی کەمتریش لەباکووری شاری موسڵو هەروەها لە خانەقین دەردەهێنرێت. ئەمەش ئەوەمان بۆ رووندەکاتەوە کە مێژوونووسی بەناوبانگی روسی هەرسێ شارەکەی (کەرکوک، موسڵو خانەقین) بەسێ شاری کوردی سەر بە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) دادەنێت. لەوبارەدا دەتوانین لەلایەک بڵێین شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، لەلایەکی تریش نە شاری موسڵو نە ویلایەتەکە هیچ پەیوەندییەکیان بەعارەبو بە ئێراقەوە نەبووە.

مێژوونوسی بەناوبانگی روسی، میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان فاکتەرەکانی دروستبوونی کێشەکە)دا نووسیوێتی: (چالگەکانی نەوتی کەرکوک (کوردستانی ئێراق)، کە لەدامێنی کۆتاییە باشوورییەکانی زنجیرەی زاگرۆس هەڵکەوتوون، بە دەوڵەمەندترینو بە بەرهەمترین کانگا نەوتییەکان دادەنرێنو لەسەر ئاستی جیهاندا شوێنێکی گرنگیان هەیە. هەروەها گەلێ چالگەی تری نەوت لەکوردستانی ئێراق هەن، هەرچەندە ناگەن بەوانەی کەرکوک، لەگەڵ ئەوەشدا بەسەرچاوەی گرنگی نەوت دادەنرێن وەکو چالگەکانی باکووری موسڵو ئەوانەی نزیک خانەقین).

دیسانو بۆ جارێکی تریش مێژوونووسی بەناوبانگی رووسی لازاریف، لەباسی چالگەکانی نەوت لە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا، شارەکانی

کەرکوک، موسڵو خانەقین وەکو سێ شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناوەبات، کەواتە بە بۆچوونی لازاریف شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانەو، هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو بە ئێراقەوە نەبووە.

رۆژهەڵاتناسی روسی، پ. لێرخ (1828–1884) لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (دراسات حول الاکراد واسلافهم الخالدیین الشمالیین)دا، نووسیوێتی: (ب. گارزونی لەلاپەڕە حەوتدا دەڵێت: یەکەم موبەشیر (ب. لیوبولدو سولدینی) لەساڵی (1760–1779) کە خەڵکی دۆمینیکان بوو لە زاخۆ لەسەر خاپور ژیا. بەزۆری پێدەچێ سولدینی یەکێک لەو گەڕیدانە بێت کە لە دۆمینیکانەوە هاتبێتو بەگوێرەی ئەو هەواڵانەی کە بەدەست گەڕیدە (بیورتستول) کەوتبێت لە قوستەنتینەوە لەساڵی (1778)دا لەڕێگای باوکە رۆفائیل زیروفونسکی، چەندین ساڵ بەسەریەکەوە لە کوردستان لەناوچەیەک کە دەکەوێتە باکووری موسڵ دەژیانو، فەرهەنگێکی کوردیان دانا لەسەر شێوەی دەستنووسو بەگوێرەی زانیاریەکانم تائێستا چاپ نەکراوە).

کاتێک کە گەڕیدە (ب. گارزونی) باسی یەکەم موژدەبەخش (سولدینیو باوکە روفائیل زیروفونسکی) دەکات، کە هەردووکیان چەندین ساڵ بەیەکەوە لەسەدەی هەژدەهەم لەکوردستان لەناوچەیەک لەباکووری شاری موسڵ ژیاون، بەڵگەیەکی زیندووە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی بوونی شاری موسڵ، چونکە ئەو دەڵێت: (ئەوان چەندین ساڵ بەسەریەکەوە لەکوردستان لەناوچەیەک کە دەکەوێتە باکووری موسڵ دەژیان)، کەواتە بەبۆچوونی ئەو شاری موسڵ کەوتۆتە نێو سنووری کوردستانو بەکوردستانی دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی ئەوشارەی کردووە. هەر بۆیە دەکرێت یاداشتەکانی ئەو گەڕیدەیە بە بەڵگەیەکی گرنگ بژمێردرێت بۆ سەلماندنی کوردستانێتیو کوردێتی ئەوشارە.

سەرهەنگ عەبدولوەحید، ئەفسەرێکی پاکستانی بووەو لەسەر داخوازی وڵاتەکەی بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لەئێراق کاری کردووەو لەساڵی (1955)دا پەرتووکێکی بەزمانی ئینگلیزی لەسەر مێژووی کوردو کوردستان نووسیوە بەناوی (کوردو نیشتمانەکەی). سەرهەنگ عەبدولوەحید لە لاپەڕە (49)ی ئەو پەرتووکەدا نووسیوێتی: (هەرچەندە موسڵو ئامێدیو رەواندوز کە گرنگترین

ناوەندەکانی کورد بوونو لەژێر دەستی سوڵتان سەڵاحەدینی ئەیووبیدا (1137–1193) بوو بەڵام ئەو پایتەختەکەی نەگوێزایەوە بۆ هیچ کام لەم شارانەو زیاتر لەمافی خۆیان یارمەتی نەدان).

دانپێدانانی ئەفسەری پاکستانی سەرهەنگ عەبدولوەحید بەوەی کە شاری موسڵ یەکێک بووە لەناوەندە گرنگەکانی کورد لەسەردەمی سەڵاحەدینی ئەیووبیدا، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە، چونکە کاتێک شارێک دەبێتە ناوەندێکی کوردی کە شارەکە کوردی بێتو لەنێو سنووری کوردستاندا بێت، کە گومان لەوەدا نەبووەو موسڵ نەک تەنیا شارێک بووە لەسنووری کوردستان، بەڵکو پایتەختی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە بەدرێژایی تەمەنی ویلایەتەکە.

سەرهەنگ عەبدولوەحید، لە لاپەڕە (87)ی پەرتووکەکەیدا نووسیوێتی: (نادر قولی خان سوێندی خواردبوو کورد لە سەرزەوی پاک بکاتەوە. ئەمجارەیان جەنگی بە ئابڵوقەدانی موسڵ – گرنگترین شاری کوردستان – لە ئەیلولی (1743ز) دەستپێکرد. دوای تەسک بوونەوەی بازنەی ئابڵوقەکە، بەپێی نەخشەیەکی زۆر ورد، سوپاکەی نادر بەشێکیان لەدیواری شار روخاند، بەڵام کورد ئازاکان مەردانە کەوتنە بەرگریکردنو بەدیوارێک لە لاشەی دوژمنان، ئەو بەشەیان پڕکردەوەو توانیان ئەو هێزە بەرەو دواوە راوبنێن).

ئەوەی کە ئەفسەری نووسەر سەرهەنگ عەبدولوەحید ئاماژەی پێکردووە، دوو شتمان بۆ دەردەخات کە ئەمانەن: یەکەم ئەو بەروارەی کە نادر قولی خان هێرشەکەی بۆ سەر کوردستان کردووە کە ساڵی (1743) بووە، موسڵ شارێکی گرنگی کوردستان بووە، هەروەها دووەمیان ئەو ساڵەی کە نووسەر پەرتووکەکەی تیا نووسیوە کە ساڵی (1955) بووە، موسڵ هێشتا وەکو شارێکی گرنگی کوردستان دەناسرا، هەر بۆیەش نووسەری ناوبراو بەمشێوەیە لەباسی هێرشی نادر قولی خاندا، شاری موسڵ بەگرنگترین شاری کوردستان ناودەبات، کە مەبەستی ئێمەی بەجوانی پێکاوە.

سەرهەنگ عەبدولوەحید، لە لاپەڕە (103)ی پەرتووکەکەیدا نووسیوێتی: (ماوەیەک بوو لەم ناوچانە نەوت دۆزرابۆوە. (ویلیام دارسی) لەساڵی (1901ز)دا چاوگی (ئیمتیازی) دەرهێنانی نەوتی لە شا وەرگرتو توانی چاڵە

نەوتییەکانی ناوچە کوردییەکانی (ئێران) دەست نیشان بکات، هەر لەو کاتەدا ئەڵمانییەکانیش لەتورکیا کەوتنە گەڕان بەدوای نەوت داو لە ناوچە کوردنشینەکانی موسڵو کەرکوک دەستیان کەوت). هەر دوو دێر خوارتر سەرهەنگ عەبدولوەحید نووسیوێتی: (دوای نەمانی ئیمپراتۆری عوسمانی لەساڵی (1918)ی زایینی دابەشکردنی ناوچە نەوتییەکان ئاڵۆزترین کێشەی دەوڵەتە سەرکەوتووەکان بوو، ویلایەتی کوردنشینو پڕ لەنەوتی موسڵ جارێک ئەکەوتە دەست فەرەنساییەکانو جارێکی تر ئەکەوتەوە دەسی تورکەکان، پاشان لەکۆتاییدا بوو بەبەشێک لەخاکی ئێراق کە لەژێر فەرمانڕەوایەتی بەریتانیا دابوو).

کاتێک کە (سەرهەنگ عەبدولوەحید) دەنووسێت: (ئەڵمانییەکان کەوتنە گەڕان بەدوای نەوت لەناوچە کوردنشینەکانی موسڵو کەرکوک لە تورکیا)، یان (ویلایەتی کوردنشینو پڕ لەنەوتی موسڵ) یاخود کە دەنووسێت: (لەکۆتاییدا ویلایەتی موسڵ بوو بەبەشێک لەخاکی ئێراق)، ئەمانە هەمووی دەیسەلمێنن کە شارو ویلایەتی موسڵ خاکی کوردو بەشێکی کوردستانو نیشتمانی کوردان بووە، چونکە لەلایەک ئەڵمانییەکان گەڕان بەدوای نەوت لەناوچە کوردنشینەکان کە دەکاتە کوردستانو لەسنووری دەوڵەتی عوسمانی بووە نەک ئێراق، لەلایەکی تریشەوە ئاشکەرای دەکات کە ویلایەتی پڕ لەنەوتی موسڵ ویلایەتێکی کوردنشینە، مادام کوردنشین بێت کەواتە هی کوردەو سەربە کوردستان–یشە، هەروەها کاتێک کە بە بڕیارێکی نارەوا جا لەهەر لایەنێکو داموددەزگایەکەوە دەرچووبێت کرا بە بەشێک لەئێراق، دەیسەلێنێ کە تاوەکو پێش بڕیاری لکاندنەکە نەبەشێک بووە لەئێراقو نەهیچ پەیوەندییەکیشی بەو وڵاتەوە هەبووە.

میرێلا گەلێتی، کە مێژوونووسێکی ئیتاڵییەو لە لاپەڕە (46)ی پەرتووکەکەیدا بەناوی (کوردو کوردستان لەنووسراوەکانی ئیتاڵیدا لەسەدەی سێزدەم – نۆزدەم)دا نووسیوێتی: (دێللە ڤاللێ لە ئازاری (1617ز)دا بەغدا بەجێدێڵێو رووەکاتە ئێران، کاتی تێپەڕبوونی بەکوردستاندا راپۆرتێکی رێکوپێک لەسەر ناوچەکە دەنووسێ، ئەو یەکەمین جیهانگەڕی ئیتاڵی بووە، وە لەوانەشە لەسەر ئاستی ئەورووپاش کە بەشێوەیەکی دروست دەست نیشانی گەورەیی و

فراوانی نیشتمانی کوردانی کردبێت، کە لە بابیلۆنا (بەغدا) دەست پێدەکا تاکو دەگاتە نەینەوا لەسەرەوە، لەلایەکی تریشەوە لەکەنداوی فارسەوە دەست پێدەکا تاکو ئەرمینیا نزیکی دەریای رەش).

ئەوەی کە لێرەدا مێژوونووسی ئیتاڵی (میرێللا گەلێتی) ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە بەگوێرەی دەستنیشانکردنی سنووری نیشتمانی کورد (کوردستان) لەلایەن جیهانگەڕی ئیتاڵی (دێللە ڤاللێ)، ئەو شارە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، کاتێک کە دەڵێت سنووری کوردستان لە بەغداوە دەست پێدەکا تادەگاتە نەینەوا لەسەرەوە.

مێژوونووسی ئیتاڵی، میرێللا گەلێتی، لە لاپەڕە (50)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لەنووسراوەکانی ئیتاڵیدا لەسەدەی سێزدەم – نۆزدەم)دا دەڵێت: (ئەنجێلۆ لێگرێنسی کە گەڕیدەو مێژوو نووسێکی ئیتاڵییە دوای گەشتێکی بۆ کوردستان چەند زانیارییەک لەساڵی (1705)دا دەربارەی هەندێ لەشارە کوردیەکان دەنووسێ، وەکو بەتلیس –بەرگی دووەم، لاپەڕە 62–63، موسڵو هەولێر –بەرگی دووەم، لاپەڕە 67–70، هەروەها کەرکوک –بەرگی دووەم، لاپەڕە 71).

بەگوێرەی ئەو پەرتووکەی میرێللا گەلێتیو ئاماژەکردنی بەنووسینەکانی گەڕیدەو مێژوونووسی ئیتاڵی (ئەنجێلۆ لێگرێنسی) کە ناوی چەند شارێکی وەکو بەتلیس، موسڵ، هەولێرو کەرکوکی بە شاری کوردستانی ناوبردووە، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە گرنگەکانی کوردو دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، بەمەش مێژوونووسی ناوبراو بەڵگەیەکی تر دەخاتە پاڵ بەڵگەنامەکانی تر بۆ سەلماندنی کوردستانێتیو کوردێتی شاری ناوبراو.

میرێللا گەلێتی، مێژوونووسی ئیتاڵی، لە لاپەڕە (70)ی هەمان سەرچاوەدا دەڵێت: (مێژوونووسی ئیتاڵی ف.سی. مارمۆکی لە پەرتوکەکەی خۆیدا کە لەساڵی (1875)دا بەچاپی گەیاندووە، چەند باسێکی مێژوویی لەسەر شارە کوردیەکان هەر لەمێژووی کۆنەوە تاکو سەدەی (13)ی زایین تیایە، ئەوە دەگێڕێتەوە کە شاری بەتلیس بەقسەی کوردەکان لەدوای لافاوەکەی نووح

دروستکراوە، بەڵام بەقسەی ئەرمەنەکان گوایە لەلایەن ئەلیکسەندەری مەکدۆنیەوە دروستکراوە، (بەرگی دوو – لاپەڕە 51)، هەروەها باسێکی وولاتی موسڵو هەولێر دەکات لەبەرگی دوو – لاپەڕە 66).

بەگوێرەی ئەو پەرتووکەی میرێلا گەلێتیو ئاماژەکردنی بە پەرتووکەکەی میژوونووسی ئیتاڵی (ف.سی. مارمۆکی)، شاری موسڵ شارێکە لەشارە گرنگەکانی کوردو کوردستان، چونکە نووسەری ناوبراو ناوی شارەکانی بەتلیس، موسڵو هەولێری وەکو سێ شاری کوردی بردووە، کەواتە ئەوەش دەبێتە بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ.

میرێلا گەلێتی، گەڕیدەو میژوونووسی ئیتاڵی، لە لاپەڕە (97)ی پەرتووکەکەیدا کە لەژێرناوی (کوردو کوردستان لەنووسراوەکانی ئیتاڵیدا لەسەدەی سێزدەم – نۆزدەم)دا بەچاپی گەیاندووە، نووسیوێتی: (جولەکەکان لە کوردستاندا ژمارەیان زۆربوو، گەڕەکی جولەکان لە موسڵ زۆر کۆنەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سارگۆن پاشای ئاشوریەکان کە لەساڵی (720ی پ.ز)، 10 هۆزی جولەکەی بەدیل گرتبوونو رایگواستبوونەوە بۆ ناوچەکە. لەسەردەمی داگیرکردنی عارەبیش، جولەکەکان ژمارەیان لە موسڵ زۆربووە).

کاتێک کە میژوونووسی ئیتاڵی (میرێلا گەلێتی) باسی جولەکەکانی دانیشتووی کوردستان دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارەمان دەخاتە نێو دەست، چونکە ئەو دەنووسێت: (جوولەکەکان لەکوردستاندا ژمارەیان زۆربوو، گەڕەکی جوولەکان لەموسڵ زۆر کۆنە)، کەواتە ئەو میژوونووسە شاری موسڵ بەشارێکی کوردستانی دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکاتو دەیخاتە نێو سنووری کوردستان.

جۆن کیگان، میژوونووسی بەریتانی کە یەکێکە لەو میژوونووسانەی بایەخێکی زۆر دەدات بەکاروباری سوپاو دەربارەی شەڕو شۆڕ زۆر دەنووسێت، لە لاپەڕەکانی (17–18)ی پەرتووکی (شەڕ لە ئێراق)دا کە لیسە سشمیت، لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە دانیمارکی، نووسیوێتی: (خەڵاتێکی پازدە ملیۆن دۆلاری بووە هۆی ئەوەی کە هەردوو کوڕەکەی سەددام، قوسەیو عودەی کە زۆر دڕندانە بەربوونە گیانی ئەو بەرهەڵستکارە رامیارییانە کە دژی باوکیان (سەددام) بوون، لەڕۆژی (22.7.2003)دا ناپاکیان لێبکرێتو لەپەلامارێکدا

لەشاری موسڵ لەباکووری عێراق بکوژرێن. واپێدەچوو کوردستان پەناگەیەکی خەراپ بێت بۆ خۆشاردنەوەی کوڕەکانی دیکتاتۆر).

کاتێک کە نووسەری بەریتانی (جۆن کیگان) باسی کوشتنی کوڕەکانی دیکتاتۆری ئێراق دەکات، کە لە رۆژی سێشەممە (22.7.2003)دا لەشاری موسڵ–دا کوژران، نووسینەکەی ئەو بەڵگەیەکی زۆر گرنگە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە جۆن کیگان نووسیوێتی: (واپێدەچوو کوردستان پەناگەیەکی خەراپ بێت بۆ خۆشاردنەوەی کوڕەکانی دیکتاتۆر)، کەواتە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستان دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

جۆن کیگان، لە لاپەڕەکانی (25–26)ی هەمان سەرچاوەی پێشوودا، نووسیوێتی: (عوسمانییەکان، ئێراقیان دابەشکردبوو بەسەر سێ ویلایەت یان هەرێمدا، مەڵبەندی ویلایەتەکان بەمشێوەیە بوو: موسڵ لەباکوور کە ناوچەی کوردەکانە، بەغدا لەناوەڕاست کە زۆربەی زۆریان سوننەن، هەروەها بەسرا لەباشوور کە زۆربەی زۆریان موسڵمانی شیعەن).

بەگوێرەی ئەو دابەشکردنەی ئێراق بەسەر سێ ویلایەتدا لەلایەن نووسەری بەریتانی (جۆن کیگان)، تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) ویلایەتێکی کوردیو بەشێکە لەخاکی کوردستان، چونکە نووسەری ناربراو زۆر راشکاوانە ویلایەتی موسڵ بەناوچەیەکی کوردی ناودەبات، مادامیش ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی کوردی بێت، کەواتە ویلایەتەکە بەتەواوی شارو خاکەکەیەوە، شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن.

جۆن کیگان، لە لاپەڕە (30)ی هەمان سەرچاوەی پێشوودا، نووسیوێتی: (کاتێک کە عوسمانییەکان لە ئۆکتۆبەری سالی (1918)دا ئاگربەستیان راگەیاند، تەواوی ئێراقو پاشان ناوچە بەنەوت دەوڵەمەندەکانی باکوور کەرکوکو موسڵ – کە هەرێمی کوردین، کەوتە ژێردەستی بەریتانییەکان).

ئەوەی کە نووسەری بەریتانی جۆن کیگان ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو هەردوو شاری موسڵو کەرکوک بە ناوچەو هەرێمی

کوردی ناو دەبات، مادامیش ناوچەو هەرێمی کوردی بن، کەواتە شاری کوردینو دەکەونە باشووری کوردستان.

جۆن کیگان، لە لاپەڕە (190)ی هەمان سەرچاوەی سەرەوەدا، نووسیوێتی: (لەهێرشی مارتسی (2003)دا، هاوپەیمانەکان پێویستییان بەکۆششێکی زۆر نەدەکرد لەپێناو گەیشتنیان بەئامانجی یەکەمی خۆیان، چونکە ئامانجەکەیان کە دەکەوتە ناو خاکی ئێراق زۆر لەنزیک هێزی بەرەڤانی هاوپەیمانان بوو لەکوێت، ئامانجەکەیان پەیوەست بوو بەچاڵگە نەوتەکانی (رومەیلە) کە بریتی بوون لەنزیکەی (1000) بیرە نەوت، ئەو چاڵگانە بەپلەی دووەم دێن لەدوای چاڵگەکانی کەرکوکو موسڵ لە کوردستان کە دەوڵەمەندترین چاڵگەن لەئێراقدا).

بەگوێرەی ئەو بۆچوونانەی نووسەری بەریتانی جۆن کیگان، شارەکانی موسڵو کەرکوک شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن، چونکە نووسەری ناوبراو زۆر بەئاشکەرا باسی ئەوەی کردووە کە شارەکانی موسڵو کەرکوک دەکەونە کوردستان، کاتێک کە دەنووسێت: (چاڵگەکانی کەرکوکو موسڵ لە کوردستان). بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی (جۆن کیگان) وەکو بەڵگەیەکی بەنرخی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ بەکاربهێنین.

ئیریک براوەر، لە لاپەڕە (11)ی پەرتووکی (یهود کوردستان)دا نووسیوێتی: (ژمارەی ئەو جوولەکانەی کە لەسالّی (1947)دا لە پارێزگای (لیوا)ی هەولێر دەژیان (3109) کەس، وە لە پارێزگای کەرکوک (4042)، وە لە پارێزگای (لیوا)ی موسڵ (10.345)، وە لە سلێمانی (2271)، وە لە دیالە (2851)، بەمشێوەیە کۆی گشتی جوولەکەکانی کوردستانی ئێراق بەتێکڕایی دەکاتە (22.618). وە ئەم ژمارانەش لەچوارچێوەی (ماددەی کوردستان) لە (ئینسایکلۆپیدیای جودیاکا) بڵاوکراوەتەوە، کە (بن یەعکوف) نووسیوێتی).

کاتێک کە نووسەر (ئیریک براوەر) لە سەرژمێرکردنی جوولەکەکانی کوردستاندا ژمارەی جوولەکەکانی پارێزگاکانی (هەولێر، کەرکوک، موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، سلێمانیو دیالە) دەخاتە پاڵ یەک، بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی ئەو شارەمان بۆ ئاشکەرا دەکات، چونکە دیارە

ئەو پێی وایە کە شارەکانی (هەولێر، کەرکوک، موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، سلێمانیو دیالە) شاری کوردیو سەربە کوردستانن، بۆیە وەکو شاری کوردستانی ناویان دەبات.

ئیریک براوەر، لە لاپەڕە (43)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لەساڵی (1848)دا (پی. أچ. ستیرنشس) ئەویش بەگەشتێک هەڵساو لەو گەشتەدا سەردانی کۆمەڵگای جوولەکەکانی کرد لە کوردستان، لە کەرکوک، هەولێرو موسڵ. وە لە هەموو شوێنەکاندا پەرتووکی پیرۆز (تەورات)ی فرۆشتو، هەروەها زۆری لەو پەرتووکە گەیاندە ڕاڤاندی (ڕەواندز).

کاتێک کە نووسەر (ئیریک براوەر) لە گەشتەکەی خۆیدا باسی سەردانی کۆمەڵگای جوولەکەکان لەکوردستاندا دەکاتو، شارەکانی موسڵ، کەرکوکو هەولێر وەکو سێ شاری کوردستانی ناودەبات، بەڵگەیەکی ترمان دەداتێ لە بەڵگەکانی کوردبوونو کوردستان بوونی شاری موسڵ، چونکە ئەو پێی وایە کە ئەو سێ شارە شاری کوردیو سەر بە کوردستانن، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردوون.

ئیریک براوەر، لە لاپەڕە (77)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا سەبارەت بەشاری موسڵ نووسیوێتی: (لەکاتی سەرلەنوێ نەخشەکێشانی ناوچەکەدا لەدوای شەڕ، ئینگلتەرە ماندێتی خۆی بەسەر ئێراقدا سەپاند بۆ ماوەی بیستو پێنج ساڵ. هەروەها لەساڵی (1921)دا ئێراق بوو بە دەوڵەتو، فەیسەڵ–یش بوو بەشا. لەگەڵ ئەوەشدا ماندات بەردەوام بوو. دواتر ئێراق دابەشکرا بەسەر چەند پارێزگایەک (لیوایەک) کە هەر یەکەیان پارێزگارێک بەڕێوەی دەبرد. وە هەر پارێزگایەکیش بەسەر چەند قەزایەک کە قایمقام بەڕێوەی دەبرد، لەگەڵ چەند ناحیەیەک کە بەڕێوەبەرانی ناحیە بەڕێوەیان دەبردن. پارێزگا کوردییەکان ئەمانە بوون: موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە).

ئەوەی لەسەرەوەدا (ئیریک براوەر) نووسیوێتی، بەڵگەیەکی پڕ بایەخو کەم وێنەی کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو ڕاستەوخۆ ناوی شاری موسڵ وەکو پارێزگایەکی کوردی ناودەبات، ئەگەر پارێزگاکەش پارێزگایەکی کوردی بێت، بەدڵنیاییشەوە دەبێتە شارێکو پارێزگایەکی سەر بە باشووری کوردستان.

بروس واکێر، لەبابەتێکی خۆیدا لەژێر ناوی (کوردستانێکی ئازاد)دا کە لە (Newsbyus)دا بڵاویکردۆتەوەو، عەبدولڕەحمان عەلی، لە ئینگلیزییەوە بۆ کوردی وەریگێڕاوەو لە لاپەڕە (7)ی ژمارە (44)ی ڕۆژنامەی (هەولێر پۆست)دا بڵاوکراوەتەوە، بروس واکێر، نووسیوێتی: (هێزەکانی هاوپەیمان بە دژایەتیکردن لەگەڵ ئەگەری دابەشبوونی ئێراق، پشتگیری لە ویستی ناماقوڵانەی سوننە دەکەن. بەڵام لەئێستادا پێویستە سەرۆک بووش بیر لەدابەشبوونی ئێراق بکاتەوەو بیپەرژێنێت. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئێراق پێویستە بەسەر سێ نەتەوەی جیاوازدا دابەش بکرێت. ناوەڕاستی ئێراقو بەغدا کە لەڕووی ئابووریو سروشتییەوە زۆر گرینگ نین بۆ عارەبی سوننەو بەسرەو ناوچە باشوورییەکان بۆ عارەبی شیعە کە دەتوانن بەبێ پشتیوانیی ئێران خۆیان بەڕێوە ببەن، هەروەها موسڵ کە لەڕاستیدا لە سەرەتادا نیشتمانی کوردان بووەو ناوچە نەوتاوییەکانی دیکەی باکوور بدرێتە کورد. بەو شێوەیەش بۆ ئەمەریکا باشە کە پشتگیری لە ئاوەها دابەشبوونێک بکات).

ئەوەی کە نووسەر بروس واکێر ئاماژەی پێکردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ دەگرێتەوە، چونکە نووسەری ناوبراو بە ئاشکەراو بێ پێچو پەنا باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ خاکو نیشتمانی کورد بووە. هەموشمان دەزانین کە ویلایەتی موسڵ لەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) پێکدەهات، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە.

ڕالف پیترس، ئەفسەرێکی خانەنشینی ئەمریکیو ڕۆژنامەنووسێکی بەتوانایەو ئێستاش خوێندکاری خوێندنی باڵایە لە زانکۆی ساوس ئوسترالیا، لەبابەتێکیدا لەژێر ناوی (ئێستا کاتی دابەشکردنی ئێراق هاتووە)دا کە لەڕۆژی (10.7.2003)دا لە ڕۆژنامەی (نیۆریۆک پۆست)دا بڵاوکراوەتەوەو، شێرکۆ کرمانج وەریگێڕاوە بۆ کوردیو لە لاپەڕە (2)ی ژمارە (4)ی هەفتەنامەی (گەڕانەوە)، شەممە (9.8.2003)دا بڵاوکراوەتەوە، ڕالف پیترس، نووسیوێتی: (دابەشکردنی ئێراق دەبێ بە دوو قۆناغدا تێپەڕبێت. قۆناغی یەکەم، ئێستاکانە دەبێ وڵاتەکە بەسەر سێ هەرێمی فیدراڵ دابەش بکرێت، بۆ ئەوەی عارەبە سوننیەکان دوا چانسیان بدرێتێ کە ریفۆرمەکان لە ئامێز بگرن).

- هەرێمی یەکەم ناوچە شیعەیەکانی باشوور بگرێتەخۆ بەهەموو چاڵە نەوتەکانی باشووریەوە.
- دووەم کوردستانێکی فراوانکراو کە هەردوو شارە بەمێژوو کوردەکەی کەرکوک و موسڵ بگرێتەوە بە چاڵە نەوتەکانی باکووری ئێراقەوە.
- پاشماوەی ئەوانەی سەرەوە هەرێمی سێیەمی عەرەبە سوننییەکان پێک بێنێت کە وەک ساندەویچ ئاخێنرابێتە نێوان هەردوو هەرێمەکەی دیکە.
- بەغداش وەک ناوچەیەکی ئۆتۆنۆمی بێت.

رۆژنامەنووس و ئەفسەری ناسراوی ئەمەریکی (رالف پیتەرس)، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوون و کوردبوونی شارەکانی موسڵ و کەرکوک دەخاتە بەردەستمان، کاتێک کە زۆر راشکاوانە لەدابەشکردنی دەوڵەتی ئێراقیدا بەسەر چەند هەرێمێکی فیدراڵیدا، داوا دەکات کە هەرێمی کوردستان هەردوو شارەکانی موسڵ و کەرکوک بگرێتە خۆی لەگەڵ هەموو ناوچە نەوتاوییەکانی تر، چونکە ئەو رۆژنامەنووسە ئەمەریکییە هەردوو شاری موسڵ و کەرکوک بەدوو شاری مێژوویی کوردی ناودەبات.

دکتۆر فەرهاد پیربااڵ، لە لاپەڕە (72)ی پەرتووکی (زێڕی ناو زبڵ)دا نووسیوێتی: (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی، گەڕیدەو بازرگانی فەرەنسی لە گەشتنامەکەی خۆیدا (شەش سەفەر بەرەو وڵاتی تورکیاو ئێران)دا نووسیوێتی: (کوردستان، کە جاران ناوی (ئاسیریا) بوو، تەواوی رۆژهەاڵتی دیجلە دەگرێتەوە، هەر لە گۆمی وانەوە تا دەگاتە کەوشەنەکانی بەغدا. شارە گرنگەکانی ئەمانەن: نەینەوا، شارەزوور، ئامێدی، سنێرن، بەتلیس و سەلماس).

ئەو ناوهێنانەی شاری نەینەوا (موسڵ) بە شارێکی کوردستان، لەلایەن گەڕیدەی ناسراوی فەرەنسی (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی)، بەڵگەیەکی تری کوردێتی و کوردستانێتی شاری موسڵ دەخاتەڕوو، چونکە ئەو گەڕیدە فەرەنسیە زۆر راشکاوانە راستەوخۆ ناوی شاری نەینەوا بردووەو بەشارێکی کوردستانی دادەنێت.

دکتۆر فەرهاد پیربااڵ، لە لاپەڕە (3)ی ژمارە (183)ی هەفتەنامەی (هەواڵ)دا لەوتارێکیدا لەژێر ناوی (موسڵ و کەرکوک و خانەقین .. زرنگکاری (سیاسەتی)

بەعارەبکردن سیاسەتێکی لەبەعس کۆنترە)دا نووسیوێتی: (سەرجەم نووسەرو گەڕۆکو زانا ئیسلامییەکان لەپەرتووکەکانی خۆیاندا، هەروەها گەڕۆکە فەرەنسیو ئیتاڵیەکانیش بۆ نموونە مارکۆ پۆلۆی ئیتاڵیو ژان پاپتسیت تاڤێرنێی فەرەنسی لەساڵانی (1200)و (1600)دا لەگەشتنامەکانی خۆیاندا ئاماژە بەوە دەدەن کەشاری موسڵو کەرکوک لەماوەی ساڵانی (600) تا ساڵانی (1700) دوو شاری کوردنشینو کوردیزمان بوونە. ڕێبەرانی ئایینی ئیسلام لەساڵانی (620) بەملاوە، پاشانیش دەوڵەتی خەلافەتی عارەبی ئیسلامی، وردەوردە کەوتە پیادە کردنی بەعارەبکردنی ناوچە کوردستانییەکان بەتایبەتی موسڵو کەرکوک، ئەویش بەنیشتەجێکردنی هۆزە عەرەبەکان لەو هەرێمە داگیرکراوانەی کوردستاندا. ئەمەش چونکە دەسەڵاتی ناوەندی خەلافەت لەوە دەترسا کەشارە داگیرکراوەکانی کوردستان ڕاپەڕنو دەسەڵاتی عارەبە موسڵمانەکان وەدەربنێن).

دانپێدانانی کوردستانی بوونو کوردبوونی شارەکانی موسڵو کەرکوک لەلایەن هەردوو گەڕیدە (مارکۆ پۆلۆ)ی ئیتاڵیو (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی) فەرەنسی لەگەشتنامەکانیاندا، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیو کوردێتی هەردوو شاری موسڵو کەرکوک دەخاتەڕوو، چونکە ئەوان هەردووکیان لە پەرتووکەکانی خۆیاندا جەختیان لەسەر کوردستانێتی هەردوو شارەکە کردۆتەوە هەر لەسەدەی حەوتەمەوە هەتاوەکو سەدەی هەژدەهەمەوە.

وەهاب شا محەمەد، لەوتارێکیدا (شەبەک، یەکێک لەهۆزە گرنگو دانەبڕاوەکانی کورد)دا کە لە لاپەڕە (9)ی ژمارە (4104)ی ڕۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، هەینی بەرواری (20.10.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (جێمس سلیک پەکینگهام)، کاتێک لەساڵی (1816)دا سەردانی شاری موسڵ–ی کردووە، باس لەوە دەکات کەزۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ کوردنو ئەوانی تر خەڵکانی تێکەڵن).

ئەوەی کە مێژوونووسو ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (جێمس سلیک پەکینگهام) ئاماژەی پێکردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەدەستەوە دەدات، چونکە کاتێک کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ کوردبن، کەواتە دەبێت شارەکەش شارێکی کوردیو سەربە کوردستان بێت،

ئەوە لەکاتێکدا کە ئەو شارە (موسڵ) هەر لەسەرەتای هێرشو پەلاماری عارەبە ئیسلامییەکانەوە لەژێر پەردەی ئایینەوە، دەستیانکرد بە بەعارەبکردنی ئەو شارەو چەندین شاری تری کوردستان.

دکتۆر عوسمان عەلی، لە لاپەڕەکانی (342–344)ی پەرتووکی (چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد)داو، بەپشتبەستنی بەبەڵگەنامەی ژمارە (1) (REF: FO 95/2458) کە بریتییە لەنامەیەکی (ج. ن. سمیت)، ئەفسەری سوارەی سووک بۆ یاریدەدەری قونسوڵیەتی بەریتانی لەوانو (مالیت) باڵوێزی میری خاوەن شکۆی پاشایەتی بەریتانی/ ئەستەنبوڵ، کە لەبەرواری (13)ی ئازاری (1914)دا بۆیانی نووسیوە، لەنامەکەی سمیتدا هاتووە: (گەورەییە بۆمن هێزێکی سەربازی دیاریکراو ئامادە بکەم لەدژی شێخی بارزانو شوێنکەوتوانی.. شێخ بەیەکێک لەو پێنج شەش شێخە بەهێزەی کوردستان دەژمێردرێت، کە لەناوچە شاخاوییەکانی درێژایی سنووری هەردوو ویلایەتی وانو موسڵ، کاریگەری لەناو شێخەکانو ئاغاکاندا هەیە). ئەو دانپێدانانەی ئەفسەری سوارەی بەریتانی (ج. ن. سمیت)، بەوەی کە ویلایەتی موسڵو وان دەکەونە نێو کوردستان، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەسەلمێنێت، چونکە کاتێک کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێک بێو بکەوێتە کوردستان، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵی پایتەختی ویلایەتەکەش، شاری کوردیو سەر بە کوردستانن. کەواتە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی ئەو ئەفسەرە بەریتانیە، وەکو بەڵگەیەکی گرنگو پڕ لەبایەخی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی تری سەر بە ویلایەتی موسڵ بەکاربهێنرێت.

درک کینان، لەبەرگی یەکەمی پەرتووکی (کوردو کوردستان)دا نەخشەیەکی کوردستانی گەورەی داناوەو، بەگوێرەی نەخشەکە شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان.

لەو نەخشەیەی کە نووسەر (درک کینان) دروستیکردووەو لەسەر بەرگی یەکەمی پەرتووکی ناوبراودا داینـاوە، سنووری کوردستانی ئێراق لەباشووریەوە لەسەر سنوری ئێراق–سوریا واتە باشووری شەنگاڵ دەست پێدەکاتو، بەدرێژایی باشووری شاری موسڵ تێدەپەڕێ بەرەو ئاراستەی رووباری دیجلەو

بەکەناری ئاراستەی دیجلەدا تا دەوروبەری باکووری شاری بەغداو، لەوێشەوە بەهێڵێک بەئاراستەی باشووری مەندەلی نزیک سنوری ئێراقی-ئێرانی دەڕوات).
بەگوێرەی نەخشەکە بۆمان دەردەکەوێت کە (درک کینان) شاری موسڵ بەشارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان دادەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵی خستۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان، دوایی مادام سنووری کوردستان لەسنووری ئێراق-سوریاوە دەستپێبکاتو بەباشووری شەنگالو باشووری شاری موسڵ تێپەڕ بکات، کەواتە پارێزگاو شاری موسڵ دەکەونە نێو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

درک کینان، لە لاپەڕە (71)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان)دا نووسیوێتی: (هۆو سەرچاوەی شەڕی ئێستای کوردەکان لەگەڵ دەوڵەتی ئێراق دەتوانرێ لەڕاستیدا لە سەرنەکەوتنی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بزانرێ کە بڕیاربوو دوای شەڕی جیهانی یەکەم لەویلایەتی موسڵ پێک بێ).

ئەو دەربڕینەی (درک کینان) لەسەرەوەدا بۆمان دەردەخات، کە نووسەری ناوبراو تەواوی ویلایەتی موسڵ بەخاکو نیشتمانی کورد دەزانێت، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە هۆی سەرەکی جەنگی نێوان کوردو دەوڵەتی ئێراقی لەسەر ئەوە بووە کە رێگە نەدراوە بەدروستبوونی دەوڵەتی کوردی لەویلایەتی موسڵ، کەواتە درک کینان ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بەتەواوی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بەشاری کوردیو خاکی کوردستان دەزانێت.

سەلام ئەلعەبودی، لەبەشی سێیەمی وتارێکیدا لەژێر ناوی (کورد العراق تأریخهم .. وتهجیرهم)، کە ناوونیشانی پەرتووکێکی (عەلی باباخان)ەو، بەمەبەستی خستنەڕووی ئەو پەرتووکە، ئەلعەبودی لە لاپەڕە (6)ی ڕۆژنامەی (التآخي)، ژمارە (4536)ی یەکشەممە (17.7.2005)دا بەشی سێیەمی وتارەکەی بڵاوکردۆتەوە. سەلام ئەلعەبودی، لەشرۆڤەکردنی ئەو پەرتووکەداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (الحركة الوطنية الديمقراطية في كوردستان العراق 1961-1968)ی نووسەری ئەرمەنی ئەسشیریان نووسیوێتی: (نەوت بەسەرچاوەیەکی سەرەکی بەرهەمەکانی کوردستانی ئێراق

دادەنرێت. وە چەندین بیری نەوتی زۆر گرنگ لە ناوچەکانی کەرکوک‌و موسڵو خانەقین هەیە کە (60%)ی بەرهەمی یەدەکی نەوتی ئێراق پێکدەهێنێ).

ئەوەی کە نووسەری ئەرمەنی ئەسشیریان باسی کردووە، کوردستانی بووێو کوردبوونی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو راستەوخۆ شارەکانی موسڵ، کەرکوک‌و خانەقین بەشاری کوردی‌و سەر بە کوردستانی ئێراق دەزانێت. کەواتە ئەمەش بەڵگەیەکی تر لەبەڵگەنامەکانی کوردبووێو کوردستانی بووێنی شاری موسڵدا.

ماڵپەڕی (www.nu.nl) کە ماڵپەڕێکی هەواڵنێری گەورەیە لە هۆڵەندا، لەکاتی هەڵبژاردنەکانی مانگی (12)ی ساڵی (2005)داو لە ئاماژەکردن بە شاری موسڵ–دا وەکو شارێکی کوردی ناوی دەبات، ئەمەش دەقی هەواڵەکەی ئەو ماڵپەڕەیە: (بەغداد– لەشاری موسڵ–ی کوردی رۆژی پێنجشەممە، حکومەت رایگەیاند لەڕۆژی هەڵبژاردنەکاندا، لە یەکێک لە شوێنەکانی دەنگداندا بە دڵنیاییەوە پاسەوانێک کوژراو دوو پۆلیسیش بریندار بوون لە لایەن یاخی بووەکانەوە. لە بەغداش لە گەرەکەکانی شاری سەددامو باب ئەلموعەزەم دوو کەس بریندار بوون لە پەلامارێکدا، دوای دوو کاتژمێر شوێنی دەنگدانەکان سەر لەنوێ کرانەوە).

ئەوەی کە ئەو ماڵپەڕە هۆڵەندیە باسی کردووە، کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ماڵپەڕەکە بەئاشکەرا شاری موسڵ بە شارێکی کوردی ناودەبات، کاتێک کە دەڵێت: (لەشاری موسڵ–ی کوردی). لەکاتێکدا کە شاری موسڵ شارێکی کوردی بێت، کەواتە بەدڵنیاییش شارێکە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان.

ماڵپەڕی دەستەی بەڕێوەبەرێتی رادیۆی (بی. بی. سی) بەریتانی، لەسەرەتای مانگی نیسانی (2005)دا نەخشەیەکی بڵاوکردۆتەوە بەناوی (دابەشبوونی رەگەزی‌و ئایینی لەئێراق)دا. نەخشەکە لەلایەن لایەنی ئەمریکییەوە دروستکراوە کە تەواوی ویلایەتی موسڵی بەشارەکانی موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی‌و دهۆک گرتۆتە خۆی‌و خستویەتە سەر بەشی کوردی سوننە).

ئەو نەخشەیەی کە لایەنی ئەمەریکی دروستی کردووەو (بی.بی.سی) بڵاویکردۆتەوە، کوردستانی بووێو کوردبوونی شاری موسڵو شارەکانی تری

سەر بەو ویلایەتەش دەسەلمێنێ، چونکە ئەو ماڵپەڕەی رادیۆی (بیبیسی) ئەمەریکی شارو پارێزگای موسڵی بەتەواوی لەگەڵ پارێزگاکانی دهۆک، کەرکوک، هەولێرو سلێمانی خستۆتە ناو سنووری کوردستان. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

جەلال تەقی، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی (یادداشتەکانی ئەحمەد تەقی)دا باسی تەلەگرافێکی نوێنەری رامیاری بەریتانی لەبەغدا بۆ وەزارەتی هندستان دەکاتو دەڵێت: (لە 13ی حوزەیرانی 1919دا نوێنەری رامیاری بەریتانی لەبەغدا دەربارەی سنووری ئێراقو کوردستان، تەلەگرافێکی بۆ وەزارەتی هندستان ناردووە کە ئەمە دەقەکەیەتی : (لەبەر هەندێ هۆی ئابووریو رامیاریو ستراتیژی واباشە کە ناوچە شاخاویە گرنگەکانی وەک سلێمانیو رانیەو کۆیە بخرێنە سەر ئێراق. هەروەها زاخۆو دهۆکیش. هەولێرو ئاکرێو موسڵیش کە هێڵی ئاسنینی پێدا ئەڕوات لەکوردستان جیابکرێنەوە، ئامێدیشیان لەگەڵبێ).

ئەو تەلەگرافەی نوێنەری رامیاری بەریتانی لە بەغدا، بەوەی کە شارەکانی سلێمانی، رانیە، کۆیە، زاخۆ، دهۆک، هەولێر، ئاکرێو موسڵ هەموویان لە کوردستان جیابکرێنەوە، دەیسەلمێنێت کە یەکە یەکەی ئەو شارو شارۆچکانە، شارو شارۆچکەی کوردیو کوردستانین.

تاریق محەمەد عەبدولڕەحیم، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (المستشرق فلاديمير ف. مينورسكي وكتاباته عن الكورد في العصر الاسلامي حتى نشوء الخلافة العثمانية–دراسة نقدية)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (239–240 و 280–284)ی پەرتووکی (التراث الكوردي)، لەنووسینی مێژوونووسی ئیتالی (میرێللا گەلێتی)دا کە نووسیوێتی: (لەسەدەی هەژدەهەم، گرنگیدان بەوڵاتی کوردستان رووی لەفراوانیکرد، ئەویش لەدوای دامەزراندنی (رێبازگەی کلێسەیی باوکانی دۆمینیکان) بوو لەساڵی (1748) لە موسڵ، کە ئەو رێبازگەی کلێسەییە رۆڵێکی گرنگی بینی لەخۆناساندن بەم ناوچەیە).

ئەوەی کە لە پەرتووکەکەی (مینۆرسکی)دا باسکراوەو، بەئاماژەکردنی بە پەرتووکەکەی مێژوونووسی ئیتاڵی (میرێللا گەلێتی) هاتووە، بەڵگەیەکە لەبەڵگەکانی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ، چونکە نووسەری ناوبراوی

ئیتاڵی لە باسی گرنگیدان بە کلێساکانی کوردستان، ناوی شاری موسڵی وەکو شارێکی سەر بە کوردستان بردووە.

محەمەد حەمەسالح تۆفیق، لەوتارێک لەژێرناوی (کوردو تێکۆشان لەپێناوی کوردستاندا)، کە لە ئینگلیزییەوە لەگۆڤاری (JRO TOPIC MAP)ی ساڵی (1991)دا بڵاوکراوەتەوە، وەرگیراوەو لە لاپەڕەکانی (99–118)ی ژمارەکانی (2–3)ی پایزی (1999)و زستانی (2000)، (گۆڤاری کەرکوک)دا بڵاوکراوەتەوە، هاتووە: (فەیسەڵی یەکەمی بەناو پادشا نەیدەویست ناوچە بایەخدارە نەوتدارەکانی موسڵو کەرکوکیان لەدەست بچێت کەهەردوو خاکی کوردنشین بوون. هەروەها گومانیشی هەبوو لەتوانای خۆی بۆ کۆنترۆڵ کردنی ئەو ناوچانەی دانیشتوانی شیعەیان تیادا بالادەست بوو. بەلکاندنی کورد بەئێراقەوە، بەتایبەتی سوونییەکان، هەردوو کێشەکە دەبوو چارەسەر بکرێن).

دانپێدانانی ئەو گۆڤارە ئینگلیزیە بەوەی کە ناوچە نەوتاوییەکانی موسڵو کەرکوک هەردووکیان خاکی کوردنشین بوون، لەلایەک بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی هەردوو شاری موسڵو کەرکوکەو، لەلایەکی تریشەوە بۆمانی دەسەلمێنێت کە ئەو دوو شارە کوردستانییە لەلایەن ئیمپریالیزمی عارەبییەوە داگیرو زەوتکراون!

دکتۆر جەبار قادر، هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرا لە مێژوودا، لەوتارێکی خۆیدا بەزمانی عارەبی لەژێر ناوی (السیاسات الحکومیة بحق الکورد في کرکوک خلال العهد الملکي 1921–1958)دا، کە لە لاپەڕەکانی (185–216)ی ژمارە (14)ی گۆڤاری (کەرکوک) بڵاوکراوەتەوەو، لە لاپەڕە (190)دا بەئاماژەکردن بە لاپەڕەکانی (12، 13و 32)ی پەرتووکی (کوردو تورکو عارەب)، لەنووسینی (سی.جی. ئەدمۆندز)و وەرگێڕانی جەرجیس فەتحوللا، نووسیوێتی: (کوردستانی باشوور بەبۆچوونی یەکێک لە کۆڵەکە گرنگەکانی داگیرکەری بەریتانی سی.جی. ئەدمۆندز لە ئێراقدا، لە موسڵو کەرکوکو سلێمانی پێکدێت. هەروەها هەولێرو کۆیەو رەواندوز قەزای جیای سەر بە کەرکوک بوونو لەساڵی (1918)دا لە کەرکوک جیابوونەوەو پارێزگای چوارەمی سەربەخۆیان دامەزراند بەناوی پارێزگای هەولێر).

ئەو دانپێدانانەی نووسەری بەریتانی (سی.جی. ئەدمۆندز) بەوەی کە باشووری کوردستان لەشارەکانی: (موسڵ، کەرکوک، سلێمانیو هەولێر، کۆیەو رەواندوز پێکدێت، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو ئەو شارانەشە کە ئەدمۆندز وەکو شارەکانی باشووری کوردستان ناوی بردوون.

نووسەری عارەب، ئەحمەد فەوزی، لەلاپەڕە (20)ی پەرتووکی (قاسم والکورد خناجر وجبال)دا بەپشتبەستنی بە ئینسکلۆپیدیای (کییە)ی فەرەنسی، نووسیوێتی: (کوردستان – یان ولاتی کوردان، ناوچەیەکە لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیای ئاسیاوە درێژ دەبێتەوە هەتا باکووری ئێراقو ئێران. نیشتمانی (کردۆک)ە لە کۆنەوە. شارە سەرەکیەکانی بریتین: لە تورکیا دیاربەکر، لە ئێراق موسڵ، لە ئێران ورمێ).

ناوهێنانی شاری موسڵ لەلایەن ئینسکلۆپیدیای (کییە)ی فەرەنسی وەکو شارێکی سەرەکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)، بەڵگەیەکی هەرە گەورەو بەنرخی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە، چونکە ئەو ئینسکلۆپیدیا فەرەنسییە راستەوخۆو بێ هیچ پێچو پەنایەک باسی کوردستانییەتی ئەو شارە دەکاتو، بەشارێکی سەرەکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناوی دەبات.

ئەحمەد فەوزی، لەلاپەڕەکانی (286–288)ی پەرتووکی (قاسم والکورد خناجر وجبال)داو، بەپشتبەستنی بە رۆژنامەی (لۆمۆندی)ی فەرەنسی، ژمارەی بەرواری (26.9.1961)دا، لەوتارێکی رۆژنامەنووس (ئەدوارد سابیلیە)دا کە نووسیوێتی: (لەئێراقدا ژمارەی کوردەکان دەگاتە سێیەکی ژمارەی دانیشتوانو نزیکەی دوو ملیۆن دەبن. هەروەها تێکڕای باکووری ئەو نیشتمانە بەچاڵگە دەوڵەمەندە نەوتەکانی موسڵو کەرکوک خاکی کوردن. لەڕاستیدا ئەم سامانانە بوونە هۆی شکستی ئاواتی کوردە ئێراقییەکان. دوای شەڕی گەورە، هاوپەیمانەکان بیریان لەبەجێهێنانی ئاواتی نەتەوەییەکان کردەوە بۆ دامەزراندنی شانشینێکی کوردی لەویلایەتی موسڵ–ی تورکی. بەڵام ئەم پڕۆژەیە بەخێرایی شکستی هێناو خرایە لایەکەوە، چونکە بەریتانیا لەڕاستیدا دامەزراندنی دەوڵەتێکی پیشەسازی بەباشتر دەزانی کە دەوڵەتی ئێراق بوو

بەیەکگرتنەوەی کوردستانو پارچەیەک لەخاکی عارەب، لەژێر فەرمانی شانشینی هاشمییەکانی لایەنگری بەریتانیا).

رۆژنامەنووسی فەرەنسی (ئەدوارد سابیلیە)، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–مان دەخاتە دەست، کاتێک لەلایەک کە گشت چاڵگە نەوتەکانی شارەکانی موسڵو کەرکوک بەخاکی کوردی ناوزەند دەکاتو، لەلایەکی تریشەوە کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە هاوپەیمانەکان نیازیان وابووە میرنشینێکی کوردی لە تەواوی ویلایەتی موسڵ–ی تورکی دامەزرێنن، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە لەنێویاندا شاری موسڵ–یش هیچ پەیوەندییەکیان بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە، ئەگینا دەیگووت ویلایەتی موسڵ–ی ئێراق. هەموو لایەکیش باش ئەوە دەزانین کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردستانی بووەو، عوسمانییەکان لەساڵی (1516)دا لەرێگای بەکارهێنانی هێزو زۆرەوە داگیریان کردووە.

مام جەلال، لەوتارێکیدا لەساڵی (1998)دا لەیادی رزگارکردنی شاری کەرکوکدا لە (20.3.1998)دا لە دەربەندی بازیان پێشکەش بەخەڵکی ئاوارەی کەرکوکی کردو، دەقی وتارەکە بەعارەبی لەژمارە (49)ی نیو مانگنامەی (المنار الكوردي)داو، بەکوردیش لەماڵپەڕی (پوک ئۆرگ)دا بڵاوکراونەتەوە، کە دەڵێت: (من ئاماژە بۆ یەک گەڕیدەی فەرەنسی دەکەم بەناوی (ژان ئۆتێر) کە لەساڵی (1734)دا سەردانی کەرکوکی کردووە، ئەم پیاوە پەرتووکەکەی بە فەرەنسی نووسیوەو بەفارسیش تەرجەمە کراوە، هیوادارم بەکوردیش بڵاوبکرێتەوە. ژان ئۆتێر کە دەگاتە موسڵ دەڵێت وا گەیشتینە ئەم شارەی کە بەشێکی زۆری مەسیحیو کوردە.. لێرەوە تا ئێراق شەش رۆژە رێ دووەر. بۆ ئێراق دوو رێگا هەیە، یەکێکیان بە رۆژهەڵاتی دیجلەداو ئەوی تریان بە رۆژئاوای دیجلەدا. ئینجا دەڵێ ئێمە رێگای رۆژهەڵاتەکەمان گرتە بەر کە دەگاتە کەرکوکو دەڵێت ئەو شارە شارێکی کوردستانەو پایتەختی شارەزوورە).

قسەکانی گەڕیدەی فەرەنسی (ژان ئۆتێر) بەوەی کە بەشێکی زۆری دانیشتوانی موسڵ کوردو کریستانن، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانێتیو کوردێتی ئەو شارە، چونکە لەلایەک بەهیچ شێوەیەک ناوی عارەبی نەهێناوە وەکا دانیشتوانی شاری موسڵ، لەلایەکی تریشەوە کاتێک کە باسی ئەوە دەکات ماوەی نێوانی

موسڵو ئێراق شەش رۆژە رێیە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە موسڵ سەربە ئێراق نەبووە، بەڵکو موسڵ لەئێراق جیا بووەو هیچ پەیوەندییەکی نە بەئێراقو نە بەعارەبەوە نەبووە.

مام جەلال، لە هەمان وتاریدا لەیادی رزگارکردنی شاری کەرکوکدا دەڵێت: (ساڵی 1924 شا فەیسەڵی یەکەم ویستوویەتی لەنوێنەری باڵا بپرسێت کە سنووری حکومەتەکەی ئەو تا کوێ دیاری دەکات، چونکە هەر شا فەیسەڵ خۆی لەگفتوگۆیەکدا لەگەڵ نوێنەری باڵا دەڵێت: بیستوومە کە کوردەکانی رۆژهەڵات داوای سەربەخۆیی دەکەن. کوردەکانی کوردستانی خواروویش (ئەوسا بە کوردستانی ئێرە گوتراوە کوردستانی خواروو) ئەوانیش هاوبیرن لەگەڵیاندا هەروەکو کوردەکانی کوردستانی باکووریش بەپێی رێککەوتننامەی سێڤرە داوای دەوڵەتی خۆیان دەکەن بۆیە لەنوێنەری باڵا دەپرسێو دەیەوێ بڵێ: سنووری حکومەتەکەی من تا کوێندەر دەکات، نوێنەری باڵا ئەو پرسەی ئەو دەنێرێتەوە بۆ لەندەن، لەوەڵامدا دەڵێت ئەم وڵاتی وڵاتی کوردەو سنووری کوردستان لەچیای حەمرینەوە لەخواروی مەندەلیەوە دەست پێدەکاتو هەتا لەگەڵ دیجلەدا یەک دەگرێتەوەو لەوێشەوە بەئاراستەی سنووری سووریادا دەڕوات. هەرچەندەش زۆربەی هەرە زۆری ئەو خەڵکە کوردن، بەڵام خەڵکی وەکو تورکمانو عارەبیش لەهەندێ ناوچەدا دەژین).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە حکومەتی بەریتانیا بۆ کوردستانی دەستنیشانکردووە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری کوردستانو هیچ پەیوەندییەکی بەئێراقی عارەبییەوە نییە، ئەو دەستنیشانکردنە شارەکانی: موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی) دەخاتە ناو کوردستانەوە، کەواتە بەریتانییەکان شاری موسڵ بەشارێکی کوردیو شارێکی سەر بە کوردستان دەزانن. هەروەها بەریتانیەکان دان بەو راسییەش دادەنێن کە لە باشووری کوردستاندا خەڵکانێکی وەکو تورکمانو عارەبیش دەژین، بەڵام ژمارەیان زۆر نییە لەچاو کورددا.

دکتۆر ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسکی، لە لاپەڕەکانی (32–33)ی پەرتووکی (کورد تێبینیو وردبوونەوە)دا لەدیاریکردنی سنوو ر کوردستاندا بەمشێوەیە دەنووسێ: (ئەم سێ ناوچەیەی خوارەوە نیشتمانی کوردەکانن. زنجیرە چیا

بەرزەکانی ئەرمینیا، کوردستانی تورکیا، چیاکانی رۆژئاوایی ئێران، بەم شێوەیە ئەبینین، ئێستا کوردەکان لەخاکێکی فراواندا ئەژین، هەر لەسنووری تورکیاو فارسو کوردستانی ئێراقەوە هەتا ئەگاتە ئارارات کە خاکیان لەسنووری ئێمە تێپەڕ ئەبێو دێتە ناو قەفقاسیاوە کوردەکان لەهەموو زنجیرە چیاکانی ئەرمینیادا لەگەڵ ئەرمەنیەکاندا ئەژینو سنووری ژووروویان لەتورکیادا لەپەنای ئەرزڕۆمدا کۆتایی دێت: لەخواروشدا کوردەکان دەستیان بەسەر ناوچەیەکی فراواندا گرتووە، هەتا ئەگاتە کۆتایی دەشتەکانی نێوان دوو رووبار، لەرۆژئاواشەوە سنووریان رووباری فوراتە، یاخود بەشێوەیەکی وردتر قەرەسۆ، وە ئەوان لەم سنوورەدا نەوەستاون بەڵکو رۆشتوون بۆ قوڵایی ئاسیای بچوکو تەنها ناوچەی خواروی رۆژهەڵاتی سیواسیان داگیر نەکردووە، بەڵکو هەتا نزیکی قونیە لە کلیکیەدا کۆمەڵی جیا جیایان هەیە، بەمشێوەیە ئەگەنە دەریای سپی ناوەڕاست).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە مێژوونووسی رووسی (دکتۆر ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسکی) کێشاویەتی، بەتایبەتی سنووری خۆرئاوای کە رووباری فوراتی دەستنیشانکردووە، شاری موسڵ دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان، چونکە بەشێکی شاری موسڵ دەکەوێتە بەری دەستە چەپی رووباری دیجلەو، بەشەکەی تریشی دەکەوێتە بەری دەستە راستی رووباری دیجلەو، رووباری فوراتیش دەکەوێتە خۆرئاوای شاری موسڵ بەدووریەکی زۆر، کەواتە مینۆرسکی شاری موسڵ بەشارێکی کوردستانی دادەنێت.

زانای رووسی بەناوبانگ، ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسکی، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکەکەی خۆیدا بەناونیشانی (الاکراد ملاحظات وانطباعات الاکراد احفاد المیدیین)دا دەڵێت: (بەشێوەیەکی بنچینەیی کوردەکان نیشتەجێی ویلایەتی موسڵ–ن، کە ناوچەیەکی بێگەردی کوردیە).

دانپێدانانی زانای بەناوبانگی رووسی مینۆرسکی بەوەی کە ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی بێگەردی کوردییە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە، چونکە کاتێک کە ناوچەکە یاخود ویلایەتی موسڵ بەتەواوەتی ویلایەتێکی بێگەردی کوردی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە

بەشاری موسڵ–ی پایتەختەکەوە، شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن.

کوردناسی رووسی، مینۆرسکی، لە لاپەرە (80)ی هەمان سەرچاوەدا، لەباسی ژمارەی ئێزیدیەکاندا دەڵێت: (سەرژمێرەکان وادەردەخەن کە ژمارەی ئێزیدیەکانی تورکیا (شەنگال، موسڵ، هەکاری)، (100) هەزار کەسن، هەروەها لای خۆشمان لە قەفقاسیا 25 هەزار ئێزیدی هەن بەگوێرەی سەرژمێری ساڵی 1910).

ئەوەی لێرەدا کوردناسی ناوداری رووسی ڤلادیمێر مینۆرسکی باسیدەکات، دەریدەخات کە شاری موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە، کاتێک کە دەڵێت: (ئێزیدیەکانی تورکیا (شەنگال، موسڵ، هەکاری)، کەواتە ئەوکاتی شارەکانی موسڵ، شەنگالو هەکاری سەربە دەوڵەتی تورکی بووینە، وە لەهیچ بەڵگەنامەیەکیشدا (عارەبی، تورکی، فارسی، بیانیو کۆمەڵەی نەتەوەکان)دا باسی ئەوە نەکراوە کە رۆژێ لەرۆژان ویلایەتی موسڵ یاخود شاری موسڵ سەر بەئێراق بووبێت! هەمووشمان وەکو کورد دەزانین کە دەوڵەتی عوسمانی هەر لەساڵی (1516)دا کوردستانی داگیرکردووەو، بەڕێوەی بردووە تاوەکو ساڵی (1918).

دکتۆر عەبدوڵڵا غەفور، لە لاپەرە (35)ی پەرتووکی (ئەتنۆ– دیمۆگرافیای باشووری کوردستان)دا، بە ئاماژەکردن بە (لیسترەنج کەی، بلدان الخلافة الشرقية)، (هامر پور گشال، تاریخ امپراطوری عثمانی (ج2)، ص872)و (جاکسون یو، مشاهدات بريطاني في العراق، ص104–105)دا، لەسەر زاری (جاکسۆن یو) نووسیوێتی: (سەرچاوە مێژووییەکان نیشانی دەدەن، کە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ تا سەرەتای چەرخی هەژدەیەم لە کورد پێکهاتبوونو زمانی قسەکردن لەماڵ و بازاڕدا هەمان شت کوردی بوو).

ئەو دانپێدانانەی مێژوونووسو گەڕیدەی بەریتانی (جاکسۆن)، بەوەی کە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ تا سەرەتای سەدەی هەژدەیەم کورد بووینە، بەڵگەیەکی تر بۆ کوردێتیو کوردستانێتی ئەوشارە لەلایەکو بەعارەبکردنو بەئێراقی کردنی لەلایەن شۆڤینیستانی عارەبەوە لەلایەکی ترەوە.

شۆڕش خالید، لەوتارێکدا لەژێر ناوونیشانی (کۆمپانیاکانی نەوتی کەرکوک لەنێوان کوردو عارەب)دا کە لەنووسینی (خاتوون نودار موساکی) رۆژنامەنووسەو لەڕۆژنامەی (نیزا فیسمایاگازیتا)بڵاوکراوەتەوەو، ئەو وەریگێڕاوە بۆ کوردیو لەلاپەڕە (9)ی ژمارە (416)ی هەفتەنامەی (الاتحاد)، هەینی (13.4.2001)دا بڵاوکراوەتەوە تیایدا هاتووە: (ناوچە سەرەکیەکان بۆ دەرهێنانی نەوتی ئێراقی دەکەونە شارەکانی کوردستانی باشوور کە (موسڵ، کەرکوکو خانەقین)و زۆربەی دانیشتوانەکانیان لەنەتەوەی کوردن کە لەنزیک ناوچە عارەبیەکانی ئێراقن. خاتوون (نودار موساکی) باسی ئەوەی کردووە کە (60%)ی ئەو نەوتەی لەئێراق دەردەهێنرێت نەوتی کوردستانەو بوونی نەوت لەو ناوچانەدا هۆی سەرەکین بۆ پەسەند نەکردنی گەڕانەوەیان لەلایەن حکومەتی ئێراقەوە بۆ سەر ناوچەی ئۆتۆنۆمی کوردستان، هەروەها لەبەر گرنگی ئابووری ئەو ناوچەیە، رژێمی ئێراقی زرنگکاری (سیاسەتی) بەعارەبکردنی ئەو ناوچە کوردییانەی گرتەبەر لەڕێگای راگواستنی دانیشتوانە رەسەنەکانیانو نیشتەجێکردنی عارەب لە شوێنەکانیاندا).

ئەوەی کە ژنە رۆژنامەنووسی رووسی (نودار موساکی) ئاماژەی پێکردووە، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە رۆژنامەنووسی ناوبراو زۆر راشکاوانە شارەکانی موسڵ، کەرکوکو خانەقین بەسێ شاری سەر بە باشووری کوردستان ناودەبات، کە ئەمەش بەڵگەیەکی تر بۆ کوردستانێتیو کودێتی شاری موسڵو دوو شارەکەی تریش.

ئاسایشی نێونەتەوەیی (Global Security) ماڵپەڕێکی ئەمەریکییەو سەرچاوەیەکی سەرەکی دەنگوباسی سەربازیو زانیاری سەربازیی باوەڕپێکراوە کە لەلایەن کەسێکەوە بەناوی (John Pike) سەرپەرشتی دەکرێت. لەیەکێ لەو بابەتانەی دەربارەی شاری موسڵ کە لەسەر ئەو ماڵپەڕەیەدا هەیە، بەمشێوەیە لە موسڵ دەدوێت: (شاری موسڵ شارێکی کوردییە بە پلەی یەک، بەڵام کەمینەیەکی گەورەی ناکوردی هەیە لەو شارەدا. گەورەترین شارە لە کوردستانی ئێراقداو شارێکی کوردی سەرەکییە، هەروەها کەمینەیەکی زۆری تورکمانی لێیە. ژمارەیەکی یەکجار زۆری ئاینزای ئێزیدی لەناوچە شاخاوییەکانی دەوروبەری موسڵ–دا دەژین. موسڵ زۆرترین ژمارەی لە

فەلەکانی ئێراق لەخۆی گرتووە بەبەراورد لەگەڵ شارەکانی دیکەی ئێراقی، لەنێو فەلەکاندا یاقوبی، نەستوری، کاسۆلیکو کلدانیان تیایە).

ئەوەی لەسەرەوەدا ماڵپەڕی ئاسایشی نێودەوڵەتی باسی کردووە، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ماڵپەڕی ناوبراو لەلایەک باسی ئەوە دەکات کە موسڵ شارێکی کوردییە بەپلەی یەک، لەلایەکی تریش بە گەورەترین شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)و هەروەها بە شارێکی کوردی سەرەکی ناوی دەبات.

مەحمودی مەلا عزەت، لەلاپەڕە (17)ی پێشەکی وەرگێڕانی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لەخەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتیو سیاسی، پرۆفیسۆر رادۆڤان پاڤیچ)و، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (بەریتانیاو رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەدە کۆنەکانەوە تاساڵی 1952، سیر ریدەر بۆلارد)دا ئەڵێت: (لەنیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەمداو ئەگەر لەیادم نەچوبێت ساڵەکە (1772)ەوە.. گەڕیدەیەکی ئینگلیزی سەر لەویلایەتی موسڵ ئەداتو ئەچێتە شاری موسڵ، باسی دانیشتوانو پیشەو خووڕەوشتو گوزەرانیان ئەکات تا ئەڵێت: (زۆربەی دانیشتوانی ئەم شارە(موسڵ) کوردن).

گەواهیدانی گەڕیدەی بەریتانی (سیر ریدەر بۆلارد) بەوەی کە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ کورد بووینە لەساڵی (1772)دا، بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی ئەو شارەیە، چونکە ئەگەر زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بێت، کەواتە شارەکەش شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە.

مستەر ستیڤن هیمسلی لۆنگریک، کە ئەفسەرێکی رامیاری بەپلەی (کاپتن)و پشکێنەری بەڕێوەبەرێتی لە حکومەتی ئێراقدا بووە، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (اربعة قرون من تاریخ العراق الحدیث)دا دەڵێت: (موسڵ، پایتەختی سروشتی جەزیرەو مەڵبەندی شارەکانی کوردستانی ناوەندبوو، کە بە کەرەستەکانی خانوو دروستکردنی وەکو گەچ، بەردو دار بەناوبانگ بوو. بازرگانی بەرهەمە گرنگەکانی کوردی وەکو گوێز، مێوژو کەتیرە بەدەست بازرگانە کوردەکانی دانیشتوانی شارەکە (موسڵ) بوو).

لێرەدا (مستەر ستیڤن هیمسلی لۆنگریک) گەورەترین بەڵگەی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–مان دەداتە دەست، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ پایتەختی جەزیرەو مەڵبەندی شارەکانی کوردستانی ناوەند بووە. بەپێویستی نازانم زۆرتر لەسەری برۆم، چونکە کاتێک کە کاپتن ستیڤن لۆنگریک شاری موسڵ بەپایتەختی کوردستانی ناوەند دابنێت، ئەوە هیچ پاساو هێنانەوەیەکی ناوێتو بەدڵنیاییش شارێکی کوردیو سەر بە کوردستانە، ئەگینا چۆن دەکرێت بە پایتەختی کوردستانو جەزیرە؟

مستر ستیڤن هیمسلی لۆنگریک، لە لاپەڕە (121)ی پەرتووکەکەی سەرەوەیدا دەڵێت: (پاشاکانی موسڵو شارەزوور کە (پایتەختەکەیان کەرکوک)ە، بەدرێژایی ئەو ماوەیە سەربەخۆ بووینەو سەر بە پاشای بەغدا نەبووینە، تەنیا ئەگەر کاتێک فەرمانێک لە سوڵتانەوە دەرچووبایە دەربارەی هاوکاریکردنو پشتیوانیکردن).

ئەوەی کە (ستیڤن هیمسلی لۆنگریک) باسی دەکات، بەڵگەیەکی تڕە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ، چونکە ناوبراو دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شاری کوردستانیو سەر بە باشووری کوردستان بووینەو، هیچ پەیوەندییەکیان بەعارەبو بەئێراقی عارەب (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) نەبووە.

سیسیل ج. ئیدمۆندس، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (کورد، تورک و عارەب)دا دەڵێت: (کوردەکانی ئێراق، وەک خەڵکێکی یەکدەستو گوندنشین پتر لەویلایەتی موسڵ نیشتەجێ بوون، کە لەسەردەمی حکومەتی عوسمانیدا دابەشکرابوو بەسەر سێ لیوایاندا، دوای سالّی (1918)، ژمارەی لیواکان کران بەچوار: پارێزگای موسڵ، لەو بەری زێی گەورەو رووبارێکی نزیکی بەناوی (روو کووچوک) تا سنوورەکانی تورکیەو سوریە، هەولێر لەنێوان سنووری موسڵو زێی بچووک، پارێزگاکانی کەرکوکو سلێمانی لەباشووری زێی بچووک. لەدوو "قەزای" خانەقینو مەندەلیش کە پێشتر دەگەڵ ویلایەتی بەغدا بوون، ئێستا سەر بە پارێزگای دیالەن، ئەو پارێزگایە دوای سالّی (1918) پێکهاتو ژمارە کوردێکی زۆری لێدەژی).

لێرەدا (سیسیل ج. ئیدمۆندس) ئەو راستییەمان بۆ رووندەکاتەوە کە کوردەکان نیشتەجێی ویلایەتی موسڵ–نو، ویلایەتی موسڵ–یش لەسەردەمی عوسمانییەکاندا لە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە پێکدەهات، کەواتە ئەو شارانەی ئەو ناوی بردوون هیچیان سەر بە ئێراق نەبووینە، بۆیە تەواوی ئەو شارانە شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ن.

سیسیل ج. ئیدمۆندس، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (کورد، تورک و عەرەب)دا دەڵێت: (لە کوردستان، ئەو گوندیانەی سەر بە خێڵن، دەگەڵ ئەوانەی بەستراوەیی خێڵەکیان نیە جیاوازن، لە موسڵو هەولێر بە گوندییەکانی نەبەستراوە بە خێڵ دەڵێن کرمانج، لە کەرکوکو سلێمانی ئەوان بە "مسکێن" دەناسن، لە بەشێکی کەرکوکو سلێمانی گۆرانیشیان پێدەگوتن).

ئەوەی (سیسیل ج. ئیدمۆنس) باسی دەکات، بەڵگەیەکی زیندووی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ–ە، چونکە (ئیدمۆندس) شاری موسڵ بەشارێکی سەر بە کوردستان ناودەبات، کاتێک کە دەڵێت: (لەکوردستان، لەموسڵو هەولێر بەگوندنشینەکانی نەبەستراوە بە خێڵ دەڵێن کرمانج، کەچی لەکەرکوکو سلێمانی پێیان دەڵێن مسکێن. بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی ئیدمۆندس نەک تەنها موسڵ، بەڵکو شارەکانی کەرکوک، هەولێرو سلێمانیش هەر کوردستانن!

سیسیل ج. ئیدمۆندس، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (کورد، تورک و عارەب)داو لەبابەتی (جوگرافیای باشووری کوردستان)دا دەڵێت: (لەدرێژەی ئەم ڕاپۆرتەدا، خوێنەر بۆ گەشتێکی کورتی هەولێرو موسڵ دەبەم، بەڵام من خۆم قەت لەم دوو (لیوا)یە (پارێزگا)یانەدا کاری بەڕێوەبردنی نیشتەجێم نەبووە. ئەم شێکردنەوە سەرەتاییەی، کە لە بابەت جوغرافیای باشووری کوردستان دێتە گۆڕێ لەچوارچێوەی (لیوا)کانی کەرکوکو سلێمانی دادەبێ، من بەڕپرسی ڕاستەوخۆی کارەکانی بەڕێوەبردنی ئەم (لیوا)یە بووم‌و زۆربەی ڕووداو، و بەسەرهاتەکانی نێو ئەم پەرتووکە کە بەڕیز بەدوای یەکدا هاتوون، لەم دوو لیوایانەدا ڕوویان داوە).

دیسان ئیدمۆندس ناوی شارەکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی وەکو شاری سەر بە باشووری کوردستان دەبات، کاتێک کە لەجوگرافیای باشووری کوردستان ناوی ئەو شارانە وەکو شاری کوردستانی دەبات، کە ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ کوردێتی و کوردستانێتی ئەو شارانە.

سیسیل ج. ئیدمۆندس، لە لاپەڕە (536)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نەخشەیەکی کوردستانی گەورە دروستکراوە کە شاری موسڵ خراوەتە ناو سنووری کوردستان–ەوە).

کاتێک کە سیسیل ج. ئیدمۆندس شاری موسڵ دەخاتە ناو نەخشەی کوردستانی مەزن، هیچ گومانێک لەوەدا نامێنێت کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بەشارێکی کوردی و بە بەشێکی کوردستان دادەنێت، بۆیە ئەو شارەی خستۆتە نێو سنووری کوردستانی مەزن. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

س.ج. ئەدمۆندس، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (حرب الكورد في العراق وخطة الاحلال السلام – جەنگی کوردەکان لەئێراقداو پلانی هێنانەدی ئاشتی)دا کە لە رۆژی (25.10.1966)دا لە (ئەنستیتۆی پاشایەتی ئاسیای ناوەڕاست)دا پێشکەشی کردووەو، رەفیق سالح ئەحمەد لەبەرگی یەکەمی پەرتووکی (كتابات في المسألة الكوردية)دا لەلاپەڕەکانی (173–216)دا بڵاویکردۆتەوە، ئەدمۆندز دەڵێت: (زۆربەی کوردەکان لەو خاکەدا دەژین کە لەسەردەمی عوسمانیدا بە ویلایەتی موسڵ ناسرابوو (واتە پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، سلێمانی و کەرکوکی ئێستا)، لەهەمان کاتدا لەدەرەوەی ئەو سنوورەشدا نیشتەجێن، هەروەها لەبەشی خۆرهەڵاتی ویلایەتی بەغدای کۆن کە ئێستا پارێزگای دیالەی پێدەگووترێت).

ئەوەی کە (س،ج، ئەدمۆندز) ئاماژەی پێکردووە، ناڕاستەوخۆ کوردبوون و کوردستانی بوونی تەواوی پارێزگاکانی (موسڵ (نەینەوا+دهۆک)، هەولێر، سلێمانی. کەرکوک و دیالە) دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو باسی خاکی کورد دەکات لەسەردەمی عوسمانییەکاندا، لەسەردەمی عوسمانییەکانیشدا ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) ویلایەتێکی عوسمانی بووە نەک ویلایەتێکی عارەبی، هەروەها ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ بووەو هیچ

پەیوەندییەکی نە بەعارەبو نە بەئێراقەوە نەبووە. هەتا لەئانو ساتی لکاندنی زۆرە ملێیانەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبییەوە، لەچەندین بەڵگەنامەی بەریتانی، فەرەنسیو هتد، ئەو خاکەی کە لە (16.12.1925)دا بەزۆرو بێ قایلبوونی نەتەوەی کورد خراوەتە سەر دەوڵەتی ئێراق، بە باشووری کوردستان یان (ویلایەتی موسڵ) ناوی هاتووە، کەواتە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ویلایەتی موسڵ جیابووە لەئێراق.

مێژوونووسی ناسراوی کورد، پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، لە لاپەڕە (568)ی بەرگی دووەمی پەرتووکی (چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد)دا باسی نامەیەکی (پیترۆ دێلاڤالیێ) گەڕیدەو زانای ئیتاڵی کردووە، کە لەڕۆژی (17.3.1617)دا بۆ (ماریۆ سکیپانۆ)ی هاوڕێی ناردووە کە هەم مامۆستای زانکۆو هەم هۆنەرمەندێکی ناسراوی ئیتاڵی بووە. دێلاڤالیێ لەو نامەیەی کە بۆ (ماریۆ سکیپانۆ)ی نووسیوە بەمشێوەیە باسی کوردی بۆ کردووە: (گەورەم: پێویستە کەمێکیش باسی کوردانت بۆ بکەم. کوردستان کەوتۆتە نێوان هەردووک دەوڵەتی عوسمانیو عەجەمەوە. وڵاتیان چۆن درێژە وا بەرین نییە، بە دە دوازدە رۆژان رۆژئاوای تا رۆژهەڵاتی دەبرێ، بەڵام باکووری بۆ باشوور یەکجار دوورودرێژە، پێم وایە لەنزیک بەغداو سووسەوە دەست پێدەکاو دەگاتە موسڵ، واتە نەینەواو وڵاتی مادو ئەرمەن تاسەر دەریا. وڵاتێکی سەختی شاخاوییە، لەشاخی تۆرۆس جیادەبێتەوە. لەوێوە ئەو زنجیرە شاخە دەست پێدەکاو ئاسیا دابەش دەکاو بەرەو باشوور دەکشێ تا دەگاتە ئاستی کەنداو. ئەم زنجیرە شاخە سەرکەشە وڵاتی عوسمانیو عەجەم لێک دادەبڕێ، هەروەک چۆن دێرزەمان رۆمانو فورثی لێک جیادەکردەوە).

گەڕیدەو زانای ئیتاڵی (پیترۆ دێلاڤالیێ)، لەنامەکەی خۆیدا زۆر راشکاوانە سنووری کوردستان دیاری دەکاتو، بەپێی بۆچوونەکانی گەڕیدەی ناوبراو سنووری کوردستان لەنزیک بەغداو سووسەوە دەستپێدەکاتو بەرەو باکوور دێت تا دەگاتە موسڵو، نەینەواو وڵاتی ماد (وڵاتی کوردان)و ئەرمەن تاسەر دەریا دەڕوات، کەواتە شاری موسڵ بەهەردوو بەشەکەیەوە بەشی کەناری راستی شارەکە کە موسڵ–ەو ئێستا زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی عارەبی

هاوردەن‌و، بەشی کەناری چەپی شارەکە کە نەینەوایەو زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن شارێکی کوردی‌و سەر بە باشووری کوردستانە.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەرەکانی (81–82)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)داو، بەپشتبەستن بە لاپەڕە (142)ی پەرتووکی (العراق في القرن السابع عشر كما راه الرحالة الفرنسي تافرنييه)، لەنووسینی (ژان پاپتسیت تافێرنێی)و وەرگێڕانی بۆ عارەبی لەلایەن بەشیر فەرەنسیس‌و گۆرگیس عەواد، دەڵێت: (هەردوو وەرگێڕی عارەبی پەرتووکی (ئێراق لەسەدەی حەڤدەدا لەدیدی گەڕیدەی فەرەنساوی تافێرنێی)، لەباسکردنی موسڵ–داو لەیەکێک لە پاشکۆکانی پەرتووکەکەدا، ئاوەهایان نووسیوە: (دوای ئیبن بەتوتە، گەر بچینە سەر ئەو گەڕیدە خۆرئاواییانەی کە سەردانی موسڵ–یان کردووە، (راوۆلف)ی گەڕیدەی ئینگلیزی کە لەساڵی (1596ز)دا کۆچی دوایی کردووە، لەپێش هەمووانەوە دێت. ئەو ئاوەها وەسفی کردووە – واتە وەسفی شاری موسڵ – موسڵ دەکەوێتە وڵاتی کوردانەوە).

ئەوەی لێرەدا گەڕیدەی فەرەنسی (ژان پاپتسیت تافێرنێی) بەپشتبەستن بە گەڕیدەی ئینگلیزی (دکتۆر لیونارد راوۆلف) کە تەنها دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی بە گەڕیدەی هۆڵەندی ناوی دەبات، باسی دەکات کە گوتوویەتی: (موسڵ دەکەوێتە وڵاتی کوردانەوە)، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتی ئەو شارەیە، مادام شارەکە بکەوێتە ناو وڵاتی کوردانەوە، کەواتە هەر دەبێت شارێکی کوردی‌و سەر بە باشووری کوردستان بووبێت.

لینە کارلسن، لە لاپەڕە (3)ی نامیلکەیەکی (33) لاپەڕەییدا کە لەژێرناوی (چی رووەدات لە کوردستان؟)دا بەچاپی گەیاندووە، نەخشەیەکی کوردستانی مەزنی کێشاوە کە شارەکانی: (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک‌و سلێمانی) کەوتوونەتە نێو سنووری باشووری کوردستان.

ئەو نەخشەیەی کوردستان کە لەلایەن (لینە کارلسن)ی نووسەری دانیمارکییەوە بڵاوکراوەتەوە، بەڵگەیەکی تری کوردێتی‌و کوردستانێتی ئەو شارەیە (شاری موسڵ)، شاری موسڵ یەکێکە لەو شارانەی کە کەوتۆتە نێو سنووری باشووری کوردستان. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

لینە کارلسن، لە لاپەڕە (7)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (کوردستان وڵاتێکی دەوڵەمەندە بەکەرەستەی خاو، بەڵام هەژارە لەڕووی سەرمایە خستنەکار لەکاری بەرهەمهێنانو کارکردندا. بەر لەهەموو شتێک بەرەوپێش چوون هەبووە لە گەشەکردنو ناردنە دەرەوەی سەرچاوەکانی کەرەستەی خاو، بۆ نموونە لەنێویاندا بەتایبەتی نەوت کە بەرهەم دەهێنرێت. ئێراق یەکێکە لەگەورەترین بەرهەم هێنەرەکانی نەوت، کە زۆربەی هەرە زۆری ئەو نەوتەی خۆی کە دەریدێنێ لە کوردستانی ئێراقدا لە (ناوچەکانی موسڵو کەرکوک) بەدەستدێنێ).

بەگوێرەی ئاماژەکردنەکەی نووسەری دانیمارکی (لینە کارلسن)، شارەکانی موسڵ کەرکوک دەکەونە باشووری کوردستانو دوو شاری کوردین، چونکە نووسەری ناوبراو بەئاشکەرا باسی ئەوە دەکات کە زۆربەی هەرە زۆری نەوتی ئێراق لە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا دەردەهێنرێت بەتایبەت ناوچەکانی (موسڵو کەرکوک). کەواتە نووسەر هەردوو ناوچەی موسڵو کەرکوک بەدوو ناوچەو شاری کوردیو سەر بە کوردستان دەزانێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی کردوون. بەڵی ئێمەوە ئەمە بەڵگەیەکی گرنگی سەلماندنی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ–مان دەداتە دەست.

لینە کارلسن، بەهەمان شێوە لەلاپەڕە (13)ی سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لەکۆنگرەی لۆزانی ساڵی (1923)دا کوردستانی عوسمانی کرا بەسێ بەش: بەشێک خرایە سەر تورکیای نوێو، بەشێکی تر بۆ ئێراق (هەرێمە بەنەوت دەوڵەمەندەکانی موسڵو کەرکوک لەگەڵ هەرێمی سلێمانیش)، هەروەها بەشی سێیەم کە بەشێکی بچووک بوو خرایە سەر سووریا. کوردەکانی ئێران، پەیوەند بە پەیمانی لۆزان دەست لێنەدران).

دیسان نووسەری دانیمارکی (لینە کارلسن) شارەکانی موسڵو کەرکوکو سلێمانی وەکو چەند شارێکی سەر بە کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات، ئەو دانپێدانانەی نووسەری ناوبراو لەلایەک دەبێتە بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، لەلایەکی تریشەوە کە بەگوێرەی پەیماننامەی لۆزان (24.7.1923) باسی دابەشکردنی کوردستانی عوسمانی دەکات بۆ سێ بەشو، بەشێکی کە پێکهاتبوو لە هەرێمەکانی موسڵ (نەینەواو

دهۆک)، کەرکوک (کەرکوکو هەولێر)و سلێمانی خرایە سەر ئێراق، دەیسەلمێنی کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقو عارەبەوە نەبووە.

کەمال سەرگەڵوویی، لە لاپەڕە (4)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێی ژمارە (3744)ی سێشەممە (9.8.2005)دا، وتارێکی لەژێر ناوی (لەئینسکلۆپیدیای ئەڵمانیدا نەخشەیەکی تری کوردستان کەوێنەی شێخ مەحمودی نەمرو سمکۆ شکاک–ی لەسەرە دۆزرایەوە)دا بڵاویکردۆتەوە، نەخشەکە، نەخشەی کوردستانی مەزنەو باشوری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی کۆن بەتەواوی واتە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) لەناو سنووری ئەو نەخشەیەی کوردستان دان.

بڵاوکردنەوەی ئەو نەخشەیەی کوردستان لەلایەن ئینسکلۆپیدیای ئەڵمانیداو، بوونی شارەکانی وەکو (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) لەنێو نەخشەکەدا، بەڵگەیەکی تری کەم وێنەی کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵو شارەکانی تریش دەردەخات.

ئاڵای ئازادی، لە لاپەڕە (2)ی ژمارە (613)ی رۆژی (24.5.2005)دا وتارێکی لەژێر ناوی (ئەمەریکا، ئێراق دەکات بەشەش هەرێم)دا بڵاکردۆتەوە، نووسیوێتی: (لەدوا پرۆژەی ئەمریکییەکان سەبارەت بەسیستەمی ئێراق، دەزگایەکی لێکۆڵینەوە بەناوی پەیوەندییەکانی دەرەوە پرۆژەیەکی بۆ دابەشکردنی ئێراق بەسەر شەش هەرێمدا ئامادەکردووە بەناوی (دابەشکردنی دەسەڵات لەئێراقدا)و پێشکەشی حکومەتی واشنتۆنی کردووە. لەو پرۆژەیەدا کەرکوکو موسڵ دەخرێنە سەر هەرێمی کوردستان).

بەگوێرەی رۆژنامەی ئاڵای ئازادی ئەو پرۆژەیەی کە حکومەتی ئەمەریکی سەبارەت بەدابەشکردنی ئێراقی ئێستا دایڕژتووە، شارەکانی موسڵو کەرکوک دەخرێنە سەر کوردستان، ئەمەش بەڵگەیەکی ترو دانپێدانانی ئەمەریکایە بە کوردێتیو کوردستانێتی هەودوو شاری موسڵو کەرکوک.

م. ا. گیسارۆف، نووسەری سۆڤیەتی، لەوتارێکیدا لەژێر ناوونیشانی (مەسەلەی کورد لە تورکیا لەسەرەتای بزوتنەوەی کەمالییەکانەوە هەتا کۆنگرەی لۆزان)دا لەبەرگی حەوتەمی ساڵی (1975)ی بڵاوکراوەی (ولاتانو

گەلانی رۆژهەڵاتی نزیک‌و ناوەڕاست)دا بڵاویکردۆتەوە، نووسەری کورد، جەلال تەقی، ئەم وتارەو وتارێکی نووسەری سۆڤێتی ا. ا. ڕەگووشین بەناوونیشانی (دەربارەی کێشەی رۆژهەڵات لە تورکیادا) لەگەڵ پێشەکییەکی سەرنووسەری ئەو بڵاوکراوەیە کە لە لایەن (گ. ب. ئاکۆ پۆڤ)دا نووسراوە، وەرگێڕاوەتە سەر کوردی‌و لەشێوەی پەرتووکێکدا لەژێر ناوی (کوردی تورکیا) بەچاپی گەیاندووە. (م. ا. گیسارۆڤ)، لەوتارەکەیداو لە لاپەڕەکانی (45–46)ی پەرتووکی (کوردی تورکیا)دا نووسیوێتی: (دوابەش لە بەندی (64)ی پەیمانی سێڤرە پەیوەندی هەبوو بە ویلایەتی (موسڵ)ەوە... کە بریتی بوو لەوەی، پاش ئەوەی تورکیا واز لەناوچە کوردییەکانی دێنێ‌و حکومەتێکی کوردی سەربەخۆیان تێدا دائەمەزرێ، وڵاتە سەرەکییە هاوپەیمانەکان دژی ئارەزووی کوردەکانی ئەو بەشەی کوردستان ناوەستن کە بەویلایەتی موسڵ ناسراوە، ئەگەر بیانەوێ لەگەڵ ئەو حکومەتە کوردییە تازە دروست کراوەدا یەک بگرن. وەک ئەبینین، پەیمانی سێڤرە بڕیاری دابوو لەسەرەتادا بەڕێوەبەرایەتییەکی ئۆتۆنۆمی کوردستان لەسنووری تورکیادا بۆ کورد دابین بکرێ‌و، پاش ساڵێک ڕێگا بدرێ ببێتە کوردستانێکی سەربەخۆ دوایش کوردی ناوچەکانی ویلایەتی موسڵ–یشیان بچێتە سەر).

کاتێک کە نووسەری ڕووسی (م. ا. گیسارۆڤ) ئەو پارچەیەی کوردستان (باشووری کوردستان) کە بەگوێرەی بەندی (64)ی پەیمانی سێڤرە ڕێگەی پێدرابوو بچێتەوە سەر ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە لەباکووری کوردستان دەبوایە دامەزرێت، بە ویلایەتی موسڵ ناوی دەبات‌و دەبێژێت: (ئەو بەشەی کوردستان بەویلایەتی موسڵ ناسراوە)، کەواتە ویلایەتی موسڵ یەکسانە بە باشووری کوردستان‌و هەردووکیان هەر یەکن. دەشزانین کە هەردوو ناوی باشووری کوردستان‌و ویلایەتی موسڵ دوو زاراوەی جوگرافین بۆ خاک‌و نیشتمانی کورد کە کوردستانە. ئاشکرایە کە شارەکانی ویلایەتی موسڵ بریتین لە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە)، لەبەرئەوەی باشووری کوردستان هەر ویلایەتی موسڵ–ە کەواتە باشووری کوردستان–یش لەهەمان ئەو شارانەی کە لەسەرەوەدا ناوبران پێکدێت. کەواتە دەکرێت ئەو

بۆچوونەی گیسارۆف وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتەکە بەکار بهێنرێت.

زوبێر بیلال ئیسماعیل، لە لاپەڕە (103)ی پەرتووکەکەیدا بەناوی (مێژووی زمانی کوردی)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (چی لەبارەی زمانی کوردیەوە نووسراوە)ی دکتۆر ئاوڕەحمانی حاجی مارف، نووسیوێتی: (پ. لێرخ، زمانی کوردی دەکاتە پێنج شێوەوە (کرمانجی ژوورو، لوڕی، کەلهوورِی، گۆرانی‌و زازایی)و لەزازایی دەدوێت‌و دەربارەی کرمانجی ژوورو دەڵێت (لەهەموو کوردستانی رۆژئاوادا هەر لە (موسڵ)ەوە تا ئاسیای ناوەڕاست بڵاودەبێتەوە)و دەربارەی (زازا)ش دەڵێت (لەکاتی بەراوردکردنی زازایی لەگەڵ کرمانجی ژوورو، زمانە ئێرانییەکاندا بەتایبەتی وە لەڕووی دەنگ‌و شێوەوە چەند شتێک دەردەکەوێت، کە قایلمان دەکات بۆ ئەوەی بڵێین زازایی زمانێکی سەربەخۆیە) ئەمجا دەڵێت (لەگەڵ ئەو جیاوازیەشدا هێشتا زازایی هەر دروست بووی کرمانجیەیە).

کاتێک کە رۆژهەڵاتناسی رووسی (پیۆتر لێرخ 1828–1884) باسی شێوەزاری کرمانجی ژوورو دەکات‌و دەڵێت: (لەهەموو کوردستانی رۆژئاوادا هەر لە موسڵ–ەوە تا ئاسیای ناوەڕاست بڵاودەبێتەوە)، کەواتە ئەو موسڵ بەکوردستان دادەنێت بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات، بۆیە ئەوەش وەکو بەڵگەیەک لە بەڵگەکانی کوردبوون‌و کوردستانی بوونی شاری موسڵ هەژمار دەکرێت.

هەروەها کۆڕی زانیاری کورد، لەپەرتووکی (بەرکورتێکی خەرمانی کوردناسی لەئەروپادا) لە لاپەڕەکانی (83–84)دا ئاماژەی بەهەمان بۆچوونی زانای رووسی (پیۆتر لێرخ) کردووەو، لەپەرتووکی سێهەمی خۆیدا کە فەرهەنگێکی کوردی (کرمانجی ژورو)–رووسی (ل1–84)، کوردی (زازا)–رووسی (ل85–108)، دەربارەی دیالێکتی کرمانجی ژورو نوسیوێتی: (هەموو کوردستانی رۆژئاوای داگیرکردوە– هەر لە موسڵەوە تا ئاسیای بچووک‌و سلێمانی).

دکتۆر نوری دەرسیمی، لە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا)، نووسیوێتی: (بەپێی دابەشکردنە جوگرافییەکەی موقەدەم روکنی رووسی، پ. ئەریانوف، کوردستانی ناو خاکی تورکیا کراوە بەسێ بەشەوە:

یەکەمیان: کوردستانی باکوور: چیای ئاگری، چۆلەمێرک، زنجیرە چیای نەمروود، وانو گۆمەکانی رومیە تا دەوروبەری بایەزید دەگرێتەوە.

دووەمیان: کوردستانی رۆژئاوا: پاشایەتی موش، ئەرزڕۆمو دەرسیم دەگرێتەوە.

سێیەمیان: کوردستانی باشوور: دیاربەکرو پاشایەتی موسڵ دەگرێتەوە. ئەو ناوچەیە بەشی زۆری گۆردیەنی مێژوویی دەگرێتەوە.

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی سنووری کوردستان لەلایەن موقەدەم رۆکنی رووسی پ. ئەریانۆف، تەواوی پاشایەتی یان ویلایەتی موسڵ کە باشووری کوردستانە، دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان. کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ–یشەوە، شاری کوردیو کوردستانینو سەربە باشووری کوردستانن. ئەو سنوور کێشانەی ئەریانۆف، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتی ئەو شارەو پەیوەندی نەبوونی موسڵ–ە بەئێراقو عارەبەوە دەگەیەنێت.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (7)ی پەرتووکە وەرگێڕاوەکەیدا (کورد لەئەرشیفی رووسیاو سۆڤییەتدا)، باسی ئەوە دەکات کە لەئەرشیفی رووسیو سۆڤێتیدا هاتووە: (کوردەکان پێکەوە بەکۆمەڵ لەم ویلایەتانەی تورکیا جێگیربوونە: ئەرزەڕۆم (ناوچەکانی قارس)، ئۆڵتو ئیگدەر، بەتلیس، وان، موسڵ، دیاربەکر، باکووری رۆژهەڵاتی ئالپۆ، خارپوتو بەشێک لە سیواس).

بەگوێرەی ئەرشیفی رووسیو سۆڤێتیش شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ، ناوچەو ویلایەتی کوردەکانی سەر بەتورکیان، کەواتە موسڵ وەکو شارو ویلایەتیش هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقو بە عارەبەوە نەبووە، بەڵکو هەر لەکۆنەوە خاکی کوردو سەر بە باشووری کوردستان بووە.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (172)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە لەڕاپۆرتی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە ئەرزەڕۆم (هاوڕێ پاقلۆڤسکی) کە لە (18.1.1923)دا نووسیوێتی هاتووە: (ناوچەی راپەڕینی کوردەکان بریتییە لە: موسڵ، کەرکوک، سلێمانی، سابڵاخ، لۆرستانو باشووری گۆڵی ورمێ).

کاتێک کە کۆنسوڵی سۆڤێتی (پاڤلۆڤسکی) شارەکانی موسڵ، کەرکوک و سلێمانی وەکو ناوچەیەکی ڕاپەڕیوی کوردەکان ناودەبات، کوردبوون و کوردستانی بوونی شاری موسڵو شارەکانی تر دەگەیەنێت. بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژە پێکردنەی کۆنسوڵی سۆڤێتی وەکو بەڵگەیەکی کوردێتی و کوردستانێتی شاری موسڵو شارەکانی تر کە ئەو ناوی بردوون.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (254)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە لەڕاپۆرتی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە بایەزید (هاوڕێ مالتسوف) کە لە (1.5.1923)دا نووسیوێتی، هاتووە: (سەبارەت بەتورکان دەبێ بڵێین هەر خەریکی ناردنی هێزن بەرەو موسڵو ئەو جێگەیەی ئاگری کردۆتەوە لەباشووری کوردستان).

بەپێی ئەو ئاماژەپێکردنەی مالتسوفی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە بایەزید، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە ناوبراو شاری موسڵی وا باسکردووە: (ئەو جێگەیەی لەباشووری کوردستان ئاگری کردۆتەوە). ئەمەش بۆمانی دەسەلمێنی کە ئەو شارە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستان بووە.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (278)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا باسی ئەوە دەکات کە لەڕاپۆرتی کۆنسوڵی سۆڤیەت لە ئەرزڕۆم (هاوڕێ پاڤلۆڤسکی) کە لە (26.1.1923)دا نووسیوێتی هاتووە: (تازستان دەوڵەتی نوێی کوردی بەیارمەتی ئینگلیزەکان توانی لەناوچەکانی موسڵو سەردەشتو سابڵاخو ناوچەی لورستانو باشووری کرماشان تا ناوچەی ڕەواندزو شاری ڕەواندز پەرەبستێنێت).

ئەو ڕوونکردنەوەیەی کۆنسوڵی سۆڤێتی (پاڤلۆڤسکی) سەبارەت بە موسڵ، بەوەی کە دەوڵەتی نوێی کوردی تازستانی سالّی (1923) زۆر پەرەی سەندووەو گەیشتۆتە موسڵ، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارەیە، چونکە شارەکە شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان بووەو، لەژێر دەسەلاتی کوردیشدا بووە.

دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، لە لاپەرە (441)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەداو لەوتارێکی (پالیاکۆف) بەناوی (تێزەکانی کێشەی ئاشووری)دا کە

لە (1.9.1925)دا نووسیوێتی، لەخاڵی هەشتەمدا هاتووە: (ناوچەی موسڵ هەمیشە سەر بەتورکیا بووەو ئێستاش سەر بەتورکیایە، لکاندنی ئەم ناوچەیە بەئێراقەوە پێشێلکردنی مافی چارەنووسی دانیشتوانی ئەم ناوچەیەیە کە خۆیان بە بەشێکی گەلی تورکیا دادەنێت).

ئەو وتارەی پالیاکۆڤ کە باسی ئەوەدەکات کە موسڵ هەردەم سەربە دەوڵەتی تورکیا بووەو، لکاندنیشی بەئێراقەوە بەزۆر پێشێلکردنی مافی چارەنووسی دانیشتوانەکەیەتی، لەلایەک بەڵگەیەکی تری نەبوونی هیچ پەیوەندییەکە لەنێوان ویلایەتی موسڵو ویلایەتی بەغداو عارەب، لەلایەکی تریشەوە کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارو ویلایەتەیە دەگەیەنێت. سەبارەت بەوەش کە پالیاکۆڤ نووسیوێتی گوایە دانیشتوانی ناوچەی موسڵ خۆیان بەبەشێک لەگەلی تورکیا دادەنێن ئەوەیان راست نییە، چونکە هەردەم کوردی هەرچوار پارچەکە تەنیاو تەنیا خۆیان بەبەشێک لەگەلی کوردستان دەزانن، هەروەها بەگوێرەی دانپێدانانی هەندێک لە بەرپرسانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیو دەوڵەتی تورکی، زۆربەی زۆری دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن.

مێژوونووسی ناوداری کورد، محەمەد رەسول هاوار، لە لاپەڕەکانی (129)ی پەرتووکی (سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد)دا، نووسیوێتی: (جەنەڕاڵ (مایدر زیلونی) لەڕاپۆرتێکدا کە لە بەرواری (15.2.1880)دا ناردبووی بۆ ئەرکانی قەفقاس، لەو راپۆرتەدا دەربارەی نیازو هەڵوێستی شێخ عوبەیدوڵڵا وتویەتی: (شێخ نیازی وایە سوود لەو بێهێزیو بێدەسەڵاتییەی ئیمڕۆی عوسمانی وەربگرێتو لای وایە کە عوسمانی بەرەو روخانێکی تەواو مل ئەنێت، لەبەرئەوە ئەیەوێ لە عوسمانی جیابێتەوەو سەربەستییەکی راستەقینەی دەستەبەر بێت). دەنگوباسی ئەو خۆئامادەکردنەی شێخ دەنگدانەوەیەکی خۆشی بەناو هەموو کورددا دایەوەو بەوپەڕی خۆشیەوە پێشوازی لێکرا. شارەکانی کوردستانی رۆژهەڵات وەکو (خۆی)و (سابڵاغ)و (ورمیە)و (شنۆ) بوون بەبنکە بۆ ئامادەکردنی چەکو جبەخانە بۆ راپەڕیوەکان. لەو رووەوە کۆنسۆڵی رووس لەئێران (کرێیلی) لە کانونی یەکەمی ساڵی (1879)دا نووسیوێتی: (شێخ نیازی وایە هەرایەک دژی دەوڵەتی عوسمانی

هەڵگیرسێنێتو بەتەمایە لەکوردستانی عوسمانیدا حکومەتێکی سەربەخۆ بەسەرۆکایەتی خۆی پێکبێنێتو شاری (موسڵ)یش بکاتە بنکەو بارەگا).

بەگوێرەی ئەو ئاماژەپێکردنەی کۆنسوڵی رووسی لەئێران (کرێیلی)، شاری موسڵ شارێکە دەکەوێتە باشووری کوردستان (کوردستانی عوسمانی)، چونکە کۆنسوڵی رووسی لەئێران باسی ئەوە دەکات کە شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری نیازی وایە شۆڕشێک بەرپا بکات لەدژی چەوسانەوەو ستەمی دەوڵەتی عوسمانیو، نیازیشی وایە لەکوردستانی عوسمانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی دامەزرێنێو شاری موسڵ–یش بکات بە پایتەخت. ئەمەش بۆمان رووندەکاتەوە کە هەم ئەو کۆنسوڵەو هەم شێخ عوبەیدوڵڵا شاری موسڵ بە بەشێکی کوردستان دەزانن، بۆیە کۆنسوڵەکە بەمشێوەیە ناوی بردووە، هەروەها شێخ عەبدوڵڵاش ویستوویەتی بیکات بە پایتەختی دەوڵەتی کوردی لە کوردستاندا. لەلایەکی تریش کۆنسوڵەکە شاری موسڵ وەکو شارێکی سەر بە کوردستانی عوسمانی ناودەبات، کەواتە ئەو شارە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەبو بە ئێراقەوە نەبووە.

ئارچی رۆزوڵت، کە یاریدەدەری نیزامی ئەمەریکا بووە لەماوەی مارسی (1946) تا فێبریوەری (1947) لە تاران خزمەتی کردووە، لە لاپەڕە (9–10)ی پەرتووکی (کۆماری کوردستان لە مەهاباد)دا نووسیوێتی: (کۆمەڵەی ژیاندنەوەی کورد، هەر نە تەنیا لە کوردستانی ئێران، بگرە لە پارچەکانی تری کوردستانیش زۆر زوو پەرەی گرت، هۆی پەرەسەندنەکەی ئەوە بوو کە کوردەکان کۆمەڵەیان وەک دیاردەیەکی نوێو رێکوپێک دەدیت، کە جیاوازێکی زۆری لەگەڵ پارتو پارتی سونەتییەکانی کوردستان هەبوو. لەشارەکانی کوردستانی ئێراق وەک موسڵ، کەرکوک، هەولێر، سلێمانی، رەواندز، شەقڵاوە لقی کۆمەڵە پێکهات).

کاتێک کە (ئارچی رۆزوڵت) لەباسی شارەکانی باشووری کوردستان (کوردستانی ئێراق)دا ناوی شاری موسڵ وەکو شارێکی سەر بەو پارچەیەی کوردستان دەبات، بەڵگەیەکی تری بێوێنەو دەگمەن دەخاتە نێو سەبەتەی بەڵگەنامەکانی کوردستانێتیو کوردێتی ئەو شارە (موسڵ)، چونکە باشووری

کوردستانو کوردستانی ئێراق ناوێکی جوگرافیو زاراوەیەکی رامیارین بۆ یەک خاک بەکاردەهێنرێت کە خاکو نیشتمانی کوردن (کوردستان).

مێژوونووسی کورد، عەبدولڕەقیب یوسف لە لاپەڕە (162)ی پەرتووکەکەیدا لەژێر ناوی (حدود کوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق)داو، بەپشتبەستنی بە (عەبدولڕەزاق ئەلحسێنی، العراق قديما وحديثا، ص252)دا، کە نووسیوێتی: (ژمارەیەک لە مێژوونووسانو گەڕیدەکان بۆچوونیان وایە کە شاری موسڵ شارێکی سەر بە کوردستانە. گەڕیدەی بەریتانی رادۆلف کە لەسەدەی شازدەهەم سەردانی موسڵی کردووە، دەڵێت: (دوای ئەوەی بەهۆی چەند بەلەمێک لەسەر پردێک پەڕینەوە، هاتینە ناو شاری موسڵو، موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردانەوە).

ئەو دانپێدانانەی گەڕیدەی بەریتانی (رادۆلف) بەوەی کە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردانەوە، یەکێکە لەبەڵگەکانی کوردێتیو کوردستانێتی ئەوشارە (موسڵ)و هەموو گومانەکان لەسەر کوردستانی بوونی ئەو شارە دەڕەوێنێتەوە، چونکە گەڕیدەی ناوبراو بەڕوونی باسی کوردستانێتی شاری موسڵ دەکات. هەروەها کاتێک کە ئەو گەڕێدە بەریتانیە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردانەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە شارەکە بەهەردوو کەناری دەستە راستی کە بە (موسڵ)و کەناری دەستە چەپی کە بە (نەینەوا) ناسراوە دەکەونە ناو باشووری کوردستان.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لەوتارێکدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72–84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (204)ی پەرتووکی (Rawolf, Travels, Ray, S Collectin)، هەروەها لاپەڕە (142)ی پەرتووکی (العراق في القرن السابع العشر)دا، لەنووسینی (ژان پاپتسیت تاڤێرنێی)، دەڵێت: (گەڕیدەی هۆلەندی، دکتۆر لیونارد راووڵف کە سەردانی موسڵ–ی کردووە لەساڵی (1575)ی زایینی، گوتوویەتی: (موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردان). هەروەها دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926–1958)دا هەمان شتی

دووبارەکردۆتەوەو، لە لاپەڕە (32)دا ئاماژەی بەوەداوە کە وەرگێڕی عارەبی (سەلیم تەها تکریتی)، لەوەرگێڕانەکەیدا سەرڕاست نەبووەو دەستەواژەی (موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردان)ی وەرنەگێڕاوە.

ئەو ئاماژەیەی گەڕیدەو مێژوونووسی فەرەنسی (ژان پاپتسیت تافێرنێی)، بەوەی کە گەڕیدە (دکتۆر لیونارد راوۆلف)، کاتێک کە سەردانی شاری موسڵ- ی کردووە باسی ئەوەی کردووە کە (شاری موسڵ دەکەوێتە ناو نیشتمانی کوردان)، بەڵگەیەکە لە بەڵگەکانی کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ. مادام ئەو شارە بکەوێتە ناو نیشتمانی کوردان، کەواتە شارەکە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستانە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕە (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو، بەپشتبەستنی بە ژمارە (351)ی رۆژنامەی (الموصل) کە لە (22.3.1921)دا دەرچووە، باسی ئەو وتارەی ژەنەڕالی بەریتانی ساندرس دەکات کە لەکاتی ئاهەنگی کردنەوەی ئەو پردە نوێیەی کە شاری موسڵ-ی بە کەناری رۆژهەڵاتی رووباری دیجلە دەبەست، خوێندبووەوە کە لەو وتارەدا ساندرس دەڵێت: (شتێکی شاردراوە نییە بەتەواوبوونی ئەو پردە، بناغەی ئەلقەیەکی گرنگ لەئەلقەکانی پەیوەندیکردن کە وڵاتی کوردان بە ئێراقەوە دەبەستێت، داڕشت).

ئەو وتارەی ژەنەڕالی بەریتانی بەناوی (ساندرس)، بەڵای کەمەوە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە خاکی کوردەو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە ژەنەڕالی بەریتانی ناوبراو لەکاتی ڕێوڕەسمی کردنەوەی پردەکەدا، باسی ئەوەی کردووە کە پردەکە ئەلقەی پەیوەندیکردنی وڵاتی کوردان (کوردستان)ە بە ئێراقەوە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لەوتارێکیدا لەژێرناوی (الموصل مدينة العرب والكورد جغرافيا وتاريخيا) کە لە لاپەڕەکانی (72-84)ی ژمارە (21)ی گۆڤاری (دهۆک)دا بڵاویکردۆتەوەو، بەپشتبەستنی بە گەڕیدەی بەریتانی جاکسۆن نووسیوێتی: (گەڕیدەی بەریتانی جاکسۆن کە لە (25.7.1797)دا سەردانی موسڵ-ی کردووە نووسیوێتی: شارەکە (موسڵ) پڕ دانیشتوانەو

چەندین جۆری جیاواز دەگرێتە خۆی، بەڵام زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن).

ئەو یاداشتەی کە گەڕیدەی بەریتانی (جاکسۆن) سەبارەت بەشاری موسڵ نووسیوێتی، بەڵگەیەکە لەبەڵگەکانی بە کوردبوونو کوردستانی بوونی ئەو شارە، چونکە ئەو زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شاری موسڵ بەکورد ناودەبات. مادام زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردبن، کەواتە شارەکە شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926–1958)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (نشأة العراق الحديث)، لەنووسینی (هنری فۆستەر)ی بەریتانیو وەرگێڕانی بۆ عارەبی (سەلیم تەها تکریتی)، فۆستەر دەڵێت: (کاتێک کە جەنگی یەکەمی جیهانی لە کۆتاییدا بوو،ئاواتی عارەبەکان پەرەیسەند بۆ خۆبەڕێوەبەرێتیەک کە مۆرکی دەوڵەتی پێوەببێت، هەروەها عارەبەکان چاویان بڕییە فراوانکردنی ئێراق بەمەرجێک موسڵ–یش بگرێتەوە).

ئەوەی کە (هنری فۆستەر)ی بەریتانی باسی دەکات، بەڵگەیەکی بەهێزو هاشا هەڵنەگرە بۆ کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی تری ویلایەتی موسڵ. کاتێک (فۆستەر) باسی ئەوە دەکات کە عارەبەکان چاویان بڕیوەتە فراوانکردنی ئێراق بەمەرجێک موسڵ–یش بگرێتەوە، دەیسەلمێنێت کە موسڵ هی عارەبو ئێراق نەبووە، بۆیە چاویان بڕیوەتێو دەیانەوێت وڵاتەکەیان فراوان بکەن لەسەر بەرژەوەندییەکانی کوردو خەڵکی کوردستان.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926–1958)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (الموصل في القرن الثامن عشر، حسب مذكرات دومينيكو لانزا)، لەنووسینی دومینیکو لانزاو وەرگێڕانی قەشە روفائیل بیداوید، نووسیوێتی: (لەو گەڕیدە ئەورووپییانەی کە لەسەدەکانی هەژدەهەمو نۆزدەهەمدا سەردانی شاری موسڵ–یان کردووە، گەڕیدەی فەرەنسی (ج.ا. ئۆلیفیە)، (دۆمینیکۆ لانزا)، (جاکسۆن)و گەڕیدەی بەریتانی(جێمس سلیک پەکینگهام). لانزا کە سااڵی

(1765) سەردانی موسڵ–ی کردووە لە پەرتووکەکەی خۆیدا نووسیوێتی: زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی موسڵ لە تورکو کوردن پێکدێن).

ئەو ئاماژە پێکردنەی مێژوونووسو گەڕیدەی ئیتاڵی (دۆمینیکۆ لانزا)، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە، کاتێک کە پێکهاتەی شاری موسڵ بەکوردو تورک ناودەبات، گرنگ نییە کە ناوی کورد یان تورک لەپێشەوە بێت، گرنگ ئەوەیە کە ئاماژە بەبوونی عارەب نەکراوە، هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ نەبوون یان کەمی ژمارەی عارەب لەشارو ویلایەتی موسڵ لەو کاتیدا. کەواتە موسڵ شارێکی کوردییە، مادام زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی موسڵ لە تورکو کوردن پێکهاتبێ، چونکە هەموومان باش لەوە تێدەگەین ناوهێنانی کوردو تورک بەوەی کە پێکهاتەی سەرەکی شارەکەن، لەبەرئەوە بووە کە تورکەکان بەهۆی داگیرکردنەوە سەردارو دەسەڵاتدار بووینە نەک تەنها لەموسڵ، بەڵکو لەتەواوی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا.

جەلال جەوهەر عەزیز، ئەندامی مەکتەبی سیاسی (ی.ن.ک)و بەرپرسی پێشووی مەڵبەندی (2)ی کەرکوک لەوتارێکیدا لەژێرناوی (پاکتاوکردنی کوردو تەعریبکردنی کوردستان لەمێژووی کۆندا) کە لە لاپەڕەکانی (43–61)ی ژمارە (7)ی گۆڤاری کەرکوک بڵاوکراوەتەوە، باسی (دۆمینیکۆ لانزا) دەکات کە گەڕیدەو مێژوونووسێکی ئیتاڵی بووە لەسەدەی هەژدەهەم سەردانی ناوچەی کوردستانی کردووەو بەم شێوەیە یاداشتی خۆی لەسەر شاری موسڵ دەنووسێ، کە قەشە روفائیل کردوویەتی بەعارەبی و ئەڵێ، (ژمارە هەرچەند بێ، زۆربەی خەڵکی موسڵ، ئاستی رۆشنبیریان کەمە، چونکە زۆربەیان لە تورکو کورد پێکهاتوون).

ئەوەی لێرەدا مێژوونووسی ئیتاڵی (دۆمینیکۆ لانزا) باسی دەکات، بەڵگەیەکی بەنرخی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە، هەتا ئەگەر بێتوو کوردەکان ئاستی رۆشنبیریشیان نزم بێت، چونکە هیچ جارێک تورکیا باسی ئەوەی نەکردووە کە شاری موسڵ یاخود ویلایەتی موسڵ هی ئەوانە لەبەرئەوەی کە دانیشتوانەکەی تورک بن، بەڵکو هەردەم گووتویانە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە هی ئێمەن، چونکە دانیشتوانەکەی کوردنو کوردەکانیش لەڕەگەزی تورکن. هەموو ئەمانەش دەریدەخەن کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی

شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شارو خاکی کوردو کوردستانن.

پارێزەر کامل ژیر، لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی (کوردایەتیو سەربەخۆیی)دا لەباسی بروسکەیەکی (سێر پرسی کۆکس)دا بەژمارە (513)ی رۆژی (20.9.1923)دا کەباری سەرنجی شا فەیسەڵ بۆ وەزارەتی کۆلۆنیاکانی بەریتانی ئەنووسێو ئەڵێ: (شا فەیسەڵ ترسی ئەوەی هەیە کە هاندانی هەر دەوڵەتێکی کوردی جیاکراوە لەئێراق لەویلایەتی موسڵ ئەبێتە هۆی ئەوەی کوردەکانی تورکیاو ئێران پەیوەندی بکەن بەو دەوڵەتەوە. ئەمەش ئەبێتە گەورەترین مەترسی هەمیشەیی لەسەر ئێراق. هەروەها شا مەبەستی لەوەدا کە کوردستان بخرێتە سەر ئێراق ئەوەیە کە سوننە زیاتربن لەشیعە لەو ئەنجومەنی تەئسیسییەدا کەنیاز وایە ببەسترێت).

ئەوەی لێرەدا کە (سێر پرسی کۆکس) باسی دەکات، کوردێتیو کوردستانێتی یەکە بەیەکەی شارو ناوچەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە هەموومان دەزانین ئەو کوردستانەی کە سێر پرسی کۆکس ناوی دەبات‌و، شا فەیسەڵ داوای دەکات کە بخرێتە سەر ئێراق، باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بوو بەتەواوی شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە). لەئەنجامدا بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ یەکسانە بە باشووری کوردستان، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، لەبەرئەوەی شاری موسڵ مەڵبەندو شارێکی گرنگی ویلایەتی موسڵ بووە.

نووسەری کوردپەروەر ئەحمەد خواجە، لە لاپەڕە (107)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (چیم دی)داو، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی (القضية الكوردية)ی (مەحمود ئەلدورە)و رۆژنامەی (الاخاء الوطني)، ژمارەکانی (5–6)ی ئابی (1931)و رۆژنامەی الجهاد (1931)ەوە باسی حاکمی سەربازی بەریتانی لەئێراق بەمشێوەیە دەکات: (ئارنۆلد ویلسن، فەرماندەی گشتی سەربازی بەریتانی لە ئێراق، لە پەرتووکەکەی خۆیدا بەناونیشانی (کوردەکانی ئێراقو بزووتنەوەکەی شێخ مەحمود)دا دەڵێت: کوردەکانی ئێراق لەناوچە شاخاویەکانی خۆیان لەباکورو باکوری خۆرهەڵاتی ئێراق نیشتەجێن، ئەوان

لەکۆی (14) پارێزگای ئێراقی لەپێنج پارێزگا نیشتەجێن کە بریتین لە: پارێزگای موسڵ، پارێزگای هەولێر، پارێزگای کەرکوک، پارێزگای سلێمانیو پارێزگای دیالە).

ئەو دانپێدانانەی نوێنەری باڵای بەریتانی (ئارنۆڵد تالبوت ویلسن) بەوەی کە کوردەکان لەکۆی (14) پارێزگای ئێراقی لە پێنج پارێزگادا دەژین، بەڵگەیەکی تر بۆ کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ، وە بەتایبەتیش کە رەگەزپەرستێکی وەکو (مەحمود دوڕە)ی نووسەری عارەب جەخت لەسەر هەمان شت دەکاتەوە. هەرچەندە ئەو قسەیەی نوێنەری باڵای بەریتانی بەو مەبەستە بووە کە نیشانی بدات دەوڵەتی ئێراق لەیەک خاک پێکدێتو، راستی ئەوە لەخەڵکی جیهان بشارێتەوە کە خاکی ئەو وڵاتە لەئەنجامی بەزۆر لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە پێکدەهات لەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بە ئێراقی عارەبیەوە (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)، بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەبەرواری (16.12.1925)دا دروستبووە.

سوپا سالارو سەر فەرماندەی ئەڵمانی (فیلد مارشاڵ هلمۆت ڤۆن مۆلتکە (1800–1891) – لەیاداشتەکانی خۆیدا کە لە ئایاری ساڵی (1838)دا واتە بەر لە (169) ساڵ نووسراوە. هلمۆت مۆلتکە لەساڵی (1822)دا چووە بۆ پروسیاو لەساڵی (1834)یشدا لەسەر داخوازی (سوڵتان مەحمودی دووەم)و لەئەنجامی ئەو ناوبانگیەی کە دەریکردبوو، دەکرێتە راوێژکار لەسوپای عوسمانلیو سەرکردایەتی ئەو شەڕانەی پێدەسپێردرێت کە عوسمانلییەکان لەدژی کوردو دانیشتوانی کوردستان ئەنجامیان داوە. ئەم یاداشتەی مۆلتکە لەگۆڤاری (رەسملی تاریخ مجموعەسی، ئەنقەرە) لەتورکی کراوە بەکوردیو ئەحمەد خواجە لە بەرگی سێیەمی (چیم دی)دا لە لاپەڕە (129–187)دا بڵاویکردۆتەوە. لە لاپەڕە (141)دا مۆلتکە دەربارەی شاری موسڵ دەبێژێت: (بەبۆنەی دەستدرێژی عارەبەکانەوە بۆ سەر ئەم شارەدا (موسڵ) دانیشتوەکانی هەمیشە پاشکەوتوو وە پەککەوتوون. دیواری شورەکەی ئەم شارە زۆر تەسکە هیچ جێی باوەڕ نیە کەلکی پارێزگاری ببێ بەڵام ئەو دوژمنەی هێرش ئەهێنێتە سەریان تەنیا سوارەی عارەبە بەدوەکانی چۆلنشینن).

ئەوەی کە فەرماندەی ئەڵمانی (فیلد مارشاڵ هلموت ڤۆن مۆلتکە) باسی کردووە، دەیسەلمێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە کوردستان بووە، چونکە کاتێک کە هێرش بەران بۆسەر شاری موسڵ هەردەم عارەبەکان بن، کەواتە دانیشتوانی شار دەبێت سەر بە نەتەوەیەکیتر بن، گومان لەوەشدا نییە کە ئەو نەتەوەیەش نەتەوەی کوردە، چونکە هەر لەکۆنەوە شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ نیشتمانی کوردو بەشێکی خاکی کوردستان بووینە.

هەر لە لاپەڕە (142)ی سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا (هلمۆت مۆلتکە)، دەربارەی دانیشتوانی موسڵ دەڵێت: (دانیشتوانی ئەم شارە کورد، کلدانیو عارەبن. بەکوردیو عارەبیو ئێرانیو تورکیش وتوویژ دەکەن).

ئەو دانپێدانانەی فەرماندەی ئەڵمانی (مارشاڵ هلمۆت مۆلتکە)، بەوەی کە پێکهاتەی دانیشتوانی شاری موسڵ کورد، کلدانیو عارەبن، سەرەتا بەڵگەیەکی گرنگە بۆ بوونی کورد لەشارەکەداو، دواتر ناوهێنانی کورد لەپێش کلدانو عارەبەوە ئەوەش مانای تایبەتی خۆی هەیە، دیارە ژمارەی کورد لەژمارەی کلدانیو عارەب زۆرتر بووە، بۆیە سەرەتا ناوی کوردی هێناوە. کاتێکیش کە ژمارەی کورد لەژمارەی نەتەوەکانیتر زۆرتر بێت، ئەوە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو شارە (شاری موسڵ) شارێکی کوردییەو سەر بە باشووری کوردستانە. ئەوە جگە لەوەی کە لەبەشی یەکەمو چەندین شوێنی تردا باسی ئەوەمان کرد کە شاری موسڵ لەلایەن کوردەوە دروستکراوە.

لە لاپەڕەکانی (142–143)ی هەمان سەرچاوەدا، هلمۆت مۆلتکە دیسان بەمشێوەیە باسی شاری موسڵ دەکات: (کە لە موسڵ بووم جێگایەکیان پیشاندام وتیان ئەم کووچەیە بە تایبەتی بۆ عارەبەکان جیاکراوەتەوە بۆ ئەوەی نەیەنە ناو شار، هەر لەم جێگایەدا کڕینو فرۆشی خۆیان ئەکەنو ئەگەڕێنەوە بۆ ئەوەی نەوەک ناو شارە خاوێنەکە تێکبدەن، چونکە پۆخلن).

ئەو دانپێدانانەی هلمۆت مۆلتکە بەوەی کە دانیشتوانی شاری موسڵ جێگەیەکی تایبەتیان بۆ عارەبەکان لەکووچەیەک تەرخان کردبوو لەپێناوی ئەوەی نەیەنە ناو شاری موسڵ تاوەکو شارەکە پیس نەکەن، بەڵگەیەکی پڕ بایەخە بو کوردێتیو کوردستانێتی شاری شارەکە، چونکە لەلایەک نیشانیدەدات کە

عارەب بوونی نەبووە لەناو شاری موسڵو لەلایەکی تریشەوە دەیسەلمێنێ کە ئەو شارە، شاری نەتەوەیەکی ترە نەک هی نەتەوەی عارەب.

ئەفسەری بەرزی ئێرانی، (حەسەن ئەرفەع)، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (کوردەکان)دا کە لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و رامیارییە، نووسیوێتی: (ئەو مەڵبەندەی کە زۆربەی دانیشتوانەکەی لەکورد پێکدێت، بەشێوەیەکی گشتی شاخاوییە، لەڕۆژهەڵاتەوە لەبناری رۆژهەڵاتی کێوەکانی زاگرۆسەوە دەستپێدەکاو بەگۆمی ورمێ کۆتایی دێ، کە کۆچەرانی تورکی ئازەربایجانی لەوێدا نیشتەجێن، لێرەشەوە روەو باشوورو سنووری نێوان هەمەدان‌و سنە درێژ دەبێتەوە، لەباشووریشەوە لەپاش تێپەڕین بەدەوروبەری کرماشان‌و کەرکوکدا بە موسڵ کۆتایی دێ، پاشان روەو باکوور تا ماردین‌و وێرانشارو ئورفە درێژ دەبێتەوە، ئەم هێڵە لە باکوورەوە روەو مەلاتییەو رووباری فورات درێژ دەبێتەوەو بە کەمالیە دەگات، ئەم بەشانەی باکووری خاکی کوردستان، کە بەتەنها کوێستانەکانی مورگان داغ‌و هارال داغ دەگرێتەوەو روەو ئەرزنجان‌و ئەرزڕۆم درێژ بۆتەوەو بەچیاکانی ئارارات (ئاگری داغ) دەگات، بەسنووری سروشتی نێوان تورکەکان لەباکوورو کوردەکان لەباشوور دادەنرێ).

ئەو پێناسەیەی کە نووسەری ئێرانی (حەسەن ئەرفەع) بۆ سنوور کێشانی کوردستان کردوویەتی، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە کە حەسەن ئەرفەع دەڵێت: (لەباشووریشەوە لەپاش تێپەڕین بەدەوروبەری کرماشان‌و کەرکوکدا بە موسڵ کۆتایی دێ)، کەواتە شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان!

ئەفسەری ئێرانی، حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، لەباسی (کورتە باسێکی مێژوویی کورد لەپاش ئیسلامەوە تا سەدەی نۆزدە)دا، نووسیوێتی: (هاوکات لەگەڵ هەڵکشان‌و هێرشی عارەبەکان بەرەو باکوور، لەشکری عومەری کوڕی خەتاب، لەنێوان ساڵانی (634–644)ی زایینیدا ناوچەکانی (هەولێر–موسڵ–نەسیبەین)یان داگیرکرد کە ئەم ناوچانە لەنێو ئەو چیایانەدا هەڵکەوتبوون کە مەڵبەندە کوردنشینەکانیان لەباشووریەوە دەپاراست. لەسەردەمی خەلیفە عوسمانی کوڕی عەفاندا (644–

656) تێکڕای ئەو ناوچانە تا چیاکانی قەفقاس لەلایەن موسڵمانەکانەوە داگیرکران).

ئەوەی لێرەدا حەسەن ئەرفەع باسی دەکات، دانپێدانانێکی راستەوخۆیە بەکوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە ئەو نووسیوێتی کە لەسەردەمی (عومەری کوڕی خەتاب)دا هێزی ئیسلامو عارەب هاتووە بۆ داگیرکردنی شارەکانی (هەولێر–موسڵ–نەسیبەین)، هاتنی ئیسلامو عارەب لەپێناوی داگیرکردنی ناوچە کوردییەکانو بەتایبەت شارەکانی (هەولێر – موسڵ – نەسیبەین)، بۆمان دەریدەخات کە عارەب ئەو شارانەی داگیرکردووە، کەواتە ئەو شارانە شارو خاکی عارەبی نەبووینە لەبنەڕەتدا، کەچی دوای داگیرکردنەکان عارەبیان لەو شارە داگیرکراوانەدا نیشتەجێکردووە بەمەبەستی بەعارەبکردنیان.

حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕە (162)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (لە تەلەگرافێکدا، کە لە (10)ی مایسی (1919)دا، لەلایەن دەوڵەتی بەریتانیاوە بۆ (سێر ئارنۆڵد ویلسۆن) ڕەوانەکرابوو (کە دواتر بووە کۆمیسەری باڵای ئێراق)، نووسرابوو: (بەمەبەستی دامەزرانی دەوڵەتی ئێراق، ئێمە ئەرکی بەڕێوەبەرایەتی پێنج شارمان بە تۆ سپاردووە، بۆ دڵنیاکردنی پشتیوانیو دابینکردنی ئەم مەبەستە ویلایەتی موسڵ بەشێوەی ئۆتۆنۆمیو خۆگەردان بەسەرانی کورد بسپێرە، کە لەژێر چاودێری دەوڵەتی بەریتانیادا بەڕێوەببرێت).

حەسەن ئەرفەع، دەربارەی ئەو تەلەگرافەیە بۆچوونی خۆی لەهەمان لاپەڕەدا، بەمشێوەیە دەردەبڕێت: (بەم تەلەگرافەدا دەردەکەوێ کە دامەزرانو ماندێتی دەوڵەتی ئێراق لەوکاتەدا لەتێڕوانینی میری بەریتانیاوە بەدەر لەویلایەتی موسڵدا بێ. ئەم بڕیارە ئەوە دەردەخات کە دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراق تەنها بەشی عارەبنشینی دەگرتەوە، چونکە سیستەمی ئۆتۆنۆمی لەو ناوچانەدا کە کوردەکان زۆرینەیان پێکدەهێنا، بۆ پاراستنی میری هیندستانی ژێر دەسەڵاتی ئینگلیز پاڵپشتو پێگەیەکی گونجاو بوو).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەیەی سەرەوە هەم حکومەتی بەریتانیاو هەم نووسەری ئێرانی حەسەن ئەرفەع، دانیپێدادەنێن کە ویلایەتی موسڵ خاکو نیشتمانی

کورده بەتەواوی شارەکانیەوە، ئێراقیش تەنیا ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا دەگرێتەوە، کاتێکیش کە حکومەتی بەریتانیا بە نوێنەری باڵای خۆی لەئێراقدا دەڵێت: (ویلایەتی موسڵ بەشێوەی ئۆتۆنۆمی بەسەرانی کورد بسپێرە، کە لەژێر چاودێری دەوڵەتی بەریتانیادا بەڕێوەببرێت)، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیو کوردێتی تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ–ی پایتەختیشەوە دەسەلمێنێت، چونکە هەموو لایەک ئەوە دەزانێت کە ویلایەتی موسڵ لەشارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) پێکدێت، کاتێک کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بەکورد بسپێردرێت، گومان لەوەدا نییە کە شاری موسڵ–یشی لەگەڵدا دەبوو، بەتایبەت نامە فەرمییەکەی دەوڵەتی بەریتانیا زۆر ڕاشکاوانە باسی ئەوە دەکات کە تەواوی ویلایەتەکە بە کورد بسپێرنو، شاری موسڵ–ی لێ دەرهاوێژ نەکردووە.

حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕە (165)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (هەوڵی دامەزراندنی ویلایەتێکی کوردنشین لەئێراقدا بێئاکام مایەوەو بەسەرکەوتن نەگەیشتو، ئەو بەشە کوردنشینەی بەویلایەتی موسڵ ناودەبرا، خرایە سەر ئێراق. میریو پاشایەتی ئێراقیش بە فەیسەڵ (کوڕی دووەمی شەریف حوسێن) سپێردرا. بەڵام بڕیار لەسەر ئەوە درا کە ناوچە کوردنشینەکان لە هەڵومەرجێکی تایبەتیدا بێ).

کاتێک کە نووسەری ئێرانی (حەسەن ئەرفەع) ویلایەتی موسڵ بە بەشی کوردنشین یان کوردستان ناودەبات، کەواتە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردو بەشێکە لە کوردستان، هەروەها دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ یەکسانە بە ناوچەی کوردنشین یاخود کوردستان (باشووری کوردستان)، مادامیش ویلایەتی موسڵ یەکسان بێت بە کوردستانو یەک بن، کەواتە شاری موسڵ–یش یەکێکە لەشارەکانی کوردی سەر بە باشووری کوردستان.

حەسەن ئەرفەع، لە لاپەڕەکانی (175–176)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (لەمایسی 1944دا، نوری سەعید بەخۆی گەشتێکی کرد بەناوچە کوردنشینەکانداو لەشارەکانی موسڵو کەرکوکدا چەندین کۆبوونەوەی لەگەڵ سەرانی کوردا سازدا، بەڵام لەگەڵ خودی مەلا مستەفادا کۆنەبۆوە).

کاتێک کە (حەسەن ئەرفەع) باسی ئەوە دەکات کە (نوری سەعید)ی سەرۆک وەزیرانی ئێراقی لەساڵی (1944)دا سەردانێکی ناوچە کوردنشینەکان (کوردستان)ی کردووەو، لەشارەکانی موسڵو کەرکوکدا کۆبوونەوەی لەگەڵ چەندین سەرکردەی کورددا کردووە، بەڵگەیەکی کەم وێنەیە بۆ سەلماندنی کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە کاتێک کە شاری موسڵو کەرکوک دوو شاری کوردنشین بن، کەواتە هەردوو شارەکە شاری کوردینو سەر بە کوردستانن.

نادر ئینتیسار، نووسەرێکی فارسەو پرۆفیسۆری زانستە رامیارییەکانو پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانە لە کۆلیژی سپرینگ هیڵ، کە تاکو ئێستا ئەم بەرهەمانەی بەزمانی ئینگلیزی دەربارەی مێژووی کوردو کوردستان بڵاوکردۆتەوە: (کورد لەپاش شۆڕش لە ئێراقو ئێراندا – 1984)، (مۆزایکی کوردی – 1989)، (ناسنامەی کوردی لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا – 1991)، (ئیتنۆنەتەوایەتی کوردی – 1992). نادر ئینتیساری، لە لاپەڕە (70–71)ی پەرتووکی (ئیتنۆنەتەوایەتی کوردی – 1992)دا، نوسیوێتی: (لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا بەریتانیا دەسەڵاتی بەسەر ویلایەتەکانی بەغداو بەسرەدا گرت. ئەو هەرێمانەی کە لەژێر سایەی دەسەڵاتی عوسمانیدا بوون، دواتر بوون بە (دڵ – بنەما)ی ئەو وڵاتەی کە پێی دەوترێت ئێراقی عارەب. بەریتانیا بەڵێنی دابوو ئەم ناوچەیە (ویلایەتی بەغداو بەسرا) بدات بە شەریف حسێنی مەککە لەپاداشتی ئەوەدا کە شەریف حسێن عارەبەکانی بەدژی تورکەکان هاندابوو بۆ ڕاپەڕین. لەڕۆژی (24)ی تشرینی یەکەمی ساڵی (1915)دا لە وەڵامدا بۆ شەریف حسێنو داواکارییەکانی بەریتانیا ڕەزامەندیی خۆی نیشاندا بۆ پشتگیریکردنی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەب کە ویلایەتەکانی بەغداو بەسرە بگرێتەوە. لەو ڕێکەوتنەدا هیچ شتێک دەربارەی ویلایەتی موسڵ کە دانیشتوانەکەی کوردن نەگوترا تەنانەت هەتاکو ئاگربەستی نێوان هێزی هاوپەیمانانو سوڵتانی عوسمانیش لەبارەی ویلایەتی موسڵەوە هیچ قسەیەک نەکرا).

بەگوێرەی قسەکانی نووسەری فارس (نادر ئینتیسار) کە باسی دەکات، بەریتانییەکان گفتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی عارەبییان بە شەریف حوسێن دابوو لەویلایەتەکانی بەغداو بەسرا، وە هیچ ئاماژەیەک بۆ ئەو مەبەستە

بەویلایەتی موسڵ نەدرابوو، بەمەش بۆمان ڕوونەبێتەوە کە شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ بەتەواوی لەدەرەوەی ئەو ئێراقە بووە کە نیاز وابووە ئینگلیزەکان بۆ عارەبی دامەزرێنن، ئەوەش هۆیەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە، ویلایەتێکی کوردی بووەو هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو بە ئێراقەوە نەبووە.

نادر ئینتیساری، لە لاپەڕە (74)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا دەنووسێت: (ئۆفیسی بەریتانی لە هیند گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە پارێزگاریکردنی ئێراق لەلایەن بەریتانیاوە ئێراق ناگەیەنێتە ئەوەی کە بە دەوڵەتێکی زیندوو بمێنێتەوە ئەگەر ویلایەتی موسڵ نەخرێتە سنووری ئەو دەوڵەتەوە، هەروەک ئەگەر ئێراق لەڕووی ئابوورییەوە زیندوو نەبێت ئەوا بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا تیایدا لە مەترسیدا دەبێت).

ئەو بۆچوونەی ئۆفیسی بەریتانی لەهیند بەوەی کە ئێراق بەدەوڵەتێکی زیندوو نامێنێت، ئەگەر بێتوو ویلایەتی موسڵ نەخرێتە سنووری ئەو دەوڵەتە، بەڵگەیەکە بۆ سەڵماندنی سەربەخۆیی و نەبوونی هیچ پەیوەندییەکی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقو بە عارەبەوە. لەکاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ بێتو هیچ پەیوەندییەکیشی بەعارەبو بە ئێراقەوە نەبووبێت، کەواتە شاری موسڵ–یش وەکو شارێکی سەر بەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقو بە عارەبەوە نەبووە. بۆیە دەکرێت ئەمەش وەکو بەڵگەیەکی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ بەکاربهێنرێت.

نادر ئینتیساری، لە لاپەڕەکانی (75–76)دا بەمشێوەیە لەسەر کێشەی ویلایەتی موسڵی کوردان دەنووسێت: (هەرچەندە بەریتانیا وەکو هێزی (ماندێت) بەسەر ئێراقدا لەسەر هەرێمی کوردنشینی ویلایەتی موسڵ کە مایەی کێشە بوو، لەگەڵ تورکدا کەوتە گفتوگۆکردن. گفتوگۆکانی نێوان بەریتانیاو تورکیا لەسەر موسڵ بێ ئەنجام دەرچوون، لەبەر ئەوە مەسەلەکە خرایەوە بەردەستی کۆمەڵی نەتەوەکان. کۆمەڵەی نەتەوەکانیش لە کانونی یەکەمی (1925)دا بڕیاریدا کە موسڵ بخرێتە ژێر دەسەڵاتی ئێراقەوە بەمەرجێک زەمانەتی تایبەتیی پاراستنی کەمایەتی کوردی بکرێت. بۆ ئەو مەبەستە لەسەرەتای ساڵی (1926)دا سەرۆک وەزیرانی ئێراق گوتارێکی دا کە تیایدا ڕوونیکردەوە

زمانی عارەبی و کوردی دەبن بە زمانە فەرمییەکانی موسڵو منداڵانی کورد بەزمانی خۆیان دەخوێنن).

کاتێک کە نووسەری ئێرانی بەڕەگەز فارس (نادر ئینتیساری)، باسی ئەوە دەکات کە بەریتانیا لەسەر هەرێمی کوردنشتنی ویلایەتی موسڵ لەگەڵ تورکیادا کەوتە کێشە، هەروەها کردنی زمانی کوردیو عارەبی بەزمانی فەرمی لەتەواوی ویلایەتی موسڵ–دا، دەیسەلمێنی کە ئەوشارە (موسڵ) شارێکی کوردیو سەربە کوردستان بووە، چونکە ئەو دەڵێت: (هەرێمی کوردنشینی ویلایەتی موسڵ)، دواتریش کێشەکە لەنێوان بەریتانیاو تورکیا بووە، عارەب نەهاتۆتە گۆڕەپان بەرامبەر بەتورکیا، چونکە باوەڕی بەخۆی نەبووە کە خاوەنی شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ بێت!

نادر ئینتیساری، لە لاپەڕەکانی (103–104)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (حکومەتی ئێراقو کوردەکانیش هەمیشە دانیان بەوەدا ناوە کە کورد زۆرینەی دانیشتوانە لە هەولێرو سلێمانیدا، بەڵام ئەوەی مایەی رێک نەکەوتنو گیروگرفتی دۆزی کەرکوکو ناوچەکانی تر‌ە. لەوانەیە جێگای خۆی بێت ئەگەر پێ لەسەر ئەوە دابگیرێت کە ئەگەر دانیشتوان رانەگواستراناید ئەوا کورد لە موسڵو کەرکوکدا زۆرینەیەکی لاوازیان پێکدەهێناو لەناوچەکانی خوارتریش واتە لە خانەقینو مەندەلی ئامادەبوونێکی بەهێزیان دەبوو. لەبەر ئەوەی هەولێرو سلێمانی دەکەونە قوواڵایی کوردستانی ئێراقەوە بەعارەبکردنو راگواستن کاری لەو ناوچانە نەکردووە وەکو ئەوەی کە لەڕادەبەدەر کاری لەناوچە کورددییەکانی تر کردووە).

ئەوەی نووسەری فارس (نادر ئینتیساری) باسی دەکات کە هەردوو شاری کەرکوکو موسڵ، ئەگەر دانیشتوانە کوردەکەی رانەگواستراید ئەوکاتە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد دەبوون، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی هەردوو شارەکانی موسڵو کەرکوک–ە. حکومەتە یەک لەدوا یەکەکانی ئێراق سەرەڕای دەرکردنی دانیشتوانی کورد لەو دوو شارە کوردستانیەدا، بەسەدان هەزار خێزانی عارەبیان گواستۆتەوە بۆ ئەوێو هەردەم لەهەوڵی بەعارەبکردنی ئێزیدیو شەبەکو چەندین هۆزو تیرەی کوردی دیکە بووینە. کەواتە عارەبەکان

سەرەڕای بەعارەبکردنی خاکی کوردو کوردستان، هەوڵی بەعارەبکردنی مرۆڤی کوردیشیان داوە.

نادر ئینتیساری، لە لاپەڕە (104–105)ی سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لەناوچەکانی تریشدا رژێمی بەعس هێڵەکانی سنووری بەڕێوەبەرێتی جارێکی تر کێشایەوە بەو مەبەستەی زۆرینەی عارەب پێکبهێنێت. لە ئاکامی ئەم دیسان هەرێم جیاکردنەوەدا زۆر گوندی کوردی خرانە دەرەوەی سنووری هەرێمی ئۆتۆنۆمییەوە. بۆ نموونە گوندەکانی کەلار کە ژمارەی دانیشتوانیان (33.000) کەسو کفری (50.000) کەسو چەمچەماڵ (51.000) کەس لە کەرکوک جیاکرانەوەو چیتر بەبەشێک لەو شارە دانەدەنران. سەرجەمی ناوچەکانی موسڵو ناوچە نەوتییەکانی کەرکوکو ناوچەکانی خانەقینو مەندەلی ناوچەی سەرەکی بوون لە پرۆگرامی بەعارەبکردندا کە رژێم نەخشەی دانابوو).

ئەوەی نووسەری فارس (نادر ئینتیساری) باسی دەکات، سەبارەت بە بەعارەبکردن کە تەواوی ناوچەکانی موسڵو ناوچە نەوتییەکانی کەرکوکو خانەقینی گرتۆتەوە، بەڵگەیەکی تری بەنرخە لەبەڵگەکانی کوردێتیو کوردستانێتی هەردوو شاری موسڵو کەرکوک، بەتایبەت مادام نەخشەو پلانی بەعارەبکردنیان لەلایەن عارەبی ئێراقەوە لەهەردوو شاری ناوبراودا جێبەجێ کرابێ.

حەمید رەزا جەلائی پور، بەرپرسی پۆلیسی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕەکانی (61–62)ی پەرتووکی (المشكلة الكوردية)دا، نووسیوێتی: (شەڕی چاڵدێران (1514ز) لوتکەی ناکۆکی نێوان عوسمانیو سەفەوییەکان بوو لە باکووری رۆژئاوای ئێران (بیابانی نێوان خوێو ماکۆ)، سوڵتان سەلیمی عوسمانی لەو شەڕەدا شکستی بە شاە ئیسماعیل هێنا، زۆربەی هەرە زۆری ناوچە کوردییەکانو نزیکەی دوو لەسەر سێ بەشی کەوتە ژێر دەستی تورکە عوسمانییەکان. بەشێوەیەکی تر هەموو ناوچەکانی هەولێر، موسڵ، دیاربەکر بۆ یەکجارەکی لە ئێران جیاکرانەوەو یەک لەسەر سێی لەژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتی ناوەندی ئێران، ئەو کۆمەڵەیەی لە گەلی کورد کە لەسەر

رووی باکووری رۆژهەڵاتی چیاکانی زاگرۆس (کە ناوچەکانی کوردی ئێستان لە ئێران).

لێرەدا نووسەری ئێرانی (حەمید رەزا جەلائی پور) کوردستانییەتو کوردێتی شاری موسڵ–مان بۆ دەسەلمێنێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات لەکاتی شەڕی چاڵدێراندا تورکیا توانی دەست بگرێت بەسەر ناوچە کوردییەکانی هەولێر، موسڵو دیاربەکر، کە پێشتر سەربە ئێران بووینە، هەمووشمان دەزانین کەتەواوی شارو شارۆچکەکانی کوردستان چۆن هەرجارەی بەدەست یەکێک لەدوژمنانی کورد لە عوسمانییەکانو سەفەوییەکاندا نالاندویانەو، بەنۆرە داگیریان کردوون! ئەمەش بەڵگەی ئەوەمان دەداتە دەست کە ویلایەتو شاری موسڵ لەهیچ کاتێکدا بەشێک نەبووینە لەخاکی عارەبو ئێراق.

حەمید رەزا جەلائی پور، بەرپرسی پۆلیسی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕە (185)ی پەرتووکی (المشکلة الکوردیة)دا، نووسیوێتی: (شۆڕشی بەدرخان بەگ لەساڵی (1943–1946) کاتێ شکستی تورکەکانی لە نوسێبین قۆستەوەو، دەسەڵاتی سەپاند بەسەر نزیکەی تەواوی ناوچەکانی کوردی (وان، موسڵ، سابڵاخ (مەهابادی ئێستا)، ورمێ، دیاربەکر)و لەگەڵ بەڕیوەبەرێتی سەنەندەج یەکیان گرتەوە).

سەرەتا شۆڕشی بەدرخان لەساڵانی (1843–1846) بووە نەک ساڵانی (1943–1946) کە نووسەر لەسەرەوەدا باسی کردووە. ئینجا ئەوەی لێرەدا (حەمید رەزا جەلائی پور) دانی پێدادەنێت، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوەمان بۆ دەکات کە شاری موسڵ بەشێک بووە لەمیرنشینەکەی میر بەدرخان، مینشینەکەی میر بەدرخانیش میرنشینێکی کوردی بووە، کەواتە بێ هیچ گومانێکیش شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە کوردستان بووە.

حەمید رەزا جەلائی پور، بەرپرسی پۆلیسی کوردستانی ئێران، لە لاپەڕە (222)ی پەرتووکی (المشکلة الکوردیة)دا، نووسیوێتی: (لەیەکەم جاردا، کوردەکان، بەرەنگارییەکی توندوتیژی عارەبەکانیان کرد لە حەلوان، تکریت، موسڵ، جەزیرەو ئەرمینیای باشوور).

ئەوەی کە نووسەری ئێرانی (حەمید رەزا جەلائی پور) دەربارەی بەرەنگاربوونەوەی کورد لەدژی عارەبە داگیرکەرەکانیان کردووە لەشارەکانی: (حەلوان، تکریت، موسڵ، جەزیرەو ئەرمینیای باشوور) کە هەموویان شاری کوردین، بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵو شارەکانی تر کە ناویان هاتووە دەخرێتە پاڵ بەڵگەنامەکانی تر، چونکە بەر لەهاتنی هێزی عارەبی ئیسلام لەپێناوی داگیرکردنی خاکی کوردو نەتەوەکانی تری ناوچەکە، عارەب بوونی نەبووە لەو دەڤەرەدا، کەواتە شاری موسڵو تەواوی شارەکانی دیکەش، شاری کوردیو سەر بە کوردستان بووینە.

عەلی نەقی ئەلحوسەینی، مێژوونووسی کۆنی ئێرانی، لە لاپەڕەکانی (23–24)ی پەرتووکی (مێژووی 641 ساڵەی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانییەکان لەناوچەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئێراندا)، نووسیوێتی: (دوای ئەوەی شاعەباسی، پاشای ئێران کۆچی دواییکرد. لە (جمادی الاخر)ی (1038)ی کۆچیدا، (شاسەفی–شاه صفی) لەجێگەی ئەو چووە سەر کورسی سەڵتەنەتو بەڕێوڕەسمی جۆراوجۆر دڵنەوایی خان ئەحمەد خانی میری ئەردەڵانی دەکرد. کەچی دوای نزیکەی ساڵێک شاسەفی بیلبیلەی چاوی (سورخاب بەگ)ی کوڕی خان ئەحمەد خانی دەرهێنا. خان ئەحمەد خان، سوپایەکی زەبەندی کۆکردەوەو پەلاماری ویلایەتە هاوسێو نزیکەکانی دا. کرماشانو هەمەدانو (خوی)و (ئەردەبیل)یشی خستە سەر قەڵەمڕەوەکەی خۆی. لەژێریشەوە پەیوەندی بە سوڵتانی عوسمانییەوە کردو پەیمانی خزمەتگوزاری دایە. بە فەرمانی سوڵتانی عوسمانی فەرمانڕەوایی موسڵو کەرکوکی پێبڕا. خان ئەحمەد خان شاری موسڵی کردە (پایتەخت–دار الملک)ی خۆیو (7) ساڵ موسڵو کەرکوکو سلێمانیو شارەزوور لەژێر دەستی ئەو خاوەن دەسەڵاتەدا بوون).

فەرمانڕەوایی کردنی شارەکانی موسڵو کەرکوک لەلایەن خان ئەحمەد خانی میری ئەردەڵان بۆ ماوەی حەوت ساڵو، کردنی شاری موسڵ بەپایتەختی میرنشینی ئەردەڵان، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیو کوردێتی هەردوو شارەکە دەسەلمێنێت، بەتایبەتیش کاتێک کە بەفەرمانی سوڵتانی عوسمانی بکرێت بەفەرمانڕەوای کورکوکو موسڵ، چونکە عوسمانیو سەفەوییەکان ئەگەر زۆر ناچار نەبوونایە تەنانەت بەوەش قایل نەدەبوون کە کورد تەنانەت

فەرمانڕەوایەتی خاکی خۆیشی بکات، جا بگرە خاکی بێگانە بدەنە دەست کورد! ئەمەش دەیسەلمێنێ کە موسڵ خاکی کورد بووە.

نووسەری پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی کە خان ئەحمەد خان (لەسالّی (1048)ی کۆچیدا، لە موسڵ کۆچی دواییکردو هەر لەسەر بڕیاری چەند میرێکی تری کوردستان تەرمەکەیان لەپاڵ یونس پێغەمبەردادا ناشت). بۆ زۆرتر دڵنیابوون لەفەرمانڕەوایەتی کردنی شارەکانی موسڵو کەرکوک لەلایەن میری ئەردەڵانەوە، مستر ستیڤن هیمسلی لۆنگریک، لە لاپەڕە (125)ی پەرتووکی (اربعة قرون من تاریخ العراق الحدیث)دا نووسیوێتی: (ئەردەڵانیەکان بۆ ماوەی حەوت ساڵ فەرمانڕەوایەتی موسڵ، کەرکوکو شارەزووریان کردووە). کەچی گەڕیدەو جوگرافیناسی ناسراوی کورد کەریم زەند، لە لاپەڕە (73)ی پەرتووکی (جوگرافی کوردستان)دا دەڵێت: (خان ئەحمەد خانی میری ئەردەڵان لەسالّی (1040ک)دا بەرەو موسڵ هێرشی بردووەو داگیریکردووەو کردوویەتی بە پایتەختی خۆی تا سالّی (1048)ی کۆچی).

نووسەری ئێرانی موجتەبا بورزووی، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (بارودۆخی سیاسی کوردستان (1880–1946)دا، نووسیوێتی: (بەرینایی قەڵەمڕەوی میرانی ئەردەڵان کە (والی)یان پێدەگوتن، جاروبار لەمیرنشینی کوردستان تێدەپەڕیو سەرانسەری کوردستانی ئێراقی ئەمڕۆو شارەکانی موسڵو کەرکوک–یشی دەگرتەخۆ، بەڵام لەگەڵ بەدەرکەوتنی بنەماڵەی فەرمانڕەوایی بابان لە کوردستانی عوسمانیو، هەروەها لەگەڵ بەرفراوانبوونی دەسەڵاتی رامیاری سوپایی دەوڵەتی عوسمانی لەو ناوچەیەدا، وردە وردە بەشەکانی رۆژئاوای قەڵەمڕەوی والیانی ئەردەڵانی لێ جیابۆوە).

بە بۆچوونی نووسەر موجتەبا بورزووی، شاری دێرینی موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە، چونکە لەلایەک نووسەری ناوبراو لەباسی دیاریکردنی سنووری کوردستانی ئەردەڵاندا، باسی ئەوە دەکات کە هەردوو شاری موسڵو کەرکوک دەکەوتنە نێو سنووری کوردستانو، لەلایەکی تریش هەردوو شارەکانی موسڵو کەرکوک وەکو دوو شاری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات.

نووسەری ئێرانی موجتەبا بورزووی، هەر لە لاپەڕە (27)ی هەمان پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (عەلی ئەکبەری وەقایع نگار بڕوای وایە کە میرانی ئەردەڵان لەسەرەتادا لەشاری موسڵ نیشتەجێبوون‌و لەساڵی (546ک/1125ز) بۆ ناوچەی شارەزوور هاتوون‌و قەڵای (زەڵم) ناوەندی فەرمانڕەواییان بووەو لەدواییدا ناوچەکانی سەقز، سیاهکۆهو عەلی شەکریشیان خستۆتە سەر ناوچەکانی ژێر قەڵەمڕەوی خۆیان).

بەگوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی موجتەبا بورزووی، عەلی ئەکبەری وەقایع نگار شاری موسڵ بە مەڵبەندی میرانی ئەردەڵان دەزانێت، کە ساڵی (1125ز)ی پایتەختی میرنشینەکەیان لە موسڵ گواستۆتەوە بۆ قەڵای زەڵم لە شارەزوور، کەواتە شاری موسڵ ماوەیەکیش مەڵبەندو پایتەختی میرنشینی ئەردەڵان بووە. کاتێک کە شاری موسڵ مەڵبەندی میرنشینێکی کوردی بووبێت، کەواتە بەدڵنیاییەوە شارێکی کوردی‌و کوردستانیش بووە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕەکانی (82–83)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عەرەبییەوە)دا نووسیوێتی: (بەپێی ڕێککەوتننامەی (سایکس – پیکۆ)، ویلایەتی موسڵ بۆ فەرەنسا دانرابوو لەگەڵ چەند جێیەکی دی، ویلایەتی بەسراو بەغداش بۆ بەریتانیا دانرابوون. لە (24.10.1915) حکومەتی لەندەن، لەنامەیەکدا بۆ شەریف حوسێنی میری مەکە، بەڵێنیدا کە ئەو دوو ویلایەتە عارەبییەی پێ ببەخشێ بەرامبەر بەهاوکاری‌و پشتگیریکردنی بەریتانیا لەدژی تورکەکان).

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە هەم بەگوێرەی پەیماننامەی (سایکس پیکۆ)و هەم بەگوێرەی بەڵێنەکانی ئینگلیز کە بە شەریف حوسێنی مەکەی دابوو، خاکی عارەبو دەوڵەتی ئێراق تەنها ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا دەگرێتەوەو، ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی سەربەخۆ جیابووە لەئێراق. کەواتە شارو ویلایەتی موسڵ نیشتمانی کوردو خاکی کوردستان بووە. هەروەها کچی مێژوونووسی بەناوبانگی کورد (دوڕیە عەونی)، کە کچی (محەمەد عەلی عەونی)یە لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی (عرب وأکراد خصام أم وئام)دا ئاماژەی بە هەمان بەڵێنی ئینگلیزەکان بە شەریف حوسێن کردووە.

سەلام ناوخۆش، لە لاپەڕە (100)ی پەرتووکی (هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عەرەبییەوە)دا نووسیوێتی: (بەر لەبەستنی کۆنگرەی قاهرە، (کۆمیسیۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست) کۆنگرەیەکی بەسەرۆکایەتی (لۆرد کیرزۆن) لە (23.2.1921)دا لەنووسینگەی وەزارەتی دەرەوە بەستو سێ پێشنیار خرانەڕوو بۆ ئەو هەڵومەرجەی لەئارادا بوو:

1- ویلایەتی موسڵ بلکێندرێ بە ئێراق.

2- ئینگلیز لەموسڵ بکشێنەوە (ئەو بۆچوونە وەزارەتی دەرەوە پێشنیاری بوو).

3- کۆنفیدڕاڵییەکی کوردی دابمەزرێ (وەزارەتی دەرەوەی هیندی ئەو ڕاسپاردەیەی دا).

کاتێک کە کۆنگرەی قاهرە پێشنیاری ئەوە دەخاتەڕوو کە ویلایەتی موسڵ بەئێراقەوە بلکێندرێ، بەڵگەیەکی گرنگەو دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی کوردی بێگەردە، هەروەها کاتێک کە پێشنیاری کۆنفیدڕاڵییەتی کوردی دەکرێت، دووبارە دەیسەلمێنێتەوە کە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردستانو نیشتمانی کوردە، چونکە بەدڵنیایی کۆنفیدڕاڵی لەنێوان باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)و ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا) پێکدەهات، هەمووشمان دەزانین دەوڵەتی کۆنفیدڕاڵی لەنێوان دوو خاکو دوو نیشتمانی جیا دادەمەزرێ.

دکتۆر حەنین مەحمود قەدۆ، لەلاپەڕە (3)ی ژمارە (1236)ی ڕۆژنامەی خەبات، یەکشەممە (7.9.2006)دا لەوتارێکیدا لەژێر ناوی (ڕەگو ریشەو بنەچەو بڕواو ئینتیمای شەبەک)دا نووسیوێتی: (ژەنەڕاڵ ساندرس، کاتێک کە پردی نوێی کردەوە، ئەو پردەی موسڵ بە بەری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە دەبەستێتەوە، کە لەژمارە (351)ی ڕۆژنامەی (موسڵ)، (22.3.1921)دا بڵاوبۆتەوە کە لەسەر وتارەکەیدا نووسیوێتی: (لەکەس شاراوە نییە کە تەواوکردنی ئەو پردە بووە ئەلقەیەکی گرنگ لەزنجیرە بەردەوامەکانی کە وڵاتی کوردستان بەئێراقەوە دەبەستێتەوە).

لێرەدا (دکتۆر حەنین مەحمود قەدۆ) هەمان بۆچوونی (ژەنەڕاڵ ساندرس) بەشێوەیەکی تر دووبارە دەکاتەوە، کە هەردووکیان مانای ئەوە دەگەیەنن

بەشی خۆرهەڵات یان بەری دەستە چەپی روباری دیجلە بەشێکە لە خاکی کوردو کوردستان، سەرەڕای ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆر لە گەڕیدەو مێژوونووسانی عارەبیو بێگانە، تەواوی شاری موسڵ بەشارێکی کوردیو بەخاکی کوردستان دەزانن. بۆ نموونە لەنێو عارەبەکاندا دکتۆر شاکر خەسباک، محەمەد هادی ئەلدەفتەری، ئیبن حەوقەل، ئیبن بەتووتە، یەحیا خەشاب، دکتۆر حامد مەحمود عیسا، یاقووتی حەمەوی، ئەنساری، مەسعودیو ئازدی باسی ئەوەیانکردووە کە شاری موسڵ یەکێکە لەشارەکانی کوردستان، ئەوان تەواوی شارەکەیان پێ کوردستان بووە، نەک بەتەنها بەشی رۆژهەڵات واتە بەری دەستە چەپ!

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (62)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، دەنووسێت: (لە (7)ی مایسی (1919)دا وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا دەسەڵاتیدا بە (نوێنەری باڵا–مەندوبی سامی)ی بەریتانی لەبەغدا (کۆلۆنێڵ ویلسن) کە مامەڵەی ویلایەتی موسڵ وەک هەرێمێک، لە هەرێمەکانی دەوڵەتی ئێراق بکات، کە بەتەنیشتیوە دەوڵەتێکی ئۆتۆنۆمی کوردی دابمەزرێ لەژێر سەرکردایەتی کوردو راوێژکارەکانی ئینگلیزدا).

کاتێک کە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی دەسەڵات دەدات بە نوێنەری باڵای بەریتانی لەئێراق، بۆ ئەوەی وەکو هەرێمێکی سەربەخۆ مامەڵە لەگەڵ ویلایەتی موسڵ بکات، کەواتە ئەو ویلایەتە تایبەتمەندێتی خۆی هەیەو جیایە لە دەوڵەتی ئێراق. هەروەها کاتێک کە بە نوێنەری باڵای بەریتانی کۆلۆنێڵ ویلسن رادەگەیەنرێت کە دەوڵەتێکی خاوەن ئۆتۆنۆمی کوردی لەویلایەتی موسڵ، بۆ کوردو بەسەرپەرشتی بەریتانییەکان دامەزرێت، دیسان ئەمە مانای ئەوەیە کە ئەو خاکە خاکی کوردە بۆیە دەوڵەتێکی کوردی خاوەن ئۆتۆنۆمی لەسەر دادەمەزرێنن. کەواتە ئەگەر ئەو خاکەو ئەو ویلایەتە (ویلایەتی موسڵ) خاکی کوردی بێت، کەواتە شاری موسڵو تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە شاری کوردیو سەر بە کوردستانن.

دکتۆر وەلید حەمدی، لە لاپەڕە (96)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا)، نووسیوێتی: (لەنامەیەکی نووسینگەی نوێنەری باڵا لەبەغدا، ژمارە (28770) لە (28)ی تشرینی یەکەمی (1920) کە بۆ

جێگری وەزارەتی هیند – لەندەن رەوانکراوە، هاتووە: لەڕۆژی (10)ی کانوونی یەکەمی ساڵی (1920) نوێنەری باڵای بەریتانیا لە بەغدا فەرمانی دەرکرد بۆ ئەفسەرە رامیارییەکانی لەناوچە کوردییەکان لە کەرکوک کە لە چوار پارێزگا پێکهاتبوو موسڵ، سلێمانی، کەرکوک و هەولێر بۆ کۆبوونەوە لەگەڵ سکرتێری تایبەتی خۆی، بۆ گفتوگۆ لەبارەی هەڵوێستی ئەو پارێزگایانە بەرامبەر بەو حکومەتە ئێراقیەی کەنیازی دامەزراندنی هەیە).

بەگوێرەی ئەو نامەیەی نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا کە لە بەرواری (28.10.1920)دا، بۆ جێگری وەزارەتی هیند ناردوویەتی، زۆر راشکاوانە ناوچە کوردییەکان دیاریدەکات کە پێی وایە لەپارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، کەرکوک و سلێمانی پێکدێت، کەواتە مادام پارێزگای موسڵ یەکێک بێت لەناوچە کوردییەکان، کەواتە شارێکی کوردی و سەر بە کوردستانیشە.

دکتۆر فازل حوسێن، لە لاپەڕە (295)ی پەرتووکی (مشكلة الموصل)دا بەزمانی عارەبی و لاپەڕە (379)ی وەرگێڕدراوەکەیدا بۆ کوردی، دەڵێت: (لەپاشکۆی گۆڤاری (لازی فرانسیز)دا نووسەرێک ئاماژەی کرد بەوە کە موسڵ دەکەوێتە سەر ڕێگەی هیندستان، مەڵبەندێکی سەربازی و رامیاری و ئابووری گرنگی هەیە: خاڵی بەیەکگەیشتنی ڕێگای باکووری بەغدایەو مەڵبەندی رامیاری کوردستانە بۆ سەرمایە خستنەگەڕ لەپێناوی بەرهەمهێنانی نەوت).

ئەوەی کە گۆڤاری (لازی فرانسیز) دەربارەی موسڵ نووسیوێتی، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردستانێتی و کوردێتی ئەو شارە مێژوویییە، چونکە گۆڤارەکە نووسیوێتی: (مەڵبەندی رامیاری کوردستانە)، مادامیش مەڵبەندێکی رامیاری یان ئابووری یان سەربازی کوردستان بێت، کەواتە شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ بەشێکی دانەبڕاوی کوردستانن.

مام جەلال، سکرتێری گشتی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان و سەرۆک کۆماری ئێراق، لە لاپەڕەکانی (14، 15)ی پەرتووکی (حول القضية الكوردية في العراق)دا نووسیوێتی: (مێژوونووسی روسی، مینۆرسکی دەربارەی ویلایەتی موسڵ، کەخۆی دیبلۆماتێکی روسی بووە لە کۆمیسیۆنی نەخشەکێشانی سنوری نێوان فارس و دەوڵەتی عوسمانی لەساڵی (1913)دا، بەمشێوەیە دەڵێ:

(بەشێوەیەکی سەرەکی کوردەکان لەویلایەتی موسڵ–دا نیشتەجێن، کە ناوچەیەکی بەتەواوەتی کوردنشینە).

ئەوەی کە مێژوونووسی رووسی مینۆرسکی نووسیوێتی، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ ناوچەیەکی بەتەواوەتی کوردنشینە، بەیەکێک لەبەڵگەنامەکانی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتی موسڵ هەژمار دەکرێت، چونکە مادام ویلایەتە بەتەواوەتی ناوچەیەکی کوردنشین بێت، کەواتە هەموو شارەکانی سەر بەو ویلایەتە بەشاری موسڵی پایتەختەوە، شاری کوردیو سەر بە باشووریکوردستانن.

کەریم زەند، گەڕیدەو جوگرافیناسی کورد، لەپەڕەکانی (322–323)ی پەرتووکی (جوگرافی کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (104–105)ی پەرتووکی (مشاهدات بەریتانی (1797) –گەڕیدەی ئینگلیز–جاکسۆن)و وەرگێرانی بۆ عارەبی (سەلیم تەها تکریتی)، نووسیوێتی: (ئەم گەڕیدەیە لەبەسرەوە هاتووە بۆ ئەمارە – کوت– بەرەو بەغداد – تووزخورماتوو – کەرکوک – پردێ هەتا هاتۆتە موسڵ – لێرەوە گەڕاوەتەوە بۆ بەریتانیا. ئەڵێ گەیشتۆتە موسڵ هەندێ دانیشتوانی پێی ئەڵێن نەینەوای کۆن، لەبەرزایی کەناری راستی رووباری دیجلە، شارێکی ئاوەدان–دانیشتوانی ئایینی جیاواز، بەڵام زۆرینەی دانیشتوان کوردن، بەکوردی ئەدوێن، عارەب پێیان دەڵێن–کرد).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە گەڕیدەی بەریتانی بۆ شاری موسڵ–ی کردووە، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە مادام کە زۆرینەی دانیشتوانی شارەکە کورد بووبنو بەهیچ شێوەیەکیش ناوی عارەب نەهاتبێ، کەواتە ئەوشارە هەر دەبێت شارێکی کوردیو سەربە کوردستان بێت.

کەریم زەند، گەڕیدەو جوگرافیناسی کورد، لەلاپەڕە (534)ی پەرتووکی (جوگرافی کوردستان)دا نەخشەیەکی ویلایەتی موسڵ–ی بڵاوکردۆتەوە کە لە (دکتۆر پی.ئی.جەی. بۆملی) وەرگرتووە، ئەم نەخشەیەش لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانەی کە (کۆمیسیۆنی لێکۆڵینەوە لە ویلایەتی موسڵ)ی سەر بە (کۆمەڵەی نەتەوەکان) ئامادەی کردووە دروستکراوە، نەخشەکە پێنج شار لەشارەکانی باشووری کوردستان (موسڵ، هەولێر، دهۆک، کەرکوکو سلێمانی) لەخۆ دەگرێت).

ئەو نەخشەیەی کە مێژوونووسو گەڕیدەی ناسراوی کورد لە (دکتۆر پی. ئی. جەی. بۆملی) وەریگرتووە، بەڵگەیەکە بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ، چونکە هەموو لایەک دەزانین کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردی بووەو، لەهەمان کاتیشدا ویلایەتی موسڵو باشووری کوردستان هەریەک سنووری جوگرافی دوو ناوی جوگرافی بووینە ئاماژە بە نیشتمانی کوردو خاکی کوردستان دەکەن. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

رۆنیە لۆمبۆرن، نووسەری سویدی، لە لاپەڕە (29)ی پەرتووکی (کورد گەلێکی بێ وڵات)دا نووسیوێتی: (مەسەلەی کورد یەکسەر پاش پەیمانی لۆزان کۆتایی پێنەهات. بەڵکە کۆمەڵەی نەتەوەکان کە ئەودەم وای پێدەگوترا، خستیەڕوو (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردن. بەریتانیا لەبەر چەند هۆیەکی سەربازی، ئابووریو رامیاری دەیەویست موسڵ بەئێراقەوە کە ماناتی خۆی بوو، بلکێنێ).

ئەوەی کە نووسەری سویدی رۆنیە لۆمبۆرن نووسیوێتی، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو ویلایەتەکە دەگەیەنێت، چونکە کاتێک کە (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ کوردبن، ئەو لە (15%)ی کە دەمێنێتەوە تورکمان، ئاشووری، کلدانو عارەبنو، هەرچۆنێک بێت عارەب بەتەنها ناتوانێ زۆرینەی دانیشتوانی شاری موسڵ یاخود پارێزگای موسڵ پێکبهێنێت! ئەمەش دەکرێت وەکو بەڵگەیەکی تری کوردستانی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.

خەبات عەبدوڵڵا، لە لاپەڕە (81)ی پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (3)ی رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (457)، رۆژی (9.8.1993)دا، نووسیویەتی: (ژان ئۆتێری گەڕیدەی فەرەنسیو نوێنەری تایبەتی لویسی پانزەهەم بۆ خۆرهەڵاتو، لە گەشتە نۆ ساڵییەکەیدا (1734–1743) کە لەمارسلییەوە دەستی پێکردو ئەسفەهانو ئەنادۆڵو حەلەبو ئێراق گەڕا، ئەگەرچی بەئاشکرا کوردستانی بوونی موسڵ راناگەیەنێت بەڵام بەدڵنیاییەوە بەئێراق نەبوونی شاری ناوبراو دەسەلمێنێت (کە دەگاتە موسڵ باسی دوو رێگە دەکات لەموسڵەوە بۆ بەغدا، موسڵ ئێراق نەبووە، بۆیە دەڵێت: لەموسڵەوە تا ئێراق شەش رۆژ رێیە).

ئەوەی کە گەڕیدەی فەرەنسی (ژان ئۆتێر) باسی کردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ەو، پێویست بەڕوونکردنەوەی زۆرتر ناکات، چونکە کوردستانی نوێ هۆیەکەی ڕوونکردۆتەوە.

خەبات عەبدوڵڵا، نووسەری پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)دا، لە لاپەڕە (83)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (3)ی ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ ژمارە (457)، ڕۆژی (9.8.1993)دا، نووسیوێتی: ژان ئۆتێر زۆر بەدڵنیاییەوە دەڵێت: (ئێراق لەتکریتەوە دەستی پێکردووە – مەبەستی تکریت بەرەو خوارە).

ئەوەی کە مێژوونووس (ژان ئۆتێر) باسی کردووە، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە، چونکە شاری موسڵ نزیکەی (245) کم دەکەوێتە باکووری شاری تکریت واتە ئەو شوێنەی کە سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە کۆتایی پێدێت.

خەبات عەبدوڵڵا، نووسەری پەرتووکی (بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور)دا، لە لاپەڕەکانی (82–83)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (سنتان في کوردستان)دا، لەنووسینی دەبلیو ئارِ. هۆ، وەرگێڕانی فوئاد جەمیل–دا، نووسیوێتی: (دەبلیو ئارِ، های کۆنە ئەفسەری بەریتانیو فەرمانداری شاری هەولێر، جگە لەوەی نەخشەیەکی کۆنی بۆ نووسینەکەی کردۆتە بەڵگە، کەباس لەسنووری کوردستانی باشوور دەکات، نووسیویە دەڵێت: (بەشێوەیەکی گشتی هەموو ئەو زەوییانەی دەکەونە خۆرهەڵاتی دیجلەو باکوری ئەو هێڵەی لەمەندەلییەوە تا خاڵی پێگەیشتنی زێی بچووک بەم ڕووە دەکشێت، نیشتمانی کوردانە. گرنگترین دوو مەڵبەندیش لەخواروی زێی بچووکدا کەرکوکو سلێمانییە. شاری یەکەم هەروەکو هەولێر دانیشتوانێکی تورکیان (مەبەستی تورکمانە نەک تورک، چونکە تورک نییە نە لە کوردستان نە لە ئێراقیش – دەرسیم) تێدایە، بەڵام ئەوەی تریان تەواو کوردییە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی سنووری کوردستان، بەشێکی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان، چونکە ناوبراو هەموو ئەو زەوییانەی کە

دەکەونە خۆرهەڵاتی دیجلە بەکوردستانی دەزانێو، شاری (نەینەوا)ش کە بەشی چەپی شاری موسڵ–ەو دانیشتوانەکەی کوردن، دەکەوێتە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە، کەواتە بەشە گەورەکەی شاری موسڵ دەکەوێتە کوردستانو بەشێکە لەخاکی کوردان.

ئینسکلۆپیدیای گەورەی دانیمارکی، لەبەرگی (13)یداو لە لاپەڕە (461)دا لەباسی موسڵ–دا بەمشێوەیەی نووسیوە: (موسڵ، شارێکە کەوتۆتە کەناری رۆژئاوای رووباری دیجلەو باکووری ئێراق. ژمارەی دانیشتوانی شاری موسڵ نزیکەی (1.4) ملیۆن کەسن (ساڵی 1995). زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە کەمینەی فەلە. موسڵ سێیەم شاری گەورەی ئێراقەو مەڵبەندی بەڕێوەبەرێتی پارێزگای نەینەوایە. کەلاوەی شاری نەینەوای ئاشوورییەکان دەکەوێتە نزیک ئەو شارەدا. شاری موسڵ لەساڵەکانی (600)ی زایینیدا لەلایەن عارەبەکانەوە داگیرکراوەو دواتر لەساڵی (1535–1918)دا کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان).

ئەو بەرگەی ئینسکلۆپیدیای گەورەی دانیمارکی بەئاشکرا پێمان دەڵێت کە موسڵ شارێکی کوردییە، کاتێک موسڵ زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردبن، کەواتە شارەکە دەبێت شارێکی کوردیو سەربە کوردستان بێت! هەروەها ئەو بەشەی ئینسکلۆپیدیا بۆمان روونەدەکاتەوە کە عارەب دانیشتووی رەسەنی شارەکە نین، بەڵکو وەکو داگیرکەر لەساڵی (600)ی زاینی هاتوونو موسڵ–یان داگیرکردووە.

ئینسکلۆپیدیای گەورەی دانیمارکی، لەبەرگی (11)یداو لە لاپەڕە (400)دا لەباسی کوردستان–دا بەمشێوەیەی نووسیوە: (بەگوێرەی پەیماننامەی سێڤرەی ساڵی (1920)، دەسەڵاتدارە هاوپەیمانەکان بەڵێنی فراوانکردنی ناوچەی سەربەخۆیی کوردستانی تورکیایان دابوو بۆ ئەوەی ئەو کوردانەی ویلایەتی موسڵ–ی داگیرکراو لەلایەن بەریتانییەکانەوە، کە ئێستا موسڵ سەر بەئێراقە مافی ئەوەیان هەبێت یەکبگرنەوە لەگەڵ کوردستانی تورکیا. بەڵام ئەو پەیماننامەیە بەتوندی لەلایەن حکومەتی نوێی رژێمی ناسیۆنالیستی تورک لەژێر سەرکردایەتی کەمال ئەتاتورک،رەتکرایەوە. هەروەها لەساڵی (1923)دا

پەیماننامەی سێڤرە هەڵوەشایەوەو پەیماننامەی لۆزان شوێنی گرتەوەو کەهیچ مەرجێکی تیا نەبوو بۆ سەربەخۆیی کوردستان).

بەرگی (11)ی ئینسکلۆپیدیاش پێمان دەڵێت، ئەگەر بێتوو پەیمانی سێڤرەی ساڵی (1920) جێبەجێبکرایە، ئەوکاتە بەرلەوەی ویلایەتی موسڵ لە بەرواری (16.12.1925)دا بەبڕیارێکی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) بخرێتە سەر دەوڵەتی داتاشراوی ئێراق لەلایە بەریتانیاوە، ئەوە تەواوی ویلایەتی موسڵ (شارەکانی موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) لەگەڵ کوردستانی باکور (تورکیا) یەکیدەگرتەوەو تەواوی ویلایەتەکە بەکوردستانی دەمایەوە.

غێکە باکەرو ئەنا هامفیلت، کە دوو نووسەری دانیماکین، لە لاپەڕە (31)ی پەرتووکێکی هاوبەشیاندا بەناوی (ئێراق پەناهەندە – رابردوو – مێژوو)داو، لە بابەتێکیاندا لەژێر ناوی (کوردەکانی ئێراقو سەردەمی نوێ)دا، نووسیویانە: (ساڵی 1922 (ساڵی 1920 بوو بوگوێرەی پەیمانی سێڤرە، نەک وەکو ئەوەی نووسەران نووسیویانە ساڵە 1922 – دەرسیم–) پەیوەند بەشەڕی جیهانی یەکەم، بەڵێنی سەربەخۆیی بە کوردەکان درا. لەساڵی (1924)دا (کۆمەڵەی نەتەوەکان)ی بەسەرچوو کە ئێستا (نەتەوە یەکگرتووەکان)ی پێدەڵێن، بڕیاریدا موسڵ، وە بەم شێوەیەش هەموو ناوچە کورددییەکان ببنە بەشێک لەئێراق).

ئەوەی کە ئەو دوو ژنە رۆژنامەنووسو نووسەرە ئاماژەیان پێداوە، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتەکە دەگەیەنێت، چونکە ئەوان باسی ئەوە دەکەن کە کۆمەڵەی نەتەوەکان بڕیاریدا ویلایەتی موسڵ ببێتە بەشێک لەئێراق، کەواتە پێش بڕیارەی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئەو ویلایەتە بەشێک نەبووە لە ئێراق. هەروەها کاتێک کە دەنووسن بەمشێوەیە هەموو ناوچە کورددییەکان بوونە بەشێک لە ئێراق، ئەوان مەبەستیان لەبڕیارەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکانە کە لەبەرواری (16.12.1925)دا ویلایەتی موسڵی بە زۆرەملێ خستە سەر ئێراق، کەواتە ئەوان موسڵیش بە شارێکی کوردی دەزانن، چونکە شاری موسڵو تەواوی ویلایەتی موسڵ بەگوێرەی ئەو بڕیارەی کە ئەو دوو نووسەرە دانمارکیە ئاماژەیان پێکردووە، بەزۆرداری بە ئێراقەوە لکێنران. کەواتە ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردستانێتی ئەو شارو ویلایەتەیە.

ئارنە سکادهێدە، سەرنووسەری گۆڤاری (کۆنتاکت – پەیوەندی)ی کە (دەزگای هاریکاری نێونەتەوەیی) لە دانیمارک دەریدەکات، لەوتارێکیدا کە لە لاپەڕە (35)ی (کۆنتراکت)ی ژمارە (1)ی ساڵی (1992/1991)دا لەژێر ناوی (بەڵێنی دامەزراندنی کوردستانێک لەساڵی 1920)دا، نووسیوێتی: (مێژووی رابردوو بە کورتی باسی ئەوە دەکات کە نوێنەرانی کورد لەکاتی گفتوگۆی ئاشتی دوای کۆتایی هاتنی شەڕی یەکەمی جیهانی، ڕێککەوتنێک لەسەر هاوکاری کردنێک لەگەڵ نوێنەرانی نەتەوەیەکی تری بێ نیشتمان کە ئەرمەنییەکان بوون بکەن. بەکۆششی هەردوولا لەبەرامبەر هەردوو وڵاتی دەسەڵاتداری بەریتانیاو فەرەنسا توانیان سەرکەوتنێک بەدەست بهێنن‌و، بەڵێنێکی ڕاشکاوانەی ناو ڕێککەوتننامەکە وەرگرن بەوەی کە دوو وڵاتی کوردستان‌و ئەرمینیا لەو ناوچانەی کە ئەمڕۆ پێی دەگوترێت ڕۆژهەڵاتی تورکیا دامەزرێنن‌و، دواتریش هەرێمی کورده ئێراقییەکان واتە –ویلایەتی موسڵ– کە ئەوکاتی لەژێر دەسەڵاتی بەریتانیەکان دابوو، دەتوانن بەئازادی خۆیان لەگەڵ کوردستان یەکبگرنەوە).

ئەوەی کە سەرنووسەری گۆڤاری مانگانەی (کۆنتراکت) ئارنە سکادهێدە باسی کردووە، کوردبوون‌و کوردستان بوونی شاری موسڵ‌و تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە هەرێمی کورده ئێراقییەکان ناودەبات. کاتێک کە ویلایەتی موسڵ هەرێمی کورده ئێراقییەکان بێت، لەکاتێکدا کە هەموو لایەک دەزانین ویلایەتی موسڵ لە شارەکانی (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە) پێکدەهات، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵەوە، شاری کوردی‌و سەر بە باشووری کوردستانن.

سڤین سکۆومەن، کە نووسەرێکی دانیمارکی–یە، لە لاپەڕەکانی (96–97)ی پەرتووکی (خۆرهەڵاتی ناوەڕاست)دا نووسیوێتی: (بەگوێرەی پەیماننامەی سێڤرە دەبوایە ئیمپراتۆری تورکەکان هەڵبوەشابایەوەو دەوڵەتێکی کوردیش دامەزرایە، ئەو دەوڵەتە دەبوایە تەواوی ئەو خاکانەی بگرتایە کە ئێستا کوردی تیا دەژیت. بەڵام پەیماننامەی سێڤرە هەرگیز جێبەجێ نەکراو، یەکێ لە هۆیەکان ئەوەبوو کە یۆنانییەکان ڕازی نەبوون بەوەندەی کە دەستیان کەوتبوو، هەروەها دەستیانکرد بە شەڕکردن لەدژی تورکەکانداو کە

ئەنجامەکەی بە شکستێکی گەورەی خۆیان کۆتایی پێهات، ئەمەش وایکرد پەیماننامەی لۆزان ببەسترێو تورکیا ئەم سنوورەی ئێستای وەرگرێت. هەروەها سەبارەت بە دەوڵەتی کوردیش هیچ کەسێک یان لایەنێک نەبوو باسی بکاتەوە، چونکە یەکێک لەهۆیەکان ئەوەبوو پاش ئەوەی بەریتانییەکان دەسەڵاتیان لەئێراق وەرگرت، خەریکی سوود وەرگرتن بوون لەو چاڵگە نەوتە زۆرانەی موسڵ کە دەکەوێتە بەشی باشووری ناو هەرێمی کوردەکان).

ئەوەی لێرەدا نووسەری دانیمارکی (سڤین سکۆومەن) باسی دەکات، کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو دان بەوەدا دەنێت کە شاری موسڵ دەکەوێتە بەشی باشووری هەرێمی کوردستان، گرنگ ئەوەیە کە شارەکە (موسڵ) بکەوێتە ناو هەرێمی کوردان، جا هیچ لەنرخەکەی کەمناکاتەوە ئەگەر لە باکوور، باشوور، خۆرهەڵات، خۆرئاوا یان ناوەڕاستی هەرێمەکە! بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەپێکردنەی نووسەری ناوبراوی دانیمارکی بە بەڵگەیەکی تری بەنرخی کوردستانی بوونی شاری موسڵ هەژمار بکەین.

یولاندس پۆستن، کە رۆژنامەیەکی لیبرالی دانیمارکیە، لە لاپەڕە (8)ی ژمارەی یەکشەممە (30.1.2005)دا، لەوتارێکدا بەناوی (ئێراقی سێ پارچە)دا، کە بە پێنووسی (تۆماس هێنی) نووسراوە، ئێراق دەکاتە سێ پارچەو موسڵ لەگەڵ بەشی کوردە موسڵمانە سوننەکانە.

دانانی شاری موسڵ لەنێو نەخشەی کوردستاندا لەلایەن رۆژنامەنووسی دانیمارکی (تۆماس هێنی)، مانای وایە کە بە بۆچوونی ئەو شارەکە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستانە، بۆیە بەمشێوەیە داینـاوە. ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵە.

ئەنەس یێغیکۆ، لە لاپەڕە (89)ی پەرتووکی (خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە نەوەتەکاندا)، نەخشەیەکی کوردستانی بڵاوکردۆتەوەو، لەنەخشەکەدا شارەکانی موسڵو شەنگال کەوتوونەتە نێو سنووری باشووری کوردستان، هەروەها ژمارەی کوردی بە سێ ملیۆنو رێژەی کوردیشی بە (23%)ی دانیشتوانی ئێراق دیاریکردووە.

دانانی شاری موسڵ لەنێو سنووری باشووری کوردستاندا لەلایەن نووسەری دانیمارکی (ئەنەس یێغیکۆ)دا، مانای وایە ئەو نووسەرە شاری موسڵ بە

شارێکی کوردیو سەر بە کوردستان دەزانێت، بۆیە لەناو سنووری باشووری کوردستاندا داینـاوە. هەر بۆیە دەکرێت ئەو بۆچوونەی نووسەری دانمارکی، بە بەڵگەیەکی گرنگ بۆ سەلماندنی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ دابنێین. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

ژنە نووسەری دانیمارکی، بیرگێتە بغیکس، لە لاپەڕە (40)ی پەرتووکی (خاڵەکانی کڵپەسێن، ناتەبایی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا)، کە لەنووسینی نووسەری ئینگلیزی (دکتۆر جۆن کینگ)ەو، بیرگێتە لە ئینگلیزییەوە بۆ دانیمارکی وەریگێڕاوەو، ئاماژە بەو نووسەرە ئینگلیزە دەکات کە نووسیوێتی: (لەساڵی 1925دا کۆمەڵەی نەتەوەکان، هەرێمی موسڵ–ی کوردەکانی بە ئێراق بەخشیو، خواستی کوردەکانیش پشت گوێ خرا).

(دکتۆر جۆن کینگ)ی نووسەری ئینگلیز، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەخاتەڕوو، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ بەهەرێمی کوردەکانی ئێراق ناودەبات، بەمەش دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە، مادام ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە شاری کوردیو سەر بە کوردستانن.

دکتۆر جەلیلی جەلیل، لە لاپەڕە (67)ی پەرتووکی (راپەرینی کوردەکان ساڵی 1880)داو، بەپشتبەستنی بەلاپەڕە (5)ی رۆژنامەی (تایمس)ی ئینگلیزی، ژمارەی (12.3.1880)دا، نووسیوێتی: (لەزستانی ساڵی (1879–1880)دا برسێتییەکی قورس زۆربەی هەرە زۆری هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی عوسمانی گرتەوە. لەمارتی ساڵی (1880)دا رۆژنامەی (تایمس) هەواڵێکی بڵاوکردەوە کە لە ئەستەمبوڵەوە پێی گەیشتبوو تیایدا هاتبوو: هەژاریی‌و برسێتی لە ئامەدو موسڵ تەواو پەرەیان سەندووە، دانیشتوانی دەوروبەری موسڵ، لەهەموو ئامرازێکی ژیان بێبەشن. بەڵام هیوا هەیە بەرهەمی ساڵی داهاتوو دۆخی لێقەوماوەکان باشتر بکات).

رۆژنامەی (تایمس)ی بەریتانی بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ–مان دەخاتە بەردەم، کاتێک کە ناوی موسڵ وەکو هەرێمێک لەهەرێمەکانی رۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی ناودەبات، بەمەش دەیسەلمێنێت کە ویلایەتی موسڵ نە لەنزیکو نە لەدوورەوە هیچ پەیوەندییەکی بە عارەبو

بە ئێراقەوە نەبووە. هەروەکو پێشتریش ئاماژە بەوەکرا کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) لەسالّی (1516)دا بەتەواوی لەلایەن ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە داگیرکرا.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا)دا، ئاماژەی بە هەمان بابەتی تایمس کردووە کە دکتۆر جەلیلی جەلیل ئاماژەی پێکردووە، بەڵام دکتۆر ئەحمەد بەمشێوەیە نووسیوێتی: (بارودۆخی کوردستانی عوسمانی لەو رۆژانەدا لە ئەوپەڕی خراپی دابوو. رۆژنامەی (تایمس) لەمارتی (1880)دا دەنووسێ: (لەدیاربەکرو موسڵدا کلۆڵی لەئەندازەیەکی زۆر زۆر خراپدایە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ هەموو پێداویستییەکی ژیانییان پێدەوێ).

ئەوەی کە رۆژنامەی (تایمس) نووسیوێتی، کوردێتیو کوردستانێتی تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، کاتێک کە رۆژنامەکە باسی کوردستانی عوسمانی (ویلایەتی موسڵ) دەکات، ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو راستییەی کە بڵێین: ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە هیچ پەیوەندییەکی نە بە عارەبو نە بە ئێراقەوە هەبووە. ئەوەی کە رۆژنامەی تایمس نووسیوێتی، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان، مامۆستای مێژوو لە زانکۆ، لە لاپەڕەکانی (9–10)ی پەرتووکی (کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا)داو، بەپشتبەستنی بەو دوو سەرچاوەیەی کە لەخوارەوەدا ناویان دەبەم نووسیوێتی:

1. Cumming, H. H. Franco–British Rivalry in the post War Neareast, p. 59.
2. Temperley, H. W. V. A. History of the peace conference in Paris, p. 182.

(چەندین کەسایەتی ناوداری فەرەنسا پاڵپشتیان لە زرنگکاری (کلیمانسۆ) کرد، سەبارەت بە کەمکردنەوەی پەیوەست کارییەکانی فەرەنسا لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، لەو کەسایەتیانە (بیرار) ئەندامی ئەنجومەنی پیران.. ئەم پیاوە لەم بارەیەوە گوتی: (لەسالّی (1916)دا ئێمەی فەرەنسا، سوریا، کلیکیا، میزۆپۆتامیا، بەشێک لە کوردستانمان لەژێر دەستدابوو، بەڵام ئێستا کە

دەرگای گفتوگۆمان خستە سەرپشت، بینیمان کە (کلیمانسۆ) بە نووکە پێنووسێک دەستبەرداری میزۆپۆتامیاو کوردستان بوو، بەوەی کە موسڵ–ی دا بە ئینگلتەرە).

بەگوێرەی ئەو نووسینەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان،(بیرار) ئەندامی ئەنجومەنی پیرانی فەرەنسی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دادەنێت، چونکە (بیرار) لەلایەک باسی ئەوە دەکات کە لەساڵی (1916)دا بەشێکی کوردستان لەبەر دەستی فەرەنسا دابوو، ئەمەش بۆمان رووندەکاتەوە کە ناوبراو ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دەزانێت، چونکە لەکەس شاردراوە نییە کە لەساڵی (1916)دا ویلایەتی موسڵ بەگوێرەی پەیمانی (سایکس پیکۆ) کەوتە ژێردەستی فەرەنسا. هەروەها لەلایەکی تریشەوە (بیرار) باسی ئەوە دەکات کە دواتر (کلیمانسۆ) دەستبەرداری کوردستان بوو، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ–ی داوە بە ئینگلیزەکان، ئەمەش جەختکردنەوەیە لەسەر کوردستانی بوونی تەواوی ویلایەتی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ–یشەوە لەلایەن (بیرار)ەوە.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (21–22)ی پەرتووکی (کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا)و بەپشتبەستنی بە:

Fisher, N. S. – The Middle East, P.422 Temperliy, H.W. V – A History of Peace Con – ference, P.211.

La Question Assyro–Chaldeenes, 1920–1921, Etude et notes, Nov. Et Dec, 1920, Jan. 1921, Paris.

نووسیوێتی: (هەر لەبارەی کاریگەریی نەوتەوە دەتوانین باس لەو داواو داخوازیە چاوتێبڕینانە بکەین کە لەکۆتایی جەنگەکەدا سەریان هەڵدا .. لەوانە گەیشتنی شاندێکی ئێرانی بۆ کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس، ساڵی (1919)، ئەوە بوو لەو داخوازیە نابەجێیانەی کە ئەو شاندە لە کۆنگرە داوایکرد، کە کۆمەڵێ داخوازی ناوچەیی سەیرو سەمەرەی ئەو رۆژگارە بوو، لەوانە، ئێرانییەکان داوای ئاسیای گچکەیان دەکرد، هەر لە سەرووی رووباری فوراتەوە، تا دەگەیشتە دیاربەکرو ویلایەتی موسڵ–یش، واتە هەموو کوردستانی باشوور).

ناوبردنی ویلایەتی موسڵ بە کوردستانی باشوور، بەڵگەیەکی گرنگە بۆ سەلماندنی کوردستانی بوونو کورد بوونی شاری موسڵ، چونکە لەکاتێک کە

ویلایەتی موسڵ هەر باشووری کوردستان بێتو یەکسان بەیەک بن، کەواتە تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ شاری باشووری کوردستانن بەشاری موسڵ–یشەوە. دەشزانین کە ویلایەتی موسڵو باشووری کوردستان دوو ناوی جوگرافین بۆ خاکو نیشتمانی کورد کە باشووری کوردستانە بەکاردێن.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (106–107)ی پەرتووکی (کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا)و، بەپشتبەستنی بە نامەیەکی کۆلۆنێل ویلسن ئارنۆلد (نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا)، کە لە (6)ی نیسانی ساڵی (1919)دا بۆ وەزارەتی هیندی ناردوویەتی، ویلسن دەڵێت: (دوو چارەسەری ئەلتەرناتیڤ هەن بۆ بەڕێوەبردنی ئەم ناوچەیە، چارەسەری یەکەمیان: دروستکردنی کوردستانێکی خاوەن ئۆتۆنۆمیو مەڵبەندەکەی لە موسڵ بێ. کە ئەمەیان چارەسەرێکە ئارەزووی کوردەکانی پێ دابین دەکرێت لەوانەشە ئەمەیان بکاتە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کاریگەرو شێوە سەربەخۆ کە کوردەکان زۆرینەی دانیشتوانەکەی بن.. دیارە دانیشتوەکانی تریش داوای دروستبوونی ویلایەتی موسڵی سەربەخۆ دەکەن.

چارەسەری دووەمیان: ئەوەیە دامەزراندنی ویلایەتی موسڵ، وەک بەشێک لەوڵاتی نێو دوو رووبارەکەو دروستکردنی پشتێنەیەک لەچەند دەوڵەتێکی چکۆڵانەی کوردیی ئۆتۆنۆمی، کە دەوری ویلایەتەکە بدەن، لەنێوان ئەو دەوڵەتە چکۆلانە کوردییانەدا (سلێمانی، رەواندز، ئامێدی، جەزیرەی ئیبنو عومەر) بن.. ئەم دەوڵەتە چکۆلانانە (الدویلات) لەلایەن سەرۆکە ناوچەییەکانەوە فەرمانڕەوایی بکرێن لەگەڵ رامیارییەکانی بەریتانیا، کە ئەمانەش یەکسەر پەیوەندییان بە بەغداوە هەبێت (راوێژکارەکان) لەم بارەدا پلەی گەورەی فەرمانی ئۆتۆنۆمی بدرێت بەو دەوڵەتە چکۆلانانەی کە نزیکن لەناوچە شاخاویەکانەوە، تا ئەو میرییانەی کە دەکەونە دەشتاییەکانەوە، ئەگەر ئەو چارەسەرە پەسەند کرا، ئەوا ئەوکات پارێزگای موسڵ، هەولێر، ئاکرێ، زاخۆشی بگرێتەوە).

لەلایەک نوێنەری باڵای بەریتانی لەبەغدا (کۆلۆنێل ویلسن ئارنۆلد)، پێشنیاری دامەزراندنی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم کە مەڵبەندەکەی لە موسڵ بێت دەکات، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی تری سەر

بەو ویلایەتە، کاتێک کە نوێنەری باڵای بەریتانی پێشنیاری ئەوە دەکات کە شاری موسڵ بکرێت بە مەڵبەندی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم، ئەو دڵنیایە لە کوردستانێتی ئەو شارە (موسڵ)، بۆیە ئەو پێشنیارە دەکاتن. لەلایەکی تریشەوە نوێنەری باڵای ئینگلیز پێشنیاری دامەزراندنی چەند دەوڵەتێکی چکۆلانەی کوردی دەکات کە لەچەندین شارو ناوچەدا، دواتریش شارەکانی موسڵ، هەولێر، ئاکرێو زاخۆ بگرێتەوە، ئەوەش بەڵگەیەکی تری کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ–ە، چونکە دیارە ناوبراو شاری موسڵو شارەکانی تریش بەشاری کوردیو کوردستانی دەزانێت، بۆیە ئەو پێشنیارانە دەکات.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (354–355)ی پەرتووکی (کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا)و، بەپشتبەستنی بە یاداشتی ئەفسەری رامیاری موسڵ بەژمارە (6805/س/6) لەڕۆژی (20.9.1920)دا بۆ حاکمی مەدەنی ناردووە، ئەفسەری رامیاری موسڵ دەڵێت: (مەدحەت بەگ، والی وان، لەم دواییەدا لە فەرمەکەی خۆی بەخشرا لەلایەن مستەفا کەمالەوە، وەک سەید تەها پێی راگەیاندم، بەڵام نەزانراوە هۆی ئەم بەخشینە چییە؟ گوایە شتێکی واش هەیە بەرامبەر بەخشینی عاکف بەگ فەرماندەی تیپی دووی سەعرەت. ئەوەی کە پێویستە ئێمە بۆ کوردەکانی بکەین، وەک سەید تەها داوا دەکات، ئەوەیە بەپلەی یەکەم دانپیانانی حکومەتێکە لەلایەن ئێمەوە سەرپەرشتی بکرێت.. دانانی ئەفسەری پەیوەندی لە موسڵو هەولێر، چاکتر ئەوەیە لە هەموو کوردستاندا).

کاتێک کە ئەفسەری رامیاری موسڵ باسی ئەوە دەکات کەچ پێویستە لەسەر ئەوان بۆ کوردی بکەن، دانپێدانانو دامەزراندنی حکومەتێکی کوردییە بەسەرپەرشتی خۆیانو، دانانی چەند ئەفسەرێکی پەیوەندییە لە موسڵو هەولێرو لەهەموو کوردستاندا، ئەمەش دانپێدانانی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە، چونکە کە دەڵێت موسڵو کەرکوکو هەموو کوردستان، کەواتە ئەفسەری ناوبراو شارەکانی موسڵو کەرکوک–یش بە کوردستان دادەنێن.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، لە لاپەڕەکانی (402–403)ی پەرتووکی (کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا)و، بەپشتبەستنی بەچەند زانیارییەک سەبارەت

سنوورو هێزە چەکدارەکانی کورد، لەپێشو لەدوای جەنگەکەدا، کە لە (12)ی مارتی (1919)دا لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی بەریتانیاوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا نێردراوە، تیایدا هاتووە: (ئەو کوردستانەی کە پێشنیازکراوە، لە باشوورو رۆژئاواوە رووباری دیجلە سنوورەکەیەتی).

بەگوێرەی زانیارییەکانی بەڕێوەبەرایەتی بەریتانیا کە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا نێردراوە، دەیسەلمێنێ کە شاری موسڵ شارێکی کوردیو کوردستانییە، کاتێک کە سنووری کوردستانی پێشنیارکراو لەلای باشوورو خۆرئاواوە رووباری دیجلە بێت، بەگوێرەی ئەو سنوورە بەلای کەمەوە بەری چەپی کەناری رووباری دیجلە واتە کەناری خۆرهەڵاتی شاری موسڵ کوردستانە.

دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی ئێراق)داو بەپشتبەستنی بە لاپەڕەکانی (148–151)ی پەرتووکی (ژیانی دەشتەکییانە لەنێو کوردەکاندا)، لەنووسینی مێجەر میلینگن، نووسیوێتی: (میلینگن لەساڵی (1870)دا سنووری کوردستانی ئێراقی لەباشووری رۆژئاوادا بەمجۆرە دیاریکردووە کەزنجیرەی چیای حەمرینو رووباری دیجلە دەگرێتەوە).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە (مێجەر میلینگن) بۆ کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ی کێشاوە، بەلای کەمەوە بەری چەپی شاری موسڵ کە دەکاتە بەشە گەورەکەی شارو، کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە لەشاری موسڵ بەشێکە لە کوردستان.

دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (بایەخی جیۆپۆلەتیکیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی عێراق)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (سنتان في كوردستان)، لەنووسینی (دەبلیو. ئار. هێ)و، وەرگێڕانی بۆ عارەبی فوئاد جەمیل، نووسیوێتی: (بەگشتی هەموو زەوییەکانی رۆژهەڵاتی دیجلەو باکوری هێڵی نێوان مەندەلیو رێژگەی زێی بچوک نیشتمانی کورد پێکدێنێو لەم روەوە گرنگترین دو مەڵبەندی خواروی زێی بچوک کورکوکو سلێمانییە). هەروەها دکتۆر جەزا، لە لاپەڕە (14)ی پەرتووکی (المقومات الجيوپوليتكية للامن القومي في أقليم كوردستان)و

بەپشتبەستنی بەهەمان سەرچاوەو لاپەڕەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (میلینگن لەسالّی (1870)دا جەختی لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە سنووری کوردستانی ئێراق لە لای باشووری خۆرئاوا بریتییە لەزنجیرە چیاکانی حەمرینو رووباری دیجلە، تاوەکو رەگەزی کوردی لەو بەشەدا تێکەڵ بە تورکو عارەب دەبێت، بەشێوەیەک کە خێڵە کۆچەرەکانی کورد لەهەردوو کەناری رووباری دیجلە لە باکووری بەرزاییەکانی کێوەسوور (حەمرین)دا هەن).

بەگوێرەی ئەو پێناسانەی کە هەردوو نووسەران (دەبلیو. ئار. هێ)و (میجەر میلینگن) بۆ کوردستانیان کردووە، بەلای کەمەوە بەری دەستە چەپی شاری موسڵ یاخود بەشی خۆرهەڵاتی کەناری رووباری دیجلە کە دەکاتە نەینەوا سەر بە باشووری کوردستانە.

نەفتولا ئەدۆنە ڤیچ خالفین، لە لاپەڕەکانی (37–38)ی پەرتووکی (خەبات لەڕێی کوردستاندا)، نووسیوێتی: (کەپیتانی ئینگلیزی (د. ماکدۆنالد کێنێر) سەرکردەی رامیاری کۆمپانی (وێست ئێدیا) گەشتێکی درێژی کرد بە ئاسیای بچوک، ئەرمەنستانو کوردستاندا، مەبەستی ئەم گەشتەی ئەوەبوو کە زانیاری دەربارەی ئەو وڵاتانە پەیدا بکات کە لێیانەوە لەشکری ئینگلیز بتوانێ هیندستان داگیربکات. ڕێگەی گەشتەکەی ماکدۆنالد کێنێر بە کوردستانو ئەرمەنستاندا ئەڕۆیشت وەک: ئەرزڕۆم، بیتلیس، سێرت – ماردین – جەزیرە – موسڵ).

کاتێک کە نووسەری ڕووسی (نەفتولا ئەدۆنە ڤیچ خالفین)، باسی گەشتەکەی (د. ماکدۆنالد کێنێر)دەکات بۆ ئەرمەنستانو کوردستان، باسی ئەوە دەکات کە ئەو بەکوردستانو ئەرمەنستاندا بەشارەکانی (ئەرزڕۆم، بیتلیس، سێرت – ماردین – جەزیرە – موسڵ)دا تێپەڕیوە، بۆمان دەردەکەێت کە موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە، چونکە هەموو جیهان دەزانێت کە شاری موسڵ شارێکی ئەرمەنی نییە، کەواتە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستانە.

ن. ا. خالفین، لە لاپەڕە (39)ی هەمان پەرتووکدا، نووسیوێتی: (لە سالّی (1820)دا لەسەر داواکردنی فەرمانڕەوای سلێمانی مەحمود پاشای بابان (ریچ) بە لەشکرێکی سەربازی هیندییەوە بۆ پارێزگاری خۆی گەشتێکی دوورو درێژی

بە کوردستاندا کرد، ئەم گەشتەی ساڵێکی خایاند، وەلەم ماوەیەدا سلێمانی، مەریوان، سنە، بانە، هەولێر، موسڵو، ناوچە بچووکەکانی کوردستانی بینی لەگەڵ سەرۆک هۆزەکاندا گفتوگۆی کرد).

خالفین، شاری موسڵ وەکو شارێکی سەر بە کوردستان ناودەبات، چونکە کاتێک نووسەری ناوبراو کە باسی گەشتەکەی (ریچ) دەکات بە کوردستاندا، ناوی شاری موسڵو چەند شارێکی تریش دەبات وەکو شاری سەر بە کوردستان، کەواتە ئەمەش دەکرێ وەکو بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.

ن. ا. خالفین، لە لاپەڕەکانی (45–48)ی سەرچاوەکەی پێشوو باسی گەشتەکانی ئەفسەری ئینگلیزی فرانسیس رۆودۆن چێسنی (1789–1872) کردووە، یەکێک لەو گەشتانە ئەو گەشتەبوو کە لەساڵی (1835)دا چێسنی لەگەڵ کۆمەڵێک لەئەفسەری جەنگی مینرێژو مین دۆزەرەوەدا بەرەو کەنارەکانی فورات رۆیشتووەو ئەو رووبارەیان یەکالاکردووە. ن. ا. خالفین نووسیوێتی: (چێسنی لەپەرتووکەکەیدا (گەشتێک بۆ نەخشەکێشانی دیجلەو فورات) مەبەستو سیاسەتی ئینگلیز لە کوردستانداو گرنگی موسڵی بۆ ئینگلتەرە دەرخست).

کاتێک کە خالفین بەپشتبەستنی بە پەرتووکەکەی (فرانسیس چێسنی)، باسی ئەوە دەکات کە چێسنی لە پەرتووکەکەی خۆیدا گرنگی موسڵ–ی لە کوردستاندا بۆ ئینگلیزەکان دەرخستووە، بەمەش دەردەکەوێت کە خالفین شاری موسڵ بە شارێکی کوردستان دادەنێت، بۆیە دەکرێت ئەو قسانەی خالفین وەکو بەڵگەیەکی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.

ن. ا. خالفین، لە لاپەڕەکانی (91–92)ی سەرچاوەی ناوبراو دەنووسێت: (ئەمەریکیەکان ویستیان دۆستایەتی لەگەڵ سەرۆکەکانی کوردستاندا توند بکەن، توانییان لەگەڵ (مار ئیوهان)ی سەرۆکی نەستوورییەکاندا ببن بەدۆستو لەساڵی (1843)دا گەشتێکی بۆ ئەمەریکا پێبکەن. زۆرجار کردەوەی رابەرە کریستانەکان (فەلەکان) شێوەی ئاژاوەی وەرئەگرتو ئەبوە هۆی تێکچوونی ئەو دانیشتوانەی ئایینیان لێک جیابوو. بۆ وێنە لەهاوینی (1846)دا کۆمەڵێک لەدانیشتووە (هەڵچووەکان) هێرشیان بردە سەر ماڵی یەکێک لەو رابەرە

ئەمەریکیانەو چاک کوتایان. بەم بۆنەیەوە (ڤورۆنتسۆڤ) نووسی (ئاژاوەچیەتی ئەم رابەرانە لای هەموو کەس ئاشکرایەو هەرچیەکیان بەسەر بێت تاوانی خۆیانە). رابەرەکان خۆشیان، وەک (س. ا. ریا) کە لە جیڤار (کوردستانی تورکیا) و لە (1851–1865) لە (ورمێ) ژیا (س. ا. ریا بەرلەوەی بۆ ناوچەی ورمێ بنێردرێت، لەلایەن ئەمەریکاوە نێردرا بۆ خوێندنی کۆرسی (یەکێتی تیلۆکیا) کە تایبەت بوو بە خوێندنی زانیارییەکانی ئایین بەشێوەیەکی زانستی)، هەروەها (د. و. مارش) کە (10) ساڵ سەرۆکی رابەرەکانی موسڵ بوو بە ئاشکرا پێیان لەوە ئەنا کە دانیشتوانی کوردستان لێیان بەگلەیی و گازاندەن. مارش نووسی: "دانیشتوەکان هەموو بەیەک دەنگ داوای بارکردنی رابەرەکانیان ئەکردو مەزبەتەیەکیان بەم بۆنەیەوە دا بە بەڕێوەبەری ناوچەی جیڤار).

کاتێک کە سەرۆکی رابەرەکانی موسڵ (د. و. مارش)، باسی ئەوە دەکات کە دانیشتوانی کوردستان گلەیی و گازاندەی زۆریان لێیانەوە هەیە، بەڵگەیەکی گرنگی کوردستانێتی و کوردێتی شاری موسڵ–ە، چونکە ئەگەر موسڵ سەر بە ئێراق یان شارێکی عارەبی بوایە دەینووسی عارەبەکان یان ئێراقییەکان گلەیی و گازاندەی زۆریان هەیە. کەواتە مادام نووسیوێتی دانیشتوانی کوردستان گلەیی و گازاندەی زۆریان هەبووە لە سەرۆکی رابەرەکانی موسڵ، کەواتە شاری موسڵ شارێک بووە لەچوارچێوەی سنووری کوردستان.

ن. ا. خالفین، لە لاپەڕەکانی (158–159)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (52)ی بەرگی (15)ی ژمارە (10)ی بڵاوکراوەی (ئارشیڤی ناوەندی میری جۆرجیا)دا نووسیوێتی: (سەرەڕای ئەو قاتو قڕییەی کە بەهۆی شەڕی تورکیاو روسیای ساڵانی (1877–1878)، کە ژیانی خەڵکەکەی هەراسان کردبوو، زستانە سەختەکەی (1880)ش گەنمو جۆی نەهێشت، زەوی پیتی نەما، لەزۆر جێگا خواردن دەست نەئەکەوت، ماڵات لەزۆر لای کوردستاندا هەر لە (وان)ەوە هەتا (موسڵ) تووشی نەزۆکی بوو).

ئەوەی کە (ئارشیڤی ناوەندی میری جۆرجیا) نووسیوێتی، کوردێتی و کوردستانێتی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو ناوەندەی ئارشیڤی میری جۆرجیا لەباسکردنی زستانی ساردی کوردستانو قاتوقڕیدا، شاری موسڵی بەشارێکی کوردستانی ناوبردووە. ئەمەش بۆمان دەردەخات کە (ئارشیڤی

ناوەندی میری جۆرجیا)، شاری موسڵ بە شارێکی کوردیو سەربە کوردستان دادەنێت، بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەیەی ئەو دەزگایە بە بەڵگەیەک لە بەڵگەکانی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ دابنێین.

ن. ا. خالفین، لە لاپەڕەکانی (198–199)ی پەرتووکی (خەبات لەپێی کوردستاندا)، نووسیوێتی: (کاتێ ئینگلیزەکان زانیان شێخ عوبێدوڵڵا خەریکە بشکێت بەپێویستیان زانی پەیوەندی لەگەڵ سەرۆک کوردەکانی تردا بەهێز بکەن، ئەم کارەش بە (پلۆودێن)ی سەر کۆنسولی ئینگلیز لە بەغدا سپێردرا. لە تەموزی ساڵی (1881)دا (پلۆودێن) بەناوی گەشتەوە بەرەو ئێران چوو. گەشتەکەی (پلۆودێن) نزیکەی سێ مانگی خایاند، لەم ماوەیەدا بەزۆربەی شارە گرنگرکانی کوردستانی ئێرانو تورکیادا گەڕا، لە بەغداوە هاتە سلێمانیو موسڵ، لەوێشەوە بۆلای هۆزەکانی کوردستانی ژوورو هەتا گەییشتە کرماشان).

ئەوەی خالفین ئاماژەی پێداوە، یەکێکە لە بەڵگە گرنگەکانی سەلماندنی کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ، چونکە خالفین نووسیوێتی کە (پلۆودێن)ی سەر کۆنسولی ئینگلیز لە بەغدا لە تەموزی ساڵی (1881)دا بەزۆربەی شارەکانی کوردستانی تورکیاو ئێراندا گەڕاوەو، لەبەغداوە هاتۆتە سلێمانیو موسڵ، کەواتە ئەو شاری موسڵ–ی پێ بەشێکە لە کوردستان، بۆیە بەمشێوەیە ناوی بردووە.

پرۆفیسۆر. دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)دا نووسیوێتی: (کاپتن (هێ) نیشتمانی کوردی دەستنیشان کردووە بە هەموو ئەو زەوییانەی کە دەکەونە رۆژهەڵاتی دیجلەو باکووری ئەو هێڵەی کە لە (مەندەلی)یەوە درێژ دەبێتەوە تا ئەو شوێنەی کە زێی بچووک دەڕژێتە رووباری دیجلە).

بەگوێرەی ئەم پێناسەیەی (کاپتن هێ)، بەلای کەمەوە بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری باشووری کوردستان، چونکە رووباری دیجلە شاری موسڵ دەکات بەدوو بەشەوە، بەشی رۆژئاوای کە بەری دەستە راستیشی پێ دەڵێن، هەروەها بەشی خۆرهەڵاتی کە بەری دەستە چەپیشی پێ دەڵێن کوردستانە.

پرۆفیسۆر دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (154)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (26)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)و بەئاماژەکردن بەنووسەرو مێژوونووسی بەناوبانگی جیهانی (لیسترنج) کە لە پەرتووکی (بلدان الخلافة الشرقية)دا دەڵێت: (ووشەی ئێراق بەتەنیا بە کوفەو بەسرا دەگوترێتو، سنووری نێوان جەزیرەو ئێراق دەگۆڕا بەگوێرەی گۆڕینی کاتەکان .. لەسەردەمی عەباسییەکاندا لەباکوورەوە لە ئەنبار لەسەر رووباری فورات دەستپێدەکرد تاوەکو تکریت لەسەر رووباری دیجلە).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی سنووری ئێراق لەلای باکوورەوە لەلایەن مێژوونووسی بەناوبانگی جیهانی (لیسترەنج)، شاری موسڵو پارێزگای موسڵ بەتەواوی دەکەوێتە باکووری ئەو شوێنانەی کە کۆتایی سنووری ئێراقە، بۆ نموونە شاری تکریت (245) کم دەکەوێتە باشووری شاری موسڵو، شاری ئەنباریش (360) کم دەکەوێتە باشووری خۆرئاوای موسڵ. کەواتە شاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکی بە ئێراقو عارەبەوە نییە، چونکە شارێکی کوردیو کوردستانییە کە دەکەوێتە نێو سنووری باشووری کوردستان.

پرۆفیسۆر. دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، لە لاپەڕە (156)ی پەرتووکی (أقليم كوردستان العراق دراسات فى التكوين القومي للسكان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (28)ی پەرتووکی (تقرير عصبة الامم مسألة الحدود بين التركيا والعراق لسنة 1925)دا دەڵێت: (کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان گرنگییەکی تایبەت بە نەخشەکەی (مالیت) دەدات، وە بەوە باسی دەکات کە بەرزترین پاشماوەی کۆنی بەنرخە، بەگوێرەی نەخشەکە موسڵ سەر بە دیاربەکرو، نەینەوا–ش سەر بە کوردستان–ە).

ئەوەی لەسەرەوەدا کۆمیسیۆنی کۆمەڵەی نەتەوەکان خۆی باسی کردووە، مانای کوردبوونو کوردستانی بوونی تەواوی شاری موسڵ دەگەیەنێت بەهەردوو کەناری خۆرئاوای رووباری دیجلە کە موسڵ دەگرێتەوە، لەگەڵ کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە کە نەینەوا دەگرێتەوە، چونکە کۆمیسیۆنەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان موسڵ واتە بەشی خۆرئاوا بە بەشێک لە ئامەد (دیاربەکر)

دەزانێت، کە ئامەد یەکێکە لەشارە دێرینەکانی باکووری کوردستانو تاوەکو ئێستاش ئامەد (دیاربەکر) تاوەکو ئێستاش هەر بە کوردیو کوردستانی ماوەتەوە.

ئینسکلۆپیدیای خۆرهەڵات (Encyclopaedia of the Orient)، کە ماڵپەڕێکی ئەلکترۆنی ئینگلیزییەو، لەلایەن ئەندیازارێکی بیناسازی نەرویجی بەناوی (Tore Kjeilen) سەرپەرشتی دەکرێت. ئینسکلۆپیدیای خۆرهەڵات باکووری ئەفریقیاو خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە دانیشتوانی رۆژئاوا دەناسێنێتو، بەمشێوەیە پێناسەی شاری موسڵ دەکات: (شارێکە لە ئێراقو نزیکەی (1.3) ملیۆن کەسی تێدا دەژیت (2005 خەملاندن). موسڵ دەکەوێتە خۆرئاوای باکووری وڵاتو کەناری خۆرئاوای دیجلە. دانیشتوانی موسڵ بە پلەی یەکەم کوردن، بەڵام لەگەڵ کەمینەیەکی زۆری ئاشووری فەلە کە بەعارەبی دەدوێن، وە کەمینەیەکی بچووکتر لە تورکمان).

ئەو دانپێدانانەی ئینسکلۆپیدیای خۆرهەڵات، بەوەی کە دانیشتوانی موسڵ بەپلەی یەکەم کوردن، ئاماژەو بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–ە، لەبەرئەوەی کاتێک کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی شارێک سەر بە نەتەوەیەکی دیاریکراو بێت، ئەوکاتە ئەو شارە بەدڵنیاییەوە هی ئەو نەتەوەیە، ئەگەر بێتوو باری دیمۆگرافی ئەو شارە لەلایەن ئەو نەتەوە باڵادەستە لەبەرژەوەندی خۆیدا نەشێواندرابێ!

دکتۆر جەواد ئیبراهیم مەلا، سەرۆکی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، لە لاپەڕەکانی (1 و 10)ی ژمارە (14)ی (کۆنگرە)دا، لەوتارێکدا کە وەڵامێکە بۆ بەیاننامەیەکی دوو پارتی (تورکمان ئیلیو پارتی نیشتمانیی تورکمانی) سەر بە بەرەی تورکمانی، کە لەژمارەی رۆژی (30.10.1999)ی رۆژنامەی (الشرق الاوسط)دا بڵاوکرابووەوەو، زۆربەی هەرە زۆری خاکی باشووری کوردستان–یان بەخاکی خۆیان دانابوو، نووسیوێتی: (مێژووناسی ناوداری نەمساوی (ڤۆن هامەر) لەپەرتووکی (مێژووی دێرین)دا نووسیوێتی: نیشتەجێکانی گەلی کورد هەر لەکەنداو تا دەریای قەزوێن، لەدەریای رەشەوە تا رۆخی دەریای سپی ناوەڕاست بە ئاراستەی ئەدەنەو ئەسکەنەروون، لە ئەسکەندەروونەشەوە

بەهێڵێکی راست بۆ موسڵو لەوێشەوە بەهێڵێکی راستی دی بۆ بەرەو زەڕباتیە لەڕۆژهەڵاتی بەغدا).

سەرەتا پێویستە ئەوە بڵێم کە تاکە نووسەرو تاکە کەس تەنیا دکتۆر جەواد ئیبراهیم مەلا، مێژوونووس ڤۆن هامەر بە نەمساوی دادەنێت، ئەگینا گشت نووسەرو مێژوونووسانی تر بە ئەڵمانی ناودەبەن. دواتر ئەو سنوورەی کە مێژووناسی ناسراو (ڤۆن هامەر) بۆ کوردستانی کێشاوە، شاری موسڵ دەگرێتە خۆ، کەواتە بە بۆچوونی ئەو شاری موسڵ شارێکی کوردستانییە، بۆیە ئەو بۆچوونەی ئەو مێژوونووسە ناوداراە، دەکرێت وەکو بەڵگەیەک بۆ کوردستانێتی شارەکە بەکاربهێنرێت.

ئەحمەد شەوکەت، نووسەری پەرتووکی (الشبک الکورد المنسیون) لە لاپەڕە (54)ی ئەو پەرتووکەداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (28)ی بەرگی چوارەمی پەرتووکی (تاریخ الدولة العثمانیة)ی مێژوونووسی ئەلمانی (ڤۆن هامەر) نووسیوێتی کە ئەو نووسەرە ئەڵمانییە دەڵێت: (دانیشتوانی شاری موسڵ بە کوردی قسەدەکەنو هەموویان کوردنو، سەرەڕای ئەوەش کە کوردن بەزمانەکانی عارەبی، فارسیو تورکی قسەدەکەن).

ئەو دانپێدانانو گەواهی دانەی نووسەری ئەڵمانی (ڤۆن هامەر)، بەوەی کە دانیشتوانی موسڵ هەموویان کوردن، بەڵگەیەکی یەکجار بەنرخە بۆ کورد بوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ. لەبەرئەوەی نووسەری ناوبراو زۆر راشکاوانە باسی کوردێتی شاری موسڵو کوردستانی بوونی ئەو شارە دەکات، بۆیە پێویست بەوە ناکات رووونکردنەوەی زۆرتری لەسەر بدرێت.

بابە تۆماس بوا، کە رۆژهەڵاتناسێکی بەناوبانگی فەڕەنسییە، لەوتارێکی خۆیدا بەناوی (کورد لەسایەی ئیسلامدا) کە لەلایەن (رەشید حوسێن خۆشناو)ەوە لەعارەبییەوە کراوە بە کوردیو، لە بەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی (خەبات)ی ژمارە (1908)ی سێشەممە (6.9.2005)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (بەداگیرکردنی (تکریت)و (حەلەوان) سااڵی (638ز)ی ئیسلام هاتە نێو خاکی کوردستان، کە سەعدی کوڕی وەقاس بەرەو موسڵ کەوتەڕێو ئەو ناوچانەی داگیرکرد کە کورد تیایدا نیشتەجێن).

ئەوەی کە بابە تۆماس بوا نووسیوێتی، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بەشارێکی کوردستانی دادەنێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە بەداگیرکردنی تکریتو حەلوان ئیسلام هاتە ناو خاکی کوردستانو، سەعدی کوڕی وەقاس– یش بەرەو شاری موسڵ ڕۆیشت، بەگوێرەی قسەکانی تۆماس بوا شارەکانی تکریت، حەلوانو موسڵ شاری کوردستانین.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، ڕۆژهەڵاتناسی گورجی لە لاپەڕە (47)ی پەرتووکی (کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی–ئابووری، ڕۆشنبیریو گوزەران)دا دەڵێت: (پێش ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئێراق بریتی بوو لەسێ ویلایەت – بەغدا، بەسراو موسڵ. کوردستانی ئێراق لەناو ئەمەی دواییدا بوو کەشاری موسڵ مەڵبەندی بوو. لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمدا، بەگەواهی گەڕیدەی ڕووس بێرێزین ی. ز.ن، لەم شارەدا کورد، عارەب، تورک، ئاسوری و جو ئەژیان – هەموو نزیکەی 30 هەزار کەس بوون).

ئەوەی کە (ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی) باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ دەخاتە دەستمان، چونکە ئەو باسی ئەوە دەکات کە کوردستانی ئێراق (ویلایەتی موسڵ)ەو شاری موسڵ–یش مەڵبەند یان پایتەختی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە. دەشزانین کە عارەبی شۆڤینی، دوای لکاندنی بەزۆری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بە ئێراقی عارەبەوە لەبەرواری (16.12.1925)دا زاراوەی کوردستانی ئێراقی داهێنا کە زاراوەیەکی ڕامیارییە، بۆ شوێنگرتنەوەی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە دوو ناوی جوگرافین بۆ خاکو نیشتمانی کورد کە کوردستانە، بۆیە زیندووکردنەوەی ئەم دوو ناوە جوگرافییە ئەرکی سەرشانی هەموو کوردێکی دڵسۆزو بەئەمەگە، هەروەها زیندە بەچاڵکردنی خەونەکانی دوژمنانە.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی،لە لاپەڕە (144)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لەسااڵی (1583)دا سوڵتانی تورک موڕادی سێیەم فەرمانڕەوای ناوچەیەکی فراوانی کوردنشینی دا بەسەرداری کوردی موکری ئەمیر بەگ (موسڵ، شارەزوور، هەولێر ..... هتد تا مەراغە).

سوڵتانی عوسمانی مورادی سێیەم لەخۆڕا نییە شارەکانی موسڵ، شارەزوورو هەولێر دەدات بە میری موکری (ئەمیر بەگ)، دیارە بەخاکی کوردو بەشێک لە کوردستانیان دەزانێت، هەروەها مینتیشاشڤیلی گورجی شارەکانی موسڵ، هەولێرو شارەزوور بەناوچەیەکی فراوانی کوردنشین ناودەبات. مادام ئەو ناوچانە موسڵ، هەولێرو شارەزوور ناوچەی کوردی بن، کەواتە هەرسێ شارەکە شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن. ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی ئەو شارانە بەگشتیو شاری موسڵ بەتایبەتی کە بابەتی ئێمەیە.

مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (206)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (سیستێمی کارگێڕی ئێراق لەسەر بناغەی سیستێمی کارگێڕی کۆنی عوسمانی گەشەی سەند. ئەگەر لەساڵی (1918)دا هەموو ئێراق دابەشبووبێ بەسەر سێ ویلایەت (هەرێم)دا، ئەوا پاش دانانی سەرپەرشتی ئینگلیز بوو بە (14) پارێزگا (لیوا)، کە چواریان (کەرکوک، موسڵ، هەولێرو سلێمانی) ناوچەی کوردنشین ئەگرنەوە).

بۆ جارێکی تریش مینتیشاشڤیلی شارەکانی (موسڵ (موسڵ+دهۆک)، هەولێر، کەرکوکو سلێمانی) بەناوچەی کوردنشین ناودەبات، مادام ناوچەکە ناوچەیەکی کوردنشین بێت، کەواتە شارەکانیش هەموویان بە شاری موسڵ– هوە شاری کوردیو سەر بە خاکی کوردستانن.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (270–271)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لەناوچەی کوردستانی ئێراقدا چەند هیدرۆ تەکنیکی دروستکراوە. بەمچەشنە لەسەر دیجلە، لەناوچەی موسڵ، لەساڵی (1966)دا دەستیانکرد بەدامەزراندنی عەمباری گەورەی ئاو، کە هەروەک بۆ کشتوکاڵ پێویستە، هەروەها بۆ کارەبا پەیداکردنی وڵاتیش پێویستە).

کاتێک کە مینتیشاشڤیلی باسی ئەوە دەکات کە لەناوچەکانی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)دا چەند هیدرۆ تەکنیکی لەسەر دیجلە لەناوچەی موسڵ دروستکراوە، مانای وایە کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردیو سەر بە کوردستان (کوردستانی ئێراق) دەزانێت. ئەوەش دەزانین کە

عارەبە رەگەزپەرستەکان بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان زاراوەی کوردستانی ئێراق لەبری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەکاردەهێنن، کە دوو ناوی جوگرافین هەر لەکۆنەوە بۆ خاکو وڵاتی کورد بەکارهاتوون. بۆیە دەکرێت ئەمەش وەکو بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دابنرێت.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (274)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (بەپێی خۆی بەشی هەرە بەرەو ژووری زەویی کوردستانی ئێراق – پارێزگای نەینەوا باشتر بەکارهێنراوە (53%ی زەوی) هەرچی پارێزگای کەرکوکە، ئەوە لێرەدا سێیەکی زەوی بەکاردێ (ئەم راستییە، بەوە لێک ئەدرێتەوە کە زەویی ئێرە نەوتی زۆرە).

لێرەدا مینتیشاشڤیلی بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ–مان دەداتە دەست، کاتێک کە پارێزگای نەینەوا (موسڵو دهۆک) بە بەشێکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناودەبات. گومانیش لەوەدا نییە کە بە بۆچوونی نووسەری ناوبراوی رووسی شاری موسڵ سەر بە کوردستانە، بۆیە نووسەر بەمشێوەیە باسی دەکات.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (276)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراودا نووسیوێتی: (لەسەرەتای ساڵی (1976)دا وەزارەتی کشتوکاڵ بۆ پێنج ساڵ داربڕینەوەی لەدارستانەکانی باکووری ئێراقدا لە پارێزگاکانی (نەینەوا، هەولێر، سلێمانی، کەرکوکو دهۆک)دا قەدەغەکرد. مەبەس لەم بڕیارە زیندووکردنەوەی ئەو دارستانانە بوو کە لەساڵانی جەنگی دژی کورددا لەساڵانی (1961–1974)دا لەناو برابوون).

مینتیشاشڤیلی شارەکانی (نەینەوا، هەولێر، سلێمانی، کەرکوکو دهۆک) بە باکووری ئێراق ناودەبات، هەموشمان ئەوە دەزانینو دڵنیاین لەوەی کە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان)ە، بەڵام رەگەزپەرستانی عارەب بۆ مەرامو بەرژەوەندی خۆیان ناوەکەیان گۆڕیوە، کەواتە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (299)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (ئەم سەرژمێرانە ئەوەیان پیشاندا

کەزیادبوونی دانیشتوان لەئێراقدا لەنێوان (1،5–2%) دادێتو دەچێو چڕترین ناوچەی وڵات لەڕووی دانیشتوانییەوە کوردستانی ئێراقە، بەتایبەتی لەناوچەی نێوان موسڵو کەرکوکدا).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی نووسەری رووسی مینتیشاشڤیلی، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو شاری موسڵ بە شارێکی کوردستانی دادەنێت، کاتێک باسی دانیشتوانی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) دەکاتو، ناوچەی نێوان هەردوو شاری موسڵو کەرکوک بەچڕترین ناوچەی دانیشتوان دادەنێت.

ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، لە لاپەڕە (304)ی هەمان سەرچاوەی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (بەشی دیاری دانیشتوانی کورد (39%) لەمەڵبەندی کارگێڕی چوار پارێزگای باکووری ئێراقدا (موسڵ، کەرکوک، سلێمانیو هەولێر) گردبوونەوە).

دیسانو بۆ جارێکی تریش مینتیشاشڤیلی شارەکانی (موسڵ، کەرکوک، سلێمانیو هەولێر) بە باکووری ئێراق ناوزەند دەکات، بەمەش بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–مان دەست دەکەوێت، چونکە هەموو لایەکمان باش دەزانین کە باکووری ئێراق، ناوچەی ئۆتۆنۆمیو کوردستانی ئێراق کە سێ زاراوەی رامیارین نەک ناوی جوگرافی، هەر هەمووی داتاشراوی عروبەنو بۆ ئەوە بەکار دێن تاوەکو ناوی باشووری کوردستان لەبیر کوردستانییان بەرنەوە.

ئاسۆ گەرمیانی، لە لاپەڕەکانی (47–48)ی پەرتووکی (دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدراڵی؟)دا دەنووسێت: (پەیمانی لۆزان لە (24.7.1923)دا لەشاری لۆزان بەستراو گفتوگۆ لەنێوان نوێنەرانی ئینگلیزو عوسمانییەکاندا دەستی پێکرد. سەرۆکی دەستەی نوێنەرایەتی تورک (عیسمەت ئینونو) بوو و هی ئینگلیزیش (لۆرد کۆرزۆن) بوو.

خاڵێکی ئەم ڕێککەوتنە، وتوویژێکی زۆری خایاندووەو ئاڵۆزی تێکەوتووە، ئەویش کێشەی کوردو شاری موسڵ بووە. تورکەکان دەیانویست هەرێمی موسڵو کەرکوک بخرێتە سەر خاکی عوسمانیو لەژێر دەسەڵاتی

عوسمانییەکاندا بێت. ئینگلیزیش بەوە قایل نەدەبوو، لەبەر چەند هۆیەک کە بە بەڵگەی بەرچاو و ئاشکرا دەیسەلماند، لەو بەڵگانەش:

1- ئەم هەرێمە لە لایەکەوە هی کوردەو هەموو دانیشتوانەکەی کوردن.

2- لە لایەکی تریشەوە هەرێمەکە پڕە لە پیترۆڵو زێڕ، بۆیە بەهیچ جۆرێ بەوە قایل نەدەبوون بیدەنە دەستی عوسمانییەکانەوە).

بە بۆچوونی بەریتانییەکان هەرێمەکە (ویلایەتی موسڵ) هەرێمێکی کوردییەو دانیشتوانەکەی کوردن، ئەمەش دەبێتە بەڵگەیەکی کوردێتیو کوردستانێتی ئەو ویلایەتە، کاتێکیش کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردیو کوردستانی بێت، کەواتە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە بە شاری موسڵ-یشەوە، شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن، چونکە باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ دوو ناوی جوگرافین بۆ خاکو وڵاتی کوردان بەکارهاتوون.

خەسرەو گۆران، بەرپرسی لقی (14)ی پارتی دیموکراتی کوردستانو جێگری پارێزگاری موسڵ، لە لایەڕە (106)ی پەرتووکی (کورد لەپارێزگای موسڵ)دا، باسی ئەوە دەکات کە گەڕیدەی بەریتانی (جاکسۆن) کە لە (25)ی تەمووزی ساڵی (1797)دا سەردانی موسڵی کردووەو بەم شێوەیە باسی پێکهاتەی دانیشتوانەکەی کردووە: (شاری موسڵ پڕە لە دانیشتوان و جۆرەها ئایینی لەخۆوەگرتووە، بەڵام زۆربەی دانیشتوانی کوردن کە عارەبەکان پێیان دەڵێن: (کرد)).

بەگوێرەی بۆچوونەکەی گەڕیدەی بەریتانی (جاکسۆن) کە زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ بە کورد ناودەبات، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان بووە، چونکە هەر شارێک زۆربەی دانیشتوانەکەی سەر بە هەر نەتەوەیەک بێت، ئەوە بەدڵنیایی ئەو شارە سەر بەو نەتەوەیە دەبێت، بەڵام بەمەرجێک ئەو شارە تووشی گۆڕینی باری دیمۆگرافی نەبووبێتەوە لەلایەن نەتەوەی زۆرینەی شارەکە. سەبارەت بەشارەکانی موسڵ، کەرکوک، شەنگال، خانەقین، مەخمور، بەدرە، جەسان، سەعدیە، گوڵاڵە (جلەولا)، مەندەلیو چەندین شارۆچکەی تر هەموویان شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستانن، ئەگەر بێتوو تەنانەت تاکە کوردێکیشیان تیادا نەمێنێ، چونکە یەکەم هەموویان لەسەر خاکی کوردو وڵاتی کوردستان دروستکراون، دووەم

لەبەرئەوەی هەموو ئەو شارانە تووشی شاڵاوی دڕندانەی یەعارەبکردن بووینەوە، لەلایەن عارەبی شۆڤینیو داگیرکەر.

خەسرەو گۆران، لە لاپەڕە (97)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (کوردستان لە مێژوودا)، نووسیوێتی: (زەینەفۆن کە سەرکردەیەکی ئەو لەشکرە (10) هەزارییەی یۆنانی بووە کە بە کوردستاندا تێپەڕیوە، لە پەرتووکە مێژووییەکەیدا (هێرشی کوروش)دا دەگێڕێتەوە کە سەراپای ئەو وڵاتەی دەکەوێتە رۆژهەڵاتی دیجلەوە (واتە هەرێمەکانی گەرمیان، شارەزوور، سۆران تا بانی ئێران) بەوڵاتی میدیا ناوبراوە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە سەرکردەی یۆنانی بۆ سنووری کوردستانی کردووە، شاری نەینەوا کە دەکەوێتە کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە یان بەری دەستە چەپی شاری موسڵ–یشی پێ دەڵێن، کوردستانە، چونکە ئاشکرایە کە میدییەکان کورد بووینەو، خۆرهەڵاتی دیجلەش وڵاتی ئەوان بووە.

خەسرۆ گۆران، لە لاپەڕە (188)ی بەشی یەکەمی پەرتووکی (کوردستان لە مێژوودا) نووسیوێتی: (کاتێ لەشکری (10) هەزار سوارەی یۆنانیەکان بەسەرکردایەتی زەینەفۆن بەوڵاتی کوردەکان (زەینەفۆن کاردۆخیان پێدەڵێ) تێپەڕی، ئەو دەمە یۆنانییەکان وڵاتی ئێستای کوردستانیان لەباری جوگرافیەوە کردبووە دوو ناوچەی گەورەوە:

1– وڵاتی میدیا: سەرجەم ناوچەی نێوان رووباری گەورە لەباکورو دەشتەکانی میسۆپۆتامیا لەباشورو زێی دیجلە لەرۆژئاواوەی دەگرتەوە.

2– وڵاتی کاردۆخی: ناوچەی نێوان دەریاچەی وانو دەڤەرە رۆژئاواییەکانی وان لەباکورو شاری ئێستای موسڵ لەباشوری دەگرتەوە).

بەپێی ئەو دەستنیشانکردنەی (زەینەفۆن)ی سەرکردەی لەشکرە (10) هەزارییەکەی یۆنانی کە ساڵی (401پ.ز) بە کوردستاندا تێپەڕیوە، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە گرنگەکانی باشووری کوردستان، چونکە لەلایەک یۆنانییەکان رووباری دیجلە بەسنووری رۆژئاوای وڵاتی میدیا دادەنێنو لەلایەکی تریشەوە شاری موسڵ بەشارێکی سەر بە وڵاتی کوردان ناودەبەن. ئەمەش گرنگترین بەڵگەی کوردستانی بوونو کورد بوونی ئەو شارەیە کە زەینەفۆن خستوویەتەڕوو.

دکتۆر حامد مەحمود عیسا، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (القضية الكوردية في العراق من الاحتلال البريطاني الى الغزو الأمريكي 1914–2004)دا نووسیوێتی: (مێجەر نۆئیل کە بەڕاوێژکاری رامیاری شێخ مەحمود دامەزرابوو لە سلێمانیو دوای ئەویش لۆرد کیرزۆن، داکۆکییان لەبیرۆکەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی دەکرد. هەر لەبەر ئەوەبوو کە کاتێک ویلسۆن لەسەرەتای ساڵی (1919)دا چوو بۆ لەندەن بۆ داواکردنی دامەزراندنی دەوڵەتی ئێراقی لەژێر سەرپەرشتی بەریتانیدا بێتو تەواوی ویلایەتی موسڵ–یش بگرێتەوە، لەوەدا لۆرد کیرزۆن دژی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بوو بەو وڵاتەو، بەباشتری زانی کە بخرێتە سەر دەوڵەتی کوردستان کە لەوکاتیدا لەهەوڵی دروستکردنیدا بوون، هەروەها نۆئیل پێی وابوو کە نابێت تەواوی کوردستان دابەش بکرێتو دەبێت دەوڵەتێکی تیادا دامەزرێتو پێی وابوو دەکرێت بەم رێگایانە بێتەدی:

1– دەرکردنی دەسەڵاتی تورکی لە کوردستان.

2– دابەش نەکردنی کوردستان.

3– بەگوێرەی توانا هەوڵ بدرێت سنووری هێڵی نەتەوەیی نێوان کوردو عەرەب رەچاو بکرێت.

کاتێک کە دکتۆر حامد عیسا باسی ئەوە دەکات کە (لۆرد کیرزۆن) دژی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بووەو، (مێجەر نۆئیل)یش لەگەڵ دابەشکردنی هیچ بەشێکی کوردستان نەبووە، دەیسەلمێنێت کە ئەوان ویلایەتی موسڵ–یان بەتەواوی شارەکانیەوە بەخاکو نیشتمانی کورد زانیوە، بۆیە ویستوویانە تەواوی ویلایەتەکە بخرێتەوە سەر ئەو کوردستانەی کە ئەوان (مێجەر نۆئیلو لۆرد کیرزۆن) مەبەستیان وابووە لەلایەن ئینگلیزەکانەوە بۆ کورد دروست بکرێت. مادام ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردی بێت، گومانیش لەوەدا نییە کە شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە.

دکتۆر حامد مەحمود، لە لاپەڕە (615)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەداو بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (214)ی پەرتووکی (Y. de V. Loder, The Truth about Mesopotamia, Palestine and Syria) نووسیوێتی: (سەرژمێرە ئیتنۆگرافییەکانی ویلایەتی موسڵ لەدوای شەڕی جیهانی یەکەم بەپێی سەرژمێرە ئینگلیزیەکان ژمارەی کورد لە موسڵ (209.820) کەسن

هەروەها عارەب (170.663) کەسن، کەچی بەگوێرەی ژمارە تورکییەکان کورد (140.000) کەسنو عارەبیش (28.000) کەسن).

لێرەدا لەهەردوو سەرژمێرەکانی بەریتانیو تورکیدا ژمارەی کورد لەژمارەی عارەب زۆرترە لەشاری موسڵ، سەرەڕای ئەوەی بەدڵنیاییەوە بەریتانییەکان لەژمارەی عارەبیان زیاد کردووەو هی کوردیان کەم کردۆتەوە، چونکە بەنیازبووینە ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقی عارەبییەوە بلکێنن، هەروەها تورکەکانیش لەژمارەی کوردیان کەمکردۆتەوەو ژمارەی تورکمانیان بەرزکردۆتەوە.

سەرکردەی نەمری کورد، شەهید عەبدولڕەحمانی قاسملو، لە لاپەڕە (83)ی پەرتووکی (کوردستان و کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسیو ئابووری)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (80)ی پەرتووکی (نەوتو سیاسەتی دەرەوە)دا لەنووسینی نووسەری چیکی (أ. برووکس) کە بەزمانی چیکی نووسراوە، دەڵێت: (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەڵوێستی بەریتانیای پەسندکرد، کە نیو ملیۆن کوردی مەڵبەندی موسڵ نابێ لەژێر فەرمانی تورکەکان دابنو نابێ دەوڵەتێکی سەربەخۆش دابمەزرێنن).

ئەوەی کە نووسەری چیکی باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ–ە، چونکە ئەو باسی نیو ملیۆن کوردی ویلایەتی موسڵ دەکات بەبێ ئەوەی باسی عارەب یان ئێراق بکات، هەروەها ئەو باسی هەڵوێستی ئەمەریکا دەکات کە پشتیوانی لەهەڵوێستی بەریتانیا دەکات، بەوەی کە نیو ملیۆن کوردی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) نابێت دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردییان هەبێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە هەرچەندە کوردەکان لەسەر خاکی خۆیاندا دەژین کە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە، بەڵام ڕێگای دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆیی کوردییان لێ دەگیرێ، تاوەکو ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە بلکێنن.

نووسەر حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕەکانی (226–227)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتێژی دەوڵەتان)دا نووسیوێتی: (جەواهیر لالە نەهرۆ، کە لەگەڵ (مستەفا کەمال)و (شێخ سەعید) هاوچەرخ بووە، لە پەرتووکی (نگاهی بە تاریخ جهان)دا زۆر ڕاستی بینانەو بە دادپەروەرانەوە بیرو بۆچونی خۆی

لەسەر هۆکارەکانی بەرپابوونی شۆڕشی (شێخ سەعید)و بەکارهێنانی گورزی کوشندە زرنگکاری (سیاسەت)ی بێ بەزەییانەی کەمال ئەتاتورک .بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشی کوردەکان باس دەکاو دەنووسێ: (لەساڵی (1925)دا لە مەڵبەندە کوردنشینەکانی تورکیادا شۆڕشێکی مەزنو گرنگ دەستی پێکرد. ئەو شۆڕشە راست لە بارودۆخێک دابوو کە لەسەر (موسڵ) لەنێوانی ئینگلیسو تورکیادا هەڵڵا سازببوو. خودی ناوچەی موسڵ ناوچەیەکی کوردنشین بوو کە بە ناوچەی کوردنشینەکانو شۆڕشی تورکیا بەسترابۆوە).

بۆ ئێمەی کوردو کوردستانی زۆر گرنگو کاریگەرە، کاتێک کە سەرکردەیەکی جیهانی ناوداری وەکو (جەواهیر لالە نەهرۆ)ی رزگارکەرو سەرۆکی هیندستان، ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی کوردنشین ناوببات، کاتێکیش کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردنشین بێت، ئەوکاتە بەدڵنیاییەوە هەموو شارەکانی ویلایەتەکە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) شاری کوردیو بەشێکن لەباشووری کوردستان. بەمەش سەرکردەی ناوداری هیندستان نەهرۆ، بەڵگەیەکی تری بێگەردی کوردستانی بوونو کوردبوونی ئەو شارەمان بۆ دەخاتە سەر خەرمانی بەڵگەنامەکانی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ.

مێژوونووسو رۆژهەڵاتناس، دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، کە بەڕەچەڵەک ئەرمەنییە لە لاپەڕە (177)ی پەرتووکی (کورد لەسەرچاوە عارەبییەکاندا)، کە لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمییە دەنووسێت: (دیار رەبیعە، کە لەڕاستیدا بەشێکی سروشتی خاکی کوردستانە، وەک پێشتریش گوتمان، لەبنەڕەتدا زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی کوردن).

دانپێدانانی مێژوونووسی ئەرمەنی بەوەی کە (دیار رەبیعە) بەشێکی خاکی کوردستانە، بەڵگەیەکی کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ–ە، چونکە دیاری رەبیعە هەر شاری (موسڵ)ە، بەڵام دوای داگیرکردنی شاری موسڵو شارەکانی تری کوردستان لەلایەن میلیشیاکانی عارەبی ئیسلامی، بۆ نموونە موسڵ کرا بە (دیار رەبیعە)و ئامەد بە (دیاربەکر)و رقە بە (دیار مەزەر)و بۆتان بە (جەزیرە یان جەزیرە بن عومەر)و ئالازیغ بە (معمورة العزیز)و هتد...، هەروەها زۆربەی زۆری مێژوونووسە ئیسلامیو عارەبەکان جەختیان لەسەر ئەو

راستییە کردۆتەوە، بۆ نموونە: ئەبو ئەلفیداء، لە پەرتووکی (کتاب تقویم البلدان)دا وڵاتانی کورد لەناو پێنج هەرێمدا نیشان ئەدات کە ئەمانەن: هەرێمی جەزیرە بریتی بووە لەدیاری مەزەر (رقە)، دیاری رەبیعە (موسڵ)، دیاری بەکر (ئامەد).

مێژوونووسو رۆژهەڵاتناس، دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، لە لاپەرە (196)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، دەنووسێت: (لەنێوان هەردوو سەدەی حەوتەمو دەیەمو بەر لە هۆکاری رامیاریو ئابووری، کوردەکان پێوەندی پتەویان لەگەڵ عارەبو گەلانی تری ژێر سێبەری خەلافەت بەست. ئەو پێوەندیانەش زۆرجار دەیخستنە سەر باری ململانێی هەرێمایەتیو پێکدادان لەگەڵ هۆزە عارەبەکاندا. ئەوەش ئاوا لێک دەدرێتەوە کە عارەبەکان موسڵو ناوچیاو شوێنەکانی دیکەیان داگیرکرد، ژمارەیەک هۆزیان لەوێ ئاکنجی بوون، ئەمەش زیانێکی زۆری لەکوردی دانیشتوانی ئەو ناوچەدا).

ئەوەی لەسەرەوەدا مێژوونووسی ئەرمەنی باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەو زۆر راشکاوانە باسی داگیرکردنی هەرێمە کورددییەکانی موسڵو ناوچیاو چەند شوێنی تر دەکات لەلایەن عارەبەوەو، لەهەمان کاتدا نیشتەجێکردنی چەندین هۆزی عارەبی لەخاکی کوردستان، کە بەڵگەن بۆ کوردستانێتی ئەو شارو ناوچەیە. لێرەدا لەو قسانەی دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان بۆمان دەردەکەوێت کە هەرێمی موسڵو شارەکانی سەر بەو هەرێمە بەشاری موسڵ–ی پایتەختی هەرێمەکەش، هەرێمو شاری کوردیو کوردستانی بووینە، بەداگیرکردنیش سیمای کوردیو کوردستانی بوونی خۆیان لەدەست نادەن، ئەمڕۆ یان سبەی هەر دەبێت بگەڕێنەوە سەر کوردستانی نیشتمانی دایک.

مێژوونووسو رۆژهەڵاتناس، دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، لە لاپەرە (87)ی پەرتووکی (الکورد في ظل الخلافة الاسلامیة)دا، نووسیوێتی: (لەئەنجامی دەست بەسەراگرتنی دریژخایەنی عارەبەکان بەسەر ژیانی هۆزە کوردەکانداو، لەبەر هۆی رامیاریو ئابووری تریەوە، جوگرافیای هۆزە کوردەکان گۆڕانکاری زۆری بەسەرداهات. چەندین سەرچاوە جەخت لەسەر هەبوونی کوردەکان لەناوچەکانی چیا، موسڵ، فارس، خوزستانو شوێنی تر دەکەنەوە لەکاتی

داگیرکارییەکانی عارەبیدا، بەڵام لەگەڵ دەستپێکردنی سەدەی دەیەم سەرچاوەکان جەخت لەسەر هەبوونی کورد لەچەندین شوێنی تر دەکەنەوە).

ئەوەی دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان باسی دەکات سەبارەت بەداگیرکردنی خاکی کوردەکان لەبەر هۆکاری ئابووریو رامیاری، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانی بوونی شارو ناوچەی موسڵ، چونکە ئەو باسی داگیرکردنی ناوچەکانی چیا، موسڵو چەندین ناوچەی تری کوردی دەکات لەکاتی داگیرکارییەکانی عارەبە ئیسلامییەکاندا. هەروەها جەخت کردنەوەی چەندین سەرچاوەی جیاجیا لەسەر بوونی کورد لە موسڵ لەکاتی داگیرکارییەکانی عارەبیدا، بەڵگەیەکە بۆ کوردستانی بوونی ئەو ناوچەیەو پەیوەندی نەبوونی موسڵ بە عارەبو ئێراقەوە.

مێژوونووسو رۆژهەڵاتناس، دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، لە لاپەڕە (90)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (هۆزە کوردییەکان، کە چەندین جار لەسەرچاوەکاندا دووبارە بۆتەوە، لەنزیک کەنارەکانی خۆرهەڵاتو خۆرئاوای رووباری دیجلە لەبۆشایی نێوان زێی گەورەو بچووک بەلای باکووری خۆرئاوایدا).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی مێژوونووسو رۆژهەڵاتناسی ئەرمەنی دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، کەنارەکانی خۆرهەڵاتو خۆرئاوای رووباری دیجلە شاری موسڵ دەگرێتەوە، بوونی کورد لەنزیک ئەو دوو کەنارە، مانای کوردستانی بوونی ئەو شوێنانەو شاری موسڵ دەگەیەنێت، بۆیە ئەوەی ئەو مێژوونووسە ئەرمەنە نووسیوێتی کوردستانی بوونو کوردبوونی ئەو شارەیە دەگەیەنێت.

مێژوونووسو رۆژهەڵاتناس، دکتۆر ئارشاک پۆڵادیان، لە لاپەڕەکانی (107–108)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا، نووسیوێتی: (چالاکی جەنگی هۆزە کوردەکان لەنیوەی دووەمی سەدەی هەشتەم چڕ بووەوە، بەتایبەتیش لەناوچەکانی موسڵ، چیا، ئازربێجانو شوێنی تر، لەگەڵ ئەوەش کە خەباتی کوردەکان لەدژی دەست بەسەراگرتنی عارەبیدا لەو ماوەیەدا شێوەیەکی خۆکارانەی (عفوی) بەخۆوە گرتبوو، بەڵام سەرانی خێڵە کوردەکان توانییان سوود لەم بارە رامیارییە گونجاوە وەرگرنو، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لەسەرەتای سەدەی دەیەم تێبکۆشن بەرەو سەربەخۆییەکی دیاریکراو،

لەئەنجامدا لەنیوەی دووەمی سەدەی دەیەمدا لەچەندین ناوچەی جیاجیادا چەند میرنشینێکی کوردی دروستبوو).

ئەوەی کە دکتۆر ئارشاک پۆلادیان باسی کردووە، بەوەی کە راپەڕینی کوردەکان لەسەدەی هەشتەم چڕ بۆتەوە لەناوچەکانی موسڵ، چیاو ئازربێجان لەدژی داگیرکارییەکانی عارەبدا، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵو ناوچەکە دەسەلمێنێت، چونکە هەموومان دەزانین راپەڕین لەدژی داگیرکەردا مانای وایە رزگارکردنی خاکو سەربەستییان دەوێت، راپەڕینی دانیشتوانی موسڵو شارەکانی تریش مانای داگیرکردنی ئەو شارانە دەگەیەنێت لەلایەن عارەبەوە. بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە شاری موسڵو ناوچەکانی تریش، شارو ناوچەی کوردیو بەشێکی خاکی کوردستان بووینە، بەڵام لەلایەن عارەبەوە داگیرکراونو، داگیرکردنیش تاسەر نابێت.

ئارشاک پۆلادیان، لە لاپەڕە (33)ی پەرتووکی (کورد لەسەدەی حەوتەمەوە تاسەدەی دەیەم)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (339)ی پەرتووکی (فتوح البلدان)ی نووسەری عارەب (البلاذري) نووسیوێتی: (سوپای عارەب لەو پێشڕەوییەدا (مەبەستی پەلامارەکانی ساڵی 640ی زاینییە بۆسەر موسڵ) لەناوچەی نەینەوا دوو قەڵایان داگیرکردو تەنگیان بەناوچە کوردنشینەکانی دەوروبەری موسڵ–یش هەڵچنیو لەماوەیەکی کەمدا سوپای عارەب (مەرج–ئاکرێ، بانهەزرا، دهۆک، باعەزرا، حەبتون، داسن، بازیدیو هەموو ئەو ناوچانەی سەر بە موسڵ بوون) داگیرکرد. واتە هەموو بەشی باکوور (کوردستانی ئێراقی ئێستا)و ناوچەکانی دەوروبەری کەوتە ژێر دەسەڵاتی هێزەکانی عارەبەوە).

ئەوەی کە مێژوونووسی ئەرمەنی ئارشاک پۆلادیان ئاماژەی پێکردووە، مانای کوردبوونو کوردستانی بوونی ئەو شارانەو شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ناوبراو ناوی شاری موسڵو شارەکانی تر کە لەسەرەوەدا ناوی هێناون بەناوچە کوردنشینەکان ناوی بردوون، مادامیش ناوچەی کوردنشین بن، کەواتە بەشێکیشن لە کوردستان. هەروەها باسی ئەوەش دەکات کە عارەب بەمەبەستی داگیرکردن پەلاماری ناوچە ناوبراوەکانی داوە، مادامیش عارەب بەمەبەستی داگیرکردن هێرشی کردبنە سەر، کەواتە ئەو شارانە شارو خاکی

عارەب نەبووینە، بەڵکو بۆمان دەردەخات کە تەواوی ئەو ناوچانەو شاری موسڵ–یش، ناوچەو شاری کوردیو خاکی سەر بە کوردستان بووینەو هەرواش دەمێنن.

پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوونووسی بەناوبانگی کورد، لە لاپەڕە (95)ی پەرتووکی (کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر دراسة وثائقیة عن القضیة الکوردیة في العراق)دا نووسیوێتی: (لەیاداشتێکی تێرو تەسەلی نهێنی کە لەلایەن وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیدا دەرچووەو (یاداشتەکە لە بیستو سێ لاپەڕەی قەوارە گەورە پێک هاتووە)، کە بەرواری (21)ی تشرینی دووەمی ساڵی (1918)ی پێوەیە، لەدەقێکدا دان پیانانێکی راستگۆیانە هەیەو دەریدەخات کە کوردستانی ئێراق دەبێتەوە تاوەکو رۆژهەڵاتی رووباری دیجلەو هەروەها تاوەکو پشت چیای حەمرین).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی سنووری کوردستان لەلایەن وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا، شاری نەینەوا واتە بەری خۆرهەڵاتی موسڵ کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی تاوەکو ئێستاش کوردن، بەشێکە لە باشووری کوردستان، چونکە ئەو بەشە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی رووباری دیجلەو وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیاش سنووری کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) دەکاتەوە تاوەکو خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە.

لیورا لۆکیتز، نووسەری پەرتووکی (العراق والبحث عن الهویة الوطنیة)، لە لاپەڕە (36)ی ئەم پەرتووکەدا دەربارەی کێشەی موسڵ نووسیوێتی: (پێکهاتەی ویلایەتی موسڵ لە کوردو تورکمانە کە زۆربەی هەردووڵایان سوننەن، ئەمەش هۆیەکی گرنگ بوو بۆ پلانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقەوە. ئەو لکاندنە تارادەیەک هاوسەنگییەکی دروست دەکرد بە بەراوردکردن لەگەڵ زۆرینەی شیعەو، دواتر پاراستنی بەرژەوەندییەکانی سوننە لە هەڕەشەکردن. بەڵام ئەم لکاندنە کارێکی ئاسان نەبوو، چونکە کوردەکان کۆمەڵەیەکی سەرەکی بوون لە ناوچەکە کە ئارەزووی ئەوەیان نەدەکرد لەلایەن عارەبەوە بەڕێوە ببردرێن، وە داوایان لە بەریتانیا کرد کە رێز لە بەڵێنەکانی خۆی بگرێت کە لە ساڵانی جەنگدا پێیدابوون بەوەی خۆیان خۆیان بەڕێوە ببەن).

ئەوەی لیورا لۆکیتز نووسیوێتی، بەڵگەیەکی کوردبوونو کوردستانی بوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ–یشەوە دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو پێکهاتەی سەرەکی ویلایەتەکە بە کورد دادەنێتو، هیچ ئاماژەیەک بەبوونی عارەب ناکاتو، هۆکاری لکاندنی ویلایەتەکەش بۆ دروستکردنی هاوسەنگییەک لەنێوان شیعەو سوننە دەگەڕێنێتەوە. هەروەها باسی بەزۆر لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقی عارەبییەوە دەکات، بەزۆر لکاندنیش جۆرێکە لەداگیرکردن، داگیرکردنیش مانای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو خاکە یان هەرێمە یان وڵاتە هی خۆیان نییە، کەواتە ویلایەتی موسڵ–یش بەتەواوی شارەکانییەوە نەبەشێک بووە لەوڵاتی ئێراقو نەهیچ پەیوەندییەکیشی بە عارەبەوە هەبووە، بەڵکو شارێکی کوردیو سەربە کوردستان بووە.

لیورا لۆکیتز، لە لاپەڕە (55)ی پەرتووکی (العراق والبحث عن الهوية الوطنية)دا، نووسیوێتی: (کوردستانی باشوور، بەشێک بوو لەناوچەیەکی گەورە کە پێشتر بە کوردستان ناسرابوو، لە باکوورەوە لەڕووباری بۆتانەوە درێژ دەبێتەوە تاوەکو وڵاتی فارس لە رۆژهەڵاتدا، هەروەها لە چیای حەمرین لە رۆژئاوا، بەشێوەیەکی گشتی کوردستان ویلایەتەکانی بەتلیس، وانو موسڵ–ی دەگرتەوە).

لیورا لۆکیتز ئەمجارە راشکاوانەتر باسی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ–مان بۆ دەکات، کاتێک کە باسی کوردستانی گەورە دەکاتو ویلایەتەکانی موسڵ، بەتلیسو وان بە کوردستان ناودەبات، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ بەشێک بێت لەخاکی کوردستان، هیچ گومان لەوەدا نامێنێت کە تەواوی شارەکانی سەر بەو ویلایەتە بەشاری موسڵ–ی پایتەختی ویلایەتەکەوە، شاری کوردیو بەشێکن لە خاکی کوردستان.

لیورا لۆکیتز، لە لاپەڕە (56)ی هەمان سەرچاوە نووسیوێتی: (یەکێ لەو پێشنیارانە کە ئەوێ رۆژێ خرابووەروو، بیرۆکەی دروستکردنی میرنشینێکی کوردی بوو کە ویلایەتی موسڵ بگرێتەخۆ یان دامەزراندنی شانشینێکی هاوبەشی کوردی–عارەبی بێت، شانشینە کوردییەکە ویلایەتی موسڵو عارەبییەکەش (ناوچەکانی ناوەڕاست)و ناوچەکانی میسۆپۆتامیا بگرنە خۆ).

بەگوێرەی ئەو پێشنیارانەی کە نووسەر لیورا لۆکیتز ئاماژەی پێکردووە، تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شاری کوردیو بەشێکن لەخاکی باشووری کوردستان؛ چونکە نووسەری ناوبراو لەباسی ئەو پێشنیارانەی کە گفتوگۆی لەسەر کرابوو دامەزراندنی میرنشینێکی کوردی کە تەواوی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بگرێتەوە، یان دامەزراندنی میرنشینێکی هاوبەشی کوردیو عارەبی لەچەشنی میرنشینی عارەبی یەکگرتوو یاخود بەشێوەیەکی تر میرنشینێکی فیدراڵی بێت، کە بەشە کوردییەکە تەواوی ویلایەتی موسڵو عارەبییەکەش هەردوو ویلایەتە کۆنەکەی ئێراق (بەغداو بەسرا) بگرێتەوە. ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی تەواوی ویلایەتی موسڵ بە شاری موسڵ–ی پایتەختی ویلایەتەکە دەگەیەنێت.

دکتۆر سلێمان عەبدوڵڵا ئیسماعیل، مامۆستا لەبەشی جوگرافیای زانکۆی هەولێر، لە لێکۆڵینەوەیەکدا لەژێر ناوی (مفهوم أقليم كوردستان العراق)دا کە لەژمارە (6)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بلاوکراوەتەوەو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (151)ی پەرتووکی:

(**Fredrik Menlingen, Wild live among the Koords, London, 1870, P. 150**). نووسیوێتی: (سنووری کوردستانی ئێراق لەلای باشوورو باشووری رۆژئاوادا بریتییە لە بەرزاییەکانی حەمرینو رووباری دیجلە، ئەو بەرزاییانە سنووری رۆژئاوای کوردستانی مەزن پێکدەهێنن لەگەڵ سنووری باشوورو باشووری رۆژئاوای کوردستانی ئێراقو، لەو بەشەدا رەگەزی کورد تێکەڵ بەڕەگەزی تورکیو عارەبی دەبێت).

بەگوێرەی ئەو سەرچاوە ئینگلیزییە، بەشێکی شاری موسڵ بەلای کەمەوە شاری نەینەوا کە بەشی خۆرهەڵاتی شارەکەیەو زۆربەی دانیشتوانەکەشی کوردن، بەشێکی دانەبڕاوە لەخاکی باشووری کوردستان.

دەزگای لێکۆڵینەوەی رۆشنبیرییەکانی جیهانی بەریتانی، لە لاپەڕە (52)ی پەرتووکی (خۆرهەڵاتی ناوەڕاست – بەرگی دووەم ئێران، ئێراقو ئیسرائیل)دا، لەباسی موسڵ–دا نووسیوێتی: (موسڵ، سێیەم شاری گەورەیە لەئێراقو لەباکووری بەغدایەو دەکەوێتە سەر رووباری دیجلە. هەروەها یەکێکە لەشارە

فره نەتەوەکان (رەگەزەکان) لەئێراقدا، کورد، عارەب، تورکمانو ئاسووری تێدا دەژیت. موسڵ بنکەیەکی بازرگانی گرنگ بووە بەدرێژایی مێژووی ئێراقو، زۆر بەناوبانگ بووە بەناردنە دەرەوەی قوماشی (مۆسلین) کە لەپەمۆ دروست دەکرێت، ناوی شارەکەش لەناوی ئەم قوماشەوە هاتووە. شاری موسڵ کەوتۆتە سەر یەکێ لە چاڵگە هەرە گەورەکانی نەوت لەئێراق. هەر لەبەر ئەوەشە، میری ئێراق دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئەم شارەدا سەپاند لەبری ئەوەی کە بیخاتە سەر ناوچەی کوردی).

دەزگای لێکۆڵینەوەی رۆشنبیریەکانی جیهانی بەریتانی، بەڵگەیەکی تری کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەخاتە سەر لاپەڕەی کوردستانی بوونی ئەو شارە، بەتایبەت کە زۆر راشکاوانە بۆچوونەکانی خۆی دەردەبڕێتو باسی ئەوە دەکات کە هۆکاری هەبوونی چاڵگەی زۆری نەوت لەپارێزگای موسڵ، وای لە حکومەتی ئێراقی کردووە کە دەست بەسەر شارەکەدا بگرێتو نەیخاتە سەر ناوچەی کوردی کە لەڕاستیدا شارێکی کوردییە. هەروەها کاتێک کە ئەو دەزگایە دەنووسێت: (میری ئێراق دەسەڵاتی خۆی بەسەر شاری موسڵ– دا سەپاند لەبری ئەوەی کە بیخاتە سەر ناوچەی کوردی)، بەڵگەیەکی تری کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارەمان پێ دەبەخشێت، چونکە لەلایەک سەپاندن مانای بەزۆرو ستەم کردن دەبەخشێت، لەلایەکی تریشەوە لەبری ئەوەی کە بیخاتە سەر ناوچەی کوردی، وا لێکدەدرێتەوە کە لەبنچینەدا ئەو شارە شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان بووە، ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو باوەڕەی کە بڵێین کەواتە شاری موسڵ بەزۆر لەکورد زەوتکراوەو لە کوردستان دابڕاوەو خراوەتە سەر ئێراقی عارەبی.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، مامۆستای یارمەتیدەر لەبەشی جوگرافیای کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغداو، دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، مامۆستا لەبەشی جوگرافیای زانستە مرۆییەکانی زانکۆی سلێمانی، لەوتارێکی هاوبەشیاندا لەژێر ناوی (مؤتمر لوزان مؤتمر تقسیم کوردستان دراسة جیوبولتیکیة)دا، کە لەژمارە (1)ی گۆڤاری (سردم العربي)دا بڵاوکراوەتەوە، هەروەها بەپشتبەستنیان بە لاپەڕە (363)ی پەرتووکی نووسەری ئەمەریکی (ئەنتۆنیوس جۆرج): **(Antonius, George, The Arab Awakening, aparagon)**

نووسیوێتی: (هەوڵەکانی بەریتانیا بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی ئێراقی لەسەر بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی کورد، یەکێکە لەدیارترین رووداوەکانی دوای جەنگی جیهانی یەکەم، هەروەها بێ هیچ زێدەڕۆییەک دەتوانرێت بگووترێت، کە دەوڵەتی نوێی ئێراق لەبوونیدا زۆر قەرزباری هەوڵەکانی بەریتانیایە، لە هێڵی ئێراقەوە بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی بەریتانیا لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی ئەوان یەکتر گیربوو، ئارەزووی بەریتانیا بۆ دەست بەسەردا گرتنی سەرچاوەکانی نەوتی کەرکوک، بووە هۆی ئەوەی کە ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بلکێنرێت بەدەوڵەتی نوێی ئێراقی عارەبی).

ئەوەی لێرەدا نووسەری ئەمەریکی (ئەنتۆنیوس جۆرج) نووسیوێتی، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی شارو ویلایەتی موسڵ بەتەواوی دەگەیەنێت، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە هۆکاری زۆری نەوت لە کەرکوک وای لەحکومەتی بەریتانیا کردووە کە ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبی (ویلایەتەکانی بەغداو بەسرا)وە بلکێنێت، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات لەلایەک کە کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە لەنێویاندا شاری موسڵ شاری کوردیو بەشێکی خاکی باشووری کوردستان بووینە، لەلایەکی تریشەوە دەیسەلمێنێ کە پێش لکاندنی زۆرەملێیانەی ویلایەتی موسڵ بەئێراقەوە، ئەو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکی بە هەردوو ویلایەتەکانی (بەغداو بەسرا)ی ئێراقیو بە عارەبەوە نەبووە.

پرۆفیسۆر دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (49–50)ی پەرتووکی: (کرکوک قلب کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (151)ی پەرتووکەکەی مێجەر فریدریک میلینگن لەژێرناوی (ژیانی دەشتەکییانە لەنێو کوردەکاندا) واتە **(Major Frederik Millingen, Wild Life among The Koords)** کە دەربارەی ژیانی کورد بەئینگلیزی نووسیوێتی، دەڵێت: (میلینگن لەساڵی (1870)دا ئاماژەی کردووە بەوەی کە سنووری کوردستان لە چیاکانی ئارارات‌و جۆرجیا لە فارسەوە لە لای باکوور درێژ دەبێتەوە تاوەکو دەگاتە زنجیرە چیاکانی حەمرین‌و رووباری دیجلە لەباشوور، ئەو چیایانە سنووری خۆرئاوای کوردستان پێکدێنن، لەم بەشانەدا رەگەزی کورد تێکەڵ بەتورک‌و عارەب دەبێت، لێرەوە خێڵی کوردی کۆچەر لەگەڵ خێڵی عارەبی کۆچەر

بوونیان هەیە لەسەر رۆخەکانی ئەم بەرو ئەوبەری رووباری دیجلە لەباکووری بەرزاییەکانی حەمرین (لەباکووری فەتحە تا دەگاتە موسڵ).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە (مێجەر فریدریک میلینگن) بۆ کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ی کێشاوە، بەلای کەمەوە بەری چەپی شاری موسڵ کوردستانە، چونکە ئەو نووسەرە سنووری باشوورو رۆژئاوای (باشووری کوردستان) بە چیاکانی حەمرینو رووباری دیجلە دیاری دەکات، ئاشکەراشە کە بەری چەپی شاری موسڵ یاخود کەناری خۆرهەڵاتی رووباری دیجلە کە شاری نەینەوایە، بەگوێرەی ئەو پێناسەیە دەکەوێتە ناو سنووری کوردستان.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (93)ی پەرتووکی (کرکوک قلب کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (480)ی پەرتووکی (Arnold J. Toynbee, Survey of International Affairs 1925. Oxford Univ) لەنووسینی (ئارنۆڵد یوسف تۆینبی) کە بەئینگلیزی نووسیوێتی، دەڵێت: (مێژوونووسی بەریتانی تۆینبی، بۆچوونی ئیمپریالی بەریتانی لەکاتی ئاخاوتنیدا دەربارەی دیاریکردنی خاوەندارێتی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) بەم مەرجە بەستایەوە کە بەقسەی ئەو: (کوردەکان لەناوچەی کێشە لەسەر، کە مەبەستی ویلایەتی موسڵ–ە (لەنێوان تورکیاو بەریتانیا)، هەرچەندە زۆربەی زۆری دانیشتوان پێکدێنن، بەڵام نوێنەرایەتی بەشی سەرەکیو زۆربەی گەلی کورد ناکەن لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، ئەوان (لەویلایەتی موسڵ) یەک لەشەش بەشی گەلی کورد (دانیشتوانی کوردستان) پێکدەهێنن، لەبەر نەبوونی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ نە لەئێستاو نە لەدواڕۆژدا کە بتوانرێت دانیشتوانی هەرێمی ویلایەتی موسڵ–ی بخرێتە پاڵ، لەبەرئەوە ناکرێت سنووری ویلایەتی موسڵ–ی پێشتر لەسەر بنچینەی نەتەوەیی، رەگەزی، زمان یان ئایین دیاری بکرێت، بۆیە پێویستە لەسەر بنچینەی ئابووریو ستراتیژی چارەسەر بکرێت). هەروەها ئارنۆڵد تۆینبی، لە لاپەڕە (472)ی هەمان سەرچاوەدا دەڵێت: (زنجیرە چیاکانی حەمرین سنووری جوگرافی، سروشتیو ئەتنۆگرافین کە ویلایەتی موسڵ (کوردستانی باشوور) لەویلایەتی بەغدا جیا دەکاتەوە).

ئەو بۆچوونانەی مێژوونووسی ناسراوی ئینگلیزی (ئارنۆڵد یوسف تۆینبی)، لەلایەک جگە لەقسەی بێ سەرو بەرو بێمانا هیچ شتێکی تر نییە، چونکە ئەو بەهێنانەوەی ئەو بڕوبیانووە بێ بنچینانە تەنیا مەبەستی بەڕەواکردنی لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە بە ئێراقی عارەبییەوە، لەلایەکی تریشەوە هەر بڕو بیانوو لاوازانەکانی نووسەری ناوبراو دەیسەلمێنێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە یەکەم بەئاشکەرا بۆمان دەردەکەوێت کە زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتەکە کوردن، چونکە ناوبراو خۆی لادەدات لەو بنچینە سەرەکیانەی کە کوردبوونو کوردستانی بوونی خاکی ویلایەتەکە یەکلا دەکاتەوە، کە ئەمانیش بنچینە نەتەوەیی، رەگەزی، مێژوویی، جوگرافی، زمانو ئایینیەکانن، دووەمیش ئەو لەسەر بنچینەی ئابووریو ستراتیژی داوای لکاندنی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی کردووە. باشە کام وڵاتی جیهان لەسەر ئەو بنچینەیەی کە تۆینبی بۆ لکاندنی باشووری کوردستان بە ئێراقەوە پشتی پێبەستووە، بەوڵاتێکی ترەوە لکێنراوە؟ باشە ئەگەر ئەو بۆچوونەی ئارنۆڵد تۆینبی راست بووایە، دەبوایە خاکی ئێراق بە باشووری کوردستان بلکێنرایە، چونکە یەکەم عارەبی ئێراقیش زۆرینەی عارەبی وڵاتانی عارەبی نینو لەوانەیە نزیکەی یەک لە دەی رێژەی ئەوکاتی عارەبیان پێکهێنابێ، کە کەمتریشە لەچاو رێژەی کورد لەسەرجەم کوردستاندا، هەروەها دووەمیش ئابووری کوردستان زۆر زۆر بەهێزتر بوو لەئابووری ئێراقی عارەبیو هەڵکەوتەی ستراتیژی کوردستان هەر بەراورد ناکرێت لەگەڵ ستراتیژی ئێراق، کە لەهەموو لایەکەوە سنوورەکانی کراوەنو هیچ بەربەستێکی سروشتی نییە، کەچی هی کوردستان چیا بەرز بەرزەکان، گردو تەپۆڵکەکان چەندین بەربەستی سروشتی دروستدەکەن بۆ پاراستنی ئەم وڵاتە. بۆیە ئەو بۆچوونەیەی ئارنۆڵد تۆینبی، دەکرێت وەکو بەڵگەیەکی گرنگو بەنرخی کوردستانی بوونو کوردبوونی شارو ویلایەتی موسڵ بەکاربهێنرێت، چونکە بەگوێرەی بۆچوونەکانی مێژوونووسی ناوداری بەریتانی ئارنۆڵد تۆینبی، شاری موسڵو تەواوی ویلایەتەکە خاکی کوردو بەشێکی کوردستانن، لەبەرئەوەی مێژوونووسی ناوبراو بەرزاییەکانی کێوەسووری کردووە بە

سنووری سروشتیو ئەتنۆگرافی نێوان ویلایەتی موسڵی کوردیو ویلایەتی بەغدای عارەبی، بەرزاییەکانی کێوەسووریش نزیکەی (150) کیلۆمەتر کەوتوونەتە باشووری خۆرهەڵاتی شاری موسڵ.

دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (94)ی پەرتووکی (کرکوک قلب کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (Major E. W. Noel, Note on the Kurdish Situation) لەنووسینی (مێجەر ئی دەبلیو نۆئیل)، کە بەئینگلیزی نووسیوێتی، دەڵێت: (مێجەر نۆئیل، کە بەدۆستی دۆزی کورد هەژمار دەکرێت، لەدیاریکردنی سنووری باشووری کوردستان بەشێوەیەکی رووڕو تەواو لەو راپۆرتەی کە لەساڵی (1919)دا لەژێر ناوی – چەند تێبینییەک دەربارەی هەڵوێستی کورد – نووسیوێتی خۆی دووبارە پەرێز کردووە، ئەوەی کە لەو راپۆرتەدا نووسیوێتی ئەوەیە کە سنووری کوردستان لە موسڵ–ەوە شانبەشانی چیاکان تا خانەقین درێژ دەبێتەوە، خۆی لەوە بەدوور گرتووە کە ناوی چیاکانی حەمرین ببات).

بەگوێرەی ئەو دەستنیشانکردنەی سنووری کوردستان لەلایەن (مێجەر نۆئیل)ەوە، شاری موسڵ یەکێکە لەشارە گرنگەکانی کوردستان، چونکە ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە سنووری کوردستان لە موسڵ–ەوە شانبەشانی چیاکان تا خانەقین درێژ دەبێتەوە، بەمەش هەم شاری موسڵو هەم شارۆچکەی خانەقین کوردستانن.

پرۆفیسۆر دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، لە لاپەڕە (11)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2483)، پێنجشەممە (3.5.2007)دا، لەوتارێکدا لەژێرناوی (پێگەی جوگرافیو سنووری کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (205)ی پەرتووکی (کوردستان) لەنووسینی (مۆونسل ف. ر.)دا، نووسیوێتی: (ف. ر. مۆونسل) خاکی کوردستان بەم چەشنە دیاریکرد: لەڕۆژهەڵاتەوە بەدرێژایی هێڵی چیای ئارارات‌و، دەریاچەی ورمێ، تا شاری کرمانشا، لەلای باشووری رۆژهەڵاتەوە هێڵی کرمانشا – کفریو لەباشوورو باشووری رۆژئاواوە هێڵی کفری موسڵ – دیاربەکر – خەرپوتو – بەرزاییەکانی دەرسیم. بەڵام لەباکوورەوە هێڵی بەرزاییەکانی دەرسیم لەباشووری شاری ئەرزنجان، ئینجا بەسەر شاری

ئەرزەڕووم‌و چیای ئارارات ئیتر بەپێی ئەم سنوورە نەخشەی کوردستانی دیاری کردووە).

بەگوێرەی ئەو سنوورەی کە نووسەر (مۆونسل ف. ر.) بۆ کوردستان کێشاوێتی، شاری موسڵ دەکەوێتە ناو سنووری ئەو کوردستانەی کە ئەو دەستنیشانی کردووە. کەواتە نووسەر پێی وایە شاری موسڵ شارێکی کوردی‌و پارچەیەکی کوردستانە، بۆیە خستوویەتە ناو سنووری ئەو وڵاتەوە.

پاتریک کۆکبێرن، لەوتارێکی خۆیدا لەژێر ناوی (کوردستان لەدایکبوونی نەتەوەیەک)دا، لە (22.6.2006)دا لەڕۆژنامەی (ئیندیپێندێنت)دا بڵاوکراوەتەوە، ئەمیر ئیسماعیل وەریگێڕاوە بۆ کوردی‌و لە لاپەڕە (10)ی ژمارە (246)ی رۆژنامەی (میدیا)، سێشەممە (27.6.2006)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (پێشمەرگە کە سەربازی کوردین، بەرەو ئەو شارو شارۆچکانەی دێکە هەنگاویان نا کە پێشتر کوردەکانی لێوە دەرنرابوون. لەماوەی چەند رۆژێکی کەمدا توانیان دەست بەسەر کەرکوک‌و کێڵگە نەوتییەکانی دەوروبەریشیدا بگرن. لەناکاو پێشمەرگە لەشەقامەکانی موسڵدا بینران، کە لە (1.7) ملیۆن دانیشتوانی هەیەو زۆرینەی کوردن‌و عارەبێکی سوننەی زۆریشی تێدا دەژیت).

لێرەدا نووسەر (پاتریک کۆکبێرن)، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوون‌و کوردبوونی شاری موسڵ—مان دەداتە دەست، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە هێزی پێشمەرگەی کوردستان بەرەو ئەو شارو شارۆچکانە بەڕێکەوتن کە پێشتر کوردەکانی بەزۆر لێ ڕاگوێزرابووەوە، کەواتە ئەو شوێنانەی کە تووشی شاڵاوی دڕندانەی بەعارەبکردن بووینە، پەلاماری هێزی پێشمەرگەی کوردستان بۆ هەردوو شاری موسڵ‌و کەرکوک کە نووسەری ناوبراو ئاماژەی پێکردوون، کوردبوون‌و کوردستانی بوونی هەردوو شارەکە دەگەیەنێت. هەروەها بەڵگەیەکی تری کوردبوون‌و کوردستانی بوونی شاری موسڵ ئەوەیە، کە نووسەری ناوبراو ژمارەی دانیشتوانەکەی بە یەک ملیۆن‌و حەوت سەد هەزار کەس دادەنێت‌و پێی وایە کە زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەی کوردن، مادامیش زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەشی کورد بن سەرەڕای ڕاگوێزانی بەزۆری کوردو،

هێنانی سەدان هەزار عارەب بۆ ئەو شارە، ئەوە بەدڵنیاییەوە ئەو شارە (موسڵ) شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە.

هەولێرپۆست، لە لاپەڕە (7)ی ژمارە (59)ی چوارشەممە (28.6.2006)دا، لەوتارێکی وەرگێڕاودا کە لە (واشنگتۆن تایمز)دا وەریان گرتووە، لەژێر ناوی (دابەشبوونی ئێراق چارەسەرییەکی گونجاوە، بەڵام؟)دا، نووسیوێتی: (رووباری دیجلە لەشارەکانی بەغداو موسڵدا رۆڵی سنووری جیاکەرەوەی ئیتنیکی گێڕاوە. بۆ وێنە لەشاری بەغدا عارەبە سوننەکان لەڕۆژئاوای ئەو رووبارەدا جێیان گرتووەو عارەبە شیعەکان لەڕۆژهەڵاتی ئەو شارەدا جێی خۆیان کردۆتەوە. لەشاری موسڵ-یش بەمشێوەیە کورد لە رۆژهەڵاتی ئەو شارەدانو عارەبی سوننەش لەڕۆژئاوای رووباری دیجلەدان).

ئەوەی کە رۆژنامەی (واشنگتۆن پۆست) نووسیوێتی، بەڵای کەمەوە دانپێدانانە بە کوردێتیو کوردستانیێتی بەری رۆژهەڵاتی شاری موسڵ، کە نەینەوایەو زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەشی کوردنو بەشە گەورەکەی شاری موسڵ پێکدەهێنێت.

دیڤید ماکداول، لە لاپەڕە (15)ی پەرتووکی (میژووی هاوچەرخی کورد)دا نووسیوێتی: (لەساڵی 1919دا، سنووری کوردستان، باریکە رێگایەکی گەیشتن بە دەریای سپی ناوەڕاست لەباکووری ئالکساندر (دەبێ مەبەستی ئەسکەندەرۆنە بێت، چونکە سنووری کوردستان لەباکووری شاری ئەسکەندەرۆنەوە دەگاتە سەر ئەو دەریایە - دەرسیم) تا، موسڵ، کەناری چەپی دیجلە تا مەندەلیو خواروو رۆژئاوای دەریاچەی ورمێی دەگرتەوە. ئەمڕۆ کەمن ئەو کوردانەی خوازیاری ئەم ناوچانە بن، بەڵام هێشتا داوای کەرکوک دەکەن).

لێرەدا میژوونووس (دیڤید ماکداول) لە دەستنیشانکردنی سنووری کوردستانی گەورەدا، زۆر راشکاوانە باسی کوردێتیو کوردستانیێتی شاری موسڵو بەری چەپی رووباری دیجلە دەکات، بەمەش بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەخاتە سەر کۆی بەڵگەنامەکانی تری کوردێتیو کوردستانیێتی ئەو شارە دێرینەی کورد.

دکتۆر محەمەد هەماوەندی، لە لاپەڕە (93)ی پەرتووکی (راگواستنی کوردو زامدارکردنی دیموکراتیەت لە کوردستان)داو، بەپشتبەستنی بە مێژوونووس (ئارنۆڵد تۆینبی) نووسیوێتی: (مێژوونووسێکی جیهانی ناوداری وەک (ئارنۆڵد تۆینبی) لەساڵی (1926)دا نووسیوێتی: عارەب لەئێراق، ئەوەندە بەهێز نینە تارادەی ئەوەی بتوانن هەوڵی بەعارەبکردنی کورد بدەن لەویلایەتی موسڵ).

ئەو دانپێدانانەی مێژوونووس و نووسەری بەریتانی (ئارنۆڵد جەی تۆینبی)، بەوەی کە عارەبەکان ئەوەندە بەهێزنین تاوەکو بتوانن هەوڵی بەعارەبکردنی کوردەکانی ویلایەتی موسڵ بدەن، بەڵگەیە بۆ بەهێزی کوردو، کوردستانێتیو کوردێتی تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشاری موسڵ–یشەوە، دیارە ئەو مێژوونووسە بەریتانییە ویلایەتی موسڵ بە کوردستان دەزانێتو ژمارەی کورددییش بەڕێژەیەکی زۆر لە ژمارەی عارەب بەزۆرتر دەزانێت، بۆیە پێی وایە زەحمەتە بۆ عارەبی ئێراق بتوانن ئەو ویلایەتە بەعارەب بکەن.

سەلاح سەعدوڵڵا، لە لاپەڕەکانی (44–45)ی پەرتووکی (المسألة القومية في العراق)دا نووسیوێتی: (کاردۆخییەکان، باپیرە گەورەی کوردەکانی ئێستان کە (زەینەفون)ی یۆنانیو کرێگرتە یۆنانییەکان لەساڵی (401)ی پێش زایین بەتایبەت لەناوچەی کوردستان رووبەڕوویان بوونەوە. لەباسێکی زیندوودا، زەینەفون لە (هەڵمەتی فارسەکان) یان (گەڕانەوەی دە هەزار)ی (ئالاناباسس)دا نووسیوێتی: (یۆنانییەکان گەیشتنە رووباری دیجلە کە شارێکی چۆڵی لەنزیک بوو بەناوی (مسیلا)، لەوانەشە ناوی رەسەنی ئەو شارە موسڵی ئێستا بێت کە میدییەکان لەڕابردوودا تێیدا دادەنیشتن ... باشووری ئەم ناوچەیە دەکەوتە سەر رێگای بابلو میدیا، وە رێگای خۆرهەڵاتی بەرەو سوساو ئەکباتانا – هەمەدانی ئێستا – دەڕۆیشت، وە رێگای باکووری بەناو چیاکاندا دەچووە کاردۆخی – کورد –. بەڵام پەڕینەوە لە رووباردا (دیجلە) رووەو خۆرئاوا دەچێتە لیدیاو ئەیۆنیا. ئەو خەڵکانە (کاردۆخی) لەچیاکان دەژینو گەلێکی شەڕکەرو ئازان، هەروەها سەر بە پادشای فارسی نین).

کاتێک کە (زەینەفون)ی سەرکردەو مێژوونووسی یۆنانی، باسی ئەوە دەکات کە شاری (مسیلا) ناوی رەسەنی شاری موسڵ بێت، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی ئەو شارە (موسڵ)مان دەداتێ، چونکە ئەو خۆی باسی ئەوە

دەکات کە لەکۆنەوە میدییەکان لە موسڵ دانیشتوون. ناوی کۆنی شاری موسڵ–یش (نەوادشێر) بووە، نەوادشێریش ناوێکی کوردییەو ناونانی موسڵ بەو ناوە دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەی کوردی میدی (نەوادشێر). لەمەو پێشیش باسی ئەوەمان کرد کە شەبەکەکان شاری موسڵ–یان دروستکردووەو، ئەوان نەوەی کوردە میدییەکانی دانیشتووی موسڵ–ن، کە پێش هەموو نەتەوەکانی تر لەو شارەدا (موسڵ) نیشتەجێبوونو، هەر ئەوانیش ناوی شارەکەیان بەم ناوە ناوناوە.

پارتی دیموکراتی کوردستان، لە لاپەڕە (18)ی پەرتووکی (نفط کوردستان العراق النفط ومصير الكورد وكوردستان السياسي)دا نووسیوێتی: (برسیل، ئەندامی پارتی کرێکارانی بەریتانیاو ئەندامی ئەنجومەنی گشتی بەریتانی، لەکۆبوونەوەیەکی پەرلەمانو لەوەڵامێک بۆ وەزیری کۆلۆنیەکان (ئیمری)دا گوتوویەتی: ئەگەر بێتوو نەوت لەویلایەتی موسڵ–دا نەبوایە، پێم وایە بەدڵنیاییەوە هیچ ململانێیەک لەسەر موسڵ نەدەبوو). هەروەها ئەندامێکی تر گوتوویەتی: (هۆی راستەقینە سەبارەت بە هەڵوێستی لایەنگیری بەریتانیا لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە ئێراقەوە نەوتە).

کاتێک کە ئەو پەرلەمانتارە بەریتانییە باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە ئێراقی عارەبییەوە دەکات، بۆمان رووندەبێتەوە کە ویلایەتی موسڵ پێشتر جیا بووە لەئێراقو هیچ پەیوەندییەکی نە بەو وڵاتەو نە بەعارەبەوە نەبووە، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە لەنێویاندا موسڵ–ی پایتەختی ویلایەتەکەش، شارێکی کوردیو کوردستانی بووە.

پارتی دیموکراتی کوردستان، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی ناوبراو لەسەرەوەدا نووسیوێتی: (لەبەڵگەنامە فەرەنسییەکاندا هاتووە: کە نەوتی موسڵ یاخود کوردستان گرنگییەکی سەرەکی بۆ فەرەنسا هەیە بەهۆی بێبەشبوونی بە تەواوی فەرەنسا لەنەوت لە لایەکو، پێویستی زۆری ئەم وڵاتە بۆ نەوت لە لایەکی ترەوە).

بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامە فەرەنسییانە، شاری موسڵو تەواوی شارەکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ، شاری کوردین، کاتێک کە فەرەنسییەکان دەنووسن نەوتی

موسڵ یاخود کوردستان، کەواتە هیچ جیاوازییەک لەنێوان موسڵو کوردستاندا ناکەنو بەلای ئەوانەوە هەردووکیان هەر یەکنو یەکسانن بەیەک، کەواتە ئەمەش دەبێتە بەڵگەنامەیەکی کوردستانی بوونی ویلایەتی موسڵ، کاتێکیش کە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردستانی بێت، کەواتە شاری موسڵ–یش کە پایتەختی ویلایەتەکەیە وەکو شارێکی سەر بەو ویلایەتە، شارێکی سەر بە کوردستانە. هەروەکو دەزانینو پێشتریش ئاماژە بەوە کرا کە باشووری کوردستانو ویلایەتی موسڵ دوو ناوی جوگرافین بۆ نیشتمانی کوردو خاکی کوردستان بەکاردێن.

هنری فیلد، لە لاپەڕە (7)ی پەرتووکی (جنوب کوردستان)دا نووسیوێتی: (ووشەی کوردستان مانای نیشتمانی کوردان دەگەیەنێت. کوردستان لە هەموو نەخشەکانی کەرتی ئاسیای باشوور – خۆرئاوا دەرکەوتووە. وە شوێنی هەرێم لە باشووری خۆرهەڵاتی ئەنازۆڵو باکووری خۆرهەڵاتی ئێراقو خۆرئاوای ئێران. ئەو هەرێمە کە کوردی تیا نیشتەجێیەو بە بەردەوامی کوردی لێ بووە تاوەکو ئێستاش، پارچە زەوییەکی درێژکۆڵانەیە لە (مەڵاتیە) لە باکووری خۆرئاوا تا (لورستان) لە باشووری خۆرهەڵات درێژ دەبێتەوە. فراوانی پانتاییەکەی لەنێوان (120–150) میلەو، درێژترین پانی دەگاتە (250) میل کە بەهێڵێک لە موسڵ دەست پێدەکات تاوەکو چیاکانی ئارارات لە ئەنازۆڵ. ئەو هەرێمە بەشێوەیەکی گشتی یان چیاییە یان لە گردۆلکەی بەرز پێکدێت کە لەوەڕگەی زۆر باشی تێدایە).

بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی کە مێژوونووسی ئەمەریکی هنری فیلد بۆ کوردستانی کردووە، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو راستەوخۆ شاری موسڵ بە یەکێک لەشارە گرنگەکانی باشووری کوردستان دادەنێت.

هنری فیلد، لە لاپەڕە (7)ی پەرتووکی (جنوب کوردستان)دا نووسیوێتی: (بەر لەسالّی (1914)دا کورد لە تورکیا، ئێرانو روسیا بوونیان هەبوو. بەڵام بەگوێرەی پەیماننامەی (16)ی ئازاری (1921)ی نێوان مۆسکۆو ئەنقەرە زۆربەی خاکی (دوای قەفقاس) کەوتە ژێر دەسەڵاتی تورکیو، دواتریش ویلایەتی موسڵ درا بە ئێراق).

ئەوەی لێرەدا زاناو مێژوونووسی ئەمەریکی (هنری فیلد) باسی دەکات، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونی ویلایەتو شاری موسڵ–ە، چونکە ئەو زانا ئەمەریکییە باسی ئەوە دەکات کە بەر لەدەستپێکردنی شەڕی جیهانی یەکەم کورد تەنها لە تورکیا، ئێرانو روسیادا هەبووە، بەڵام لەدوای ساڵانی بیستی سەدەی بیستەمدا رێک لە (16.12.1925)دا ویلایەتی موسڵ درا بە ئێراق، ئەمەش دەیسەلمێنی کە پێشتر بەهیچ شێوەیەک ئەو ویلایەتە بەشێک نەبووە لە ئێراق، هەروەها کە دەڵێت ویلایەتی موسڵ درا بە ئێراق، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو ویلایەتە نە هی ئێراق بووەو، نەبەشێک بووە لەخاکی ئێراق، بەڵکو خاکی کوردستانو نیشتمانی کورد بووە بەتەواوی شارەکانیەوە. دوای ئەوەی بۆمان دەرکەوت کە ئەو ویلایەتە ویلایەتێکی کوردیو سەربە کوردستان بووە، دەگەینە ئەو راستییەش کە شاری موسڵ–یش وەکو شارێکی سەر بەو ویلایەتە شارێکی کوردستانی بووە.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕەکانی (87–88)ی پەرتووکی (کوردستان من بدایة الحرب العالمیة الاولی الی نهایة مشکلة الموصل 1914–1926)دا نووسیوێتی: (چارەسەرێکی رامیاریانەی تر سەبارەت بە باشووری کوردستان کە یەکێک لە سەرکردەکانی بەریتانی لە کۆنگرەی قاهیرەدا بەناوی (دی. جی. هۆگارت) لەوەزارەتی جەنگی بەریتانیدا، لەیاداشتێکدا سەبارەت بە بارودۆخی ئاسیای خۆرئاوا، کە ناوچەی باکووری وڵاتی نێوان دوو رووبار کە جیاوازە لەگەڵ بەشەکانی تری وڵات، دەکرێت دەوڵەتێکی ناوچەیی سەربەخۆی تیادا دابمەزرێنرێتو مەڵبەندەکەی موسڵ یان ئورفە (رەها) بێت).

ئەوەی لێرەدا کە (دی. جی. هۆگارت) لە وەزارەتی جەنگی بەریتانیدا پێشنیاری کردووە، لەخۆڕا نییە بەڵکو بە بۆچوونی ئەو شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە کوردستان بووە، بۆیە ناوبراو داوا دەکات کە شاری موسڵ بکرێت بە پایتەختی ئەو دەوڵەتە کوردییەی کە لەناوچە کوردییەکان پێشنیاری دامەزراندنی دەکات، بۆیە ئەمەش دەکرێت بە بەڵگەیەکی کوردستانی بوونی ئەو شارە (موسڵ) دابنرێت.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکی (کوردستان من بدایة الحرب العالمیة الاولی الی نهایة مشکلة الموصل 1914–1926)دا

نووسیوێتی: (لەیاداشتێکی تری (دی.جی. هۆکارت)دا پێشنیارێکی تر بۆ چارەسەری دۆزی کورد کە بۆ کۆمیسیۆنی نووسیوە پێشنیاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان کۆنفیدراڵی لەژێر پاراستنی بەریتانیدا بێت، ئەو کارەش دانیشتوانی ناوچەکە دڵنیا دەکاتەوە. هەروەها ئەو یاداشتە ئاماژە بەوە دەکات کە (کۆلۆنێل ویلسن) دژی لکاندنی کوردستانی ناوەڕاستو باکوور نییە بۆ یەکێتیی کۆنفیدڕاڵی باشووری کوردستان. (هۆکارت) بەوە کۆتایی بەیاداشتەکەی دێنێت بەوەی کە تائێستا کێشە لەگەڵ فەرەنسادا ماوە. ئەوەی کە لەپێشنیارەکانی (هۆکارت)دا هاتووەو سەنج دەدرێت ئەوەیە کە ناوبراو ویلایەتی موسڵ–ی پشتگوێ نەخستووە، دەبینین کە ئەو بۆچوونەی ئەو گرنگی خۆی هەیە، گرنگییەکەی لەوەدایە کە یەکێتیی کۆنفیدراڵی کوردی لەباشووری کوردستاندا تەنها تایبەت نییە بەو پارچەیە، بەڵکو کوردستانی ناوەڕاستو باکووری کوردستانیش دەخاتە سەری).

بەگوێرەی پێشنیارەکانی (دی.جی. هۆکارت)، لەمەڕ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان کۆنفیدڕاڵی لەژێر چاودێری حکومەتی بەریتانیدا، هۆکارت ویلایەتی موسڵ–ی لەبیر نەکردووە، کەواتە تەواوی ویلایەتی موسڵ لەگەڵ ئەو دەوڵەتە کوردییە سەربەخۆیە یان کۆنفیدڕاڵییە دەبوو، کە پێشنیار کرابوو دامەزرێت. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو راستییەی کە تەواوی ویلایەتی موسڵ بەشێکی گرنگی کوردستان بووە، مادامیش ویلایەتی موسڵ بەشێکی کوردستان بێت، کەواتە شاری موسڵ–ی مەڵبەندی ویلایەتەکە وەکو شارێکی سەر بە ویلایەتەکە شارێکی کوردی سەر بە باشووری کوردستانە.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕە (90)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914–1926)دا نووسیوێتی: (بەگوێرەی ئەو زانیارییانەی کە لەبەر دەستدا هەبوون (کۆلۆنێل لچمەن)، فەرماندەی رامیاری بەریتانی لە موسڵ، لەڕاپۆرتێکدا لە بەرواری (22.12.1918)دا سەبارەت بە بیروبۆچوونەکانی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ پێشکەشی کردووە، لەنێوانیاندا کوردانی دانیشتووی ناو ویلایەتەکە. کۆلۆنێل لچمن، لەڕاپۆرتەکەیدا ئاماژەی بەوە کردووە کە کوردەکان دوو لەسەر سێی ویلایەتەکە پێکدەهێنن، ئەوان کوردی موسڵمانو ئێزیدین لەچیای شەنگال،

ئەوان هەموویان بەیەکەوە نایانەوێت لەژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتی عارەبیدا بژین).

کۆلۆنێل لچمەن بەرپرسی یەکەمی حکومەتی بەریتانی بووە لە شاری موسڵو، لەڕاپۆرتەکەی خۆیدا باسی ئەوە دەکات کە کوردەکانی ویلایەتی موسڵ (بەگوێرەی بۆچوونی هەندێک مێژوونووسو گەڕیدەیتر کورد (85%)ی دانیشتوانی ویلایەتەکە پێکدێنن) نایانەوێت وڵاتەکەیان بخرێتە سەر دەوڵەتی تازە دروستبووی ئێراق، ئەمەش مانای ئەوەیە کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردییەو، ئەوانیش نایانەوێت بخرێنە ژێر دەستی عارەبو ئێراقەوە. بەتایبەت کۆلۆنێل لچمەن خۆی لەموسڵ بووە، ئەگەر شاری موسڵ شارێکی ئێراقیو عارەبی بووایە ئەو هەر باسی دەکرد، ئاماژە نەکردنی ئەو بە موسڵ وەکو شارێکی عارەبی، لەگەڵ هۆکارەکانی تری سەرەوە کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەسەلمێنن.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕەکانی (92–93)ی پەرتووکی (کوردستان من بدایة الحرب العالمیة الاولی الی نهایة مشکلة الموصل 1914–1926)دا نووسیوێتی: (ویلسن، دانیشتوانی (ویلایەتی موسڵ)ی بەسەر سێ بەشدا دابەشکردبوو، یەکەمیان ناوچەیەکی کوردی بێگەرد بەدرێژایی سنووری ئێرانو ژمارەی دانیشتوانەکەیان (150) هەزار کەس دەبوو، بەشی دووەمیان ناوچەیەکە کە بە کفری، کەرکوک، پردێو هەولێردا درێژ دەبێتەوەو، ژمارەی دانیشتوانەکەی لەنێوان (250) تا (300) هەزار کەس دەبێت، بەڵام بەشی سێیەمیان پاشماوەی ویلایەتی موسڵ دەگرێتەوە کە ژمارەی دانیشتوانەکەی لە (100) هەزار کەس تێناپەڕێت، کە زۆربەیان عارەبی نیشتەجێن کە دوو لەسەر سێی دانیشتوان پێکدەهێنن‌و ئەوانەی تریش کریسیان‌و خێزانی کوردی بەدەسەڵاتن. ویلسن پێشنیاری دوو ڕێگای کرد بۆ بەڕێوەبردنی ئەو ناوچەیە کە یەکەمیان دامەزراندنی کوردستانێکی ئۆتۆنۆمی بوو کە مەڵبەندەکەی موسڵ بێت، بە بۆچوونی ئەو ئەوکارە دەبووە هۆی ئەوەی کە کوردەکان لەگەیشتن بەئاواتەکانیان دڵنیابن کە هەنگاوێکە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی چالاکی نیمچە سەربەخۆ کە کوردەکان زۆربەی زۆری دانیشتوان پێکدێنن. هەوەها ویلسن

ئەوەش دەڵێت کە دانیشتوانەکانی تر (ئەوانەی کە کورد نین) داوای دامەزراندنی (ویلایەتی موسڵ)ی سەربەخۆ دەکەن).

بەگوێرەی پێشنیارەکەی (کۆلۆنێل ویلسن)، بەوەی کە کوردستانێکی ئۆتۆنۆمدار دامەزرێتو مەڵبەندەکەی شاری موسڵ بێت، بەڵگەیەکی کوردێتیو کوردستانێتی تری ئەو شارەمان دەداتە دەست، هەروەها بەگوێرەی ژمارەی عارەبەکانی ویلایەتەکە لەکۆی (550) نزیکەی (65) هەزارێک عارەبن، بەمەش کە کورد زۆربەی هەرە زۆری ویلایەتەکە پێکدەهێنێت لەگەڵ کەمە نەتەوەکانی تر نزیکە (8.5) بەقەد ژمارەی عارەبن، بۆیە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردیو بەشێک بووە لە کوردستان، چونکە عارەب لەگەڵ داگیرکارییەکانی ئیسلامدا هاتنە کوردستانو لەشاری موسڵو هەندێک ناوچەی تر نیشتەجێبوون. هەروەها ئەگەر بێتوو بەڕێوەبەرایەتییەکی سەربەخۆ لە ویلایەتی موسڵ دامەزرایە، ئەوکاتەش هەر تەواوی ویلایەتەکە بە هەموو شارەکانیەوە، دەبوونە شاری کوردیو سەر بە خاکی کوردستان، چونکە خاکی ویلایەتی موسڵ خاکی کوردەو بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستانە.

دکتۆرە سروە ئەسعەد سابیر، لە لاپەڕە (132)ی پەرتووکی (کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914–1926)دا نووسیوێتی: (بیرتیلۆ، بەرپرس لەحکومەتی فەرەنسیو پسپۆر لەکاروباری کوردی، ئاماژەی بە رێکەوتنی ساڵی (1916)دا کرد کە کوردستانی دابەشکرد بۆ بۆ دوو ناوچەی ژێردەستی فەرەنسیو بەریتانی. بیرتیلۆ پێی وابوو کە دەست تێوەردانی ئەوروپی کارێکی پێویستە لە کوردستاندا بۆ ئەوەی وەکو چارەسەرێکی کاتی بەشێوەی فیدراڵی رێک بخرێت لەگەڵ هەبوونی دەسەڵاتێکی ئەوروپی. هەروەها بیرتیلۆ لەیاداشتەکانی گوتی کە دەکرێت دەسەڵاتێکی تورکی تەنها بەناو بمێنێت لەگەڵ چەند ئەنجومەنێکی ناوچەیی هەڵبژێردراو لەژێر چاودێری فەرەنسی–بەریتانی. بیرتیلۆ ئاماژەی بەوەشکرد کە رێکخستنی کوردستان لەڕێگای دەستنیشانکردنی سنووری نێوان ئەرمینیاو ویلایەتی موسڵ دەکرێت).

بەپێی قسەکانی بیرتیلۆ پسپۆر لەکاروباری کوردی، ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی کوردییەو بەشێکی گرنگی کوردستانە، چونکە یەکەم ئەو دەڵێت

بەگوێرەی رێکەوتنی سالّی (1916) کوردستان بەسەر بەریتانیاو فەرەنسا دابەشکرا، بەگوێرەی ئەو رێکەوتننامەیە کە رێکەوتننامەی (سایکس پیکۆ)یە ویلایەتی موسڵ دابەشی سەر ئەو دوو وڵاتە کرا، کەواتە کوردستانو ویلایەتی موسڵ هەر یەکن، هەروەها دووەمیان کاتێک کە بیرتیلۆ باسی ئەوە دەکات کە رێکخستنی کوردستان لەڕێگای دەستنیشانکردنی سنووری نێوان ئەرمینیاو ویلایەتی موسڵ دەکرێت، دووپاتی دەکاتەوە کە کوردستان هەر ویلایەتی موسڵ–ە، بۆیە ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونی شاری موسڵو تەواوی شارەکانی ویلایەتی موسڵ دەردەخات.

دێڤید کۆرن، کە دیبلۆماتێکی ئەمەریکیەو پسپۆرە لەکاروباری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، لەباڵیۆزخانەکانی ئەمەریکی لە لوبنان، مۆریتانیاو ئیسرائیل کاری کردووە، لەوتارێکدا لەژێرناوی (الرجلان اللذان ضما الكورد الى العراق پیرسی کۆکس وارنولد ت. ولسن)، مامکاک وەریگێڕاوە بۆ کوردیو لەڕۆژی (13.2.2007)دا لەمالّپەڕی (کوردستان http://www.afka.org)دا بڵاوکراوەتەوە، دێڤید کۆرن نووسیوێتی: (بێگومان بەریتانیا گەورەترین هەڵەی لەمێژوودا کرد، کاتێک کە خاکی کوردی ویلایەتی موسڵی عوسمانی پێشووی لێکدا لەگەڵ دەوڵەتی ئێراق، ئەو دەوڵەتەی کە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بەزۆر دایانمەزراند. بڕیاری کۆکردنەوەی کورد لەچوارچێوەی دەستەیەکی رامیاری لەگەڵ عارەبەکانی بەغداو بەسرا لەماوەی رابردوودا، بۆتە هۆی زیان گەیاندنێکی زۆر بە هەردوو لایەن. شۆڕشەکانی کورد لەسالّانی (1920) و (1940) و شەستەکانو حەفتاکانو هەشتاکانی سەدەی رابردوو (سەدەی بیستەم) بارودۆخی رامیاری دەوڵەتی ئێراقی لەناوبردو، سەرچاوە ئابووریەکانی ئەو وڵاتەی ووشککرد. ئەو چەوساندنەوە توندوتیژەی کە حکومەتی ئێراقی پەیڕەویکرد لە حەفتاکانو، ئەو کۆمەڵکوژیەی لە هەشتاکانی سەدەی رابردوو (سەدەی بیستەم) لەدژی کوردەکان ئەنجامیدا، قوربانی زۆری بەکوردەکان داو ئازارەکانی دوو بەرابەر کردن. دەوڵەتی دیفاکتۆی کوردی کە لەهاوینی 1990دا (1991 نەک 1990 وەکو نووسەر نووسیوێتی –دەرسیم–) دروستبووەو تائێستا بە باکووری ئێراق ناودەبرێت، دەیسەلمێنێو شایەتێکە

بۆ بەرپەرچدانەوەی کوردەکان بۆ بڕیارێک کە لەلایەن خۆیانەوە نەدرابوو، پێش حەفتا ساڵ لەمەوبەر).

دیبلۆماسی ئەمەریکیو پسپۆر لەکاروباری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دێڤید کۆرن، کاتێک کە ویلایەتی موسڵ بەخاکی کوردو بەویلایەتێکی عوسمانی ناودەبات، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ–مان دەخاتە بەردەست، چونکە ئەو لەلایەک ویلایەتی موسڵ بەخاکی کورد ناودەبات، مادام ویلایەتی موسڵ خاکی کورد بێت، کەواتە شاری موسڵ–ی پایتەختیش وەکو شارێکی ئەو ویلایەتە خاکی کوردەو، بەمەش دەبێتە شارێکی کوردیو کوردستانی، لەلایەکی تریشەوە ئەو پسپۆرە ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی عوسمانی ناوزەد داکات، کەواتە نە ویلایەتی موسڵو نەشاری موسڵ هیچ پەیوەندییەکیان بەعارەبو حکومەتی ئێراقەوە نەبووە، ئەوە لەکاتێکدا کە لەساڵی (1516)دا باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی بە تەواوی داگیرکرد.

دێڤید کۆرن، لەوتارێکدا لەژێرناوی (الرجلان اللذان ضما الكورد الى العراق پیرسی کۆکس وارنولد ت. ولسن)، مامکاک وەریگێڕاوە بۆ کوردیو لەڕۆژی (13.2.2007)دا لەماڵپەڕی (کوردستان http://www.afka.org)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لۆرد کیرزن کە وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بوو دەیویست ویلایەتی موسڵ بەسەربەخۆیی بمێنێتەوە دوور لە هەڕێمەکانی عارەبی بەغداو بەسرا، بۆئەوەی شانشینێکی کوردی یان زیاتری لێدامەزرێت لەژێر رێنوێنی بەریتانییەکان).

بەگوێرەی رووبەڕووبونەوەکانی پسپۆری ئەمەریکی (دێڤید کۆرن)، کە سەبارەت بە بۆچوونەکانی وەزیری دەرەوەی بەریتانی (لۆرد کیرزن) نووسیوێتی، بەوەی کە ویلایەتی موسڵ بەسەربەخۆیی بمێنێتەوەو، نەلکێندرێت بە ویلایەتەکانی عارەبی (بەغداو بەسرا)، هەروەها شانشینێکی کوردی یان زیاتر لەویلایەتی موسڵ لەژێر چاودێری بەریتانییەکان دامەزرێنن، بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونو کوردبوونی ئەو ویلایەتە دەسەلمێنێت، چونکە بەر لەهەموو شتێک کە دەڵێت شانشینێکی کوردی یان زیاتر لەو ویلایەتە دامەزرێنن، هیچ ئاماژە بە عارەب یان دابڕانی شاری موسڵ لەو ویلایەتە ناکات، دواتریش کە دەڵێت

ویلایەتی موسڵ بەسەربەخۆیی بمێنێتەوە، ئەمەش بەڵگەیە بۆ کوردبوونو کوردستانی بوونی تەواوی ئەو ویلایەتە، چونکە دەریدەخات پێشتریش سەربەخۆ بووەو هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە، بۆیە باسی ئەوە دەکات کە بەسەربەخۆیی بمێنێتەوە.

م.س. لازاریف، لە لاپەڕە (174)ی پەرتووکی (المسألة الكوردية 1891–1917)دا، دەڵێت: (فیدیمان کە گەڕیدەیەکی ئەڵمانی بوو لەساڵی (1903)دا سەردانی ئیبراهیم پاشای کردبوو لە فیرانشەهیر، فیدیمان نووسیبووی: کە ئەوکاتی ئیبراهیم پاشا لە لووتکەی زۆرداریو ستەمکاریدا بوو، دەسەڵاتەکەی بەبێ هیچ بەرەنگار بوونەوەیەکو ململانێیەک لە بیریجیک لەسەر رووباری فوراتەوە درێژ دەبووەوە بۆ موسڵ لەسەر رووباری دیجلە). وە بەڕاستگۆییەکی تەواوەوە نازناوی پادشای کوردستانی بێ کڵاوی شاهانەیان پێدابوو).

ئەو گەواهیدانەی گەڕیدەی ئەڵمانی فیدمان، بەوەی کە دەسەڵاتی ئیبراهیم پاشا گەیشتبووە شاری موسڵ لەسەر رووباری دیجلە، بەڵگەی کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، مامۆستای مێژووی نوێ لە زانکۆی دهۆک، لە لاپەڕە (9)ی پەرتووکی (جريدة الحقيقة – راستی اول جريدة عربية كوردية في موصل)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (64)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (رحلتي الى العراق)، لەنووسینی گەڕیدەی بەریتانی جیمس پەکینگهام، باسی ئەوە دەکات کە: (گەڕیدەی بەریتانی (جیمس سلیک پەکینگهام – James Slik Pakingham) لەسەدەی نۆزدەهەم لەتەمووزی ساڵی (1816)دا سەردانی شاری موسڵ–ی کردووەو، بەمشێوەیە باسی ئەو شارەی کردووە: (موسڵمانەکان بەشی سەرەکی دانیشتوانی شارەکە پێکدێنن، لەڕووی ژمارەوە عارەب، تورکو کورد بەڕێژەیەکی یەکسان دابەش بووینە).

ئەوەی لێرەدا گەڕیدەی بەریتانی (جیمس سلیک پەکینگهام) باسی دەکات سەرەڕای تێبینی زۆرمان لەسەری، بەڵام دەکرێت بە بەڵگەیەک ناوببردرێت بۆ بوونی کورد لەناو شاری موسڵ، هەرچەندە بەدڵنیاییەوە ژمارەی کورد زۆرتر بووە لەژمارەی عارەبو تورکمان لەو سەردەمەی کە گەڕیدەی ناوبراو باسی

لێوە دەکات، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە گەڕیدەو مێژوونووسان ژمارەی کوردیان بەزۆرتر داناوە لەژمارەی عارەب لەدوای ئەو مێژووەش.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926–1958)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (58)ی پەرتووکی (سنتان في كوردستان 1918–1920)ی گەڕیدەی بەناوبانگ (دەبلیو ئاڕ. هێ) کە ئەو گەڕیدەیە دەڵێت: (تەواوی ئەو خاکانەی کە دەکەونە خۆرهەڵاتی دیجلەو باکووری ئەو هێڵەی کە لە مەندەلیەوە درێژ دەبێتەوە بەرەو زابی بچووک کە دەڕژێتە ئەو رووبارە، ئەوە نیشتمانی کوردە).

کاتێک کە گەڕیدە (دەبلیو ئاڕ. هێ) باسی خاکی کوردستان دەکاتو، تەواوی ئەو خاکانەی کە دەکەونە خۆرهەڵاتی دیجلە بە نیشتمانی کورد ناودەبات، بەڵای کەمەوە کەناری چەپی رووباری دیجلە یان بەشی خۆرهەڵاتی شاری موسڵ، بەشێکە لەخاکی کوردو سەر بە باشووری کوردستانە.

دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، لە لاپەڕە (27)ی پەرتووکی (الحياة الحزبية في الموصل 1926–1958)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (49)ی پەرتووکی (جێمس سلیک پەکینگهام، رحلتي الى العراق سنة 1816، ترجمة سليم طه التكريتي، ج1)دا نووسیوێتی: (پەکینگهامی گەڕیدە ئاماژە بەوە دەکات کە شارۆچکەی (ئاسکی موسڵ – دەکەوێتە سەر کەناری خۆرئاوای دیجلە)و هەروەها دەربارەی دەوروبەرەکەی دەڵێت: کەناری خۆرهەڵاتی پێکدێت لە زەوی کشتوکاڵی تەخت کە چەندین گوندی کوردی تێدا بڵاوبۆتەوە، هەروەها دەڵێت: لەڕێگای خۆماندا بەسەر چەندین دێهاتی بچووکدا تێپەڕین کە هیچ دەربارەی نازانم جگە لەوەی کە دانیشتوانەکانی هەمووی کورد بوون. موسڵمانان بەشی سەرەکی دانیشتوانی موسڵ پێکدەهێنن بەڕێژەیەکی یەکسان لە عارەب، تورکو کورد).

ئەو ئاماژە پێکردنەی گەڕیدەی ناسراوی بەریتانی (جێمس سلیک پەکینگهام) بەوەی کە دێهاتەکانی دەوروبەری شاری موسڵ هەمووی دێهاتی کوردینو، لەناو شاری موسڵ–یشدا کوردو عارەبو تورک بەشێوەیەکی یەکسان دەژین، بەڵگەیەکە بۆ کوردێتیو کوردستانێتی ئەو شارە، چونکە تەنها کورد دانیشتوانی راستەقینەی ئەو ناوچەیە بووینەو، هەرچی عارەبو تورکیشن

لەڕێگای داگیرکارییەکانی ئیسلامییەوە ئەو شارەو ناوچەکەیان داگیرکردووە کە بریتی بووە لەخاکی کوردو کوردستان.

رۆژنامەی میدیا، لە لاپەڕە (24)ی ژمارە (323)ی سێشەممە، رێکەوتی (22.1.2008)دا، لەوتارێکدا لەژێرناوی (بەریتانیا بە نەخشەی کوردستان تورکیا هەراسان دەکات)دا، نووسیوێتی: (ئینسکلۆپێدیای بەریتانیکا کوردستانی بەوڵاتی کورد ناوبردوەو بەبڵاوبکردنەوەی نەخشەیەک دەستنیشانی کردووە کە کوردستان لەنێوان تورکیا، ئێران، ئێراقو سوریادا دابەشبووەو ئەوەش دیسان تورکەکانی هارکرد. بەپێی ئینسکلۆپێدیای بەریتانیکا شارە ناسراوەکانی باکووری کوردستان بریتین لە دیاربەکر، وانو بەدلیس. موسڵ، کەرکوکو هەولێریش شارە گەورەکانی باشووری کوردستانن. هەروەها کرماشان، سنەو مەهابادیش شارە گەورەکانی رۆژهەڵاتی کوردستانن).

ئەوەی کە ئینسکلۆپێدیای بەریتانیکا سەبارەت بەشارەکانی باشووری کوردستان نووسیوێتی، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵو تەواوی ویلایەتی موسڵ دەگەیەنێت، چونکە ئەنسکلۆپیدیای ناوبراو زۆر راشکاوانە ئاماژە بە بوونی شارەکانی هەولێر، موسڵو کەرکوک دەکات بەوەی کە دەکەونە ناو سنووری باشووری کوردستان. بۆیە دەکرێت ئەو ئاماژەپێکردنەی ئینسکلۆپیدیای بەریتانیکا، بە یەکێک لە بەڵگە هەرە گرنگەکانی کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دابنرێت.

رۆژنامەی خەبات، لەلاپەڕە(1)ی ژمارە(2634)ی دووشەممە(1.10.2007)دا وتارێکی لەژێرناوی (پێشنیاری ئەنجوومەنی پیرانی ئەمەریکا لەگەڵ دەستووری هەمیشەیی ئێراقی فیدراڵدا ناکۆک نییە)دا، بڵاوکردۆتەوە، لەگەڵ وتارەکەدا نەخشەیەکی نوێی ئێراقی بەناوی (ئێراقی نوێی یەکگرتوو)، بەسێ رەنگی پرتەقاڵی (کۆماری کورد)، رەنگی رەش (کۆماری سوننە)، رەنگی سەوز (کۆماری شیعە)و بڵاوکردۆتەوە، شاری بەغداش وەکو مەڵبەندێکی بەهێز بۆ هەرسێ حکومەتە فیدراڵییەکان دەستنیشانکراوە، نەخشەکە هی ئەنجوومەنی پیرانی ئەمەریکییە. لەکۆماری کورددا، شارەکانی موسڵو کەرکوک، بەشێکن لەو کۆمارەو پارچەیەک لەخاکی کوردستان.

ئەو نەخشەیەی کە ئەنجوومەنی پیرانی ئەمەریکا لەگەڵ پێشنیاری ئەنجوومەنەکە بۆ دابەشکردنی ئێراق بۆ سەر سێ هەرێمی فیدراڵی جیا بڵاویکردۆتەوە، لەلایەن (دۆگلاس فایس)ی بریکاری وەزارەتی بەرگری ئەمەریکی (بریکاری دۆنالد رامسفیلدی وەزیری بەرگری) کێشراوە، کە دۆگلاس فایس داڕێژەری نەخشەو پلانی پرۆسەی رووخاندنی رژێمەکەی سەددام بووە لە ئێراقدا، کوردێتیو کوردستانێتی شارەکانی موسڵو کەرکوک دەگەیەنێت، چونکە بەلای کەمەوە بۆچوونی ئەنجوومەنی پیرانی ئەمریکیو ئەو (75) سیناتۆرەی ئەمریکیمان بۆ دەردەخات کە دەنگیان بۆ دابەشکردنەکە داوەو، باوەڕیان وایە کە شارەکانی موسڵو کەرکوک دوو شاری کوردیو بەشێکن لە باشووری کوردستان، هەر ئەو باوەڕەیان وای لێکردوون کە شارەکانی موسڵ، کەرکوکو شارەکانی تری کوردستان بخەنە ناو کۆماری کوردەوە. نەخشەکە لەکۆتایی ئەو بەشەدا دانراوە.

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لەوتارێکی خۆیدا کە لەدوو بەشدا لە (هەفتەنامەی ئاوێنە)دا، لەژێرناوی (باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بەدەوڵەتی ئێراق لکێندراوە)دا بڵاوکراوەتەوە، لەبەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (56)ی سێشەممە (13.2.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی:

Arnold T. Wilson, Mesopotamia 1917–1920: A Clash of Loyalities, London, Oxford University Press, 1931, p 22.

نووسیوێتی: (سێر ئارنۆلد ویلسن کە ماوەیەک باوەڕپێکراوی پایەبەرزی میری بەریتانیا بووە لەبەغدا، لەیاداشتەکانیدا نووسیوێتی: چوونە ناوەوەی موسڵ لەلایەن جەنەراڵ مارشاڵەوە بووە هۆی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەدەوڵەتی ئێراقی تازە دروستکراوەوە).

بەگوێرەی ئەو ئاماژە پێکردنەی ژەنەڕاڵی بەریتانی (سێر ئارنۆلد ویلسن)، ویلایەتو شاری موسڵ لەلایەک شارو ویلایەتێکی کوردینو، لەلایەکی تریش دەریدەخەن کە ئەو شارو ویلایەتە هیچ پەیوەندییەکیان بە ئێراقو بە عارەبەوە نەبووە، ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە دوای چوونە ژوورەوەی هێزی بەریتانی، ئینجا ویلایەتی موسڵ کە شاری موسڵ مەڵبەندەکەی بووە، خراوەتە

سەر دەوڵەتی تازە دەستکردنی ئینگلیز. کەواتە پێش ئەو بەرواڕە (هاتنی هێزی ئینگلیز بۆ ناو شاری موسڵ لە 5.11.1918)دا، نە شاری موسڵو نە ویلایەتی موسڵ بەشێک نەبووینە لەخاکو نیشتمانی عارەب، بەڵکو بەشێک بووینە لەخاکو نیشتمانی کوردا!

دکتۆر نوری تاڵەبانی، لەوتارێکی خۆیدا کە لەدوو بەشدا لە (هەفتەنامەی ئاوێنە)دا، لەژێرناوی (باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بەدەوڵەتی ئێراق لکێندراوە)دا بڵاوکراوەتەوە، لەبەشی یەکەمدا کە لە لاپەڕە (14)ی ژمارە (56)ی سێشەممە (13.2.2007)دا بڵاوکراوەتەوە، بەپشتبەستنی بە پەرتووکی:

(Stephan Hemsley Longrigg, Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic History, London, Oxford University Press, 1956, p.92).

نووسیوێتی: (کاپتن ستیڤن لۆنگریک، کە ئەویش لەو سەردەمەدا ئەفسەرێکی رامیاری بووە لەناوچەکەدا، قسەکانی ویلسن دووبارە دەکاتەوەو دەڵێ داگیرکردنی موسڵ لەپاش ئاگربەستی مۆدرۆس لە (30.10.1918)دا، بووە هۆی ئەوە ئەم ویلایەتە ببێت بە بەشێک لەئێراق).

کاپتن ستیڤن لۆنگریک، بەهەمان شێوەی (سێر ئارنۆلد ویلسن)، دان بەوەدا دەنێت کە پێش هاتنی هێزەکانی بەریتانی بۆ ناو شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ، نە شارو نە ویلایەتی موسڵ بەشێک نەبووینە لەخاکو نیشتمانی عارەب، بەمەش بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ بە تەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، شاری کوردیو سەر بە خاکی کوردستانن.

وتارێکی (جێرالد هۆنیگمان)، کە لەماڵپەڕی (کوردیشمیدیا)دا، لەژێرناوی (حەماسو فەتحو دوو نیشانە بزرەکەی کورد)دا بڵاوکراوەتەوەو ئاری مامشەیی، لەزمانی ئینگلیزی وەریگێڕاوە بۆ کوردیو، لە لاپەڕە (2)ی ژمارە (2720)ی رۆژنامەی (خەبات)، هەینی (4.1.2008)دا، بڵاویکردۆتەوە، نووسەری وتارەکە (جێرالد هۆنیگمان) دەڵێت: (ئەو کوردەی کە لەناوچەکانی پڕ لەنەوتی موسڵو کەرکوک دەژین بەر لەچەند هەزار ساڵ پێش ئەوەی تورک یان

عارەب بوونی هەبووبێت لەوێ بوونیان هەبووە. دەڵێن تورکمانی لێ دەژیت، باشە خۆ لەچەندین وڵاتی دیکەی ئاسیاوی تورکمان دەژی، ئەی ئەوان؟).

لەکاتێکدا کە نووسەر (جێرالّد هۆنیگمان)، باسی ئەوە دەکات کە کورد چەند هەزار ساڵێک بەر لەهاتنی تورکو عارەب بۆ هەردوو ناوچەکانی موسڵو کەرکوک بوونیان هەبووە، بۆمان دەردەخات کە کورد خاوەنی ئەو خاکەو هەردوو شارەکەیە، نەک عارەبو تورک کە هەردەم لەڕێگای داگیرکردن، راگوێزانی زۆرەملێیانەو تواندنەوەی نەتەوەی کورد لەنێو نەتەوەکانی خۆیاندا، لە هەوڵی بەردەوامدا بووینە لەپێناوی دەست بەسەر داگرتنی هەردوو شاری موسڵو کەرکوکی باشووری کوردستاندا!.

دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (سنووری خواروووی کوردستانی باشوور لەسەدەی نۆزدەهەمدا)و، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (292)ی بەرگی یەکەمی پەرتووکی (رحلات الی العراق)ی شوێنەوارناسو گەڕیدەی بەریتانی (سێر والیس بدج)، کە لەساڵی (1889)دا بەگەشتێک هاتۆتە شاری موسڵ نووسیوێتی: (سێر والیس بدج لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا پێمان رادەگەیەنێت کە دانیشتوانی رۆژهەڵاتی موسڵ کوردن).

ئەوەی کە شوێنەوارناسی ئینگلیزی (سێر والیس بدج) ئاماژەی پێکردووە، بەڵای کەمەوە بەشێکی گرنگی ناو شاری موسڵ واتە کەناری دەستە چەپی رووباری دیجلە کە ئەو رووبارە بەناو شارەکەدا تێدەپەڕێتو شاری موسڵ دەکاتە دووبەش، کوردنشینەو سەر بە باشووری کوردستان بووە. هەموو لایەکیش ئەوە باش دەزانێت کە بەعارەبکردنی کوردستانو خاکی چەندین نەتەوەیتر، لەگەڵ هاتنی عارەبو ئیسلام بۆ ناوچەکە دەستیپێکردووە.

ئەنتۆنی کوردسمان، پسپۆری ستراتیژی بۆ کاروباری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەوتارێکیدا کە لەڕۆژنامەی (نیویۆرک تایمز)دا بەناونیشانی (ئێراقو حاڵەتی بەد گومانی)داو، رۆژنامەی (کوردستانی نوێ) ئەم وتارەی وەرگێڕاوەو لەلاپەڕە (5)ی ژمارە (4535)ی ڕێکەوتی چوارشەممە (2.4.2008)دا لەژێرناوی (پاش سەرکەوتن بەسەر قاعیدەدا کوردسمان: ئەگەری سەرهەڵدانی سێ جەنگ لەئێراقدا هەیە)دا بڵاوکردۆتەوە، لەو وتارەدا کوردسمان ئەگەری هەڵگیرسانی سێ جەنگی لەئێراقدا پێشبینی کردووە کە لەوانەیە ببنە هۆی دابەشبوونی

ئێراق، سەبارەت بەئەگەری دووەمی کە پەیوەستە بە کوردستان نووسیوێتی: (ئەگەری ئەوە هەیە ناکۆکی نێوان عارەبو کوردو تورکمان لەسەر کۆنترۆڵکردنی کەرکوکو موسڵ ببێتە هۆی سەرهەڵدانی جەنگ لەباکووری ئێراقدا).

ئەوەی کە پسپۆری ستراتیژی بۆ کاروباری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست (ئەنتۆنی کوردسمان) نووسیوێتی، دانپێدانانێکی ناڕاستەوخۆی کوردستانێتی هەردوو شاری کەرکوکو موسڵ–ە، چونکە ناوبراو ئاماژە بەئەگەری سەرهەڵدانی جەنگێک دەکات لەنێوان هەرسێ نەتەوەی کورد، عارەبو تورکمان لەسەر کۆنترۆڵکردنی کەرکوکو موسڵ لە باکووری ئێراق (باشووری کوردستان). بۆ هەموومان ئاشکەرایە کە زاراوەی باکووری ئێراق زاراوەیەکی داتاشراوە نەک ناوێکی جوگرافی لەبری باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بەکاردەهێنرێت، بەتایبەتیش لەلایەن داگیرکەرانی خاکی کوردستانو دوژمنانی کوردو وڵاتانی ترەوە، لەپێناوی لەبیربردنەوەو سڕینەوەی ناوی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)، کە دوو ناوی جوگرافین بۆ وڵاتی کوردو خاکی کوردستان بەکاردێن. کاتێک کە پسپۆری ناوبراو باسی هەڵگیرسانی شەڕێک دەکات لەباکووری ئێراق کە (باشووری کوردستانە)، کەواتە هەردوو شارەکە (کەرکوکو موسڵ) دەکەونە باشووری کوردستان، شتێکی شاردراوەش نییە کە باشووری کوردستان یاخود (باکووری ئێراق)، خاکو نیشتمانی کوردە، کەواتە هەردوو شاری موسڵو کەرکوکیش هەر دەبێت دوو شاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستان بن.

نووسەر عەونی داودی، لە لاپەڕە (84)ی پەرتووکی (کرکوک رحلة في ذاكرة التاريخ)دا نووسیوێتی: (لۆرد ئاڤیبوی، ئەندامی پەرلەمانی بەریتانیا دەڵێت: لەدیسامبەری ساڵی (1925)دا هەردوو لایەنی تورکیو بەریتانی رێکەوتن لەسەر ئەوەی کە باشووری کوردستان بخرێتە سەر ئێراقی عارەبی، هەوڵوولا بەگوێرەی رێکەوتنی بەغدا کە لەنێوان بەریتانیاو تورکیا واژۆکرا کە ئەو خاکە بخرێتە سەر ئێراق، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە ناوچە نەوتاوییەکان بەئێراقەوە لکێنران، بەڵام ئەوە لەڕاستیدا ئاواتێکی بەریتانیا بوو.

ئەوەی کە پەرلەمانتاری بەریتانی (لۆرد ئاڤیبوی) ئاماژەی پێداوە، کوردێتی‌و کوردستانێتی تەواوی ویلایەتی موسڵو شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە پەرلەمانتاری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە لەدیسامبەری ساڵی (1925)دا باشووری کوردستان خراوەتە سەر دەوڵەتی ئێراقی عارەبی. گومانیش لەوەدا نییە ئەوەی کە لە بەرواری (16.12.1925)دا بە ئێراقی عارەبییەوە لکێنرا ویلایەتی موسڵ بوو، کەواتە ویلایەتی موسڵو باشووری کوردستان هەروەکو پێشتریش ئاماژەی پێکرا، دوو ناوی جوگرافین بۆ یەک خاک یان سنوورێکی جوگرافی دیاریکراو بەکاردێن، کە ئەویش باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ە.

ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، لە لاپەڕە (19)ی پەرتووکی (سایکس – پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور)دا نووسیوێتی: (ئەوەتا لەساڵی (1913)دا کاتێ شێخ مەحمود لە سلێمانی پەیوەندی بەنوێنەرانی ئینگلیزو فەرەنساو روسەوە دەکات کە دەستنیشانی سنووری نێوان ئێرانو عوسمانییان دەکرد، پێی دەڵێن کە: بڕیار بەدابەشکردنی رۆژهەڵات دراوە، ئێراق بۆ ئینگلیز، سوریا بۆ فەرەنسا جەزائیر بۆ ئیتاڵیا، ویلایەتی موسڵ بەر روس کەوتووە).

ئەو وەڵامەی نوێنەرانی ئینگلیز، فەرەنسی‌و روسەکان بەشێخ مەحمود، دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی‌و دیالە) خاک‌و نیشتمانێکی سەربەخۆ بووەو، هیچ پەیوەندییەکی نە بە ئێراق‌و نە بە عارەبەوە هەبووە، بۆیە لەدابەشکردنیش لەئێراق جیاکراوە بوو، چونکە خاکی کوردو بەشێک بووە لە کوردستان، کەواتە شاری موسڵ–یش بەگوێرەی بۆچوونەکانی ئەوان شارێکی کوردی‌و سەر بە کوردستان بووە.

هەڵوێست عومەر قادر، لە لاپەڕە (25)ی پەرتووکی (یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (17)ی پەرتووکی (وێژەی فۆلکلۆری لە کوردستان)، کە لەلایەن (یۆنا سەبار)دا دانراوە، نووسیوێتی: (لەئەنجامی ئەو چەوسانەوەیەی کە جوولەکەکان دووچاری هاتن لە ئیسرائیل لەلایەن هێزەکانی خاچپەرستەکانەوە، ناچاربوون دەرچن‌و راکەن لە ئیسرائیل بۆ ئەو شوێنەی کە رۆڵەی سەر بەنەتەوەکەی

خۆیانی تێدا دەژین لە کوردستانو میزۆپۆتامیا هەروەها بۆ موسڵ بەتایبەت، کە بە (نەینەوای نوێ) ناونراو هەروەکو پایتەختی رۆشنبیریو گیانی جوولەکەکانی کوردستان بوو).

لەسەرەوەدا بۆچوونی نووسەر (یۆنا سەبار)مان بۆ ئاشکەرا دەبێت کە شاری موسڵ بەشارێکی کوردستانی ناوەبات، چونکە نووسەری ناوبراو شاری نەینەوا (موسڵ) بە پایتەختی رۆشنبیریو گیانی جوولەکەکانی کوردستان ناوزەد دەکات.

هەڵوێست عومەر قادر، لە لاپەڕە (34)ی پەرتووکی (یهود کوردستان تأریخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)داو، بەپشتبەستنی بە لاپەڕە (5)ی پەرتووکی (وێژەی فۆلکلۆری لە کوردستان)، کە لەلایەن (یۆنا سەبار)دا دانراوە، نووسیوێتی: (دوای چەند دەیەیەک لەگەشتەکەی (بێتاحیاو بینیامین)، جوولەکەیەکی بەناوبانگ گەشتێکی بۆ ناوچەکە (کوردستان) کرد، ئەو جوولەکەیە بەناوبانگە هەڵبەستوانی ئیسپانی (ئەیهودا ئەلحاریزی 1190–1235) بوو، کە ئەلحاریزی لەشاری (تۆلیدۆ)ی ئیسپانی لەسالّی (1225)دا رووبکردە کوردستانو میزۆپۆتامیاو، زانیارییەکانی لە بەستەکانی خۆی (تاحکیمۆنی)دا نووسی لەرێگای هۆنراوە کە مێژووی جوولەکەکانی لەسەدەی سێزدەیەمەوە تێدا تۆمارکردوون، ئەو لەو باوەڕەدایە کە بەرێگای حەلەبەوە هاتووەو، سەردانی هەندێک لەشارەکانی کوردستانی کردووە، لەنێویاندا شاری موسڵ (نەینەوا)و هەولێرو چەند شوێنێکی کەی کوردی کە جوولەکەکان تێیدا کۆببوونەوە).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی نووسەر (یۆنا سەبار)، شاری موسڵ شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستانە، چونکە نووسەری ناوبراو باسی ئەوە دەکات کە هەڵبەستوانی ئیسپانی (ئەیهودا ئەلحاریزی)، سەردانی کوردستانی کردووەو شارەکانی موسڵو هەولێر گەڕاوە، بەمەش بۆچوونی ئەو نووسەرەمان بۆ دەردەکەوێت کە شاری موسڵ بە شارێکی کوردیو سەر بە باشووری کوردستان ناوەبات.

رۆژنامەی لمۆندی فەرەنسی، لەژمارە (14808)ی ساڵی (1992)دا لەوتارێکدا لەژێرناوی (کورد لەڕۆژنامە بیانییەکاندا یەکەم حکومەتی کوردی ویلایەتی

موسڵ)دا، که رزگار مستەفا وەریگێڕاوە بۆ کوردیو لە لاپەڕەکانی (6–8)ی ژمارە (132)ی گۆڤاری خاک، حوزەیرانی (2008)دا بڵاوکراوەتەوە، رۆژنامەی لمۆند نووسیوێتی: (لەڕاستیدا، ئینگلیزەکان بەهیچ شێوەیەک نەیاندەویست دەستبەرداری ویلایەتی کوردان (ویلایەتی موسڵ) بن، چەندان رێگای جیاوازو رامیارییەتێکی میکاڤیلانەیان بەکارهێنا بۆئەوەی بیخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوە).

هەروەها لە لاپەڕەی کۆتاییدا رۆژنامەی لمۆند نووسیوێتی: (عیسمەت ئینۆنو، سەرۆک وەزیرانی ئەوکاتەی دەوڵەتی تورکیا سووربوو لەسەر داواکردنی ویلایەتی موسڵ، چونکە بەلای ئەوەوە: (تورکیا دایکی نیشتمانی کوردو تورکە)، بەڵام گەورە لێپرسراوی رامیاری ئینگلیز لۆرد کیورزۆن وەڵامی دایەوەو وتی: (دانیشتوانی موسڵو ئێراق بەشێوەیەکی ئازادانە هەڵیانبژاردووە کە پێکەوە بژین).

لەسەرەوەدا لمۆندی فەرەنسی پێمان رادەگەیەنێت کە تەواوی ویلایەتی موسڵ، واتە شارەکانی (موسڵ، هەولێر، دهۆک، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، خاکو شاری کوردین، چونکە رۆژنامەی لمۆند ناوی ویلایەتی موسڵ بە ویلایەتی کوردان دەبات، ئەمەش بۆمان دەردەخات کە ویلایەتی موسڵ خاکی کوردو بەشێکی دانەبڕاوی باشووری کوردستانە. هەروەها لەوەڵامەکەی بەرپرسی بەریتانی (لۆرد کیورزۆن)دا کە دەڵێت: (دانیشتوانی موسڵو ئێراق بەشێوەیەکی ئازادانە هەڵیانبژاردووە کە پێکەوە بژین)، بۆمان دەردەکەوێت کە ویلایەتی موسڵ لەوکاتیدا هیچ پەیوەندییەکی نە بەئێراقو نە بەعارەبەوە هەبووە، چونکە ناوبراو وەکو دوو خاکی جیاواز باسی کردوون.

دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، لەلاپەڕە (23)ی پەرتووکی (شێخ مەحموودی حەفیدزادە لەبەڵگەنامەی فرانسیدا 1919–1934)دا، ئاماژەی کردووە بە بروسکەی ژمارە (305)ی بەرواری (23.7.1919)ی (فرانسوا جۆرج پیکۆ)ی کۆمیسێریای بەرزی فرانسا لە سوریاو ئەرمێنیا بەڕێوەبەرایەتی کاروبارە رامیاریو بازرگانییەکان ئاسیا–ئۆقیانووس) کە بۆ (ستیفێن پیشۆن)ی وەزیری کاروباری دەرەوەی فەرەنسی ناردووەو، لەو بروسکەیەدا نووسیوێتی: (ئەم رەوتارانە ناتەواوەو مایەی داخە کە ئەم کۆمیسێرانە سەردانی ناوچەکانی موسڵو ئێراق–یان نەکرد وەک تێلیگرامی ژمارە (939) ئاماژەم پێدابوو بۆ

بەڕێزتان. وادیارە کە لەوێش بۆچوونی گشتی تەواو لایەنگری داگیرکەرەکان نییە).

ئەوەی کە دیبلۆماتی فەرەنسی (فرانسوا جۆرج پیکۆ) لەبرووسکەکەیدا بۆ وەزیری کاروباری دەرەوەی ناردووە، دەریدەخات کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی، کەرکوکو دیالە) شاری کوردیو سەر بەخاکی باشووری کوردستانن، چونکە دیبلۆماتی فەرەنسی ناوبراو موسڵی لەئێراق جیا کردۆتەوە کاتێک کە دەڵێت: (مایەی داخە کە ئەم کۆمیسیۆنە سەردانی ناوچەکانی موسڵو ئێراق-یان نەکرد). کاتێک کە بەجیاش باسی ویلایەتی موسڵو ئێراقی کردبێت، کەواتە هیچ پەیوەندییەک لەنێوان ویلایەتی موسڵو ئێراق یان عارەبەوە نەبووە، ئەمەش بۆمان دەسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی ویلایەتێکی کوردیو بەشێک بووە لە خاکی کوردستان.

دکتۆر عەزیز شەمزینی، لە لاپەڕە (223)ی پەرتووکی (جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان)دا، نووسیوێتی: (پەیامنێری (تایمس) لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لەبروسکەیەکدا بۆ (رۆیتەر) وتی: "بەلکاندنی کوردستانی باشوور بەمیسۆپۆتامیاوە (ئێراقی ئەمڕۆ) ئاشتی لەناوچەکانی خانەقینو سلێمانیدا دەچەسپێ، بێجگە لەوەی کە ئەم کارە بۆ ئێمە زۆر گرنگە چونکە بەرامبەر بەفارس (ئێرانی ئەمڕۆ) بەرپرسیارین").

لەبرووسکەکەی پەیامنێری رۆژنامەی (تایمس) کە بۆ رۆژنامەی (رۆیتەر) ناردوویەتی، بۆمان ئاشکرا دەبێت کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانییەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، سلێمانی، کەرکوکو دیالە) شاری کوردیو سەر بەخاکی باشووری کوردستانن، چونکە پەیامنێری رۆژنامەی ناوبراو باسی (لکاندنی باشووری کوردستان بە میسۆپۆتامیاوە (ئێراق) دەکات)، هەموو لایەک باش دەزانێت کە لەبەڵگەنامە نێودەوڵەتییەکانو کۆمیسیۆنی تایبەت بەچارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتی موسڵو کۆمەڵەی نەتەوەکان باسی لکاندنی ویلایەتی موسڵ کراوە بەئێراق، بەڵام لەبەرئەوەی کوردستانی باشوور یان باشووری کوردستان لەگەڵ ویلایەتی موسڵ سێ ناوی جوگرافیو بۆ خاکی

کوردان بەکاردێن، کەواتە ئەوەی لە بەرواری (16.12.1925)دا بەزۆر بە ئێراق لکێنراوە باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ) بووە.

پارێزەر شێخ سالاری حەفید، لە لاپەڕە (382)ی پەرتووکی (جنوب کوردستان في موازين السياسة الدولية)دا، نووسیوێتی: (بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە یاسادانەرانی ئەورووپی تایبەتمەند بەپرۆژەی ویلایەتی موسڵ ئامادەیان کردووە، کە مایەی گومانو لێکدانەوە نییەو، نەخشەی باشووری کوردستان کە لەساڵی (1925)دا بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان بە شانشینی ئێراقەوە لکێنرا، ئەویش بەگوێرەی چەند مەرجێکی دیاریکراو کە ساڵی (1929) بڕیاری لەسەر درا، لەباکووری حەمرین دەگرێتەوە تادەگاتە باشووری دیالە. ئەو نەخشەیەش ئەو شارە گەورانەی کوردستان دەگرێتەوە (سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ، دهۆکو تکریت) بەتەواوی ناحیەو قەزاکانیانەوە).

دروستکردنی نەخشەیەکی وا لەلایەن یاسادانەرانی ئەورووپی تایبەتمەند بە سەرلەنوێ بوژاندنەوەی پرۆژەی ویلایەتی موسڵ، لەکاتێکدا کە نەخشەکە تەواوی پارێزگاکانی (سلێمانی، کەرکوک، هەولێر، موسڵ، دهۆکو تکریت) بگرێتەوە، مانای وایە ئەو یاسادانەرە ئەورووپییانە شاری موسڵو ئەو شارانەی تر کە ناویان هاتووە، بەشاری کوردیو سەر بە باشووری کوردستان دەزانن. بۆیە دەکرێت ئەمەش وەکو بەڵگەیەکی پڕ بایەخی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەکاربهێنرێت.

ئەمین قادر مینە، لە لاپەڕە (88)ی پەرتووکی (ئەمنی ستراتیجیی عێراقو سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل تەعریب تەبعیس)دا، نووسیوێتی: (جۆرج ئەنتۆنیۆس، لە پەرتووکەکەیدا (راپەڕینی عارەب) کە بەزمانی ئینگلیزی نووسیوێتی، لە لاپەڕە (385)دا دەڵێ: ئێراق بەختیشی لەوەدا هەبوو کە بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی بەرتیانیا، زۆربەی زۆری کات، لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیدا شانبەشانی یەکتر رۆیشتون...ویستی بەریتانیا بۆ دەستگرتن بەسەر سەرچاوەکانی نەوت لەویلایەتی موسڵدا بوو بەهۆی ئەوەی هەموو ویلایەتەکە بەو دەوڵەتە عارەبییە تازەوە بلکێنرێو ببێتە ناوچەیەک لەناوچەکانی. شانازیش لەوەدا دەگەڕێتەوە بۆ دیبلۆماسێتی بەریتانیا).

ئەوەی کە نووسەری ئینگلیزی (جۆرج ئەنتۆنیۆس) باسی کردووە، کوردبوونو کوردستانی بوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە نووسەری ناوبراو لەلایەک باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی ئێراقی تازە دروستکراو بلکێنرێت، کەواتە ویلایەتی موسڵ ویلایەتێکی عارەبی نییە، هەروەها لەلایەکی تریشەوە باسی ئەوە دەکات کە ویلایەتی موسڵ ببێتە ناوچەیەک لەناوچەکانی ئێراق، ئەمەش هەر دەیسەلمێنێ کە ویلایەتی موسڵ بەتەواوی شارەکانیەوە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە)، پێشتر نە ناوچەیەک نە بەشێک بووینە لەئێراق. لەکاتێکدا کە ویلایەتی موسڵ، ویلایەتێکی عارەبی نەبێت، ناوچەیەک یان بەشێک نەبووبێت لە ئێراقو نە پەیوەندییەکی بە عارەبەوە هەبووبێت، لەهەمانکاتیشدا ناوێکی تریشی هەبووبێتو بە باشووری کوردستان ناوببرێت، ڕێژەی دانیشتوانی کوردیش لەو ویلایەتەدا (85%)ی ڕێژەی تێکڕای دانیشتوان بێت، کەواتە ئەو ویلایەتە بەتەواوی شارەکانییەوە خاکو نیشتمانی کوردن.

م. س. لازاریف، لەبەشی سێیەمی وتارێکدا کە لەژێرناوی (کوردستان لەسەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان)دا، لەوەرگێڕانی (هەژار هەورامی)دا کە لە لاپەڕە (5)ی ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (2891)، پێنجشەممە (26.6.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (هەکاریەکان ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە لەمێژووی کوردستاندا، تۆژینەوەکەی ئێمە ناتەواوو بەکەموکوڕییە ئەگەر باسی موسڵو دەوروبەری نەکەین، بەباوەڕی ئیبن حەوقەل حەشیمەتو دانیشتوانی سەرەکی ئەم ناوچەیە کوردەکانن). هەر لەو وتارەدا نووسیوێتی: (لەئاکامو دەرەنجامی داگیرکردنی (بەکۆلۆنیکردنی) ویلایەتی موسڵ لەلایەن عارەبەکانەوە، کۆچی زۆرەملێی هۆزە کوردەکان بەرەو بەشی سەرەوەی وڵاتی نێوان دوو ڕووبارو ئازەربایجان دەست پێدەکات).

ئەو نووسینەی لازاریف، دەکرێت هەم وەکو بەڵگەیەکی عارەبیو هەم بیانیش بۆ کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ بەکاربێت، چونکە نووسەری ناوبراو لەلایەک ئاماژە بەوە دەکات کە ئیبن حەوقەل پێکهاتەو دانیشتوانی سەرەکی موسڵ بەکورد دادەنێت، لەلایەکی تریشەوە لازاریف باوەڕی خۆیمان بۆ دەردەبڕێت کە داگیرکردنی شاری موسڵـە لەلایەن عارەبەکانەوەو، دەرکردنی

زۆرەملێیانەی کورد لەموسڵو دەوروبەرەکەی لەلایەن عارەبی داگیرکەری شاری موسڵ.

م. س. لازاریف، لەبەشی چوارەمی وتارێکدا کە لەژێرناوی (کوردستان لەسەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان)دا، لەوەرگێڕانی (هەژار هەورامی)دا کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2894)، یەکشەممە بەرواری (29.6.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (سەرچاوە مێژووییەکان باسی خۆڕاگریو بەربەرەکانێی کوردیان کردووە بەرامبەر بە سوپای عارەب لە خوزستان، ئازەربایجانو باشووری ئەرمەنستانیش، کورد بەرانبەر بەهێرشو پەلاماری عارەب لە جەزیرە، حەلوان، شارەزوورو موسڵ خۆڕاگریو ئازایەتی پترو جیاوازتریان نواندووە، هەر لەم شوێنانەدا دایە کە قۆناغەکانی دواتری خۆڕاگری کورد بەرامبەر بەداگیرکەران دەست پێدەکات، دەرئەنجامی چەندین سەدە ئۆپەراسیۆنی سەرکوتکەرانە، وێرانیو خاپوورکردنی شارەزوورو حەلوان بوو).

بەگوێرەی بۆچوونەکانی نووسەری بەناوبانگی رووسی لازاریف، بۆمان دەردەکەوێت کە نووسەری ناوبراو شاری موسڵو شارەکانی تر کە ناوی بردوون بەشاری کوردیو کوردستانی دەزانێت، چونکە ناوبراو باسی هاتنی میلیشیاکانی عارەب دەکات لەپێناوی داگیرکردنی ئەو شارانەی کە ناوی هێناون، لەهەمان کاتیشدا لازاریف باسی خۆڕاگریو رووبەڕووبوونەوەی کوردانی شاری موسڵو شارەکانی تریش دەکات، کاتێک کە هێرشبەرانو داگیرکەران عارەب بن بۆ سەر شاری موسڵو شارەکانی تریش، هەروەها داکۆکی کارانیش لەو شارانە کورد بن، کەواتە هەر دەبێت شاری موسڵو شارەکانی تریش کە نووسەر ناوی بردوون، شاری کوردیو بەشێکی کوردستان بن.

م. س. لازاریف، لەبەشی پێنجەمی وتارێکدا کە لەژێرناوی (کوردستان لەسەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان)دا، لەوەرگێڕانی (هەژار هەورامی)دا کە لە لاپەڕە (5)ی رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2895)، دووشەممە (30.6.2008)دا بڵاوکراوەتەوە، نووسیوێتی: (لە ناوچەکانی کوردستانیش پاشایەتی حەمدانیە عارەبەکان ...لە موسڵ، جەزیرە، نەسیبین، ژەنگال،

میافارقینو بنەماڵەی دەیلەمی ئالی زیار ...لەناوچەی جبال ... دامەزران، کە پاش ماوەیەک لەلایەن بنەماڵەی میرە کوردەکانی حەسنەویەو مەڕوانیو هەروەها بنەماڵەکانی تری کەمو زۆر بەناوبانگی کورد، پاشەکشەیان پێکراو دوای سەد ساڵ تورکە سەلجووقەکانو هێرشیان کرایە سەرو لەناوچەکەدا رامالّدران لەگشت ئەم حوکمڕانیە ناوچەییانە، بنەماڵەی ئالی بوویە سەرەڕای رووبەڕووبوونیان لەگەڵ سەرکێشیو بەرەنگاری هەمە لایەنە، لەوانی تر باشتربوون).

بەگوێرەی قسەکانی لازاریف، موسڵ شارێکی کوردیو دەکەوێتە نێو سنووری کوردستان، چونکە ناوبراو باسی دامەزراندنی پاشایەتی حەمدانیە عارەبەکان دەکات لەهەندێک ناوچەی کوردستانی وەکو موسڵ، جەزیرە، نەسیبین، ژەنگالو میافارقین، کەواتە لازاریف ئەو شارانە بەشاری کوردستانی دەزانێت، بۆیە بەناوچەی کوردستانی ناوی بردوون.

درك كينان

کوردو کوردستان

وەرگێڕانی:
نەبوبەکر خۆشناو

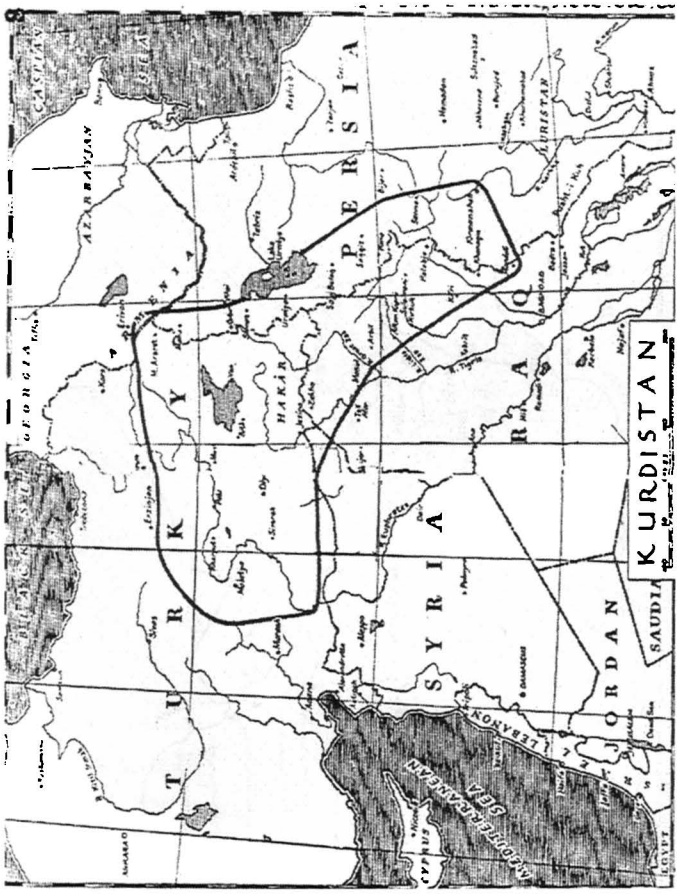
KURDISTAN
PERSIA
TURKEY
SYRIA
IRAQ
JORDAN
SAUDI
MEDITERRANEAN SEA
LEBANON
HAKARI
AZARBAIJAN
GEORGIA
EGYPT

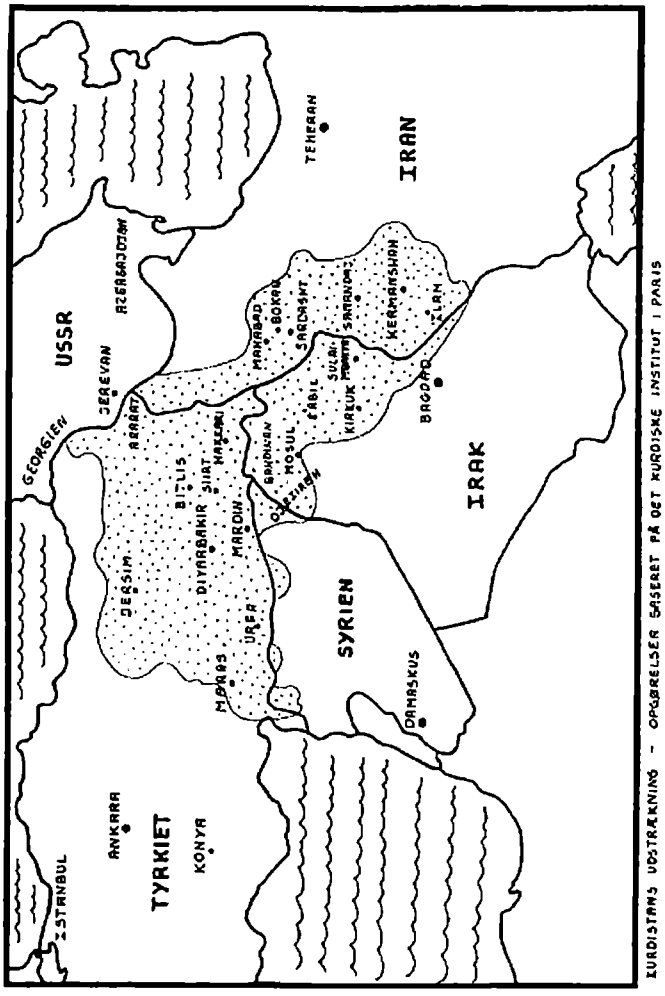
USSR
GEORGIEN
JEREVAN
ARARAT
AZERBAJDSJAN
TEHERAN
IRAN
TYRKIET
ANKARA
KONYA
ISTANBUL
DERSIM
BITLIS
DIYARBAKIR
SIIRT
HAKARI
MARDIN
MARDIN
URFA
MAHABAD
BOKAN
SANANDAJ
KERMANSHAH
ILAM
BAGDAD
KIRKUK
SULAIMANIYA
HALABJA
MOSUL
DOHUK
SYRIEN
IRAK
DAMASKUS
KURDISTANS UDSTRÆKNING - OPGØRELSER BASERET PÅ DET KURDISKE INSTITUT I PARIS

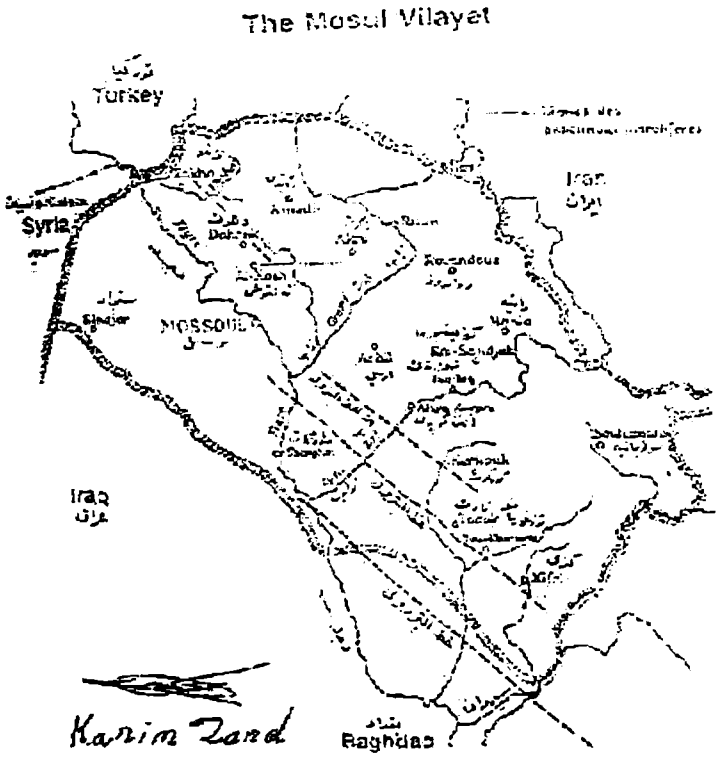

This map was composed on the basis of those attached to the 1925 Report of the *League of Nations Commission of Inquiry on the Mosul Vilayet*.
(from: Dr.P.E.J.BONELI, "*L'Affaire de Mossoul*", H.J.Paris, Amsterdam 1929)

Kurdistan – en nation uden egen stat

پنتاگۆن نەخشەی دابەشکردنی ئێراقی بۆ 3 دەوڵەت کێشاوە

ئاژانسەکان: دۆگلاس فایس کمایەتی سیاسەمی وەزارەتی بەرگری ئەمەریکا نەخشەیەکی نوێی بۆ ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست دارشتووە، بەگوێرەی نەخشە نوێیەکە ئێراق بۆ 3 دەوڵەتی لەیەک جیا دابەشکراوە. نەخشەکە لەلایەن سیاسەم کەسایەتی وەزارەتی بەرگری ئەمەریکا دۆگلاس فایسەوە لە ڕۆژگاری دۆنالد ڕامسفیلدی وەزیری بەرگری کاتی دەستپێکردنی شەڕی ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس ئامادەکراوە. ئاژانسی هەوالی ئەمریکا ئێن ئەربیک بۆ یەکەمجار ئەو نەخشەیەی دۆگلاس فایسی بڵاوکردەوە. لەوبارەوە کارنامی سیاسی و لێکۆڵەرەوەی بەناوبانگی ئەمەریکا جیم لۆب ڕایگەیاند: ئەو نەخشەیە زۆر گرنگ و پڕ مانایە و مانای زیاتر لە هەزار وشە باخود 674 لاپەڕە لە کتێبەکەی فایس جەنگ و بەیار دەگەیەنێت. دۆگلاس فایسی داڕێژەری نەخشەکە یەکێکە لە بەرپرسە بالاکانی کۆمارییەکانە و بۆ ماوەی 4 ساڵ لە پۆستی بریکاری وەزارەتی بەرگری ئەمەریکا پێتاگۆن کاری کردووە یەکێکە لە ئەندازیارانی پرۆسەی ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس لە ئێراق.

وەزیری دەرەوەی سووریا: خۆزگە چەکی ئەتۆمیمان هەبوایە تا بەرەنگاری ئیسرائیل ببینەوە

ئاژانسەکان: وەلید موعەلیم وەزیری دەرەوەی سووریا، ڕەتیکردەوە کە وڵاتەکەی خاوەن چەکی ئەتۆمی بێت و خوازیاربوو کە سووریا خاوەنی ئەو چەکە بوایە بۆ ئەوەی بەرەنگاری ئیسرائیلی ببێتەوە. وەزیری دەرەوەی سووریا لە لێدوانێکی ڕۆژنامەوانیدا لە سووریا، ژمارەیەکانی ئەمەریکای سەبارەت بەوەی سووریا بە نهێنی دامەزراوەی ئەتۆمی دروستکردەوە، بەئادروست لەقەڵەمداو ڕایگەیاند: ئەگەر سووریا دامەزراوەی نهێنی ئەتۆمی هەبوایە ئەوە ڕێگای بە پشکێنەرانی ئاژانسی نێودەوڵەتی ئەتۆمی نەدەدا بۆ ئەوەی سەردانی سووریا بکەن و بڕوانە 12

سەرچاوەکانی بەشی پێنجەم
(بەڵگەنامە بیانییەکان):

1- کۆمەڵێک لە پسپۆڕانو ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، کوردو کوردستان، وەرگێڕانی حوسێن عوسمان نێرگسەجاڕیو حوسێن ئەحمەد جاف، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.

2- پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ، دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سۆسیۆلۆجی، وەرگێڕانی لەفارسییەوە کارزان محەمەد، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی - باشووری کوردستان 2004.

3- محەمەد ئەمین زەکی، خوڵاسەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، بەرگی یەکەم 1931، بەرگی دووەم 1937، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی - چاپی نوێ -2000.

4- جەبار سابیر، کوردستانی نوێ، ژمارە (3307)، سێشەممە (2.3.2004)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.

5- Torben Rugberg Rasmussen, Mellemøst-håndbogen – fakta om landene i Mellemøsten og Nordafrika, Mellemøst-information and Forlaget Systime A/S, 2. udgave, 1. oplag, Danmark 1995.

6- Gyldendals Etbindsleksikon, 2003 Gyldendalske Boghandel, www.leksikon.nuNordisk Forlag A/S, København.

7– م. س. لازاریف، کێشەی کورد (1891–1917)، وەرگێڕانی لەڕووسییەوە دکتۆر کاوس قەفتان، بەشی 1–2، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ئەلجاحز/ بەغدا 1989.

8– م.س. لازاریف، المسالة الکوردیة(1891–1917)، ترجمة اکبر احمد، مرکز کوردستان للدراسات الاستراجیة، الطبعة الاولی، جنوب کوردستان – السلیمانیة 2001.

9– ئەنوەر قادر محەمەد، چەند وتارێکی کوردناسی، لەڕووسییەوە کردوونی بەکوردیو پێشەکیی بۆ نووسیون، لەبڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی هونەری کوردی لە سوێد – 1989.

10– میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازاریف، کوردو کوردستان فاکتەرەکانی دروستبوونی کێشەکە، وەرگێڕانی دکتۆر جەبار قادر، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.

11– پ. لێرخ، دراسات حول الاکراد واسلافهم الخالدیین الشمالیین، ترجمة دکتور عبدي حاجي، الطبعة الاولی، مکتبة خاني–حلج–سوریا 1994.

12– سەرهەنگ عەبدولوەحید، کوردو نیشتمانەکەی، وەرگێڕانی ئاکۆ غەریب، چاپخانەی خاک، باشووری سلێمانی، 2000.

13– میرێللا گەلێتی، کوردو کوردستان لەنووسراوەکانی ئیتالیدا لەسەدەی سێزدەم–نۆزدەم، وەرگێڕانی جاسم تۆفیق، ستۆکهۆڵم، سوید، 2000.

14- John Keegan, Krigen I Irak, 1. udgave, Rosinante, København, Danmark 2004.

15– إیریک براور و رافائیل پاتای، یهود کوردستان، ترجمة شاخوان کرکوکي و عبدالرزاق بۆتانی، من منشورات ئاراس، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة، جنوب کوردستان – هەولێر 2002.

16- بروس واکێر، هەولێرپۆست، ژمارە (44)، یەکشەممە (7.5.2006)، ڕۆژنامەیەکی گشتییە هەفتەی دووجار لە هەولێر دەردەچێت.
17- رالف پیتەرس، گەڕانەوە، ژمارە (4)، شەممە (9.8.2003)، گەڕانەوە، ڕۆژنامەیەکی ئەهلی ئازادە، کۆمەڵێ لاوی ئازادیخوازی کەرکوک دەریدەکەن.
18- دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، زێڕی ناو زبڵ، ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.
19- دکتۆر فەرهاد پیرباڵ، هەواڵ، ژمارە (183)، ساڵی پێنجەم، (2.6.2006)، هەواڵنامەیەکی گشتی هەفتانەیە دەزگای هەواڵ بۆ ڕاگەیاندنو ڕۆژنامەوانی دەریدەکات.
20- وەهاب شا محەمەد، کوردستانی نوێ، ساڵی یانزەهەم، ژمارە (4104)، هەینی (20.10.2002)، ڕۆژنامەیەکی رامیاریی ڕۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.
21- دکتۆر عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی کامەران جەمال بابان زادە، چاپخانەی دێکان، باشووری کوردستان - سلێمانی 2005.
22- درک کینان، کوردو کوردستان، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، دەزگای (نگاە) چاپو بڵاوی کردۆتەوە، چاپخانەی رووون، سلێمانی - باشووری کوردستان 1999.
23- سەلام ئەلعەبودی، جريدة التاخي، العدد (4536) الاحد 17.7.2005، جريدة رسمية للحزب الديموقراطي الكوردستاني.
24- www.nu.nl www.nu.nl/news.jsp?n=642266&c=23&rss
25- www.bbc.co.uk/arabic/specials/1815_iraq_after_sadd
26- جەلال تەقی، یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی، بنکەی سارا بۆ چاپەمەنیو بڵاوکردنەوە دووبارە لەچاپی داوەتەوە، سوید، ستۆکهۆڵم 1988.
27- طارق محمد عبدالرحيم، المستشرق فلاديمير ف. مينورسكي وكتاباته عن الكورد في العصر الاسلامي حتى نشوء الخلافة العثمانية، مؤسسة موكرياني

للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية هەولێر، جنوب كوردستان 2001.

28- محەمەد حەمە سالح تۆفیق، گۆڤاری کەرکوک 2-3، پاییزی 1999، زستانی 2000، گۆڤارێکی ڕوناکبیری گشتی وەرزیيە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکانو کۆمەڵەی ڕوناکبیریو کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بەهاوبەشی دەریدەکات.

29- دکتۆر جەبار قادر، گۆڤاری کەرکوک 14، ژمارە (2)، ساڵی چوارەم، پاییزی 2002، گۆڤارێکی ڕوناکبیری گشتی وەرزیيە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکانو کۆمەڵەی ڕوناکبیریو کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بەهاوبەشی دەریدەکات.

30- أحمد فوزي، قاسم والكورد خناجر وجبال، القاهره 1961.

31- جلال الطالباني، المنار الكوردي، العدد (49)، الجمعة (8.5.1998)، نصف شهرية سياسية يصدرها الاتحاد الوطني الكوردستاني - مكتب الخارج.

32- جەلال تاڵەبانی، ووتارێک بەبۆنەی حەفتەمیتن ساڵڕۆژی ڕزگارکردنی کەرکوک، لەماڵپەڕی (پوک ئۆرگ)دا لە (22.3.1998)دا وەرگیراوە.

33- دکتۆر ڤلادیمێر ڤیۆدۆرۆڤیچ مینۆرسکی، کورد تێبینیو وردبوونەوە، مارف خەزنەدار لەڕووسییەوە کردوویەتی بەعەرەبیو حەمەسەعید حەمەکەریم کردوویەتی بە کوردی، لەبەڕێوەبەرێتی چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین چاپکراوە، باشووری کوردستان 1984.

34- دکتۆر عەبدوڵلا غەفور، ئەتنۆ - دیمۆگرافیای باشووری کوردستان، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2000.

35- شۆڕش خالید، الاتحاد، طبعة لندن، العدد (416)، الجمعة (13.4.2001)، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الكوردستاني.

36- http://www.globalsecurity.org/military/world/iraq/mosul.htm

37- پرۆفیسۆر رادۆفان پاڤیچ، جولانەوەی رزگاریخوازانەی کورد لەخەباتیدا بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی‌و سیاسی، وەرگێڕانی مەحمود مەلا عزەت، چاپخانەی شەهید جەمال تاهیر لە سوید، سوید-1985.

38- المستر ستيڤن هيمسلي لونكريک، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، الطبعة السادسة 1985 بغداد-عراق.

39- سیسیل ج. ئیدمۆندس، کورد تورکی‌و عەرەب، وەرگێڕانی حامید گەوهەری، چاپی یەکەم، کتێبی هەرزان، سوید، 1997.

40- سیسیل ج. أدموندس، حرب الكورد في العراق وخطة الاحلال السلام، كتابات في المسألة الكوردية، اعداد وتقديم رفيق صالح احمد، من منشورات بنکەی ژین، مطبعة شڤان، الجزء الاول، السليمانية - جنوب كوردستان 2008.

41- کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد، بەرگی دووەمی، ئامادەکردنی عەبدوڵڵا زەنگەنە، دەزگای چاپ‌و بڵاوکردنەوەی موکریانی کوردستان، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - هەولێر 2001.

42- خەبات عەبدوڵڵا، بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور، چاپخانەی تیشک، باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.

43- Line Karlsen, Hvad sker der i Kurdistan, Januar 1990 - Danmark

44- کەمال سەرگەڵوویی، کوردستانی نوێ، ژمارە (3744)، سێشەممە (9.8.2005)، رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە، یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.

45- ئاڵای ئازادی، ژمارە (613) سێشەممە (24.5.2005)، هەفتەنامەیەکە حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان هەفتەی جارێک دەریدەکات.

46- م. ا. گیسارۆڤ و ا. ا. رەگووشین، کوردی تورکیا، وەرگێڕانی جەلال تەقی، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.

47- زوبێر بیلال ئیسماعیل، مێژووی زمانی کوردی، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە یوسف ڕەئوف عەلی، وەزارەتی رۆشنبیری‌و ڕاگەیاندن، دەزگای رۆشنبیری‌و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا - ئێراق 1984.

48- کۆڕی زانیاری کورد، بەرکورتێکی خەرمانی کوردناسی لەئەوڕوپادا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، 1974.
49- دکتۆر نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، باشووری کوردستان - هەولێر 2001.
50- دکتۆر ئەفراسیاو هەورامی، کورد لەئەرشیفی رووسیاو سۆڤییەتدا، وەرگێڕانو ئامادەکردنی دکتۆر ئەفراسیاو، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی 2006.
51- محەمەد ڕەسول هاوار، سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شوکاک)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، چاپخانەی ئاپێک، سوید - ستۆکهۆڵم 1995.
52- ئارچی ڕۆزوڵت، کۆماری کوردستان لە مەهاباد، وەگێڕانی لە ئینگلیزییەوە خالد عەزیزی، ناوەندی چاپو ڕازاندنەوەی مەنسوور، چاپی یەکەم 1991.
53- عبدالرقيب يوسف، حدود كوردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافيا خلال خمسة الاف عام وما ترتب على الحاقها بالعراق، الطبعة الاولى، مطبعة شڤان، جنوب كوردستان - السليمانية 2005.
54- دكتور عبدالفتاح علي بۆتاني، گۆڤاری دهۆک، ژمارە (21)، ئۆکتۆبەری ساڵی (2003)، کۆڤارەکا وەرزی، ڕەوشەنبیری، گشتیيە، سەروکاتیا باژێرڤانیا دهۆک دەردئێخیت.
55- دکتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر 2003.
56- جەلال جەوهەر، گۆڤاری کەرکوک (7)، ژمارە (2)، ساڵی دووەم، زستانی 2001، گۆڤارێکی ڕوناکبیری گشتی وەرزیيە کۆمیتەی باڵای ئاوارەکانو کۆمەڵەی ڕوناکبیریو کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوک بەهاوبەشی دەریدەکەن.
57- کامل ژیر، کوردایەتیو سەربەخۆیی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، باشووری کوردستان - سلێمانی 2002.

58- ئەحمەد خواجە، چیم دی شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی مەزن، بەرگی یەکەم-بەشی یەکەم، چاپخانەی شەفیق-بەغدا 1968.

59- ئەحمەد خواجە، چیم دی کورد چی دی؟ بەرگی سێیەم، لەبڵاوکراوەکانی پەرتووکخانەی سلێمانی، باشووری کوردستان - سلێمانی 1970.

60- حەسەن ئەرفەع، کوردەکان، وەرگێڕانی سەردار محەمەد، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، سلێمانی - باشووری کوردستان 2001.

61- نادر ئینتیسار، ئیتنۆنەتەوایەتی کوردی، وەرگێڕانی عەتا قارەداغی- چاپخانەی قانع، باشووری کوردستان - سلێمانی 2003.

62- حەمید رضا جلائی پور، المشکلة الکوردیة، ترجمة وتقدیم، د. محمد علاءالدین منصور، مرکز دراسات الشرقیة جامعة القاهرة 2000.

63- عەلی نەقی ئەلحوسەینی، مێژووی 641 ساڵەی فەرمانڕەوایی ئەردەڵانییەکان لەناوچەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئێراندا، وەرگێڕانی لەفارسییەوە بۆ کوردی ئاسۆس هەردی، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2002.

64- موجتەبا بورزووی، بارودۆخی سیاسی کوردستان (1880-1946)، وەرگێڕانی لەفارسییەوە نازناز محەمەد عەبدولقادر، یوسف چووپانو سۆران عەلیپوور، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، باشووری کوردستان - هەولێر 2005.

65- سەلام ناوخۆش، هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبییەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیان، باشووری کوردستان - هەولێر 2000.

66- دکتۆر حەنین مەحمود قەدۆ، ڕەگو ریشەو بنەچەو بڕواو ئینتیمای شەبەک، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (1236)، یەکشەممە (7.9.2006)، ڕۆژنامەیەکی ڕامیاریی ڕۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

67- دکتۆر وەلید حەمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، چاپخانەی ئۆفسێتی هەولێر، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.

68- الدكتور فاضل حسين، مشكلة الموصل دراسة في الدبلوماسية العراقية- الانكليزية-التركية وفي الراي العام، الطبعة الثانية، مطبعة اسعد-بغداد- 1967.

69- دکتۆر فازل حوسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاک، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.

70- جلال طالباني، حول القضية الكوردية في العراق، الطبعة الثانية دار ارارات للثقافة والنشر، بيروت-1996.

71- ڤ. ف مينورسكي، الاكراد ملاحظات وانطباعات الاكراد احفاد الميديين، ترجمة د. معروف خزنەدار، رابطة كاوا للثقافة الكوردية، الطبعة الاولى، بيروت-لبنان 1987.

72- کەریم زەند، جوگرافی کوردستان، ناوەندی چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی خاک، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.

73- ڕۆینە لۆمبۆرن، کورد گەڵێکی بێ وڵات، وەرگێڕانی ئەمجەد شاکەلی، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، سوید 1994.

74- خەبات عەبدوڵڵا، بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور، چاپخانەی تیشک، باشووری کوردستان - سلێمانی 2001.

75- Den Store Danske Encyklopædi, Bind 13, Danmarks Nationalleksikon A/S - Danmark 1999.

76- Den Store Danske Encyklopædi, Bind 11, Danmarks Nationalleksikon A/S - Danmark 1998.

77- Rikke Baker og Anne Hamfeldt, Irak Flygtninge - Baggrund - Historie, Dansk Flygtningehjælp, 1. november 2002.

78– Kontakt, Nr. 1 – 1991/92– 44. aargang, Mellemfolkeligt Samvirke.

79- Sven Skovmand, Mellemøsten, Munksgaard 1983, 1. udgave, Danmark.

www.jyllandsposten.dk80-

81- Anders Jerichow, Mellemøsten i 90erne, 1. udgave 1993, Borgens Forlag, Tryk: Gylling Narayana Press, Valby – Danmark.

82- Dr. John King, oversat fra engelsk af Birgitte Brix til dansk, Konflikten i Mellemøsten, 1. udgave, trykt i Italien 1995 af G. Cand & C. SpA.

83– دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردو کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، باشووری کوردستان – هەولێر 2005.

84– دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لەسەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان – سلێمانی 2001.

85– دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، بایەخی جیۆپۆلەتیکی‌ی دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپی دووەم، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی‌ی کوردستان، باشووری کوردستان – سلێمانی 2000.

86– دکتۆر جەزا تۆفیق تالیب، المقومات الجیوپولیتکیة للامن القومي في أقلیم کوردستان، من منشورات مرکز کوردستان للدراسات الاستراتیجیة، جنوب کوردستان – سلیمانیة 2005.

87– ن. ا. خالفین، خەبات لەپێی کوردستاندا، وەرگێڕانی جەلال تەقی، چاپخانەی ڕاپەڕین، باشووری کوردستان، سلێمانی 1971.

88- دکتۆر خەلیل ئیسماعیل محەمەد، أقلیم کوردستان العراق دراسات فی التکوین القومي للسکان، الطبعة الثالثة، جنوب کوردستان - هەولێر 1999.

89-www.i-cias.com/e.o/mosul.htm

90- دکتۆر جەواد مەلا ئیبراهیم، کۆنگرە، ژمارە (14)ی یەنیوەری ساڵی 2000، ئۆرگانی کۆنگرەی نیشتمانیی کوردستان، بڵاوکەرەوەی بیری نەتەوەیی کوردیی.

91- ئەحمەد شەوکەت، الشبک الکورد المنسیون، مطبعة وزارة الثقافة، جنوب کوردستان - سلیمانیة 2004.

92- رەشید حوسێن خۆشناو، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (1908)، سێشەممە (6.9.2002)، خەبات رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

93- ئەلبێرت میخائیلۆڤیچ مینتیشاشڤیلی، کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی-ئابووری، ڕۆشنبیریو گوزەران، وەرگێڕانی لەڕووسییەوە دکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، لەچاپکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.

94- ئاسۆ گەرمیانی، دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ یان سیستمێکی فیدرالی؟ لێکۆلینەوەیەکی مێژوویی رامیارییە، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 2004.

95- خەسرەو گۆران، کورد لەپارێزگای موسڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.

96- خەسرەو گۆران، کوردستان لە مێژوودا، بەشی یەکەم، وەرگێڕانی ئاسۆ کەریم، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی موکریانی کوردستان، باشووری کوردستان - هەولێر 2001.

97- دکتۆر حامد مەحمود عیسا، القضیة الکوردیة في العراق من الاحتلال البریطاني الی الغزو الأمریکي 1914-2004، مکتبة مدبولی، مصر، الطبعة الاولی 2005.

98- دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو، کوردستان و کورد لێکۆڵینەوەیەکی سیاسیو ئابووری، وەرگێڕانی عەبدوللا حەسەن زادە، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا-1973.

99- حوسێنی مەدەنی، کوردستانو ئیستراتێژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، نۆڤێمبەری 2000.

100- دکتۆر ئارشاک پۆلادیان، کورد لەسەرچاوە عەرەبییەکاندا، وەرگێڕانی ئازاد عوبێد سالح، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر- باشووری کوردستان 2000.

101- أرشاک پولاندیان، الکورد في ظل الخلافة الاسلامیة، ترجمة د. عبدالرحمن خلیل، مطبعة وزارة الثقافة، الطبعة الأولی، جنوب کوردستان - سلیمانیة 2003.

102- ئارشاک پۆلادیان، کورد لەسەدەی حەوتەمەوە تاسەدەی دەیەم، وەرگێڕانی لەعارەبییەوە بۆ کوردی جەلیل کاکەوەیس، لەبڵاوکراوەکانی پەرتووکخانەی ئاودێر، چاپی دووەم، هەولێر - باشووری کوردستان 2008.

103- دکتور کمال مظهر احمد، کرکوک وتوابعها حکم التاریخ والضمیر دراسة وثائقیة عن القضیة الکوردیة في العراق، الجزء الاول مطبعة رینوین.

104- لیورا لۆکیتز، العراق والبحث عن الهویة الوطنیة، ترجمة دڵشاد میران، من منشورات ئاراس، الطبعة الاولی، جنوب کوردستان - هەولێر 2004.

105- دکتۆر سلێمان عەبدوڵلا ئیسماعیل، مفهوم أقلیم کوردستان العراق، گۆڤاری سەردەم، العدد السادس لسردم العربي، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، سلیمانیة - جنوب کوردستان.

106– Discovering World Cultures: The Middle East / By By Greenwood Publishing 2004,.Creative Media Applications Group, Inc Publishing.

107– دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، گۆڤاری سەردەم، العدد الاول لسردم العربي، مؤسسة سردم للطباعة والنشر، سليمانية – جنوب كوردستان.

108– دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، کرکوک قلب کوردستان، مطبعة وزارة الثقافة، سليمانية – جنوب كوردستان 2005.

109– پرۆفیسۆر دکتۆر فوئاد حەمە خورشید، خەبات، ژمارە (2483)، پێنجشەممە (3.5.2007). خەبات رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە – ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان–ە.

110– پاتریک کۆکبێرن، میدیا، ژمارە (246)، ساڵی یازدەهەم، سێشەممە (27.6.2006)، رۆژنامەکی سیاسی هەفتانەیە، یەکێتی نەتەوەیی دیموکراتی کوردستان YNDK دەریدەکات.

111– هەولێرپۆست، ژمارە (59)، شێشەممە (28.6.2006)، رۆژنامەیەکی گشتییە هەفتەی دوو جار دەردەچێت.

112– دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی رووون، باشووری کوردستان – سلێمانی 2002.

113– دکتۆر محەمەد هەماوەندی، راگواستنی کوردو زامدارکردنی دیموکراتیەت لە کوردستان، چاپی یەکەم، بڵاوکەرەوەی هەماوەند بۆ چاپو بڵاوکردنەوە، کەرکوک – لەندەن 2004.

114– صلاح سعدالله، المسألة القومية في العراق، الطبعة الاولى، مطبعة هاوار، جنوب كوردستان – دهۆک 2002.

115– الحزب الديمقراطي الكوردستاني – المكتب السياسي – مكتب الدراسات والبحوث المركزي، نفط كوردستان العراق النفط ومصير الكورد وكوردستان السياسي، الجزء الثاني، الطبعة الاولى، من منشورات مكتب الدراسات والبحوث المركزي – مطبعة وزارة التربية – جنوب كوردستان – هەولێر 1998.

116- هنري فيلدر، جنوب كوردستان، ترجمة جرجيس فتح‌الله، من منشورات دار ئاراس، مطبعة التربية، الطبعة الاولى، هەولێر - جنوب كوردستان 2001.

117- دكتۆرە سروە ئەسعەد سابير، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل 1914-1926، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان - هەولێر 2001.

118- دێڤید كۆرن، الرجلان اللذان ضما الكورد الى العراق پیرسی كۆكس وارنولد ت. ولسن)، ماڵپەڕی (كوردستان http://www.afka.org)، رۆژی سێشەممە (13.2.2007).

119- م.س. لازاريف، المسالة الكوردية(1891-1917)، ترجمة اكبر احمد، مركز كوردستان للدراسات الاستراجية، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان - السليمانية 2001.

120- دكتور عبدالفتاح علي بۆتاني، جريدة الحقيقة - ڕاستی اول جريدة عربية كوردية في موصل، مطبعة خەبات، الطبعة الاولى، جنوب كوردستان - دهۆك 1998.

121- دكتۆر عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، الحياة الحزبية في الموصل 1926-1958، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، جنوب كوردستان - هەولێر 2003.

122- رۆژنامەی میدیا، بەریتانیا بە نەخشەی كوردستان توركیا هەراسان دەكات، ژمارە (323)، ساڵی دوازدەهەم، سێشەممە (22.1.2008)، رۆژنامەكی رامیاریی هەفتانەیە، یەكێتی نەتەوەیی دیموكراتی كوردستان YNDK دەریدەكات.

123- رۆژنامەی خەبات، پێشنیاری ئەنجوومەنی پیرانی ئەمەریكا لەگەڵ دەستووری هەمیشەیی ئێراقی فیدراڵدا ناكۆك نییە، رۆژنامەی خەبات، ژمارە(2634)ی دووشەممە(1.10.2007). خەبات، رۆژنامەیەكی رامیاری رۆژانەیەئۆرگانی پارتی دیموكراتی كوردستانە.

124- دکتۆر نوری تاڵەبانی، باشووری کوردستان پاش جەنگی جیهانی یەکەم بەدەوڵەتی ئێراق لکێندراوە (بەشی یەکەم)، هەفتەنامەی ئاوێنە، ژمارە (56)ی سێشەممە (13.2.2007)، ئاوێنە، رۆژنامەیەکی رامیاری گشتییە کۆمپانیای ئاوێنە دەریدەکات.

125- جێراڵد هۆنیگمان، حەماسو فەتحو دوو نیشانە بزرەکەی کورد، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2720)، هەینی (4.1.2008). خەبات رۆژنامەیەکی رامیاریی رۆژانەیە - ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان-ە.

126- دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی، سنووری خواروو کوردستانی باشوور لەسەدەی نۆزدەهەمدا، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی (دهۆک)، باشووری کوردستان 2007.

127- ئەنتۆنی کوردسمان، پاش سەرکەوتن بەسەر قاعیدەدا کوردسمان: ئەگەری سەرهەڵدانی سێ جەنگ لەئێراقدا هەیە، رۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، ژمارە (4535)، چوارشەممە (2.4.2008)، ساڵی حەڤدەهەم، کوردستانی نوێ رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەریدەکات.

128- كركوك رحلة في ذاكرة التاريخ، الاعداد والترجمة عوني داودي، المراجعة والتقديم دكتور نوری الطالباني، الطبعة الاولى، مطبعة نينا - ئۆپسالا - سويد 2002.

129- ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، سایکس - پیکۆو ترازاندنی جەمسەری کێشەی کوردی باشوور، وەزارەتی رۆشنبیری بەڕێوەبەرێتی چاپو بڵاوکردنەوەی سلێمانی، باشووری کوردستان - سلێمانی 2007.

130- هەڵوێست عومەر قادر، (یهود كوردستان تأريخهم، مواقعهم، أعمالهم، صورهم)، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر، جنوب كوردستان 2007.

131- لمۆندی فەرەنسی، کورد لەڕۆژنامە بیانییەکاندا یەکەم حکومەتی کوردی ویلایەتی موسڵ، وەرگێڕانی بۆ کوردی رزگار مستەفا،)دا، گۆڤاری خاک، ژمارە (132)، ساڵی یانزەهەم، حوزەیرانی (2008)، مانگانەیەکی هەمەڕەنگە ناوەندی چاپەمەنیو راگەیاندنی خاک دەریدەکات.

132- لەفرانسییەوە وەرگێڕانی دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، شێخ مەحموودی حەفیدزادە لەبەڵگەنامەی فرانسیدا 1919-1934، بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، سلێمانی - باشووری کوردستان 2006.

133- دکتۆر عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، فەرید ئەسەسەرد لەعارەبییەوە کردوویە بەکوردی، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی چوارەم، سلێمانی - باشووری کوردستان 2006.

134- المحامي الشيخ سالار الحفيد، جنوب كوردستان في موازين السياسة الدولية، المديرية العامة للطباعة والنشر، سليمانية - جنوب كوردستان 2006.

135- ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیجی عێراقو سێکوچکەی بەعسییان: تەرحیل تەعریب تەبعیس، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، باشووری کوردستان - سلێمانی 1999.

136- م. س. لازاریف، کوردستان لەسەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان - بەشی سێیەم، لەوەرگێڕانی (هەژار هەورامی)، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2891)، پێنجشەممە (26.6.2008)، لاپەڕە (5)، رۆژنامەی خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان.

137- م. س. لازاریف، کوردستان لەسەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان - بەشی چوارەم، لەوەرگێڕانی (هەژار هەورامی)، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2894)، یەکشەممە (29.6.2008)، لاپەڕە (5)، رۆژنامەی خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان.

138- م. س. لازاریف، کوردستان لەسەردەمی هێرشی عارەب، تورکو مەغۆلەکان - بەشی پێنجەم، لەوەرگێڕانی هەژار هەورامی، رۆژنامەی خەبات، ژمارە (2895)، دووشەممە (30.6.2008)، لاپەڕە (5)، رۆژنامەی خەبات، رۆژنامەیەکی رامیاری رۆژانەیە ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان.

کورتەیەک لە ژیانی نووسەر

دەرسیم دیبەگەیی
Darsim2006@hotmail.com

دەرسیم ڕەحمان فەرحان، ناسراو بە (دەرسیم دیبەگەیی)، لەساڵی (١٩٦١)دا لەشارۆچکەی دیبەگە لەدایکبووە.
هەر لەوێ خوێندنی سەرەتایی‌و ناوەندی تەواو کردووە، بۆ خوێندنی ئامادەیی چۆتە شارەکانی بەغداو هەولێر.
ساڵی (١٩٨٢) خوڵی پەروەردەیی بۆ پێگەیاندنی مامۆستایان لە ئاموژگای مامۆستایانی هەولێر تەواوکردووە.
لەکۆتایی ساڵی (١٩٧٧)دا یان سەرەتای ساڵی (١٩٧٨)دا پەیوەندی بە (کۆمەڵەی ڕەنجدەرانی کوردستان)ەوە کردووە.
لەڕۆژی یەکشەممەی بەرواری (٢،٣،١٩٨٦)دا، لە لایەن (منظومة استخبارات المنطقة الشمالية)دا، لە قووتابخانەی ئەرخەوانی کچان لە هەولێر دەستگیر دەکرێت.
دواتر سزای دە ساڵ زیندانی بەسەردا دەسەپێنن‌و ڕەوانەی زیندانی ئەبوغرێبی دەکەن، تاوەکو لەڕۆژی چوارشەممەیی ڕێکەوتی (١٤.٩.١٩٨٨)دا، دوای دەرچوونی لێبووردنی گشتی ئازاد دەکرێت.
ژیانی هاوسەری پێکهێناوەو دوو منداڵیان هەیە.
دوای ڕاپەڕین ڕێگای هەندەرانی گرتۆتە بەر لەوڵاتی دانمارک گیرساوەتەوە. لەوێ لە کۆلیژی بازرگانی دبلۆمی وەرگێڕانی لە زمانەکانی دانمارکی - کوردی - عاردبی وەرگرتووە.
ماوەی چەند ساڵێکە خەریکی نووسین‌و کاری ڕۆژنامەوانییە.

لە بڵاوکراوەکانی دەزگای هیڤی
هەولێر - 07504485446

چاپخانەی هیڤی - هەولێر